VLADIMIR TISMANEANU

Išsivadavimo fantazijos

Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas



ALK
Mintis

VLADIMIR TISMANEANU

Išsivadavimo fantazijos

Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas

VLADIMIR TISMANEANU

Išsivadavimo fantazijos

Pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas

ALK
Mintis

UDK 321.7(4)
Ti-121

Versta iš:

Vladimir Tismaneanu
Fantasies of Salvation
Democracy, Nationalism, and Myth
in Post-Communist Europe

Knygos leidimą iš dalies finansavo
Atviros Lietuvos fondas ir
Atviros visuomenės institutas Budapešte
(Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

This edition is published with the support
from the Open Society Fund-Lithuania,
and from the CEU Translation Project
of the Open Society Institute–Budapest

Vertė
GIEDRĖ BALTRŪNIENĖ

Viršelio dailininkas
ROMAS DUBONIS

ISSN 1392-1673
ISBN 5-417-00853-2

Turinys

Pratarmė. Kodėl Rytų Europa ir kodėl ji mus domina? 9

Įvadas. Po Marxo: politinio mito sugrįžimas 15

1 skyrius. Atgaivinant utopiją: ideologija prieš mitologiją 48

2 skyrius. Leninizmo griuvėsiai, arba Peróno laukimas 71

3 skyrius. Keršto ir mesianizmo mitai: pokomunistinis nacionalizmas ir populizmas 118

4 skyrius. Atpirkimo ožių ieškojimas: fašizmas, antisemitizmas ir mitų kūrimas Rytų ir Vidurio Europoje 156

5 skyrius. Ar revoliucija baigėsi? Dekomunizacijos mitas ir politinio teisingumo siekimas 195

6 skyrius. Aksominė kontrrevoliucija? Disidentai, svajotojai ir tikroji politika 241

Išvada. Mitologinis tikrovės konstravimas: politinis pokomunistinio pasaulio sudėtingumas 260

Rodyklė 285

Skiriu žmonai ***Mary Sladek***

Pratarmė

Kodėl Rytų Europa ir kodėl ji mus domina?

Jungtinių Valstijų piliečiai nemėgsta veltis į Europoje vykstančius vaidus ir peštynes nuo pat George'o Washingtono prezidentavimo laikų, tačiau du pasauliniai karai, šaltojo karo laikotarpis ir komunizmo baigtis daugelį žmonių privertė pripažinti, kad vandenynas nepakankamai didelis atskirti Jungtinėms Valstijoms nuo Europos dilemų, vilčių bei kančių. Iš Europos (ypač iš Rytų ir Vidurio Europos) privalumų ir trūkumų amerikiečiai gali daug sužinoti apie savo dabartį ir ateitį – ideologinio išpuikimo pavojingumą, besaikio racionalizmo ir kartu iracionalumo rizikingumą ir tuos pavojus, kurie susiję su politinio mito hegemonija valstybės reikaluose. Mes taip pat galime sutramdyti tam tikrą misionierišką, vos ne pranašišką įkarštį, kuriam neretai pasiduoda Šiaurės ir Pietų Amerikos elitai ar partizanai bei jų šalininkai.

Mano nuomone, Rytų Europos atskyrimas nuo Vakarų yra dirbtinis ir su senuoju tūkstantmečiu tikrai išnyks. Jei jis išliks, tai šio žemyno (taigi ir pasaulio) likimas nebus toks laimingas, kokį įsivaizdavo Jeanas Monnet ir kiti Europos integracijos architektai. Pavyzdžiui, neturėtume pamiršti, jog Bosnija lygiai taip pat priklauso Europai kaip Prancūzija arba Lenkija. Kai buvo bombarduojamas Sarajevas, o Radovanas Karadžićius su savo naujaisiais četnikais vykdė kruviną etninį valymą, tai kraujavo visa Europa. 1989 metais prasidėjusių Jugoslavijos įvykių šviesa (ar veikiau „tamsa") mums nebeleidžia girtis ir liaupsinti Europos kaip „humanizmo kontinento".

Taigi ar neprieštarauju sau pabrėždamas, jog iš šio žemyno rytų gauname nepaprastą pamoką? Visiškai neprieštarauju. Pirma, Rytų ir Vidurio Europa nėra vienalytė erdvė. Ten yra pakantumo

ir dialogo tradicijų, tačiau išlikę ir prisiminimų apie išskirtinumą, gentinę santvarką bei žvėriškus persekiojimus. Tarpukario laikotarpiu Rytų ir Vidurio Europoje vyko tiek kultūrinis eksperimentas, tiek žiaurus etninių mažumų persekiojimas. Amerikiečiai, europiečiai, kinai, afrikiečiai – visi, kuriems rūpi žmonijos ateitis, atsigręžę į tuos laikus supras, kokios nepatikimos yra civilizacijos ribos ir kaip lengvai žmonės, orientuodamiesi į technologijų bei kultūros tobulinimą, gali pasiduoti barbariškumo pagundai. Taigi Rytų Europa (Rusija ir kitos buvusios sovietinės respublikos) – tai taurių vilčių, išsivadavimo bei svajonių apie tautinį orumą telkinys, tačiau kartu šį regioną darko daugybė neįvykdyto keršto fantazijų bei skausmingų neurozių. Per keturis (ar septynis) komunizmo dešimtmečius nei ekonominės, nei socialinės problemos čia nebuvo išspręstos; priešingai, jos dar padidėjo ir deformavosi. Vis dėlto neviltis nėra viešpataujanti: Rytų Europos patirtis rodo, kad garbės ir solidarumo idėjos žmogui gali gimti net ir didžiausiame liūdesyje. Ši patirtis liudija, kad žmogaus dvasia atlaiko net ir baisiausias prievartos formas. Rytų Europa yra disidentiškoji, t. y. tokių žmonių kaip Adamas Michnikas ir Jacekas Kurónis Lenkijoje, Václavas Havelas Čekijos Respublikoje, Arpadas Gönczas ir Miklosas Harasztis Vengrijoje, Andrejus Sacharovas ir Sergejus Kovaliovas Rusijoje, Mircea Dinescu Rumunijoje ir Želyu Želevas Bulgarijoje.

Paskutiniame dvidešimto amžiaus dešimtmetyje tapo madinga atstumti kritiškai nusiteikusią inteligentiją (tokius kaip minėtieji buvusius disidentus) už „pralaimėtą politinę kovą". Tačiau jų idėjos vis dar rusena primindamos, kad žmonėms reikia ne tik duonos ir vandens: žmonės nori įprasminti savo egzistenciją, atrasti gyvenimo tikslą ir kurti vertybes, kurios padėtų gėrį atskirti nuo blogio. Svarbiausia, ko mus moko Rytų Europos patirtis, yra tai, kad šio regiono gyventojai regėjo ir iškentė radikalų blogį gryna jo forma. Jie kuo puikiausiai žino, kokia grėsmė slypi priverstinės laimės projektuose ir utopiniuose svaičiojimuose apie beklasę arba etniškai „švarią" visuomenę. Kaip tik Rytų Europoje užgimė antipolitikos, antimakiaveliško visuomeninių reikalų tvarkymo viltis. 1989 metais prasidėjusiame permainų dešimtmetyje žlungant seniems ir bręstant naujiems šablonams, Rytų Europoje ėmė

vis garsiau skambėti perspėjimas: saugokitės apsišaukėlių pranašų, nepasitikėkite charizmatiškais žmonijos geradariais ir gerbkite kuklius, tačiau nepaprastai reikšmingus raginimus, kuriuose paprastai minima žmogaus teisių sąvoka. Visuomeninio gyvenimo prasmės ieškojimas, nepasitenkinimas sustingusia visagalės biurokratijos figūra ir nenoras paklusti tariamai nepalenkiamų „istorijos dėsnių" diktatui – toks yra Rytų Europos palikimas ir įsipareigojimas, kuris mano skaitytojams gali atrodyti pažįstamas, pamokomas bei įkvepiantis.

Ši knyga yra ilgai trukusio moralinių vertybių, atminties ir idėjų likimo komunistinėse ir pokomunistinėse visuomenėse tyrinėjimo rezultatas. Darbą pradėjau 1992 metais, kai Merilendo universiteto (Koledž Parkas) Valdymo ir politikos skyrius man suteikė vasaros stipendiją pradėti naujų ideologijų pokomunistinėje Rytų ir Vidurio Europoje tyrimą. 1993 metų vasarą man buvo paskirta stipendija moksliniams tyrimams Woodrowo Wilsono tarptautiniame mokslininkų centre (Rytų Europos programoje). Čia ir apibendrinau pagrindines šios knygos hipotezes. Ypač norėčiau padėkoti Amerikos mokslo draugijų tarybos Jungtiniam Rytų Europos komitetui, 1995 metų rudenį maloniai man skyrusiam stipendiją tęsti pokomunistinių politinių mitologijų mokslinį tyrimą. Daug šios knygos minčių buvo gvildenamos Koledž Parko Merilendo universiteto magistrantų seminaruose pokomunizmo tema. Ypač dėkoju magistrantams Beatai Czajkowskai (Rybszynski), Michaelui Turneriui, Trevorui Wysongui ir Jennifer Yoder, iš kurių nuolatos gaudavau patarimų ir neretai sunkiai prieinamos informacijos. Stacy VanDeveer buvo nepaprastai gera mokslinių tyrimų ir leidybos asistentė. Trevoras Wysongas maloniai pasisiūlė sudaryti leidinio rodyklę.

Kur kas trumpesnių keleto skyrių variantų jau yra spausdinta *Common Knowledge, East European Politics and Societies* bei *Partisan Review* leidiniuose; labai ačiū jų leidėjams už vertingus patarimus. Rankraštį skaičiusių draugų pateiktos kritinės mintys padėjo aiškiau išdėstyti kai kurias buvusias menkiau įtikinamas argumentacijas. Už kantrybę ir reikšmingus patarimus dėkoju Janui T. Grossui (Niujorko universitetas), Gail Kligman *(UCLA)*, Mayai Latynski (Džordžtauno universitetas), Nicholasui J. Milleriui

(Boise valstybinis universitetas), su kuriuo susipažinau Nacionalinio humanitarinių mokslų šalpos fondo finansuotame 1994 metų vasaros seminare, surengtame kolegijų dėstytojams demokratijos Rytų Europoje tema, taip pat Martinui Palousui (Prahos Karlo universitetas), Ilyai Prizeliui *(Johns Hopkins-SAIS)*, Anai Seleny (Prinstono universitetas) bei G. M. Tamásui (Budapešto universitetas). Ypač dėkoju Danui Chirot (Vašingtono universitetas) ir Kenui Jowittui (Kalifornijos Berklio universitetas), kurių kritinės šios knygos rankraščio apžvalgos turėjo didelę įtaką mano požiūriui į moralines bei intelektualias išėjimo iš valstybinio socializmo dilemas. Žinoma, nė vienas iš minėtų kolegų nei rėmėjų neatsako už mano pažiūras. Jie dalyvavo pokalbiuose, bendro pobūdžio apmąstymuose, ir už tai jiems esu labai dėkingas. Tačiau nepalaužiamu atsidavimu šiai knygai visus pranoko mano žmona Mary Sladek. Ji padėjo redaguoti, teikė intelektualių bei moralinių paskatų. Todėl knygą ir skiriu jai.

Galiausiai man labai džiugu, kad šią knygą išleido Prinstono universiteto leidykla. Malcolmas Litchfieldas labai domėjosi jos rankraščiu jau tuomet, kai šis buvo dar tik pradėtas tvarkyti ir kankinamai beformis. Man buvo nepaprastai svarbu jausti šio žmogaus palaikymą ir entuziazmą. Už nuovokų ir tikrai rūpestingą rankraščio redagavimą šilčiausių padėkos žodžių nusipelnė Margaret Case. Darbas su ja man teikė didelį džiaugsmą.

Išsivadavimo fantazijos

Įvadas

Po Marxo: politinio mito sugrįžimas

> Pasaulyje vyksta kažkas nauja. Ne istorijos pabaiga, civilizacijų susidūrimas ar nenumaldomas galutinis nuosmukis į nusikalstamą anarchiją. Veikiau mes pasiekėme tokį tašką ir gyvename tokiu laiku, kai aiškiai apibrėžti, nusistovėję, žinomi įpročiai, institucijos ir gyvenimo būdas užleidžia vietą neapibrėžtoms, miglotoms, keliančioms nerimą, iškraipytoms realijoms. Tikriausiai tokį metą Augustinas turėjo galvoje sakydamas: „Tai buvo ne absoliuti nebūtis. Tai buvo savotiškas niekaip neapibūdinamas beformiškumas."
>
> *Ken Jowitt. Our Republic of Fear*

> Kažin ar įmanoma suprantamai paaiškinti perėjimą nuo principų prie veiksmo nepasitelkus mito.
>
> *Georges Sorel. Introduction à l'économie moderne*

1989-ųjų revoliucijos Rytų Europoje suardė politinę pasaulio sandarą, ir Rytuose, ir Vakaruose iškeldamos individui naujų, netikėtų dilemų. Iš pradžių aukštinti kaip demokratinio individualizmo pergalė prieš leninistinę autokratiją šie pokyčiai regione atgaivino neoromantines, populistines, prieš modernybę nusiteikusias jėgas. Leninizmo kaip teologinio projekto praktiškai nebėra, tačiau jo liekanos tebeveikia poleninistines politines kultūras. Dauguma tų, kurie anksčiau palaikė homogenizuojančią komunistinės ideologijos logiką, šiandien noriai šliejasi prie ne mažiau kolektyvistinių visuomenės vizijų, instinktyviai priešindamiesi net minčiai apie asmenybės teises, nuomonių įvairovę ir skirtumus. Šiose visuomenėse atsirado romantizuojančių praeitį, idealizuojančių autoritarines tradicijas, griežtai smerkiančių parlamentarizmą ir niekinančių buvusius disidentus bei jų laisvės sampratą judėjimų ir partijų. Stulbinančios metamorfozės

Vengrijoje ir Lenkijoje leido buvusiems komunistų „aparatčikams" tapti privatizacijos ir laisvosios rinkos bei konkurencijos lyderiais. Buvusioje Sovietų Sąjungoje ir Balkanuose ekskomunistai sukūrė milžinišką savo įtakos tinklą, išlaikė arba atkūrė daugelį senųjų hipercentralizuotos ūkio ir žiniasklaidos valstybinės kontrolės modelių, o nacionalizmas jiems tapo patogiu ideologiniu atgyvenusio leninizmo pakaitalu.

Visose šiose šalyse vyksta kova tarp atviros visuomenės šalininkų ir priešų. Jos baigtis, kaip parodė politiniai neramumai Rusijoje, neaiški. Ekonominiai sunkumai, didėjantis nedarbas, socialistinės valstybės socialinio aprūpinimo sistemos išformavimas sukėlė apmaudą, pyktį ir smarkų nepasitenkinimą naująja santvarka. Šioje knygoje dėmesys sutelktas į pagrindinius liberaliajai demokratijai gresiančius pavojus Rytų, Vidurio Europoje ir buvusioje Sovietų Sąjungoje. Atmesdamas tiek pesimistinį demokratijos žlugimo scenarijų, tiek pernelyg optimistišką galutinės liberalizmo pergalės deklaravimą kviečiu laikytis nuosaikaus skepticizmo. Vienos šalys, siekdamos demokratizuoti ir kurti klestinčią rinkos ekonomiką, turi geresnių perspektyvų nei kitos. Jų galimybės tiesiogiai susijusios su mokėjimu paisyti patarimų, su pliuralistinių institucijų plėtojimu ir su atviros visuomenės vertybėms atsidavusios politinės klasės brendimu. Vienose šalyse įsivyraus liberalios pažiūros ir įpročiai, kitose pilietinė visuomenė ir pliuralizmas liks silpni, kels problemų, bus persekiojami. Europos laiko juostos ir nevienodas jų santykis su modernybe bei demokratiniu individualizmu toliau skaldys politinį ir dvasinį šio žemyno žemėlapį[1].

Ši knyga – tai dviejų pagrindinių raštijos ir idėjų plejadų, suformavusių šiuolaikinį politinį klimatą buvusiose komunistinėse Rytų ir Vidurio Europos šalyse, įskaitant Rusiją bei kitas Sovietų Sąjungai priklausiusias respublikas, mąstymo istorija ir kritika. Pirmąją iš jų sudaro liberalusis disidentinis mąstymas, kuris taip smarkiai prisidėjo prie stulbinamo santvarkos žlugimo ir, paro-

[1] Apie Europos laiko juostų politines ir kultūrines reikšmes žr. Ernest Gellner. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. New York, Allen Lane/Penguin Press, 1994, p. 113–118.

dydamas klasikinių Šviečiamojo amžiaus idėjų stiprybę, labai paveikė vakarietišką (ir amerikietišką) požiūrį į „pilietinės visuomenės" svarbą. Antroji politinių idėjų srovė radosi, tiksliau – vėl iškilo, žlugus komunizmui. Ji bodisi Šviečiamuoju amžiumi ir nepripažįsta Proto kaip universalios vertybės. Ji priešinasi asmens teisėms, liberaliai vakarietiškai demokratijai ir nepriklausomos pilietinės visuomenės kūrimui. Ji kolektyvistiška, šovinistiška ir daugeliu atvejų akivaizdžiai rasistiška žydų, čigonų bei kitų pokomunistinėse valstybėse gyvenančių mažumų atžvilgiu[2].

Knygoje aš keliu tokią pagrindinę tezę, jog inteligentai prie komunizmo žlugimo prisidėjo labiausiai ir kad jie tebėra gyvybiškai svarbi jėga, formuojanti ateitį. Taigi siautulingi ginčai tarp šių dviejų minties srovių – kurios kadaise audringai visų sveikintos, o dabar jas vis smarkiau stumia į šalį „suvakarietinimo" siekiantys liberalai ir atgijusi ksenofobiška, natyvistinė dešinė, – sudarys pagrindinį viso regiono ateities ginčų objektą. Atsižvelgiant į antišvietėjiškų, etnocentriškų jėgų stiprumą ikikomunistiniu laikotarpiu ir į tai, kaip daugumoje šių šalių jos buvo telkiamos ir net oficialiai skatinamos vėlyvojo komunizmo stadijoje, yra pagrindas būgštauti, kad jų atgijimas pastaruoju metu pranašauja niūrią ateitį. Antikapitalistinių ir antidemokratinių sentimentų jungimasis su paternalistiškomis, korporatistiškomis populistinėmis nostalgijomis gali baigtis naujais autoritariniais eksperimentais[3]. Knygoje aptariu pagrindinius šių šalių politinius inteligentus bei kitas asmenybes, mėginu

[2] Politinio ir etninio ekstremizmo pakilimą pokomunistinėje Rytų Europoje išsamiai išnagrinėjo Sabrina P. Ramet str. „Defining the Radical Right: Values and Behaviors of Organized Intolerance in Post-Communist Central and Eastern Europe" kn. *The Radical Right in Central and Eastern Europe*, red. Sabrina P. Ramet (rankraštis recenzuojamas). Dar žr. leidinį apie ekstremizmą Rytų Europoje ir buvusioje Sovietų Sąjungoje *Transition* (pratarmė J. F. Brown), t. 3, nr. 16, 1994, balandžio 22.

[3] Apie nesutarimus dėl gyventojų (piliečių ir etninių) sąvokų ir jų įtaką naujoms valdymo formoms žr. Ulrich Preuss. „Constitutional Powermaking for the New Polity: Some Deliberations on the Relations between Constituent Power and the Constitution". *Cardozo Law Review*, t. 14, 1993, sausis, p. 646–651.

paaiškinti silpnąsias ir stipriąsias jų puses ir identifikuoti jų, visų pirma kraštutinės dešinės, mąstymo šaltinius bei pripažinimo priežastis.

Žinoma, padėtis kiekvienoje iš šių šalių vis kitokia. Balkanuose, ypač buvusioje Jugoslavijoje, matėme pagiežingos nacionalistinės demagogijos niokojamą poveikį. Tiesiogiai su senuoju režimu susijusios jėgos valdo Serbiją, o Albaniją, Kroatiją ir Rumuniją pereinamuoju prie demokratijos laikotarpiu kamuoja autoritarinės tendencijos. Vidurio Europoje Slovakiją valdo parapinė vyriausybė, bet kokią kritiką laikanti tiesioginiu šalies nacionalinio saugumo puolimu[4]. Kaip pagrindinė politinė jėga Rusijoje iškilo naujųjų bolševikų ir nacionalistų fundamentalistų aljansas. Lenkijoje, Vengrijoje ir Čekijos Respublikoje padėtis ne tokia niūri, tačiau net ir ten pastebimas antidemokratinių ir antivakarietiškų jėgų pakilimas. Į aistringą antikomunistinę Solidarumo sąjungos retoriką įtrauktos, ypač po 1993-ųjų, kraštutinių dešiniųjų palaikomos antiparlamentarizmo ir antisemitizmo temos.

Knygos tematika tiesiogiai susijusi su ideologine polemika šiuo metu pokomunistinį pasaulį drebinančiu klausimu, kokie pagrindiniai pavojai gresia naujosioms demokratijoms. Mano požiūriu, kuris sutampa su daugelio buvusių disidentų nuomone, „komunizmo" kaip marksistinio lenininio socializmo atkūrimas yra mažiau pavojingas už korporatyvistinio, populistinio, pseudodemokratinio autoritarizmo įsigalėjimą. Mokslinių darbų ir ataskaitų apie rinkų bei vakarietiškų institucijų iškilimą lavina menkino politinių tradicijų, prisiminimų ir įsigalėjusių pažiūrų, žodžiu, politinės kultūros vaidmenį. Šioje knygoje pabrėžiu tai, kad buvusiame komunistiniame pasaulyje ant kortos pastatytas ne tik ekonominis modelis. Pagrindinis klausimas iš tikrųjų yra besikuriančių politinių bendruomenių pobūdis: kokios jos bus – atviros ar uždaros, tolerantiškos ar netolerantiškos, orientuotos į visuomenę ar į bendruomenę? Kaip šios tautos turėtų susitaikyti su savo kančių ir atsilikimo istorija? Ar įmanoma nacionalizmą „paža-

[4] Jane Perlez. „Abduction Casts New Doubts on Slovakia Chief". *New York Times*, 1996, gruodžio 17.

boti" ir paversti pozityvia energija, atverianča pilietinio dialogo ir bendradarbiavimo galimybes, ar jis ir toliau sieks agresyvių etninio savęs aukštinimo tikslų?

Jeigu šios bendruomenės ketina perkurti politiką humaniškai, kultūringai, tai politinėje arenoje turi būti apgintos tokios esminės vertybės kaip tiesa, pasitikėjimas ir tolerancija. Kaip tik todėl Václavas Havelas nusprendė likti politiškai aktyvus, ragindamas taip pasielgti ir kitus panašiai galvojančius inteligentus. Pasitraukimas iš politinės kovos, užsisklendimas įsivaizduojamame dramblio kaulo bokšte būtų paprasčiausia kapituliacija prieš populistinę demagogiją. Iš tikrųjų tai reikštų kilniausių siekių išdavystę disidentams kovojant su melu, cinizmu ir veidmainyste. Tokiomis Rytų Europos istorijoje susidariusiomis aplinkybėmis, kai vėl iškilę politiniai sąjūdžiai begėdiškai siekia atgaivinti fašistinę kraujo, kilmės ir „organiškos" bendruomenės mistiką, svarbu, kad inteligentai propaguotų Švietiamojo amžiaus vertybes, asmens teises ir pilietinį humanizmą. Dabar labiau nei kada nors anksčiau žinios yra neatskiriamai susijusios su veikla, todėl kritiškai nusiteikusiems inteligentams pritrūkus drąsos pasekmės gali būti baisios. Jeigu dabar – tą būtina pabrėžti – jie nekovos dėl asmens autonomijos, jeigu pasiduos silpnumui ir bejėgiškumui, tai rytoj gali būti per vėlu.

Padėtis po komunizmo

Pokomunistinis peizažas – palanki dirva kolektyvinėms aistroms, baimei, iliuzijoms ir nusivylimui. Senojo ideologinio tikrumo nebėra. Jo vietą užėmė nauji mitai, greitai ir įtikinamai atsakantys į kankinamas dilemas. Politiniai mitai – tai atsakas į pokomunistinio laikotarpio netolydumus, susiskaldymą ir visuotinę suirutę. Nagrinėdamas socialines mito funkcijas žmogaus gyvenime filosofas Ernstas Cassireris įžvalgiai rašė: „Baimė yra visuotinis biologinis instinktas. Jos neįmanoma nei visiškai įveikti, nei nuslopinti, tačiau ji gali keisti savo formą. Mitas yra kupinas stipriausių emocijų ir baisiausių vizijų. Tačiau per mitą žmogus pradeda mokytis naujo ir keisto meno –

išreikšti, o tai reiškia – organizuoti savo giliausiai įsišaknijusius instinktus, viltis ir baimes"[5].

Neabejoju, kad ilgai slopintų aistrų, jausmų ir apmaudo atgijimą galima racionaliai paaiškinti ir ištirti. Reikia ne kaltinti, ne smerkti, o visapusiškai tirti esmines visame regione užtrukusios etninės ir politinės įtampos bei populistinės retorikos atsiradimo priežastis. Šio mitologinio atgimimo ištakas galima aptikti įsisenėjusiuose nacionalinio pažeminimo jausmuose, kuriuos, būdamos pavaldžios „Maskvos centrui", patyrė visos šio regiono tautos[6]. Priverstinio leninizmo skiepijimo laikotarpiu joms visoms buvo atimta atmintis. Klaidingi socialistinio internacionalizmo įsitikinimai buvo primetami visiems komunistinio pasaulio piliečiams kaip vienintelis teisingas požiūris į valstybinius ir etninius tarpusavio santykius. Tačiau tikrovėje šis šūkis buvo tuščias, keliantis pašaipas ir įtarumą.

Paskutinėje Rytų ir Vidurio Europos valstybinio socializmo stadijoje lenininio internacionalizmo žlugimas sutapo su nacionalinės komunistinės valstybės iškilimu. Biurokratiniai elitai, kad išsilaikytų valdžioje, vis labiau tolo nuo marksizmo-leninizmo, griebdamiesi kur kas patrauklesnių tautiškumo simbolių. Valdžioje įsitvirtinusi politinė klasė griebėsi tradicinių nacionalistinio manipuliavimo ir mobilizacijos formų, kad nepriklausomo judėjimo grupės nesuabejotų jos autoritetu. Serbijoje ir Rumunijoje tokia strategija gyvavo net po oficialiai pripažintos komunizmo baigties: savanaudiškai pasinaudodamas demagogija „tėvynė pavojuje", valdantysis elitas pripažino bet kokias ideologines metamorfozes, įskaitant seniai išsižadėtus tikėjimo privalumus, kad tik išsaugotų valdžią savo rankose[7]. Žlugus sugedusiam, nekom-

[5] Ernst Cassirer. *The Myth of the State*. New Haven, Yale University Press, 1946, p. 47–48.

[6] Ken Jowitt. „Moscow Centre". *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley ir Los Angeles, University of California Press, 1992, p. 159–219.

[7] Pavyzdžiui, per 1996 metų lapkričio mėnesį vykusią prezidento ir parlamento rinkimų kampaniją Ionas Iliescu apkaltino varžovus patriotizmo stoka ir slaptu sandėriu su vengriškuoju iredentizmu. Nuvalkiota agresyvaus nacionalizmo korta atsigręžė prieš jį patį: prezidento rinkimus

petentingam leninizmo režimui, naujieji daugumos šių šalių elitai, kurie paprastai pasipildo iš antrojo arba trečiojo buvusiųjų ešelono, pasitelkė nacionalizmą įteisinti savo ideologijai.

Taigi pokomunistinis nacionalizmas yra dvilypio pobūdžio politinis ir ideologinis reiškinys: kaip istorinio skilimo išraiška jis atmeta melagingą komunistinės propagandos internacionalizmą ir pabrėžia ilgai slopintas tautines vertybes; kita vertus, šis nacionalizmas yra išaugęs iš leninistinio autoritarinio mentaliteto ir papročių, jų paženklintas ir nukreiptas visų pirma prieš tas grupes ir jėgas, kurios gina provakarietišką, pliuralistinę orientaciją. Pirmoji kryptis siejasi su globaline kilmės, šaknų ir autochtoninių vertybių ieškojimo tendencija. Antroji įamžina ir stiprina komunistines bei ikikomunistines tradicijas, atimdama iš individo teisę turėti kitokią nuomonę, sankcionuodama tautinę bendruomenę ir tariamai likimo skirtą jos vadą, ieškodama atpirkimo ožių ir persekiodama mažumas dėl įsivaizduojamų sąmokslų ir išdavysčių. Iš tikrųjų, pavyzdžiui, Serbijos diktatorius Slobodanas Miloševićius – gudrus demagogas, kuris, ciniškai griebdamasis Didžiosios Serbijos nacionalizmo, siekė asmeninių, hegemoninių, diktatoriškų tikslų[8].

Pokomunistiniai mitai apie išsivadavimą yra ideologiniai surogatai, konkuruojantys su kitomis intelektinėmis bei politinėmis sro-

laimėjo Demokratinės konvencijos lyderis Emilis Constantinescu, gavęs 54,4 procento balsų. Žr. Gail Kligman, Vladimir Tismaneanu. „Romania Belatedly Savors Real Democracy." *Philadelphia Inquirer*, 1996, gruodžio 4. Panašiai demokratinę opoziciją tautos išdavyste apkaltino ir Serbijos prezidento Miloševićiaus šalininkai. Žr. Chris Hedges. „Rally to Support Serb Chief Draws Only a Few of the Faithful". *New York Times*, 1996, gruodžio 19.

[8] Literatūros apie Jugoslavijos nelaimę ir nacionalizmo vaidmenį ją sugriaunant yra nepaprastai daug. Kaip išsamiausius žinių šaltinius rekomenduočiau šiuos leidinius: Mark Thompson. *A Paper House: The Ending of Yugoslavia*. New York, Pantheon, 1992; Misha Glenny. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*. Harmondsworth, Penguin, 1992; Lenard J. Cohen. *Broken Bonds: The Disintegration of Yugoslavia*. Boulder, Westview Press, 1993 ir Susan Woodward. *The Yugoslav Tragedy*. Washington, DC, Brookings Institution, 1995. Apie Serbijos inteligentų ir partinės biurokratijos vaidmenį skylant federacijai žr. Branka Magas. *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up 1980–92*. London, Verso, 1993.

vėmis. Pagrindinė jų funkcija yra suvienodinti visuomeninį diskursą, o piliečiams pateikti lengvai pripažįstamą miglotai apibrėžtos etninės (arba politinės) bendruomenės identiteto šaltinį. Tokie mitai menkina asmens teises, o vietoj jų pabrėžia būtinybę išsaugoti organišką antiasmeninį etosą. Pataikaudami masiniam nusivylimui jie aiškina kolektyvinę kaltę ir kolektyvinę bausmę. Palaikantys pykčio ir piktinimosi politiką šių mitų šalininkai iš pagrįstų aspiracijų ir nuoskaudų neretai kaupia politinį kapitalą. Vis dėlto šiose šalyse yra daug nevilties, o politiniai mitai kaipmat glaustai išaiškina nesibaigiančių sunkumų priežastis.

Naujuosiuose mituose jaučiamas polinkis į savigailą: „Pagrindinėmis komunizmo (arba Vakarų išdavystės) aukomis buvome mes, kroatai (arba lietuviai, rusai, slovakai, serbai, ukrainiečiai ir taip toliau)." Laikantis tokio požiūrio, nė viena kita tauta tiek nekentėjo, kiek iškentė toji, kuriai priklauso kalbėtojas (rašytojas arba istorikas), niekaip negalintis suprasti, kodėl išorinis pasaulis yra toks abejingas jo arba jo tautos itin sunkiai padėčiai. Prireikia tokio politinio mito, kuriame kenčiančioji visuomenė arba audringų pokyčių išstumta, atplėšta jos dalis atpažintų save, susitelktų ir siektų atkurti kolektyvinį gyvenimą. Toks prarastų įsitikinimų ilgesys paaiškina stiprėjančią ikikomunistinių tautinių ir kultūrinių vertybių nostalgiją, paaiškina mesianistinio tautos (arba „visi kaip vienas") mito atgaivinimą ir aistringą tikėjimą jos atgimimo galia[9].

Radikalūs pokomunistiniai mitai sulieja jakobinišką lenininę „budrumo ir nesitaikstymo" logiką su pažiūromis, kurias tarpukariu gynė ksenofobiška kraštutinė dešinė. Praktiniais politiniais sumetimais „kiti" vaizduojami demonais („amžinieji žydai", „kraujo ištroškę vengrai", „valdingieji čekai", „sukčiai, apsileidėliai čigonai"), kadangi, pasak Erico Hobsbawmo, „veiksmingesnio būdo suburti iš esmės skirtingus nerimstančios tautos sluoksnius, kaip jų suvienijimas prieš pašaliečius, nėra"[10].

[9] Nacionalizmo vaidmenį komunistinėse ir pokomunistinėse bendruomenėse išsamiai išnagrinėjo Katherine Verdery. *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, Princeton University Press, 1996.

[10] Eric Hobsbawm. *Nations and Nationalisms since 1780.* Cambridge, Cambridge University Press, 1991, p. 91. Apie tai, kaip Hobsbawmas dvide-

Šioje knygoje atkakliai laikausi nuomonės, jog antiliberalųjį vientisą nacionalizmą, etnines vertybes iškeliantį virš visų kitų, būtina skirti nuo liberaliojo arba pilietinio nacionalizmo, pripažįstančio pilietinių ir etninių tapatybių suderinamumą abipusiu pasitikėjimu ir pakantumu grindžiamoje politinėje santvarkoje. 1989–1991 metų revoliucijos buvo dvilypės: tuo pat metu jos buvo ir politinio, ir tautinio išsivadavimo revoliucijos. Taigi nenuostabu, jog pirmojoje pokomunistinėje stadijoje vyravo pilietiškumas, tuo tarpu antroji įgijo daugiau etniškumo atspalvių. Šių dviejų stadijų visiškai atskirti negalima, kadangi ir oficialiame diskurse, ir asmeniniuose pareiškimuose pilietiškumo elementai gali iš dalies sutapti su etniškumo elementais.

Šioje knygoje mėginu paaiškinti daugumą kultūriniuose ir politiniuose debatuose pastaruoju metu kylančių nesutarimų dėl pokomunistinių visuomenių ateities. Parodau, kaip baimės ir nevilties, nesaugumo ir netvarkos atmosferoje suklesti mitai, žadantys nedelsiant išspręsti visas problemas ir eliminuoti ramybės drumstėjus. Čia aptariama daugelis tipiškų politinių veikėjų, kurie tiesiogiai prisidėjo prie vyraujančių pokomunistinių mitų kūrimo (arba griovimo): Lechas Walęsa, Adamas Michnikas, Václavas Havelas, Václavas Klausas, Istvánas Csurka, Genadijus Ziuganovas, Vladimiras Žirinovskis ir kiti. Knygoje nagrinėjamos naujos stalinistų, religinių bei nacionalistinių fanatikų koalicijos Rusijoje ir Balkanuose, keisti aljansai, kurių pagrindas yra bendras priešiš-

šimtojo amžiaus įvykius traktuoja apskritai, žr. meistrišką (ir labai savitą) jo darbą *The Age of Extremes: A History of the World, 1914–1991*. New York, Pantheon, 1994. Hobsbawmui dažnai priekaištaujama dėl nejautrumo tautiniams sentimentams ir negebėjimo suvokti šios ideologijos žavesį. Mano nuomone, jis labai įtikinamai užfiksuoja nacionalistinių teiginių šaltinius ir skatinamąją bei įkvepiančią jų galią. Iš tikrųjų Hobsbawmo požiūris nacionalistus erzina todėl, kad jis, atmesdamas pirmapradiškumo viziją, atkakliai laikosi naujoviško istorijos traktavimo ir todėl peršoka tautinio vientisumo subjektą. Su jo teiginiais, jog tradicijos yra „pramanytos", o asmenį galima apibūdinti daugiau nei viena tapatybe, neįstengtų susitaikyti nė vienas tautiškai nusiteikęs mąstytojas. Nacionalistai mąsto „monoidentiškumo" kategorijomis: individas priverstinai priskiriamas aplinkai, kuri dažniausiai apibrėžiama „neapčiuopiamomis" atavistinėmis sąsajomis su mistiniu bendruomenės kamienu.

kumas modernybei, liaudies suverenumui, pilietinėms teisėms ir įvairovės tolerancijai.

Nors apie pokomunistinę Rytų Europą išleista daug knygų, ši tikriausiai yra pirmoji, kurioje sistemiškai nagrinėjama leninistines pažiūras pakeitusi mitologija. Joje atskleidžiama bendrų įsitikinimų galia ir analizuojami pavojai, jeigu šie mitai taptų neramumus, sumaištį ir net regioninį karą kurstančiomis jėgomis. Knygą sąmoningai priskiriu sričiai tarp lyginamosios politikos ir politinės teorijos: mano tikslas yra suprasti mentalitetą ir elgsenos modelius, paaiškinančius daugelį dabartinio pokomunistinio pasaulio raidos arba regreso vingių. O žmonių protavimo modeliai (arba, Alexiso de Tocqueville'io ir Emile'o Durkheimo žodžiais tariant, „širdies įpročiai") yra sunkiai įveikiami, uždari ir kuriasi patys, ypač jei atrodo, jog jų atsisakyti verčia iš šalies primesta pareiga[11].

Politinio mito ilgesys

Politiniai mitai yra ne filosofinės sistemos, o veikiau įsitikinimai, kurių pagrindas prasilenkia su logika; pseudokognityvaus jų imuniteto nesugriauna jokie empiriniai faktai. Prancūzų antropologas Gilbert'as Durand'as, apibūdindamas visumą mitinių vaizdinių, priklausančių bendrai temai ir formuojamų aplink pagrindinę viziją, juos pavadino „mitologinėmis konsteliacijomis"[12]. Vartojant Claude'o Lévi-Strausso terminologiją, egzistuoja vidinė mitologinio diskurso gramatika, slapta jo sintaksė. Politinio mito esmė sunkiai apčiuopiama, o kai kurių su racionalumu prasilenkiančių jo aspektų neįmanoma nuodugniai išanalizuoti. Vis dėlto kaip tik dėl šio neapčiuopiamumo politinis mitas atrodo kaip nuosekli, baigta įsitikinimų sistema: „jam nereikia jokio pagrin-

[11] Stjepan G. Mestrovic, Slaven Letica, Miroslav Goreta. *Habits of the Balkan Heart: Social Character and the Fall of Communism.* College Station, Texas A&M University Press, 1993.

[12] Gilbert Durand. *Les structures anthropologiques de l'imaginaire: Introduction à l'archétypologie générale.* Paris, Bordas, 1969.

dimo, išskyrus savąjį tvirtinimą, jokios logikos, išskyrus savo plėtojamą. Patirtis neabejotinai parodė, jog kiekviena tokia mitologinė „konsteliacija" gali rastis visiškai priešingose politinio horizonto vietose ir pasitaikius palankiai progai gali būti priskirta prie „kairės" arba prie „dešinės"[13]. Taigi pagrindinės temos, aplink kurias sukasi politinė mitologija, yra Aukso amžius (prarastas tyrumas, šlovingos patriarchalinės ištakos, nuopuolis į modernybę), aukõs, kankinio gyvenimas, išdavystė ir sąmokslas, išsivadavimas ir naujojo tūkstantmečio atėjimas, charizmatiniai vaduotojai (jais gali būti didvyriai individai, tariamai išrinktosios klasės arba biologiškai apibrėžtos rasės) ir galutinė palaima revoliucingo chiliazmo pavidalu, kai vadas, judėjimas, tauta, žmonija – nesvarbu, gyvi ar mirę – susivienija.

Mitas vis dar yra pagrindinė politinio pasaulio, ypač tų visuomenių, kurias kamuoja nesantaika, priešiškumas ir kuriose dar nenusistovėjusios demokratinės tradicijos, charakteristika. Mitas turi galios ne tik sąlygiškai lengvai paaiškinti suvokiamą aukos padėtį bei nesėkmes, o ir mobilizuoti, suteikti energijos ir net sukurstyti didelių grupių veiksmus. Pavyzdžiui, Kosovo kaip serbų identiteto šventovės ir jai keliamos „barbarų" albanų (dauguma jų – musulmonai) grėsmės mitas, kurstydamas pyktį ir neapykantą, suvaidino pagrindinį vaidmenį Jugoslavijos žlugimo laikotarpiu. Svarbiausia mito funkcija yra ne apibūdinti, o įsivaizduoti tikrovę priklausomai nuo tam tikrų politinių interesų.

Iš dalies politinis mitas yra tam tikrų autentiškų politinės erdvės veiksnių prasimanymas ir išpūtimas: jo galia kyla kaip tik iš to, kad jam trūksta konceptualaus drovumo. Tai, apie ką tradiciniai doktrinieriai tik užsimena, mitografai paverčia šokiruojančiais, jokių prieštaraujančių racionalių argumentų nevaržomais teiginiais. Prisiminkime Houstoną Stewartą Chamberlainą arba Josephą de Gobineau: nė vieno iš jų neišgąsdino mokslinė rasistinių jų svaičiojimų kritika. Priešingai, abu ją traktavo kaip galutinį savo teorijų teisingumo įrodymą. Iš tokios politinių mitų arogancijos, kaip parodė Pieteris Viereckas, išauga metapolitika, kurios

[13] Raoul Girardet. *Mythes et mythologies politiques*. Paris, Éditions du Seuil, 1986, p. 12.

pagrindu tam tikrai žmonių grupei („arijų rasei" arba netgi proletariato klasei) priskiriamos transcendentinės dorybės[14]. Keistas devynioliktojo amžiaus mokslingumo ir romantizmo mišinys paruošė dirvą pagrindinėms mitologijoms, atvedusioms prie totalitarinių dvidešimtojo amžiaus katastrofų[15].

Siekdami pateisinti savo valdžios troškimą ir ideokratinės tironijos (*Weltanschauungstaat*, kaip Hannah Arendt apibūdino nacistinę Vokietiją) įvedimą, tūkstantmečio revoliucionieriai naudojosi pranašesnės rasės (arba klasės) mitu. Platesniu mastu iš tikrųjų tai buvo istorinės lemties mitas, apvaizdos galių suteikimas istorijai, jos pavertimas Dievo pakaitalu, su šia istorijos prasme sutapatinant charizmatinį išvaduotoją, o mūsų amžiuje tai atvedė prie įsitikinimų tironijos[16]. Taigi politinis mitas yra modernybės sritis, iliustruojanti ideologinių apgaulių vaidmenį siekiant pateisinti neturinčius precedento socialinės ir rasinės inžinerijos eksperimentus. Tokių eksperimentų pagrindas buvo prielaida, jog galutinė utopinė vizija pateisina net žiauriausias ir niekšiškiausias priemones. Tačiau, kaip rašė Isaiah Berlinas, jų pagrindas buvo absurdiškas, galų gale žudikiškas tikėjimas žmogaus prigimties lankstumu ir įsitikinimas, kad galima surasti „galutinį sprendimą", kuris tiktų visiems į keblią padėtį patekusiems žmonėms.

> Galutinio sprendimo galimybė, net jeigu pamirštume tą siaubingą prasmę, kurią šie žodžiai įgijo Hitlerio laikais, tėra iliuzija, ir labai pavojinga iliuzija, nes jei iš tikrųjų tikima, jog toks sprendimas įmanomas, tai, žinoma, jokia kaina jį įgyvendinti neatrodys per didelė: ar gali būti per didelė kaina už tai, kad žmonija visiems laikams taptų teisinga, laiminga, kūrybinga ir

[14] Pieter Viereck. *Metapolitics: The Roots of the Nazi Mind*. New York, Capricorn Books, 1965.

[15] Jacob L. Talmon. *Myth of the Nation and Vision of the Revolution: Ideological Polarization in the Twentieth Century* (su nauja Irvingo Louiso Horowitzo pratarme). New Brunswick, Transaction Publishers, 1991.

[16] Apie ryškų skirtumą tarp tradicinio despotizmo ir dvidešimtojo amžiaus ideokratinių vaizdinių („įsitikinimų despotizmo") žr. Daniel Chirot. *Modern Tyrants: The Power and the Prevalence of Evil in Our Times*. New York, Free Press, 1994.

> harmoninga? Žinoma, visai nesvarbu, kiek kiaušinių teks sudaužyti tokiam omletui iškepti. [...] Vieni ginkluoti pranašai siekia išgelbėti žmoniją, kiti – tik savo rasę, nes ji pranašesnė už kitas, tačiau kad ir kokie būtų motyvai, milijonai nužudytųjų per karus arba revoliucijas dujų kamerose, gulaguose, per genocidą – visos tos baisybės, dėl kurių mūsų amžius išliks atmintyje – yra ta kaina, kurią žmonės privalo sumokėti už ateities kartų laimę[17].

Mūsų amžiaus ideologiniai kondotjerai politiniu mitu naudojosi siekdami įteisinti visokeriopą smurtą, atskirtį, masinį naikinimą, gulagą ir holokaustą. Mito dėka dvidešimtojo amžiaus tironai galėjo mąstyti ir veikti „plačiai", žinoma, moralinius skrupulus laikydami tik miesčioniškais varžtais. Arijų rasės mitas iš tikrųjų turėjo akinamą galią, kuri išdegino nacių moralės jausmą ir leido „didžiojo reikalo" vardu organizuoti žydų naikinimą. Eschatologinių mitų dėka žmonės gali pasijusti pranašesni ir galiausiai neatsakingi; mitas ne tik viską paaiškina, o ir pateisina net bjauriausius dalykus. Nacionalsocializmas iš tikrųjų buvo rasinio universalizmo patologija[18]. Savanoriški hitleriniai masių žudikai neabejojo gryninantys žmoniją[19]. Stalinizmas buvo klasių kovos patologija. Marxo tikėjimas proletariato klase kaip istoriniu mesianizmu pavirto priemone naikinti visų privačiõs, o pirmiausia – valstiečių, nuosavybės šaltinius ir sukėlė Ukrainoje didįjį badmetį, atvedė prie „buožių" genocido ir „Didžiojo valymo".

Įvairiausi nacionalistai mitais atsiribodavo nuo savo kraštiečių ir nepripažindavo lygių teisių. Pavyzdžiui, mitu apie dakų praeitį Rumunijos nacionalistai siekė atmesti vengrų pretenzijas į kultūrinį Transilvanijos paveldą; šis klausimas ištirpsta ikikrikščioniškosios istorijos rūkuose ir ginčas netenka bet kokio

[17] Isaiah Berlin. *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*. New York, Knopf, 1991, p. 15–16.

[18] Apie komunizmą ir nacionalsocializmą kaip politines patologijas žr. François Furet. *Le passé d'une illusion*. Paris, Fayard, 1995.

[19] Daniel Jonah Goldhagen. *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, Knopf, 1996. Dar žr. Maurice'o Wohlgelernterio interviu su Goldhagenu leid. *Society*, t. 34, nr. 2, 1997, sausis–vasaris, p. 33–37.

racionalaus turinio. Rumunijos nacionalistai pasitelkia vieną Herodoto ištrauką, kurioje rašoma, kad dakai buvo narsiausia trakų gentis, tačiau nepaiso kitų to paties teksto eilučių, kur sakoma, jog žemės ūkio darbus dakai laikė žeminamais ir mėgavosi dykinėjimu[20].

Dabar, kai rengiamės žengti į naująjį tūkstantmetį, pirmas žmonijos darbotvarkėje vėl iškyla gelbėjimo klausimas. Senasis tikrumas subyrėjo, tradicinės ideologijos ir politinės dichotomijos neteko prasmės. Politikoje nebematome realios prasmės atgyvenusioje „kairės" ir „dešinės" priešpriešoje. 1989–1991 metų revoliucijos ir poideologinės antiutopinės jų nuotaikos panaikino šias sutartines demarkacijas, kurias paliko aštuonioliktojo amžiaus pabaigos ir devynioliktojo amžiaus Prancūzijos politiniai spazmai.

Žmonija vėl susidūrė su tokiais klausimais kaip technologinės pažangos reikšmė ir reikalingumas, partijų vaidmuo demokratinėje politikoje, žmonių organizacijos naujų formų, išskyrus partijas, tautas ar etnines valstybes, galimybė. Senąjį žemyną skalauja naujos nacionalizmo bangos, susiformavo naujojo tūkstantmečio lūkesčiai, neretai veikiami laiko išmėgintų chiliazminių fantazijų. Ne tik Europoje bei Vidurio Rytuose, bet ir Jungtinėse Valstijose

[20] Šį klausimą iškėlė literatūros istorikas Adrianas Marino, vienas iš nuoširdžių liberaliųjų počaušeskinės Rumunijos inteligentų. Beveik kiekvienas skelbiasi esąs ar esanti liberalių pažiūrų, tačiau tik nedaugelis, kaip Marino, imasi griauti savanaudiškas nacionalines utopijas apie ikirumuniškąjį ir ikikrikščioniškąjį dakų aukso amžių. Žr. jo knygą *Pentru Europa*. Iași, Editura Polirom, 1995, p. 36. Šis praeities fetišizavimo ir idealizavimo reiškinys, kaip ir nepripažinimas tų, kurie nacionalines legendas vertina kritiškai, yra būdingas ne tik Rytų Europai. Peru rašytoją Mario Vargasą Llosą, Venesuelos žurnalistą Carlosą Rangelį ir Meksikos poetą bei apybraižininką Octavio Pazą Lotynų Amerikos kairieji pasmerkė už tai, kad šie išdrįso pareikšti, jog Pietų Amerikos atsilikimą lemia vidinės priežastys, o ne žiaurus Jungtinių Valstijų išnaudojimas. Galima paminėti politinio mito vaidmenį Vakarų Vokietijos politinės kultūros kūrime po Antrojo pasaulinio karo nuo aristokratiškos antinacistinės rezistencijos egzaltacijos iki vokiečių fizikų, tariamai atsisakiusių Hitleriui pagaminti atominę bombą, garbinimo. Dabar žinome, jog šį mitą sąmoningai išgalvojo Werneris Heisenbergas ir kiti vokiečių atominės fizikos specialistai tam, kad atremtų galimus kaltinimus dalyvavimu karo nusikaltimuose. Šiuolaikinėje Vokietijoje šio mito pagrindu devintame dešimtmetyje prasidėjo antidislokacinis sąjūdis ir ėmė rastis įvairiausių ekologinio pacifizmo bei radikaliosios aplinkosaugos srovių.

atsirado grupių ir sąjūdžių, kurie prigimtinės teisės, natūralių gyvybingų bendruomenių, gentinio identiteto ir panašių dalykų vardu smerkia ir kaltina liberalią demokratiją[21]. Sukarintoms Amerikos piliečių kraštutinės dešinės organizacijoms yra būdingas toks pat priešiškumas pakantumo ir lygybės principams kaip ir Persijos ajatoloms, Jean-Marie Le Penui ir jo Nacionaliniam frontui arba Rusijos demagogui Vladimirui Žirinovskiui. Negana to, visiems jiems būdingas tikėjimas pasaulį užvaldžiusių ir nusikalstamai siekiančių pavergti laisvą asmenybę bei įtvirtinti kažkokią šėtonišką tironiją slaptų jėgų ir okultinių grupuočių mistika.

Didelių pokyčių laikotarpiais suklesti konspiracinės teorijos. „Siono vyresniųjų protokolus" – turbūt liūdniausiai pasaulyje pagarsėjusią klastotę, kurią sufabrikavo carinė „Ochrana" – perspausdino ir naujosiose demokratinėse Europos visuomenėse išplatino ekstremistinės grupuotės, įsitikinusios, kad visos blogybės vienaip ar kitaip yra susijusios su žydų slaptu siekiu užvaldyti pasaulį[22]. Įnirtingai siekdamos demaskuoti šėtoniškus slapta rezgamus sąmokslus, radikalių dešiniųjų grupuotės kartoja devynioliktojo amžiaus rasizmo maniakų svaičiojimus. Ekonominė ir politinė suirutė anksčiau buvo aiškinama slapto revoliucingų kairiųjų ir pasaulio finansininkų aljanso (komunistinio ir kapitalistinio internacionalo – „Kominterno" ir „Kapinterno" – pakto) mitu. Dabar, žlugus komunistinei santvarkai, girdėti kerštingų balsų, atgaivinančių dar vieną seną mitą – liberaliosios demokratijos ir žydų plutokratijos rezgamą sąmokslą. Taigi politiniai mitai yra neatskiriami nuo Rytų ir Vakarų *fin-de-siècle* kolektyvinės vaizduotės.

Buvusiose komunistinėse šalyse šie mitai veikia gal kiek stipriau, yra labiau pastebimi kaip tik dėl liberalizmo ir demokratijos

[21] Žr. Norman Cohn. *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and Its Bearings on Modern Totalitarian Movements*. New York, Harper Torchbooks, 1961; Benjamin Barber. *Jihad vs. McWorld*. New York, Times Books/Random House, 1995.

[22] Žr. Norman Cohn. *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the "Protocols of the Elders of Zion"*. New York, Torchbooks, 1969; Leon Poliakoff. *Bréviaire de la haine*. Paris, Éditions Complexe, 1986.

tradicijų silpnumo; žmonės mieliau grįžta prie senųjų doktrinų ir vizijų, jiems nepakanka kantrybės racionaliai interpretuoti taip staiga paveikusius jų gyvenimą dramatiškus pokyčius. Politiniai mitai malšina šį troškimą suprasti nedelsiant; priežastiniai ryšiai supaprastinami arba prasimanomi, pateikiami gyvi, metaforiški įvaizdžiai, žmogui tampantys paguodos ir psichologinio saugumo šaltiniu. Negana to, mitai vienas kito nepaneigia. Orientuoti į praeitį mitai (tokie, kaip aukso amžiaus palaimai ir vienovei grasinanti kapitalistinė santvarka, kaimo puikumas prieš griaunamąsias pramonines jėgas) arba tie, kuriuose aukštinama gamta ir, žinoma, taurieji laukiniai, susikryžiuoja su atpirkėjo, charizmatinio išvaduotojo ieškojimais ir naujomis revoliucingo aukso amžiaus versijomis[23].

Tokie mitai apie sąmokslus remiasi prielaida, esą visi reiškiniai turi neregimą reikšmę ir slaptą priežastį: pralaimėjimai ir numanomi pavojai aiškinami paslaptingomis priešo galiomis. Serbijos nacionalistai neabejoja, kad Jugoslaviją sugriovė katalikų Bažnyčia. Kadangi kroatai yra katalikai, o Bažnyčia yra visuotinė organizacija, tai, anot mito, kovodami dėl nepriklausomybės kroatai sulaukė lemiamos Vakarų (ypač Vokietijos) pagalbos. Negana to, tame pačiame mite katalikybė ir islamas suplakami į vieną antiserbišką įvaizdį, kitaip tariant, sąmokslą prieš stačiatikius. Nereikia nė aiškinti, kaip šis vaizdinys užgavo jautriąsias slavofilų stygas Rusijoje, kur visuomet noriai tikima, esą egzistuoja Vakarų lobistai, turintys kėslų imtis bet kokių priemonių, įskaitant ir musulmonų fundamentalizmą, kad tik Rusija netaptų Trečiąja Roma[24].

[23] Antra vertus, tokie mitai gimsta ne tik Rytų Europoje. (Čia ryškiausiai išsiskiria Irano ir Alžyro fundamentalizmas.) Prie to pridėkime dar pagundą dėl visų nesėkmių kaltinti išorės jėgas, demonizuotą „kitų" (žydų, jėzuitų, čigonų, masonų, Bavarijos apšviestųjų, gėjų ir net Užsienio reikalų tarybos) įvaizdį. Apie Amerikos dešiniuosius krikščionis ir jų *sui generis* sąmokslo fantazijas žr. Michael Lind. „Rev. Robertson's Grand International Conspiracy Theory". *New York Review of Books*, 1995, vasario 2, p. 21–25.

[24] Apie Rusijos kaip Trečiosios Romos mitą žr. Leon Poliakoff. *Moscou, Troisième Rome: Les intermittences de la mémoire historique*. Paris, Hachette, 1989.

Revoliucijos mitai, atgimimo mitai

Ar 1989–1991 metų revoliucijos pralaimėtos? Ar gali „aksominė revoliucija" sugrąžinti šias visuomenes į buvusią padėtį?[25] Mano požiūriu, teigiamų šio žlugimo rezultatų negalima pervertinti: išnyko sistema, pagrįsta dviveidiškumu, šizofrenišku asmens santykiu su tikrove, žmogaus poreikius, atmintį bei lūkesčius valdžiusia diktatūra ir partinės policinės valstybės įvesta beveik visiška žmogaus veiklos kontrole. Vienam iš pagrindinių kelių į modernybę socializmo statybos svajonei prievarta atvesti žmoniją į tobulą santvarką, kurioje nėra baimės, sielvarto ir abejonių, atėjo galas[26]. Taigi kol kas dar gerokai per anksti aimanuoti dėl neišvengiamo moralinio pokomunizmo epochos žlugimo. Adamas Michnikas kartą man sakė, kad po daugelio savo disidentinės veiklos metų jis suprato, jog istorija nežino jokio absoliutaus determinizmo[27]. Praėjus vienam ar dviem dešimtmečiams vis dar nežinoma politinė, socialinė ir kultūrinė konfigūracija buvusiose komunistinėse valstybėse. Tačiau žinome, jog žmonėms reikia nuorodų, kuriomis galėtų vadovautis. Jiems reikia sąlygiškai pastovių vaizdinių, kuriuose atpažintų save, įkvepiančio geresnės santvarkos įvaizdžio ir suvoktos arba tikros nesėkmės paaiškinimų. Kitaip tariant, žmonėms reikia politinių mitų.

Nė vienas su Marxo tradicija siejamas politinis mąstytojas, bent jau tokiomis pažintinės anarchijos aplinkybėmis, nemąstė taip

[25] Adam Michnik. „The Velvet Restoration". *Transition*, t. 2, nr. 6, 1996, kovo 22, p. 13–16.

[26] Apie 1989 metų revoliucijas ir „modernybės pabaigą" žr. Zygmund Bauman. *Intimations of Postmodernity*. London, Routledge, 1992, p. 222. Priešingai Baumanui arba G. M. Tamásui, aš 1989 metų revoliucijas laikau ne sukilimu prieš modernybę, o greičiau mėginimu peržengti (nebūtinai teisiniu keliu) jos istorinių galimybių ribas. Iš tikrųjų, jeigu valdžios galių atskyrimas, įstatymų pirmumas, privataus ir visuomeninio sektorių išskyrimas, pilietinės teisės, laisvoji rinka, politinė ir religinė tolerancija yra modernybės požymiai, tai marksistinis-lenininis komunizmo įsikūnijimas simbolizavo tai, kas visiškai priešinga Šviečiamojo amžiaus idealams.

[27] Asmeninis pokalbis su Adamu Michniku. Rutgerso universitetas, Niuarkas, 1992, kovas.

tikroviškai, kaip prancūzų filosofas Georges'as Sorelis. Rašęs dvidešimto amžiaus pradžioje jis suprato geriau nei daugelis jo amžininkų ir pripažintų socialistų, kad žmonės imasi politikos ne dėl dekartiškų demonstracijų, o dėl gyvų, patrauklių, viliojančių vaizdinių, kurie formuoja jų dvasinį pasaulį. Žinoma, dėl visa apimančios visuotinio streiko reikšmės jis klydo. Ne mažiau klydo ir dėl proletariato prievartos apvalomojo katarsio. Tačiau vieną dalyką jis suprato teisingai, o jo intuicija buvo tikrai ne marksistinė: mitas turi galios kaip diskursas arba pasaka apie kilmę, sąjūdį ir kryptį, kaip tų, kuriems atimtos pilietinės teisės, išdidumo šaltinis ir balzamas žeminamai asmenybei[28]. Mitai yra ne banalūs trokštamos visuomenės apibūdinimai, o kvietimas kovoti. Sorelio žodžiais tariant, „mito sugriauti neįmanoma, nes jis iš esmės identiškas grupės žmonių įsitikinimui ir sąjūdžio prasme yra to įsitikinimo išraiška, taigi jis neanalizuotinas dalimis, kurias būtų galima išdėstyti istorinių aprašymų plotmėje"[29].

Sorelio mintys turėjo didelę įtaką dviem radikaliai skirtingų įsitikinimų šio amžiaus revoliucionieriams – fašistui Benito Mussolini ir leninistui Antonio Gramsci. Abu jie primygtinai teigė svarbiausią mito vaidmenį šiuolaikinėje politikoje. Leninas, nors Sorelį viešai niekino, vis dėlto, kaip ir šis prancūzų rašytojas, jautė tokią pat neapykantą buržuazinių dorybių ir smurto kultui. Savo ruožtu Sorelis sveikino bolševikų sukilimą, pliekė Vakarų pastangas izoliuoti Rusiją ir net paskelbė straipsnį „Ginant Leniną" (*„In Defense of Lenin")*. Jame nuskambėjo šie dramatiški žodžiai: „Prakeiktas plutokratinės demokratijos, kuri badu marina Rusiją, aš esu tik senis, kurio gyvybė priklauso nuo nereikšmingų atsitiktinumų malonės, tačiau, prieš guldamas į kapą, dar norėčiau pamatyti arogantiškos buržuazinės demokratijos, kuri šiandien begėdiškai triumfuoja, pažeminimą"[30]. Isaiah Berlinas apibendrina

[28] Apie Sorelį ir revoliucinės klasikinio marksizmo bei liberalizmo alternatyvos paieškas žr. Zeev Sternhell, Mario Sznajder, Maia Asheri. *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution.* Princeton, Princeton University Press, 1994, ypač p. 36–91.

[29] Georges Sorel. *Reflections on Violence.* New York, Collier Books, 1961, p. 50.

[30] Ten pat, p. 285–286.

Sorelio politinio mito filosofiją kaip pagrindinę mūsų amžiaus sampratos paradigmą: „Pasak Sorelio, mitų funkcija yra ne stabilizuoti, o nukreipti energiją ir įkvėpti kovą. Jie to pasiekia įkūnydami dinamišką gyvenimo judėjimo viziją, kuri yra tuo veiksmingesnė, kuo neracionalesnė, todėl yra nekritikuotina ir universiteto išminčių nesugriaunama. [...] Mito funkcija yra kurti 'epinio mąstymo būseną'"[31].

Perėjimas prie pokomunistinės santvarkos į pirmą vietą iškėlė daug netikėtų politinių ir kultūrinių reiškinių. Iš jų didžiausią nerimą kelia atgijęs giliai slypėjęs priešiškumas modernybei ir piktinimasis liberalizmu kaip tik todėl, kad tai patraukia daugelį suglumusių žmonių. Komunistinės santvarkos žlugimą lydėjusią pradinę euforiją pakeitė nerimas, išplitęs susierzinimas, nuovargis ir bendro išsekimo jausmas. Kai kurie garsūs senų laikų disidentai pareiškia kovoję ne dėl to, kas vyko pirmojoje pokomunistinio dešimtmečio pusėje. Šioje knygoje sutelktas dėmesys į politinę pokomunizmo psichologiją ir lyginamuosius naujųjų Rytų Europos diskursų, kuriais mėginama suformuluoti atsakymus į moralinę suirutę istorinių lūžių metu, apmąstymus. Mano požiūris yra greičiau tematinis nei geografinis ir ragina skaitytoją pastebėti, kaip panašiai *atpirkimo* (atpirkimo ir tikrovės vengimo arba bėgimo nuo jos) *fantazijos* pastaruoju metu veikia įvairiose šalyse. Siekdamas tikslo nenagrinėju kiekvienos šalies atskirai. Tą yra padarę kiti. Jų darbus labai rekomenduoju perskaityti[32]. Įvykiai ir konkrečios aplinkybės nagrinėjamos tik tiek, kiek išryškina tam tikrų politinių mitų atsiradimo motyvus.

[31] Isaiah Berlin. *Against the Current: Essays in the History of Ideas.* New York, Penguin Books, 1982, p. 318, 319.

[32] Pavyzdžiui, žr. James E. Brown. *Hopes and Shadows.* Durham, Duke University Press, 1994; Eva Hoffman. *Exit into History,* New York, Viking, 1993 ir Gale Stokes. *When the Walls Came Tumbling Down.* New York, Oxford University Press, 1993. Puikią politinės, kultūrinės, karinės ir ekonominės kaitos analizę perėjimo prie demokratijos laikotarpiu buvusiose SSSR šalyse žr. Karen Dawisha, Bruce Parrott. *Russia and the New States of Eurasia: The Politics of Upheaval.* Cambridge and New York, Cambridge University Press, 1994.

Knygoje pasakojama ne apie kasdienę pokomunistinių bendruomenių politiką, o apie dvasinę reakciją į pereinamojo laikotarpio suirutę. Pagrindinė hipotezė yra ta, kad šios visuomenės vis dar ieško naujos *axis mundi*, nes tradicinis identitetas subyrėjo, o suvienyti beviltiškai susiskaldžiusiai pagrindinei politikai atsirado naujų mitų. Žlugus autoritarinei leninizmo santvarkai išryškėjo visuomenės tendencijų skaldytis ir apsieiti be politinio centro, galinčio suformuluoti nuoseklių visiems bendro gėrio vizijų. Kai kuriais atžvilgiais „peizažas po mūšio" atrodo kur kas liūdnesnis nei komunistinio valdymo laikais: vangius, paniurusius nomenklatūrininkus pakeitė avantiūristai, šarlatanai ir reketininkai arba – dar blogiau – jais tapo tie patys asmenys. Tarpsta sovietiniais laikais turėto sąlygiško saugumo ir socialinių garantijų nostalgija[33]. Į pirmąjį pokomunistinį elitą buvo žiūrima kaip į sugedusį, diletantišką, godų, grobuonišką ir taip toliau. Visose šiose šalyse buvusieji disidentai buvo apjuodinti. Jų kritika esamos padėties atžvilgiu, kuri komunizmo laikais buvo šlovinama ir kuria kadaise žavėtasi, dabar laikoma utopija. Václavo Havelo, Sergejaus Kovaliovo arba Jaceko Kurónio raginimai vykdyti moralią, pilietinio solidarumo politiką suvokiami kaip per daug sentimentalūs, audringam pereinamajam laikotarpiui menkai aktualūs pamokymai. Likimo ironija: ekonominio neoliberalizmo šalininkai, matyt, Škotų švietimo idėjų veikiami arogantiškai nuvertindami buvusius disidentus, eina išvien su etninio kolektyvizmo propaguotojais ir išjuokia šių sukurtą pilietinės visuomenės viziją bei gyvenimo tiesoje ilgesį, vadindami tai „naujuoju moralizmu"[34].

[33] Pavyzdžiui, žr. Daniel Langenkamp. „Shedding Tears for János Kádár". *Budapest Week*, 1996, liepos 11–17, p. 3.

[34] Václavas Havelas, atsakydamas į dažnai girdimus raginimus inteligentams pasitraukti nuo scenos ir nekritikuoti pokomunistinės santvarkos, pabrėžė būtinybę socialinėje vaizduotėje kaip tik peržengti įprastinės partinės politikos ribas: „Nepritariu politinėms partijoms, kurios elgiasi taip, tarsi turėtų žinių, tiesos ir problemų sprendimo monopolį. [...] Partijos turėtų įsiklausyti į daugialypę pliuralistinės pilietinės visuomenės nuomonę, kurią išreiškia visi žmonės, jų grupės, organizacijos, įskaitant išsilavinusius žmones, specialistus, mokslininkus bei inteligen-

Naujieji politiniai mitai visuomet turėjo žadinamąją galią, susijusią su jų savybe viską paaiškinti. Taigi mitą traktuoju ne kaip neišvengiamai melagingą tikrovės viziją, o kaip pasakojimą, kuris gali inspiruoti kolektyvinį lojalumą, bendrumą, aistras ir veiksmus. Mitas vertingas tuo, kad mobilizuoja infraracionalius politinės elgsenos segmentus ir suteikia jiems energijos. Jo teiginiai turi prasmę ne dėl racionalaus ryšio, o dėl jo nepaisymo[35]. Pavyzdžiui, dvidešimto amžiaus paskutinio dešimtmečio viduryje žvelgiant iš Jungtinių Valstijų akivaizdu, jog mintis, esą kroatai ketino atkurti ustašių pronacistinį režimą, paranojiškai išpūsta, tačiau šia apgaule tikėjo daugelis aktyvių ir galingų Serbijos lyderių. Karo, etninio valymo ir isteriško populizmo sąlygomis jų įsitikimai įgavo visiškai kitokią formą.

Pagrindinė mano hipotezė yra ta, kad pokomunistinis politinis ir intelektualusis pasaulis išliks skirtingų, neretai nesuderinamų mitų kovos lauku. Poleninistinėje santvarkoje radosi daugybė išteisinamųjų mitų nuo pasakojimų apie masinį tautos priešinimąsi komunizmui iki visuotinio bendrininkavimo vizijų. Visais jais siekiama sumenkinti disidentų veiklos didvyriškumą ir reikšmę: jeigu visi buvo antikomunistai, tai kam garbinti buvusius disidentus kaip moralinį pavyzdį? Ir atvirkščiai, jei sistema buvo neįveikiama ir kiekvienas tikėjo jos amžinumu, tai gal disidentai buvo kaip tik tokie, kokiais juos laikė komunistinė propaganda, – neurasteniški, egocentriški individai, kuriais manipuliavo Vakarų slaptosios tarnybos?

Naujieji mitai, sutelkdami dėmesį į praeitį, faktiškai dažniausiai yra diskursai apie pokomunistinių visuomenių dabartį ir ypač

tus. [...] Nuolaidžiaujančios savo silpnybėms partijos, kurios nesuvokia šios gyvybingumo teikiančios aplinkos, nusilps, nunyks ir taps paprasčiausiu liftu į valdžią." Žr. Václav Havel, Václav Klaus, Petr Pithart. „Civil Society after Communism: Rival Visions". *Journal of Democracy*, t. 7, nr. 1, 1996, sausis, p. 15. Klauso „moralinio universalizmo" kritiką žr. ten pat, p. 15–16.

[35] Politinis mitas yra „priemonė žmonėms susigrumti su tikrove; nustatyti, jog tai yra mitas, galime ne iš to, kiek yra tiesos, o iš fakto, kad tikima to teisingumu, o svarbiausia, iš dramatiškos tam suteiktos formos." Henry Tudor. *Political Myth*. London, Pall Mall, 1972, p. 17.

ateitį[36]. Šioje knygoje nagrinėjamos pagrindinės politinės pažiūros aptariamuoju klausimu. Iš pradžių pateikiama sistema, pagal kurią aiškintinas politinių mitų veikimas, o po to – lyginamasis požiūris į toliau išvardytas keturias temas.

1. Išsivadavimo mitai ir autoritariniai lūkesčiai

Tai antro skyriaus tema, kurioje nagrinėjama lenininio palikimo įtaka naujiesiems politiniams eksperimentams. Aš tvirtinu, kad 1989 metų revoliucijose slypėjo latentinis antiliberalusis komuniškas komponentas, kuris turėjo atsiskleisti vėlesniais metais. Nesant realios vidurinės klasės, diskusijos liberalizmo tema yra abstrakčios ir spekuliatyvios ypač todėl, kad neveikli, tačiau dominuojanti valstybinė biurokratija labiau linkusi palaikyti korporatyvistinius sandorius, o ne puoselėti natūralią idėjų bei interesų konkurenciją. Čia aptariu psichologinius barjerus einant į atvirą visuomenę, pagrindines silpnąsias pliuralistinių vyriausybių vietas, korupcijos (įskaitant ir moralinę korupciją) vaidmenį, naujų valdžios bei įtakos tinklų iškilimą ir politinio mito santykį su elito įteisinimu.

2. Mesianizmo ir demonizavimo mitai. Nacionalistinė pagunda

Šia tema dėmesys sutelktas į nacionalizmo atmainas pokomunistinėse visuomenėse ir keistą neokomunistų bei etninių fundamentalistų aljansą. Kyla klausimas, į ką apeliuoja šie simboliai ir mitai, kas „už", o kas „prieš"?

Čia nagrinėju radikaliojo nacionalizmo prigimtį kylant naujoms autoritarinėms grupuotėms bei sąjūdžiams, šiam reiškiniui aptarti pasitelkdamas mitus apie priešų ir užsienio grėsmę. Šiuo-

[36] Žr. lenkų filosofo Marcino Krolo straipsnį „Where East Meets West". *Journal of Democracy*, t. 6, nr. 1, 1995, sausis, p. 38; liberalios demokratijos vertinimą ir išsamią liberalizmo pokomunistinėse visuomenėse perspektyvų analizę žr. Jerzy Szacki. *Liberalism after Communism*. Budapest and London, Central European University Press, 1995.

se puslapiuose nagrinėjamas juos papildantis mitas – narciziška nepakeliamų kankinimų vizija ir nesiliaujanti Rytų europiečių konkurencija besistengiant pabrėžti unikalią savo padėtį bei kančias komunistinėje arba fašistinėje santvarkoje. Aptariu nacionalizmo dvilypumą: viena vertus, jis siejasi su modernybe ir kultūriniu etninių grupių pabudimu, bet kita vertus, šovinistinės, uždarumą propaguojančios jo atmainos atskleidžia jo maištą prieš patį modernybės pagrindą.

Trečiame ir ketvirtame skyriuose aptariamas antisemitizmas, antikapitalizmas, antiliberalizmas ir antivakarietiškos nuotaikos kaip pagrindinės sudedamosios naujojo populistinio radikalizmo dalys. Tokie mitai analizuojami kaip reakcija į suvoktą vis dar kūdikystės stadijoje tebesančios demokratinės sistemos krizę ir ne per didžiausią Vakarų norą naująsias demokratines šalis priimti į Europos ir Atlanto struktūras. Netvirtinu, kad šie mitai triumfuos, tačiau jie kelia realią grėsmę kylančioms pliuralistinėms institucijoms bei vertybėms. Iš tikrųjų atrodo, kad daugumoje šių šalių panikos ir šnipinėjimo baimės psichologija yra tarsi užkratas. Daugelis žmonių išgyvena stiprų atskirties, gimtinės praradimo ir nepriklausymo naujajai demokratinei santvarkai jausmą[37]. Vieno didžiausių politinės mitologijos tyrinėtojų Emile'o Durkheimo žodžiais tariant, „kenčiančiai visuomenei reikia susirasti ką nors tokio, ką ji galėtų apkaltinti dėl savo negalios ir kam galėtų atkeršyti už visas savo nesėkmes"[38].

3. *Keršto mitai: dekomunizacija ir politinio teisingumo mitas*

Kaip pasielgti su buvusiomis saugumo bylomis, pareigūnais ir agentais? Ką daryti su buvusiais komunistų biurokratais?

[37] Žr. Michael M. Fischer. „Working through the Order: The Jewish, Spanish, Turkish, Ukrainian, Lithuanian, and German Unconscious of Polish Culture or One Hand Clapping: Dialogue, Silences, and the Mourning of Polish Romanticism". *Perilous States: Conversations on Culture, Politics, and Nation*, red. George E. Marcus. Chicago, University of Chicago Press, 1993, p. 209.

[38] Cit. iš Girardet. *Mythes et mythologies*, p. 54.

Penktame skyriuje nagrinėjamos įvairios dekomunizacijos strategijos nuo lenkiškos „storosios linijos", kai valdant Mazowieckio vyriausybei buvo perimta praeitis, iki „apsivalymo" (atsijojimo, gryninimo) įstatymų ir jų padarinių Čekijos Respublikoje. Taip pat nagrinėju vokiškąjį požiūrį į buvusius Štazio pareigūnus bei informatorius. Kai kuriose šalyse dekomunizacijos retorika pasitarnavo kaip naujų radikalizmo formų amunicija: pavyzdžiui, Lenkijoje populistinės ir konservatorių partijos ja pasinaudojo siekdamos destabilizuoti politines institucijas ir delegitimizuoti liberalųjį naujos politinės klasės segmentą. Rumunijoje revoliucinis tikslingumas buvo pasitelktas pateisinti teisiniam farsui, kuris atvedė prie Nicolae Ceauşescu ir jo žmonos egzekucijos 1989 metų gruodį, tačiau senojo režimo struktūras paliko iš esmės nepaliestas. Kerštinga, moralizuojanti dekomunizacijos retorika, kurią gynė prieš Iliescu nusiteikusi opozicija, nesulaukė masinio palaikymo ir buvo priversta sušvelninti toną. Lygiai taip pat nepalaužiama antikomunistinė Bulgarijos demokratinių jėgų sąjungos kalba dvidešimto amžiaus paskutinio dešimtmečio pradžioje atstūmė daugelį balsuotojų ir net atsitiko priešingai – į valdžią grįžo pokomunistai. Radikalia forma dekomunizacijos mitas tvirtina, jog šios visuomenės atsikratys savo demonų tik įvedusios retrospektyvų teisingumą, padavusios buvusius komunistų vadus į teismą arba uždraudusios jiems tam tikrą laiką eiti visuomenines pareigas. Tai keršto mitas, kurio įgyvendinimas turėtų sukurti tariamai teisingų keršytojų bendruomenę, kuri stotų prieš piktadarių ir nedorėlių mažumą. Jis grindžiamas prielaida, kad komunistinė visuomenė buvo pasidalijusi į dvi pagrindines grupes – „juos" ir „mus". Juo hiperbolizuojamas buvusių komunistų atsparumas ir maskuojami tikrieji pavojai, su kuriais susiduria naujoji demokratija. Iš tikrųjų pagrindinį pavojų šiandien kelia ne komunistinės ideokratijos atkūrimas, o autoritarinių, piktybiškai korumpuotų senosios sistemos įpročių atgaivinimas[39].

[39] Zhelyu Zhelev. „Is Communism Returning?" *Journal of Democracy*, t. 7, nr. 3, 1996, liepa, p. 5.

4. Atpirkimo, reakcingieji ir atkuriamieji mitai

Šeštame skyriuje aptariama buvusių disidentų marginalizacija pokomunistinėje politikoje, kritiškai nusiteikusių inteligentų vaidmuo ir prieštaringas antipolitikos palikimas. Aš savo analizę sutelkiu į tokias asmenybes kaip Václavas Havelas, George Konrádas, Jacekas Kurónis, Adamas Michnikas ir kiti, suformulavę disidentų diskursą universalia pilietinės visuomenės ir žmogaus teisių kalba. Šioje plotmėje aptariu antikomunistinės rezistencijos mitą ir stiprėjančius puolimus tų, kurie joje dalyvavo. Pritariu Adamo Michniko nuomonei, kad tuo laikotarpiu laimi „išmintingi žmonės su švariomis rankomis", galį šaipytis iš pastangų tų, kurie pradėjo „lygiagretaus polio" statybą[40].

Taigi giliau slypintis klausimas – kokiu mastu šios revoliucijos buvo nuoširdžios? Ir – o tai ne mažiau svarbu – ar jos buvo, kaip mano daugelis apžvalgininkų, „inteligentų revoliucijos", moralinis sukilimas prieš ideologija pagrįstas policines valstybes? Ar disidentų atsisakymas palaikyti keršto ir apmaudo politiką buvo ekskomunistų pergalės 1993 metų rinkimuose priežastis? Mano atsakymas toks: kaip tik atsidavimas tolerantiškumui ir asmens teisėms užtikrina kritiškai nusiteikusių inteligentų laisvės koncepcijos ilgalaikiškumą bei politinį aktualumą. Trumpiau tariant, inteligentai privalo likti politikoje tam, kad liberalioji revoliucija buvusios komunistinės imperijos šalyse tikrai nugalėtų. Iš tikrųjų, kaip pabrėžia Jeffrey Isaacas, didžiausias vadinamosios „antipolitikos" aktualumas, disidentų teigimu, yra hermeneutinis arba interpretacinis: „Net jeigu antipolitinė politika šiuo metu ir nedarytų pastebimos įtakos, vis tiek ji išliktų aktuali kaip esminis nesenos praeities istorinis momentas"[41]. Kurį laiką ši valanda gali priklausyti populistiškiems avantiūristams arba pragmatiškiems

[40] Žr., pavyzdžiui, interviu su Adamu Michniku „Sînt absolut importiva decomunizării" (Esu kategoriškai prieš dekomunizaciją), 22, Bucharest, 1994, spalio 5–11, p. 13. Kandžią Michniko diskusiją apie „išmintingus žmones su švariomis rankomis" žr. jo str. „An Embarrassing Anniversary". *New York Review of Books*, 1993, birželio 10, p. 19–21.

[41] Jeffrey C. Isaac. „The Meanings of 1989". *Social Research*, t. 63, nr. 2, 1996, vasara, p. 326.

biurokratams, tačiau nei vieni, nei kiti negali suteikti piliečiams moralinio įkvėpimo – šios transcendentinės vertybės, kurios labai reikia išsaugoti išdidumui ir savigarbai[42].

Sovietizmo žlugimas ir naujasis vakuumas

Marksizmas kaip orakuliška doktrina gal ir žuvo, tačiau politinių mitų poreikis gyvas. Toli gražu ne mokslas apie socialines permainas, kaip kad susižavėję skelbė jo šalininkai, marksizmas buvo pasaulietinė eschatologija, kurios pagrindinė funkcija buvo išaiškinti (kad ir mistifikuotai) istoriškai įskaudintam neurasteniškam individui jo keblią padėtį[43]. Atskirtį galima įveikti tuojau pat, – pranašiškai skelbė Marksas. Net šios grandiozinės fantazijos priešininkai turėjo pripažinti keistą, žadinančią jos jėgą.

Lenino bolševizmas pakeitė pirminę teoriją, paversdamas ją jėgos ir revoliucijos sociologija. Revoliucinė Rusija tapo apčiuopiama utopija, kurioje marksizmas-leninizmas funkcionavo kaip „vieną veiksmingiausių partijų, valstybių ir visuomenių istorijoje mobilizuojančių ideologijų bei įsitikinimus įteisinančių sistemų"[44]. Revoliucinis įkarštis buvo toji varomoji jėga, kuri įkvėpė liepsningus, nepalenkiamus chiliastinius įsitikinimus nuo Havanos iki Pekino ir nuo Maskvos iki Paryžiaus. Leninizmui tapus pasauli-

[42] Disidentų pralaimėjimas nėra visuotinis, kaip patvirtina 1996 metų rugpjūtį Vengrijoje atlikta viešosios nuomonės apklausa. Buvusį politinį kalinį disidentą Arpadą Gönczą kaip mėgstamiausią politiką nurodė septyniasdešimt penki procentai respondentų. *Open Media Research Institute (OMRI) Daily Report*, 1996, rugpjūčio 19. Lygiai taip pat, nepaisant ministro pirmininko Václavo Klauso prieštaravimų, buvęs aktyvus „77 chartijos" narys Petras Pithartas 1996 metais buvo išrinktas Čekijos parlamento senato pirmininku.

[43] Apie marksizmą kaip tobulą, išsamią politinę mitologiją žr. Robert C. Tucker. *Philosophy and Myth in Karl Marx*. Cambridge, Cambridge University Press, 1964 ir Andrzej Walicki. *Marxism and the Leap into the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia*. Stanford, Stanford University Press, 1995.

[44] A. J. Polan. *Lenin and the End of Politics*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1984, p. 16.

ne sistema, jo šalininkai buvo kupini politinio tikėjimo, kuris, sakralizuodamas ateitį, žmonių sąmonėje įtvirtino visišką didvyrišką atsidavimą ypatingų transformacinių užduočių įgyvendinimui. Tačiau leninistinio romantizmo „audros ir veržimosi" laikotarpis, veikiamas biurokratinės prievartos, ypač kai 1956 metais Nikita Chruščiovas sugriovė Stalino mitą, pamažu išblėso. Chruščiovo išpuolis prieš Staliną buvo esminis posūkis pasaulinio komunizmo istorijoje, davęs pradžią abejonių, erezijos bei atviro maišto epochai. Leninizmo dogma, netekusi pirminės hipnotizuojančios galios, virto veidmainiška sugedusių biurokratų priemone įteisinti savo valdžios monopoliui: „Masinės žudynės įsitikinimų nepakirto. Tą padarė Brežnevo laikų purvas. Kuomet nomenklatūrininkai žudė vienas kitą, šį žmogžudišką siautulį papildydami rėksmingais politiniais melo spektakliais, tikėjimas buvo gyvas, tačiau kai, užuot šaudęsi, ėmė „tepti" vienas kitą kyšiais, tikėjimas išgaravo"[45]. Nusistovėjo varginantis, neišmatuojamai nuobodus gyvenimas be staigmenų, pūvančioje leninistinėje santvarkoje įprastinė elgsena nekėlė jokio pavojaus. Atrodė, šis istorinio nuobodulio jausmas apėmęs ir valdančiuosius, ir valdinius. Moralinis bei ekonominis pralaimėjimas devintojo dešimtmečio pabaigoje buvo toks akivaizdus, kad net sovietų ideologai šią paskutinę stadiją viešai paskelbė stagnacija.

Leninizmo sutemos sutapo su laisvės, pilietiškumo, atsakomybės ir orumo atradimu kuriant pilietinės visuomenės atgaivinimo projektą ir eksperimentuojant su nemakiaveliška politikos forma, kuri dažnai vadinama „antipolitika". Daugeliu atžvilgių 1989 metų revoliucijos užbaigė pirminį Šviečiamojo amžiaus projektą, atmesdamos bet kokią institucinio absoliutizmo formą ir ragindamos traktuoti žmogų neideologiškai ir juo nemanipuliuoti.

Tačiau ar pasiekta politinio pliuralizmo? Vietoje tikrų partijų matome migruojančias iš vienos grupuotės į kitą ir visai nesistengiančias apibrėžti savo ideologinių pažiūrų charizmatines arba pseudocharizmatines figūras. Tai palanki dirva naujiesiems autoritariniams raginimams laikytis „įstatymo ir tvarkos", Stalino laikų nostalgijai ir tvirtos rankos, kuri nutildytų parlamentinius

[45] Gellner. *Conditions of Liberty*, p. 41.

taškalus, laukimui. Rusijos (ir ne tik Rusijos) ateitį su Čilės Pinocheto arba Portugalijos Salazaro įkvėpta figūra sieja ne tik pasipiktinusios masės, bet ir kai kurie labiausiai išprusę mokslo vyrai.

Perėjimas iš senosios santvarkos užtruks ilgai, bus tampomas daugybės konvulsijų, kupinas nesėkmių ir nusivylimų[46]. Turbūt vienintelis dalykas, kurį galime numatyti, yra tas, kad kai kuriose pokomunistinėse šalyse susiformuos stabilios demokratinės institucijos ir įsilies į politines, ekonomines bei karines Europos ir Atlanto struktūras. Kitose įsivyraus pusiau liberaliõs ir pusiau autoritarinės santvarkos hibridas, derinantis populizmą su nacionalizmu kaip tikslingo įteisinimo formas, pagrįstas masiniu entuziazmu[47].

Ar galime manyti, jog buvusi komunistinė patirtis paprasčiausiai išseko? O gal verčiau jos liekanas atpažintume posovietinio amžiaus įsitikinimų sistemose? Kas sieja leninistinius eksperimentus su modernizacijos strategija? Ar galime pritarti vengrų filosofo G. M. Tamáso teiginiui, jog 1989 metų revoliucijose būta stiprių, modernybei priešiškų jėgų ir kad jos išreiškė stiprų ilgėjimąsi organiškų komunitarinių vertybių, kurias, galimas daiktas, paneigė pasibaisėtinai nuožmus, bet veiksmingas leninistinis „developmentalizmas"?[48] Atsakymai į šiuos klausimus reikalauja atkreipti dėmesį į lenininio palikimo įvairovę kiekvienoje šalyje atskirai. Vargu ar ideologinis slaptosios policijos vaizdinys ir vaidmuo, viena vertus, Lenkijoje ir Vengrijoje, kita vertus, Rumunijoje ir Albanijoje buvo tokie pat. Vienur leninistinis režimas buvo švelnesnis, kitur – griežtesnis, vienur komunistų lyderiai nebuvo tokie fanatiški kaip kitur. Jánósas Kádáras – ne Erichas Honeckeris, o generolas Wojciechas Jaruzelskis – ne klastingas kiršintojas stalinistas Nicolae Ceauşescu. Viena nuo kitos skyrėsi net buvusios SSSR respublikos – Lietuva, kurioje reformatoriškam komu-

[46] Žr. Valerie Bunce. „Comparing East and South". *Journal of Democracy*, t. 6, nr. 3, 1995, liepa, p. 87–100.

[47] Žr. Ken Jowitt. „Dizzy with Democracy". *Problems of Post-Communism*, 1996, sausis–vasaris, ypač p. 6.

[48] G. M. Tamás. „Socialism, Capitalism, Modernity". *Journal of Democracy*, t. 3, nr. 3, 1992, liepa, p. 61–74.

nistų partijos sparnui vadovavo Algirdas Brazauskas, skyrėsi nuo Ukrainos, kur buvęs ideologas Leonidas Kravčukas tautiškumo privalumus pastebėjo tik žlugus imperijos centrui ir tapo pirmuoju nepriklausomos Ukrainos prezidentu bei atkakliu šalies nepriklausomybės šalininku.

Toks skirtingas paveldas bei ikikomunistinių laikų kultūrinės tradicijos paaiškina, kodėl vienos šalys žengia į priekį sparčiau, o kitos – vangiau. Daugelyje šių šalių grėsmingą pavidalą įgavo klerikalizmas, militarizmas, nacionalinis fundamentalizmas, ir ne tik dėl noro „susigrąžinti nuslopintą praeitį", kokia ji buvo. Nors Lenkijos bažnyčia nebėra tokia įtakinga kaip anksčiau, vis tiek buvo jaučiama didėjanti pagunda sureikšminti kritiką tradicinių jos priešų – pasaulietiškumo, ateizmo, Bažnyčios taisyklių nesilaikymo, amoralizmo – atžvilgiu[49]. Žinoma, praeitis svarbi, tačiau poreikis ja naudotis kam nors įteisinti siejasi su abejotina vis dar stokojančio teisinių ir procedūrinių įgūdžių ir nenorinčio pripažinti politinių kompromisų su oponentais naujojo elito padėtimi.

Užpildant politinį vakuumą

Šio audringiausio (kruviniausio ir smurtingiausio) amžiaus pabaigoje pradėjome suprasti, koks nesaugus yra žmogus, kokios ribotos mūsų žinios ir koks absurdiškas bet kuris sumanymas pertvarkyti pasaulį. Tačiau tai suvokę jaučiame dvasinę tuštumą, nepasitenkinimą aplinka, kurioje vyrauja technika ir biurokratinis veiksmingumas (arba neveiksmingumas). „Pomodernybei" ir „poistorei" toks būdingas negailestingas skepticizmas kelia nusiminimą ir stiprų poreikį šlietis prie kurių nors pažiūrų, religijos, bendruomenės, milicijos ir taip toliau. Kadaise šį jausmą tiksliai išreiškė Martinas Heideggeris garsiuoju šūkiu: „Mus išgelbėti galėtų tik Dievas!" Ardomoji, griaunamoji „pomodernybės"

[49] Žr. Abraham Brumberg. „Poland's Progress: The Declining Role of Anti-Semitism – and an Overbearing Church". *Washington Post* (apžvalginė skiltis), 1994, sausio 24.

(vadinčiau ją vėlyvąja modernybe) logika nubloškė žmogų į patį aksiologinės maišaties vidurį. Tačiau dvilypumas nereiškia absoliutaus reliatyvizmo. Atsisakyti pretenzijų į absoliučią tiesą – ne tas pat, kas išsklaidyti ją abipusiai ardomuosiuose, bet vienodai pagrįstuose diskursuose. Kur tiesa, o kur melas, arba, Immanuelio Kanto žodžiais tariant, ko žmogus [žmonės] gali tikėtis? – tai esminis klausimas, aktualus net ir patenkintam Vakarų pasaulio piliečiui[50].

Mūsų amžiuje, šiais oficialiai įsitvirtinusio teroro ir nežmoniško barbarizmo laikais, universalistinės atpirkimo paradigmos bankrutavo, tai tiesa, tačiau kas išdrįstų pranašauti, kad žmonės savo polinkį kurti socialines fantazijas noriai pakeis laipsnišku politiniu derinimusi prie racionalios tikrovės? Kita vertus, džiūgaudami, jog mūsų civilizacija pasiekė istorinės pažangos kulminaciją, nepaisome fakto, kad gyvenime mums tenka daug ko atsisakyti, o ir toji pažanga yra abejotinas dalykas. Taigi Walteris Benjaminas įspėjo: jeigu neišsaugosime mesianistinio požiūrio, tai žmonijai kyla pavojus nuslysti į individų suvienodėjimą ir barbarišką subordinaciją. Modernybė Benjaminui atrodė kupina pavojingiausių, katastrofiškai destruktyvių tendencijų: „Nėra nė vieno civilizacijos dokumento, kuris nebūtų kartu ir barbarizmo dokumentas"[51]. Politinio mito negalima paprasčiausiai atmesti tarsi infantiliškų fantazijų apie geresnį pasaulį. Nors vieni mitai skatina visuomenės uždarumą, kerštavimą ir potencialiai yra pražūtingi, vis dėlto kiti – palankūs dialogui ir siekiams kurti laisvą lygiateisių žmonių bendruomenę. Tai tik jų interpretavimo klausimas. Taigi, kaip Jean-Jacques'o Rousseau bendrojo testamento atveju, žmogaus laisvės bei atsakomybės ribas tuo pačiu mitu galima ir išplėsti, ir susiaurinti.

Klausimas, kurį keliu ir kuris yra esminis pagrindžiant liberalųjį projektą valstybėse su neliberalia arba net priešiška liberaliz-

[50] Žr. Agnes Heller, Ferenc Fehér. *The Post-Modern Political Condition.* Cambridge, UK, Polity Press, 1988, p. 1–43.

[51] Walter Benjamin. „Theses on the Philosophy of History" *kn.* Stephen Eric Bronner, Douglas MacKay Kellner. *Critical Theory and Society.* New York and London, Routledge, 1989, p. 257.

mui praeitimi, yra tas, ar perėjimui prie demokratijos naujieji mitai bus didelis kliuvinys. Kodėl šis klausimas svarbus? Todėl, kad pamatinių mitų reikia visoms visuomenėms, o tai – civilizacijos faktas, kurio niekas negali ir neturėtų neigti. Kita vertus, pilietinė visuomenė, kad galėtų funkcionuoti, privalo įveikti priešiškas kolektyvinio identiteto, korporatyvaus segmentarizmo ir bet kokių ideokratinio autoritarizmo formų jėgas[52].

Vis dėlto pilietinė visuomenė neša ne tik gėrį. Joje yra individualybės suniveliavimo tendencijų, mažumos despotizmo rizikos ir – ne mažiau svarbu – socialinės aplinkos išnykimo bei nuomonių homogenizavimo pavojaus. Negana to, kai kam gali kilti klausimas, ar pats pilietinės visuomenės projektas nėra savito vakarietiško mąstymo ir politinės raidos vaisius bei keletą amžių trukusių normatyvinio žmogaus teisių įrėminimo, kurį pateisina senamadiška Dievo suteiktų prigimtinių teisių idėja, ieškojimų rezultatas. Lygiai taip pat pilietinė visuomenė net ir Vakaruose turi stiprių priešininkų, iš kurių įnirtingiausi yra įvairios aršaus nacionalizmo ir naujojo rasizmo atmainos.

Visose komunistinėse šalyse vyraujanti politinė kultūra buvo sudaryta iš skirtingų, neretai prieštaringų subkultūrų, pradedant nuo daugiau ar mažiau atvirų ultranacionalistų partijoje ir slaptojoje policijoje, pereinant prie reformatorių bei pusiau liberalų ir baigiant ribinėmis disidentų bendruomenėmis. Iš tikrųjų, interpretuojant pokomunistinį ideologinį peizažą, reikia prisiminti senąjį posakį: *ex nihilo nihil:* nacionalistinis patosas daugiausia yra ne tik siekimas atgaivinti tarpukarinį dešinįjį sparną, o ir ksenofobiškos subkultūros, kuri tvyrojo komunizmo laikotarpiu (partijoje ir už jos ribų) tęsinys. Tautinei valstybei skirtą vaidmenį palaiko ir stačiatikių religija: Motina Rusija, Motina Rumunija ir Motina Serbija laikomos pagrindine vertybe, ir tas, kuris nors truputį tuo abejoja, apšaukiamas išdaviku, įskaitant

[52] Pritariu Ernesto Gellnerio požiūriui, jog antrojo tūkstantmečio pabaigoje „pilietinė visuomenė pateisinama iš dalies tuo, kad ji atrodo susijusi su istoriniu mūsų likimu. Grįžti prie tradicinės inertiškos agrarinės visuomenės neįmanoma, taigi jei akivaizdi mūsų lemtis yra industrializmas, vadinasi, turime pasiaukoti ir socialiniams jo padariniams." Žr. *Conditions of Liberty*, p. 213.

dvasininkus, kurie ragina peržiūrėti pasaulietinės ir religinės valdžios santykį[53].

Nepaisant leninizmo nuosmukio, žmonijos utopinis rezervuaras nebuvo visiškai išsemtas: nušveistos į paviršių iškilo tokios ideologijos kaip įvairių atspalvių populizmas, šovinizmas ir tradicionalizmas[54]. Jaunojo Karlo Marxo „Komunistų partijos manifestu" iškviestą ateities šmėklą pakeitė perdirbti praeities vaiduokliai, kuriuos į dabartį sušaukė nepatenkinti politiniai aktoriai, neįstengiantys susitaikyti su demokratijos kūrimo sunkumais ir modernybės išbandymais. Drauge su Aleksandru Solženicynu besielei „svieste besimaudančiai Europai" jie priešpriešina pirmykštę bendruomeninę agrarinių visuomenių demokratiją[55]. Trumpai tariant, komunizmo žlugimas, 1989 metų revoliucijos ir dviprasmiškas antipolitikos palikimas sukūrė pavojų kupiną pasaulį su visiškai dezintegruotomis tradicinėmis demarkacinėmis linijomis ir naujas radikalizmo formas, kunkuliuojančias po apgaulingo stabilumo šarvu.

Pagrindinė šios knygos tema yra ta, kad dauguma Rytų ir Vidurio Europoje vykstančių diskusijų dėl inteligentijos statuso politikoje ir inteligentų vaidmens formuojant tiek pozityvią (konsensusinę), tiek negatyvią (konfrontacinę) tautos darbotvarkę turi tendencijų, kurios veikia taip pat ir Vakarus. Tai, kas įvyko buvusioje Jugoslavijoje, turėtų būti nerimą keliančiu pamokomu pavyzdžiu: galų gale juk liūdnai pagarsėjusiame Serbijos mokslų akademijos 1986 metų memorandume kaip tik patys ryškiausi in-

[53] Tai rodo ir nepakantumas kitų krikščioniškų denominacijų, visų pirma katalikų (arba Graikijos katalikų) atžvilgiu. Unitų persekiojimas stalinizmo laikais stačiatikių Bažnyčiai buvo naudingas, taigi dabar ją erzina tai, jog uzurpuotus turtus teks grąžinti teisėtiems šeimininkams. Tokia padėtis tebėra Rumunijoje, išskyrus Banatą, kur žymus, ekumeninių perspektyvų turintis teologas, stačiatikių metropolitas Nicolae Corneanu nutarė sugrąžinti Graikijos katalikų Bažnyčios turtus. Asmeninis pokalbis su Nicolae Corneanu, Timişoara, Rumunija, 1995, gegužė.

[54] Apie šį ideologinį troškimą ypač žr. Slavoj Žižek. *The Sublime Object of Ideology*. London, Verso, 1989.

[55] Aleksandr Solzhenitsyn. *Chestiunea rusć la sfîrsit de secol XX*. Bucharest, Editura Anastasia, 1995.

teligentijos, rašytojų, filosofų ir antropologų atstovai išdėstė etninio valymo ir paranojiško nacionalizmo projektą. Tačiau svaiginami šios nacionalistinės karštligės – galingiausio liberaliųjų vertybių priešininko – padariniai neapsiriboja Europos pietryčiais. Pasak Jaceko Kurónio, vieno iš įžvalgiausių Lenkijos inteligentų ir politikų, „krizė, su kuria susiduriame, pirmiausia yra idėjų krizė: šiuo metu mums trūksta universalių idėjų, kurios sutelktų širdis ir protus, be kurių negali egzistuoti nė viena civilizacija. Ar ne todėl įvairiose Žemės rutulio dalyse įsigali partikuliarizmo arba nacionalizmo idėjos bei religinis fundamentalizmas? Žlugus komunizmui tikėjomės Rytų vesternalizacijos, tačiau ėmė orientalizuotis Vakarai"[56].

[56] Jacek Kuron. „Manifesto: Part Two of Program for Poland". *Common Knowledge*, t. 4, nr. 1, 1995, pavasaris, p. 19–48.

1 skyrius

Atgaivinant utopiją: ideologija prieš mitologiją

Praeitis yra būtinas ir tikriausiai esminis šių ideologijų elementas. Jeigu nėra tinkamos praeities, ją visuomet galima pramanyti.

Eric Hobsbawm

Kuo skiriasi mitas nuo ideologijos? Ar mitas ir ideologija skiriasi? Galima būtų atsakyti trumpai: mitas – tai pasaka, o ideologijos pagrindas – idėjų sistema. Tačiau argi pasakų pagrindas – ne idėjos? Mito – šiuo atveju politinio – sekama pasaka yra grindžiama įsitikinimais, troškimais, dideliais lūkesčiais, viltimis, nusivylimais, iliuzijomis ir jų praradimu. Visos ideologijos turi mitologinę šerdį, bet papildomai kuria konceptualias sistemas. Pasak Johno Girlingo, „žodis 'mitas' reiškia koncepcijos ir emocijų samplaiką, aistringą troškimą pasiekti pirmapradį tikslą. 'Ideologija' – tai emocingų bei konceptualių elementų kaupimas ir sisteminimas"[1]. Radikalios ideologijos turi ypač stiprią tendenciją kurti mitus, pabrėždamos galimybę (arba net būtinybę) visiškai nutraukti istorinės raidos grandinę ir kūlvirsčiu persiversti į visiškai išlaisvintą pasaulį.

Mitas yra susijęs ne tiek su esamu pasauliu, kiek su nerealizuotomis jo galimybėmis. Pasak literatūros kritiko Northropo Frye'aus, „žmogus gyvena dviejuose pasauliuose, kurie tradiciškai vadinami gamtos ir meno pasauliais. Mes gyvename faktiniame pasaulyje, savo fizinėje laiko ir erdvės aplinkoje; šį pasaulį iš esmės tiria gamtos ir fizikos mokslai. Tuo pat metu vis stengiamės kurti savą kultūrą ir civilizaciją. Jos atitinka pasaulį, kokiame norėtume gyventi, ir tokį, kokį sukuriame iš savo aplinkos. Pastarajam kaip tik ir priklauso mūsų vertybės, troškimai, viltys

[1] Žr. John Girling. *Myths and Politics in Western Societies: Evaluating the Crisis of Modernity in the United States, Germany, and Great Britain*. New Brunswick, Transaction Publishers, 1993, p. 12.

bei idealai; jis visuomet geocentriškas, visuomet antropocentriškas, visuomet sutelktas į žmogų ir jo rūpesčius"[2].

Mitas randasi kaip tik dėl tokio tikrovės ir troškimų pasaulių neatitikimo: „Akivaizdu, jog pasaulio, kuriame norėtume gyventi, pagrindas yra mitologinis"[3]. Mitai teigia kitokią, anapus istorijos esančią tikrovę, o tai, kiek jie prigyja, priklauso nuo jų įtikimumo. Jeigu tie, kurie turi patikėti mitu, įžvelgia jo prasmę, tai mitas svarbiausią savo tikslą pasiekia – suteikia individui identiteto jausmą, padeda orientuotis šiame padrikame pasaulyje.

Mitas iš tikrųjų atsiliepia į žmogaus identiteto, bendrumo, pagrindų, jo gyvenimo prasmės ieškojimus: „Mes norime tokios žmonių bendruomenės, kuri atitiktų mūsų viltis, idealus ir supratimą, kas galėtų būti; mums reikia pažinti savo aplinką, kuri taps jos pamatais ir neleis pavirsti oro pilimi"[4]. Anksčiau komunistinio pasaulio gyventojams toks tikslas galėjo būti beklasės visuomenės mitas. Neapsigaudinėkime, leninistinio režimo pagrindas buvo ne vien teroras, bet taip pat mobilizacija ir entuziazmas. Vis dar juntama nostalgija praėjusiems „didvyriškos mobilizacijos" laikams kyla tiek dėl prarastos vienybės ir iširusios bendruomenės, tiek dėl nepasitenkinimo demokratiniu pliuralizmu bei rinkos ekonomika[5].

[2] Northrop Frye. *Spiritus Mundi: Essays on Literature, Myth and Society*. Bloomington, Indiana University Press, 1976, p. 88–89. Už patarimą pasinaudoti Frye'aus literatūriniu požiūriu politinę konfrontaciją ir susiskaldymą interpretuoti neperžengiant modernybės ribų esu dėkingas Michaelui Marrusui. Jis, remdamasis tokia paradigma, dar kartą perskaitė sukėlusią daugiausiai mitologinių debatų Prancūzijos politikoje Dreyfuso bylą, savo mokslo darbe parodydamas ją kitokią ir naujoviškai interpretuodamas. Žr. Michael Marrus. „'En Famille': The Dreyfus Affair and Its Myths". *French Politics and Society*, t. 12. nr. 4, 1994, ruduo, p. 76–90. Frye'aus ir Malinowskio darbais galiu remtis todėl, kad šiais šaltiniais naudojosi Marrusas.

[3] Frye. *Spiritus Mundi*, p. 89.

[4] Ten pat.

[5] Pavyzdžiui, žr. Stephen Kinzer. „In 'East Germany', Bad Ol' Days Now Look Good". *New York Times*, 1994, rugpjūčio 27. Ši restauravimo tema per 1996 metų prezidento rinkimų kampaniją buvo esminis Rusijos neokomunistų lyderio Genadijaus Ziuganovo programos punktas.

Nacionalizmo patvarumas rodo, kad mitas išlieka kaip pagrindinis mūsų dvasinės situacijos vektorius. Šiame skyriuje pateiktu mito ir ideologijos priešpriešos tyrimu mėginama paaiškinti pokomunistinėms visuomenėms būdingą politinį bei moralinį nusivylimą. Ir mitas, ir ideologija yra ne tik šios krizės, bet ir mėginimų atgaivinti utopiją išraiška. Abiem būdais mėginama struktūrinti dvasinį pasaulį ir keisti esamą tikrovę. Taigi mitas yra ir kontempliacijos forma, ir kvietimas imtis veiksmų. Klasikinį mitinių struktūrų apibrėžimą pateikė etnologas Bronislawas Malinowskis, mitą apibūdinęs ne kaip simbolinę alegoriją, o kaip „tiesioginę jo turinio išraišką; tai ne mokslinį smalsumą patenkinantis aiškinimas, o pasakojimas, kuriuo siekiama atgaivinti pirmapradę tikrovę, patenkinti svarbias religines reikmes, moralinius troškimus, socialinio teisingumo, įsitikinimų ir net praktinius poreikius"[6].

Iš mitologijos tyrinėtojų išmokome atsargiai vertinti politinius mitus blogio ir gėrio požiūriu. Tai nereiškia, jog neturėtume vertinti jų reikšmės ir įtakos; matyt, sąmokslininkiškos fantazijos liberalizmui žalingos lygiai taip pat kaip skundai apie nuolatinius kankinimus. Vis dėlto vien tik parodyti jų prieštaringumą nepakanka. Būtina atskleisti, ką šiais mitais mėginama paaiškinti, į kokias aistras ir kančias jie apeliuoja ir kodėl jais tikima.

Nacionalizmas, kaip ir visi politiniai mitai, yra dviprasmiškas. Kaip sakoma, viskas priklauso nuo to, kas nacionalizmą skelbia ir kas juo naudojasi. Liberalieji inteligentai, žinoma, nelaiko nacionalizmo didele atperkamąja dorybe. Tai parapinio uždarumo, ribojantis, egocentriškas, bejėgis suteikti visuotinumo vilčių diskursas, tačiau karingam trečiojo pasaulio revoliucinio sąjūdžio nacionalistui tai religija, arba tiksliau – *ratio moriendi* – mirtį pateisinantis argumentas. Prisiminkime Peru Sendero Luminoso (Švie-

Idealizuodamas istorinę praeitį, didvyriškumą, etninį solidarumą ir priešinimąsi sugedusių Vakarų įtakai, jis metė iššūkį Borisui Jelcinui. Išsamią Ziuganovo minčių analizę žr. David Remnick. „Hammer, Sickle, and Book". *New York Review of Books*, 1996, gegužės 23, p. 44–51.

[6] Bronislaw Malinowski. *Magic, Science and Religion and Other Essays*. Garden City, NY, Doubleday, 1954, p. 96–101, cit. iš Marrus. „En Famille", p. 80.

siojo kelio) partizanus ir jų ideologinį maoizmo, nacionalistinės inkų mitologijos bei didžiulės neapykantos liberalioms institucijoms bei vertybėms kratinį.

Pripažindami mito svarbą, nieku gyvu nemenkiname ideologijos reikšmės. Dvidešimtame amžiuje labiau nei bet kuriuo ankstesniu istorijos laikotarpiu žmonės buvo gundomi įvairiausių revoliucinio mesianizmo pažadų, kurių pagrindas – didžiosios teleologinės daugiausia devynioliktame amžiuje rašiusių manifestus pranašų fantazijos. Negalima paneigti nepertraukiamo ryšio tarp anų laikų filosofinių sistemų ir ant ideologinio dribsmėlio stačiusių imperijas dvidešimto amžiaus ideologinių lunatikų. Žinoma, įžvelgdami tiesioginę liniją nuo Karlo Marxo iki bolševizmo ir stalininio teroro siautėjimų supaprastintume reikalą[7]. Kita vertus, būtų nesąžininga istorinio materializmo pradininką atleisti nuo atsakomybės už jo teorinio palikimo pavertimą „visuotinės vergovės" doktrina (Leszek Kolakowski)[8].

Maždaug taip pat Benito Mussolini skelbto imperijos, nacijos ir valstybės garbinimo negalima atskirti nuo stiprių kontršvietėjiškų devyniolikto amžiaus tradicijų, tarp jų romantiškosios politinės mokyklos ir už Alpių išplitusio demokratinių principų išsižadėjimo. 1926 metais pareiškęs, jog „mes atstovaujame naujam gyvenimo principui; mes atstovaujame griežtai, kategoriškai, pavyzdinei priešpriešai visam demokratijos, plutokratijos, masonystės pasauliui, trumpai tariant, visam 1789-ųjų amžinųjų principų pasauliui"[9], dučė

[7] Bolševizmo politinė kultūra buvo revoliucinio Rusijos radikalizmo ir Lenino jakobinų išplėtotas pagrindinių Karlo Marxo idėjų mišinys. Žr. Richard Pipes. *Russia under the Bolshevik Regime.* New York, Knopf, 1993, p. 490–512. Martin Malia. *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia.* New York, Free Press, 1994.

[8] Šią temą išnagrinėjau knygoje *The Crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe: The Poverty of Utopia.* London & New York, Routledge, 1988. Turiningą ryšio tarp marksizmo, leninizmo ir stalinizmo analizę žr. Leszek Kolakowski. *Main Currents of Marxism;* t. 3, *The Breakdown.* Oxford & New York, Oxford University Press, 1978.

[9] Benito Mussolini. *Opera Omnia,* t. 21, p. 1090, cit. iš Jacob L. Talmon. *The Myth of the Nation and the Vision of the Revolution: Ideological Polarizations in the Twentieth Century.* New Brunswick, NJ, Transaction Publishers, 1991, p. 460.

iš tiesų nepaliko jokių abejonių, jog liberalųjį *status quo* revoliucingai atmeta. Tikėdami, kad tikslas pateisina bet kokias priemones, politiniais mitais išradingai naudojosi abiejų pusių ekstremalieji revoliucionieriai. Revoliucinės klasių kovos mitas padėjo atlikti ideologinių eksperimentų Leninui, Stalinui, Mao bei Fideliui Castro. Ne mažiau kerintis buvo aukštesniosios rasės mitas, kurį Hitleris ir nacių doktrinierius Alfredas Rosenbergas paveldėjo iš devyniolikto amžiaus socialdarvinistų bei politinių romantikų ir kuriuo teisino ištisų žmonių grupių naikinimą.

Kita vertus, rezistencijos ir išsivadavimo iš totalitarinės viešpatijos mitas liberaliajai demokratijai padėjo išsaugoti moralę ir neleido pasiduoti naujiesiems barbarams. Vis dėlto totalitarinėse sistemose mito funkcija yra visiškai kitokia negu netotalitarinėse: ten, kur vyrauja ideologinė diktatūra, mitas prasismelkia į kiekvieną visuomenės gyvenimo sritį, skatina ir nukreipia masinį entuziazmą, palaiko fanatišką lazdos discipliną ir ne mažiau fanatišką disidentų persekiojimą. Demokratinėje visuomenėje jo galią riboja refleksyviõs komunikacijos bendruomenės, racionali politinių struktūrų sandara ir teisinės tvarkos visuotinumas.

Kitaip tariant, politinio mito įtaka ryškiausiai atsiskleidė dviejose dvidešimto amžiaus totalitarinėse komunizmo ir fašizmo sistemose, kuriose buvo diegiamas kryptingas tikėjimas, kad žmonijos istorija turi pabaigą, kurią atpažinti gali tik įžvalgaus charizmatinio lyderio genijus. Vis dėlto net ir šios mitologijos tebuvo išpūsti, demokratiniame pasaulyje veikiančių idėjų bei manijų iškraipymai[10]. Ir fašizmas, ir komunizmas kilo iš maištingo aistrų, abejonių šaltinio, kuris ištryško, kai per Prancūzijos revoliuciją ir po jos ėmė byrėti senoji Europos santvarka. Kaip tik Prancūzijos revoliucinė drama tapo daugelio vėlesnių ekscesų, įvykdytų prisidengus liaudies, tautinio apsisprendimo arba visuotinės laisvės vardu, pranaše. Kad ir kaip Immanuelis Kantas baisėjosi revoliucionierių žiaurybėmis, vis dėlto vardan jų skelbtos aukštesnės vertybės – žmogaus nepriklausomybęs – net ir jis jiems atleido: „Reikia būti laisvam, kad išmoktum nevaržomai, prasmingai naudotis savo galiomis. Žinoma, pirmieji mėginimai bus žiaurūs, žmogus

[10] Ten pat, p. 549.

atsidurs kur kas skausmingesnėje ir pavojingesnėje padėtyje nei būdamas priklausomas, bet trečiosios šalies apsaugotas. Vis dėlto netapsi protingas, kol neįgysi savos patirties, o kad galėtum jos įgyti, turi būti laisvas"[11]. Politiniai mitografai, kaip ir jakobinai, tvirtai tikėjo, kad laisvė (pasak jų) jos priešams nepriklausanti (gerai žinomas St. Justo aforizmas: „pas de libertés pour les ennemis de la liberté!" – jokių laisvių laisvės priešams!).

Visa, kas sena, vėl tampa nauja

Mitas ir kerai yra ir archajiškajai, ir moderniajai visuomenei būdingi reiškiniai. Be lyderio, partijos, Tėvynės, revoliucijos mito nebūtų įmanoma suprasti nei Trečiojo reicho, nei stalininės Rusijos, nei Fidelio Kubos. Antra vertus, pažañgios pramoninės demokratiškos bendruomenės taip pat turi savo mitų, daugybę įtaigių idėjų ir emocijų, formuojančių kolektyvines aistras: tai „įstatymo ir tvarkos", „šeimos vertybių", „aiškaus likimo", „lygių galimybių", „technikos pažangos" arba „naujosios pasaulio tvarkos" mitai. Tókios minčių struktūros tuo pat metu intensyviai įkvepia ir pozityvias, ir negatyvias nuostatas. Politiniai mitai nėra nelaikiški archetipai anapus žmonijos istorijos. Jie reaguoja į esamas žmonių organizacijos formas ir jas vertina, įteisina arba demaskuoja politines struktūras ir neretai siūlo senąsias arba ateičiai skirtas alternatyvas.

Be to, mitai pateikia emocinį etaloną, pagal kurį vertinama kintanti tikrovė. Jeigu tik šioji pernelyg akivaizdžiai skiriasi nuo mito, tai juo įtikėjusieji įgyja galingą įrankį „primesti 'idealų' etaloną pagal mitą"[12]. Pavyzdžiui, mitas apie Lenino ir Stalino tariamai išduotą „pradinį humanistinį marksizmą" kritiškiems Rytų ir Vidurio Europos marksistams – „revizionistams" – padėjo atsisakyti biurokratinio socializmo ir išsklaidyti oficialiųjų misterijų

[11] Immanuel Kant. *Religion within the Limits of Pure Reason*, 1973, cit. iš Elie Kedourie. *Nationalism* (ketvirtasis papildytas leidimas). Oxford, Basil Blackwell, 1993, p. 20–21.

[12] Girling. *Myths and Politics in Western Societies*, p. 19.

paslaptingumą[13]. Panašiai, gindami „pradinio bolševizmo" modelį, nuo kurio tariamai nutolo generalinis sekretorius, siekdamas absoliučios valdžios, trockininkai ir kiti opozicijos šalininkai puolė Staliną. Perestroikos odisėjos ir žadinančių neįgyvendinamas viltis Michailo Gorbačiovo pastangų reviduoti bolševizmo pagrindus reikšmės nesuprasime, jei nepažvelgsime į tai kaip į siekimą atgaivinti herojišką revoliucijos ištakų kultūrinį etosą.

Ryškus susiskaldymas tarp respublikonų demokratų ir konservatorių tradicionalistų devyniolikto amžiaus pabaigos Prancūzijoje virto triukšmingu Dreyfuso bylos mitu. Kaip įrodė Michaelis Marrusas, abiejų pusių retorika buvo prisisunkusi savanaudiškų ir nesuderinamų pasakų: „jie kalbėjo visai tautai ar bent jau teigė tai darą, naudojosi ką tik sukurtais kanalais, naujausia spausdinimo ir vaizdo technika [...]. Į bylos klausimus mitai nedelsiant pateikdavo gatavus atsakymus; kartais banalias aplinkybes jie sudėtinga seka susiedavo su giliai įsišaknijusiais idealais, šitaip Alfredo Dreyfuso byloje kurstydami stiprias aistras"[14].

Iš tikrųjų, kai visuomenė praranda pusiausvyrą ir susiskirsto į kariaujančias puses, mitais mėginama tikrovę ne tik paaiškinti, o ir paveikti ir net pakeisti. Pasak Frye'aus, mitologinę erdvę sudaro žmonių viltys, troškimai ir rūpesčiai[15]. Žmogus pakliūva į mitologinio diskurso spąstus, pripažįsta aksiomines mito prielaidas ir jo teiginių nebekvestionuoja. Randasi sugebančių agresyviai reikšti kolektyvines viltis ir nerimą demagogų, tribūnų ir pranašų. Tai mitų kūrėjai, mokantys sukelti baimę ir ekstazę, kurti iliuzijas ir atpirkimo lūkesčius. Toks pavyzdys yra šiuo metu Jungtinėse Valstijose atgijęs nusistatymas prieš „Didžiąją valstybę", kuriuo naudojasi įvairūs politiniai aktoriai.

Komunizmo ir fašizmo ideologijos turėjo bendrą bruožą – tikėjo žmogaus prigimties lankstumu ir galimybe ją keisti pagal

[13] Apie Rytų Europos marksistinio revizionizmo reikšmę ir ribotumą žr. Adam Michnik. „A New Evolutionism". *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley & Los Angeles, University of California Press, 1985, p. 135–159.

[14] Marrus. „En Famille", p. 81.

[15] Frye. *Spiritus Mundi*, p. ix.

utopijos šabloną. Ir marksizmas, ir fašizmas įkvėpė nepalaužiamą šalininkų lojalumą, žavėjo tobulos visuomenės vaizdu ir romantišku įsitraukimu į sąjūdžius, žadančius aukso amžiaus atėjimą. Istoriniu požiūriu po Antrojo pasaulinio karo fašizmas buvo nugalėtas, tačiau, kaip matome, jo aidai pasigirsta kaskart, kai tik pablogėja sąlygos ir žmonės patiria nepakeliamų psichologinių suvaržymų[16].

Be istorinio konteksto, yra dar ir fašizmui palanki psichologinė bei socialinė terpė: šiuolaikinių institucijų ir nusistovėjusios tvarkos bei proto nepripažinimas, kataklizminis sielos išaukštinimas prieš intelektą ir taip toliau[17]. Daugumos Vakarų kairiųjų inteligentų domėjimasis Trečiojo reicho teisės teoretiko (bent jau iki 1936 metų) Carlo Schmitto veikalais nėra eilinė dvidešimto amžiaus paskutinio dešimtmečio vidurio kultūros mada. Jo šaknys – visuotinis nepasitenkinimas liberalizmu ir ilgesingas troškimas rasti sprendimą, kuris apsieitų be parlamentinės demokratijos „vidutinybių"[18].

Tuo tarpu buvusių komunistinių visuomenių patirtas šokas susidūrus su modernybe, sunkus atskirų asmenų prisitaikymas prie tradicinių bendruomeninių saitų žlugimo, vidinė vis dar trapių demokratinių visuomenių įtampa, užuot skatinę kurti liberalias idėjas ir institucijas, ėmė kurstyti liaudies ir kai kurių inteligentų norą „atgaivinti" istoriją ir mitą. Stipriausiai veikia tautos,

[16] Politinio teroro šalininkės Judith Shklar žodžiais tariant, „kiekvienas, kuris mano, jog fašizmas turi vienokį ar kitokį pavidalą, yra žuvęs ir turėtų gerai pamąstyti." Žr. „The Liberalism of Fear". *Liberalism and the Moral Life* (red. Nancy L. Rosenblum). Cambridge, Harvard University Press, 1989, p. 22.

[17] Eugen Weber. *Varieties of Fascism: Doctrines of Revolution in the Twentieth Century*. Malabar, FL, Krieger, 1982. Roger Griffin. *The Nature of Fascism*. New York, St. Martin's Press, 1991.

[18] Apie Schmittą, kuris priešnacistiniu laikotarpiu pirmasis kritikavo Vokietijos liberalizmą, žvelgiant iš autoritarinio valdymo perspektyvos, ir pats buvo politinio mito teoretikas, žr. George Schwab. *The Challenge of the Exception: An Introduction to the Political Ideas of Carl Schmitt between 1921 and 1936* (antrasis leidimas su nauja pratarme). Westport, CT, Greenwood Press, 1989. Dar žr. specialų Schmittui paskirtą leidinį *Telos*, nr. 72, 1987, vasara.

didvyriškos praeities ir persekiojamos bendruomenės mitai, kurie tuo pat metu Vakarus ir šlovina, ir pliekia. Niekuo nenusileisdami nusistačiusiems prieš liberalizmą Vakarų mąstytojams[19], ir tarpukariu, ir žlugus komunizmui Rytų Europos politinių mitų kūrėjai dairėsi į praeitį ir sėmėsi įkvėpimo iš vienalytės, modernumo tariamai sugriautos bendruomenės vizijų[20].

Politiniai mitai – ne ideologijos, tačiau iš pažiūros rišliu pasakojimu jas primena. Kaip dažnai sakoma, mitai – tai pasakos, bet jie turi kerinčios galios ir tendencijų pirmenybę atiduoti ne racionaliems veiksniams, o emocijoms. Ypač tai pastebima tuomet, kai veikiami didelių pokyčių žmonės nusivilia ir nebetiki ateitimi, kai griūva nusistovėjusios elgesio normos ir lūkesčiai. Neįvertintiems, praradusiems nuosavybę, atstumtiems asmenims tokiu metu kyla pagunda griebtis mitinių vaizdinių arba armagedoniško išgelbėjimo paradigmos, kurią istorikas Normanas Cohnas apibūdino kaip pagrindinę revoliucinės eschatologijos svajonę: „Pasaulyje viešpatauja blogis, tironiška nesutramdomo griovimo galia, negana to, toji įsivaizduojama galia yra ne paprasta žmogiška, o demoniška. Jos tironija vis labiau įsisiautės, aukų kančios bus vis baisesnės, kol išmuš valanda ir sukilę šventieji ją nugalės"[21].

Politinės ideologijos teigia galinčios sistemingai atsakyti į žmonėms rūpimą visuomenės geriausios sandaros klausimą. Iš tikrųjų šios pretenzijos iš esmės yra tai, ką galėtume pavadinti ideologine puikybe: tai tvirtas įsitikinimas, jog į socialinius klausimus yra vienintelis teisingas atsakymas, kurį žino tik ideologas[22].

[19] Žr. Stephen Holmes. *Anatomy of Antiliberalism.* Cambridge, Harvard University Press, 1993.

[20] Amerikos žiniasklaidoje aptarinėtas milicijos judėjimas rodo, kaip neribotai istorijos iškraipymais ir mitais gali žavėtis komunistinėje santvarkoje užaugę žmonės. Milicininkai nesupranta savo anarchistinės ideologijos, tačiau be klaidų kartoja pasakas (mitus) apie Jungtinių Valstijų vyriausybės tironiją ir pasaulinį sionistų sąmokslą.

[21] Norman Cohn. *The Pursuit of the Millennium: Revolutionary Messianism in Medieval and Reformation Europe and its Bearings on the Modern Totalitarian Movements.* New York, Harper Torchbooks, 1961, p. 4.

[22] Analizuodamas politinį fanatizmą Ericas Hoferis tokį atsidavimą užfiksavo vienoje narciziškos pasaulėžiūros sistemoje. Žr. *The True Belie-*

Projektuodamos tam tikrą pranašesnį už visus kitus modelį ir pranašaudamos, kad visuomenė galiausiai jį pripažins, ideologijos neretai yra politinės teleologijos. Prie tokios jų arogancijos dera tik priverstinė varomoji jėga ir visõs be išimties konkurencijos atmetimas. Ideologijos viską apima ir paaiškina: jokio dialogo, klausimų nei abejonių nereikia. Šiuo požiūriu liberalizmas yra ideologija tik iš pavadinimo: dėl plačių pažiūrų ir skeptiško požiūrio į galutinius žmonijos problemų sprendimus liberalizmui trūksta soteriologinės, apokalipsinės galios, būdingos radikalių pokyčių vizijoms.

Septintajame dešimtmetyje Danielis Bellas ir kiti paskelbė, kad senosios ideologinės varomosios jėgos išnyko[23]. Jie teigė, jog veikiant industrializacijai ir vartotojiškumui, dėl radikaliojo universalizmo ir partikuliarizmo sukeltų nelaimių plintant visuotiniam nusivylimui, ideologijos (t. y. pasaulietinės religijos) atgyveno. Tai, kas įvyko tikrovėje, šio teiginio beveik neatitinka: radikaliosios ideologijos toliau įkvepia kolektyvinius protesto judėjimus, nors ir nebe taip nuosekliai ir planingai, kaip anksčiau. Prisiminkime 1968 metų judėjimus Europoje ir aštuntojo dešimtmečio revoliucijų bangą Lotynų Amerikoje. Vis dėlto žlugus leninizmui pagrindinis slenkstis buvo peržengtas. Mirtiną smūgį ideologinėms pretenzijoms tvarkyti žmonių gyvenimą pagal mokslinius vyriausiojo revoliucijos doktrinierių štabo sukurtus modelius smogė 1989–1991 metų revoliucijos. Kai kas šias revoliucijas audringai sveikino, nes jos nebuvo nei teleologinės, nei ideologinės. Jos buvo antiutopinės kaip tik todėl, kad nesiekė jokių iš anksto užsibrėžtų šablonų. Nepaisant kai kurių miglotų koncepcijų, tokių kaip „pilietinė visuomenė", „sugrįžimas į Europą" ir „liaudies suverenumas", šios revoliucijos neturėjo ideologinio pagrindo.

Nepaisant miglotų konotacijų, o gal kaip tik dėl jų, pilietinės visuomenės idėja suteikė energijos didžiulėms žmonių grupėms

ver: Thoughts on the Nature of Mass Movements. New York, Time, 1963. Įdomu tai, kad susidomėjusi originaliu, visiškai neortodoksiniu Hoferio mąstymu Hannah Arendt rekomendavo jo veikalą Karlui Jaspersui.

[23] Daniel Bell. *The End of Ideology: On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties* (nauja pratarmė). Cambridge, Harvard University Press, 1988.

ir padėjo peržengti sistemos įdiegtą baimės slenkstį. Tą nepakartojamą žmogaus išsivadavimo akimirką buvo įveikta tuščiausia per visą istoriją utopija. Kaip rašo Norberto Bobbio, 1989-ųjų revoliucijos galutinai „nuvertė" komunistinę utopiją:

> Tai utopija, kuri mažiausiai šimtmetį žavėjo filosofus, rašytojus ir poetus [...], kuri sukrėtė netekusiųjų teisės į nuosavybę mases ir pastūmėjo griebtis smurto, kuri vertė didelę moralinę atsakomybę jautusius žmones aukoti savo gyvybę, kęsti kalėjimus, tremtį bei naikinimo stovyklas, kurios nesutramdomai fizinei bei dvasinei jėgai – Raudonajai armijai, Mao Ilgajam žygiui, grupelei ryžtingų žmonių, užgrobusių valdžią Kuboje, žūtbūtinei Vietnamo tautos kovai su galingiausia pasaulyje valstybe – buvo neįmanoma, kaip kartais atrodydavo, atsispirti. Viename iš ankstyvųjų savo darbų (kodėl neturėtume jo prisiminti?) komunizmą Marxas vadino „istorijos mįslės įminimu"[24].

Iš tikrųjų 1989-aisiais baigėsi ne istorija, o veikiau pretenduojantis į neklaidingumą apsimetimas, kad istorija teturi vieną prasmę, apie kurią spręsti ir primesti savo išvadas visai žmonijai turi teisę tik tam tikra žmonių grupė.

Jau pačiuose marksizmo pagrinduose galima apčiuopti mitą apie aukso amžių, socialinę svajonę apie tobulą pasaulį, kuriame būtų peržengtas nuo senų senovės egzistuojantis konfliktas tarp žmogaus ir visuomenės, esmės ir egzistencijos. Ryškiausiai ir vaizdingiausiai marksizmas ragino beatodairiškai ieškoti Dievo miesto. Ši avantiūra nepavyko, bet stiprus poreikis, kurį mėgino patenkinti marksizmas, liko. Dabar, kai leninizmo diktatūra nuversta, moralinį peizažą po komunizmo darko pakrikusi moralė, tulžinga neapykanta, apvilti troškimai ir nepabaigiamos peštynės. Tai gluminanti, neretai bauginanti žemė, į kurią grįžta politiniai mitai.

Leninizmo eksperimentas paveikė visus buvusio komunistinio pasaulio gyventojus nuo Tbilisio iki Prahos, nuo Vladivostoko iki Tiranos. Žinoma, Sidney ir Beatrice Webb, maniusių, jog sovietizmas tikrai reiškė naujos civilizacijos atėjimą, naivumas gali

[24] Norberto Bobbio. „The Upturned Utopia". *After the Fall: The Failure of Communism and the Future of Socialism* (red. Robin Blackburn). London & New York, Verso, 1991, p. 3–4.

kelti juoką. Vis dėlto negalima neigti, kad ta santvarka žmonių psichikoje įtvirtino papročių, normų, pažiūrų ir emocijų visumą. Be to, galingas kultūrinis leninizmo palikimas rėmėsi ikileninistine praeitimi, kuri daugumoje šių šalių nebuvo labai liberali. Pavyzdžiui, nuo 1933 metais nacių sunaikintos Veimaro respublikos laikų Rytų Vokietijoje jokios demokratijos nebuvo[25]. Taigi Umberto Eco mintys apie fašizmą tiktų ir komunizmui: „galima nuversti politinius režimus, kritikuoti ideologijas ir jų išsižadėti, tačiau už režimo ir jo ideologijos visuomet slypi mąstysena ir jausmai, kultūrinių papročių, sunkiai suprantamų instinktų bei nesuvokiamų postūmių visuma"[26]. Nors komunizmas, kaip ideologijos varoma autokratija, žlugo, imituotos bolševikinės lygybės, solidarumo ir net brolybės nostalgija liko[27]. Tai dirva, kurioje vietoj senųjų mitų vėliau gali išaugti nauji.

Vienas iš jų yra, žinoma, pokomunistinis fašizmas. Kuomet žmones užgriūva bauginanti pavojų lavina, jie ima ieškoti paguodos praeityje ir ją neretai idealizuoja. Žmonės klausosi mitografų, aiškinančių, kad dabartinės jų kančios ne natūralios, kad jos yra svetimtaučių kurstomų „sąmokslų" rezultatas. Ieškodami prieglobsčio tradicijose žmonės ima aukštinti pirmapradę savo kilmę. Iš tikrųjų pokomunistiniame pasaulyje iš bolševikinio modelio ir

[25] Arijų nacijos mitas VDR buvo tik pakeistas kitu apie „pirmąją vokiečių darbininkų ir valstiečių valstybę", anot kurio, Vokietijos proletariatas netalkininkavo žmogžudiškai Hitlerio politikai, o nacionalsocializmas buvo tik kraštutinė buržuazinės kontrrevoliucijos forma. Per pirmuosius VDR gyvavimo metus Ulbrichtas su savo parankiniais deportavo į Buchenvaldą ne tik buvusius nacius, bet ir socialdemokratus, liberalus bei kitus politinio despotizmo priešininkus. Ne kitaip buvo Bulgarijoje, Vengrijoje ir net Lenkijoje, kur pasitaikydavo demokratinių bei pliuralistinių nuotaikų, tačiau jos nevirto ilgesniais politinio judėjimo etapais.

[26] Umberto Eco. „Ur-Fascism". *New York Review of Books*. 1995, birželio 22, p. 12.

[27] Tą pat galima pasakyti ne tik apie Rusiją, bet ir apie buvusią VDR. Žr. Jennifer Yoder. „Democratic Consolidation and Elite Building in the Former GDR" (filos. dr. disertacija). University of Maryland, College Park, 1996, gegužė. Apie Vokietijos susivienijimo įtaką demokratiniams pokyčiams Rytų Europoje žr. Stephen E. Hanson, Willfried Spohn, red. *Can Europe Work? Germany and the Reconstruction of Postcommunist Societies*. Seattle, University of Washington Press, 1995.

psichologinių fašistinio išsigelbėjimo bruožų likučių samplaikos susidaro optimalių galimybių rastis naujoms fašizmo atmainoms.

Šios samplaikos užuomazgos pastebimos daugumoje, jeigu ne visose pokomunistinėse bendruomenėse. Naujieji mitai, atmesdami sisteminę leninizmo formą, perima manicheistišką jo paprastumą. Jie sąmoningai migloti, nepastovūs, lengvai reviduojami. Absurdiškų Rusijos demagogo, paradoksiškai pasivadinusios liberaliaisiais demokratais partijos pirmininko Vladimiro Žirinovskio grasinimų deportuoti daugybę žmonių, iš naujo užkariauti Baltijos šalis ir karine jėga atkurti imperiją nederėtų atmesti kaip eilinės bufonados (nepaisant to, kad klounados jo pasirodymuose pakanka); tokie teiginiai daugeliui demoralizuotų, įpykusių, vis dar nesuvokiančių, kaip galėjo subyrėti didžioji jų Tėvynė, ankstesnių sovietinių piliečių užgauna jautriausias stygas. Panaši retorika užtikrino Genadijaus Ziuganovo ir jo vadovaujamos Rusijos Federacijos komunistų partijos masinį palaikymą[28].

Žlugus komunizmui žmonės pajuto netektį: net ir nekenčiamas narvas jiems teikė bent jau pastovumo ir nuspėjamos ateities jausmą. Dabar jie tarsi ištrūkę iš kalėjimo kaliniai yra laisvi, bet nežino, ką su savo laisve daryti. Tokiomis aplinkybėmis žmonės noriai palaiko grupių identiteto ir bendruomenines vertybes iškeliančią gentinę retoriką. Pereinamojo laikotarpio neurozė, kolektyvinė visuotinės griūties baimė, istorinio horizonto užsivėrimas ir naujiesiems ekonomikos magnatams, ne mažiau begėdiškiems ir amoraliems nei Balzako „Žmogiškosios komedijos" veikėjai nuvorišams jaučiamas pyktis skatina norą priešintis, nusivylimą ir nepakantumą. Kyla poreikis ieškoti atpirkimo ožių,

[28] Veljko Vujacic. „Gennady Zyuganov and the 'Third Road'". *Post-Soviet Affairs*, t. 12, nr. 2, 1996, balandis–birželis, p. 118–154. Stephen F. Cohen. „If Not Yeltsin: Four Voices of the Russian Opposition". *Washington Post*, 1995, gruodžio 3. Michael Specter. „The Catch Phrase Is 'Civil War'", *New York Times*, 1996, gegužės 12. David Hoffmann. „Nostalgic for Lenin", *Washington Post*, 1996, balandžio 8. Peter Reddaway. „Red Alert", *New Republic*, 1996, sausio 29, p. 15–18. Neofašistinius Žirinovskio raginimus rinktis „trečiąjį kelią", o ne „supuvusį liberalizmą" ar „bankrutavusį kapitalizmą" žr. „Weimar on the Volga", *Economist*, 1993, gruodžio 18, p. 45–46. Celestine Bohlen. „Zhirinovsky Cult Grows: All Power to the Leader", *New York Times*, 1994, balandžio 5.

įvardyti tuos, kurie kalti dėl nesiliaujančio vargo. Tam labai padeda politinis mitas apie prarastą ir vėl atsikovotą etninę vienybę, paaiškinantis pralaimėjimo bei susvetimėjimo priežastis ir patikinantis, kad žmogus turi vietą tautinėje bendruomenėje.

Tokiomis aplinkybėmis lengviausia atpirkimo ožių ieškoti tarp tų, kurie yra kitokie (etniškai arba religine prasme); tai vidaus priešai, galimi išdavikai, įsibrovėliai, „kosmopolitai". Tradiciškai ksenofobiška vaizduotė šį vaidmenį priskirdavo žydams, išskirdama juos kaip internacionalistus, susijusius su šiuolaikinėmis institucijomis, finansinio kapitalo iškilimu, pinigais ir bankais, komunizmu ir radikalizmu. Jie atrodo įkūniją tai, ko nacionalistai labiausiai bijo. Naujuosiuose mituose žydai ir liberalieji inteligentai vaizduojami nihilistiniais šalies valstybingumo priešais. Spalio revoliucija vadinama vokiečių ir žydų sąmokslu prieš Rusiją. Šovinistiškai nusiteikęs rumunas, vengras ar slovakas žydą (čigoną) laiko apskritai menkesniu. Net ir sėkminga ekonominė žydų veikla laikoma suktomis machinacijomis. Štai kodėl taip primygtinai pabrėžiama kilmė ir jos grynumas. Štai kodėl rusų šovinistai jaučia poreikį teigti, esą Leninas buvęs žydų kilmės, o visas jo Politbiuras buvęs ne kas kita kaip užmaskuotas sanhedrinas. Taigi visas dvidešimtas amžius yra ne kas kita, o slaptos pasaulyje išsisklaidžiusių žydų (liberalų) galios kova su tautinių, organiškų vertybių gynėjais. Bet koks racionalus šių pažiūrų mitologinių prielaidų kvestionavimas nedelsiant atmetamas. Tokie išskiriamieji mitai veikia semantinės diskurso sterilizacijos ir pavojingų sugebėjimų anestezavimo pagrindu. Juos apsėdusios vienarūšiškumo, vienybės ir grynumo idėjos.

Be to, naujuosiuose išskiriamuosiuose mituose puolama bet kokia abejonė dėl tautai lemtos misijos. Normalus, suprantamas identiteto ir priklausymo poreikis paverčiamas absoliutu. Kritiški, nenorintys įsilieti į tautinį savigyros chorą inteligentai kaltinami išdavyste. Pavyzdžiui, už tai, kad kritikavo naująjį gentinį nacionalizmą, Kroatijoje buvo piktai puolamos rašytoja Slavenka Drakulić ir sociologė Vesna Pusić[29]. Kai šalį tariamai supa pikti

[29] Asmeniniai pokalbiai su Slavenka Drakulić, Viena, 1993, lapkritis, ir Vesna Pusić Washington, D. C., 1996, lapkritis. Apie Drakulić požiūrį į

priešai, kai nevidonai jos viduje be paliovos kėsinasi sunaikinti tautą, bet koks nepritarimas iš esmės reiškia išdavystę. Šios temos nuolat iškyla „juodos–raudonos" koalicijos diskurse Rusijoje: karas Afganistane pralaimėtas, – griaudėja nacionalistų rašytojas Aleksandras Prochanovas, – dėl vidaus išdavikų kaltės[30]. Poleninistinėje Rusijoje, kaip ir Veimaro Vokietijoje, apstu pamfletų apie „dūrį į nugarą", prišaukusį Sovietų imperijos pabaigą.

Naujieji mitai paprastai yra sinkretiški: socialinio komunistinės valstybės osmoso (lygybės mito) nostalgija juose derinama su autoritarinių ir net fašistinių tradicijų garbinimu. Pažvelkime, kaip raudonoji ir rudoji rusų koalicija garbina ir Staliną, ir paskutinį carą Nikolajų II. Pasak mito, juodu vienijo toks pat atsidavimas Rusijos vertybėms ir priešiškumas jas griaunantiems liberaliesiems kosmopolitams[31]. Stengiantis prikelti kultūrinę praeitį naujuosiuose mituose griebiamasi netikėčiausių šaltinių: rasistinių devyniolikto amžiaus ideologų, poetų romantikų, Vakarų krikščionių fundamentalistų ir visokiausių slaptų europietiškų teorijų (antisemitinių, nukreiptų prieš masonus arba jėzuitus).

konfliktą buvusioje Jugoslavijoje žr. jos kn. *The Balkan Express: Fragments from the Other Side of the War*. New York, Norton, 1993. Maždaug taip pat ultranacionalistai Rumunijoje puolė politinį rašytoją H.-R. Patapievici'ų už tai, kad šis išdrįso prabilti apie politinėje šalies kultūroje įdiegtą konformizmą ir ksenofobiją. 1996 metais *România Mare* išspausdino visą virtinę straipsnių, kuriuose Patapievici'us buvo kaltinamas *lèse-nation* (antirumuniškumu). Kai kuriuose oficialiai vakarietiškuose leidiniuose buvo išspausdinti dar įnirtingiau Patapievici'ų puolantys straipsniai. Patapievici'aus atsakymus į juos žr. jo str. „Criticilor mei", 22, 1996, rugpjūčio 7–13, p. 13.

[30] Savaitraščio *Zavtra* vyriausiasis redaktorius Prochanovas yra pagrindinis ideologinis Ziuganovo guru. Apsiskelbęs „dvasinės opozicijos organu", derindamas carizmo, stalinizmo, slavofilijos ir griežto antisemitizmo bei priešiškumo Vakarams klišes, *Zavtra* nesidrovėdamas propaguoja karingą, integralųjį nacionalizmą. Šio leidinio bendradarbis yra matematikas, buvęs disidentas Igoris Šafarevičius, kuris, susitaikęs su buvusiais savo kankintojais komunistais, dabar net šlovina juos vadindamas „Rusijos patriotais".

[31] Išsamią nacionalizmo kaip poleninistinėje Rusijoje vyraujančios ideologijos analizę žr. Vladimir Brovkin. „The Emperor's New Clothes: Continuity of Soviet Political Culture in Contemporary Russia". *Problems of Post-Communism*, 1996, kovas–balandis, p. 21–28.

Naujuosiuose išskiriamuosiuose mituose ryškėja neapykanta skirtumams ir kitimui. Jie primeta vertikalią, griežtai vyrišką, falokratinę geros visuomenės viziją. Parlamentinės bendruomenės kritikuojamos dėl nepajėgumo, minkštumo ir nesugebėjimo imtis drastiškų priemonių prieš tautos priešus. Seksualinių mažumų persekiojimą lydi globėjiškas, patriarchalinis požiūris į moterį. Rusijos naciai arba „Pamiat" organizacijos nariai didžiuojasi juodomis savo uniformomis. Jie mėgaujasi savo neapykanta. Kalba trumpais sakiniais. Argumentų jiems nereikia. Sudėtingumas lygiai kaip skirtingumas yra jų priešas. Kuo teiginiai trumpesni, tuo geriau[32].

Poreikis mėgautis fantazijomis apie ištakas būdingas visoms bendruomenėms, tačiau kuomet tai tampa manija, nacionalizmas tampa patologinis. Kolonizuotoms tautoms reikia nacionalinio išdidumo kaip paskatos kovoti dėl laisvės. Tačiau kai sutrūkinėja jas varžantys pančiai, pilietinės dorybės turi būti priskiriamos naujam nacionaliniam etosui. Priešingu atveju tokias šalis cikliškai kankina savižudiškų avantiūrų ir patriotinės isterijos antplūdžiai. Kaip tik tokį gentinį uždarumą po Antrojo pasaulinio karo nagrinėjo Eugène Ionesco teigdamas, jog Rumunijos tragedija yra nacionalizmas: „Rumunija sirgo ir serga nacionalizmu. Jis užnuodijo visą kultūrą ir Rumunijos dvasią. [...] Per nacionalizmą [...] Rumunijos kultūra neįstengė pasisemti visuotinių vertybių ir išliko ligota vietine kultūra. „Etninio specifiškumo" problema [...] Rumunijai atnešė tiek pat nelaimių kiek nesiliaujantys žemės drebėjimai ir sąjunga su Vokietija: nepalikdama nė plyšelio, jokios išeities, menkiausio objektyvumo, laisvės, jokio dvasinio gyvenimo, ji paralyžiavo bet kokį veržlumą"[33]. Šie nerimo kupini žodžiai, kuriuos galima pritaikyti daugumai Rytų Europos visuomenių, byloja apie dar vieną keršytauti raginančio mito paskirtį – ne tik mobilizuoti, bet ir paralyžiuoti, įvilioti į spąstus. Štai ką rašė Ionesco:

[32] Paul Hockenos. *Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*. London & New York, Routledge, 1993. Pataisytas leidimas, 1994.

[33] Eugen Ionescu. *Război cu toata lumea*. Bucharest, Humanitas, 1992, t. 2, p. 269–270, cit. iš Matei Calinescu. „Ionesco and 'Rhinoceros': Personal and Political Backgrounds". *East European Politics and Societies*, t. 9, nr. 3, 1995, ruduo, p. 393–433.

> Šaltą, niūrų lapkritį [tikriausiai 1940-ųjų kruvinąjį lapkritį, kai tuometinėje vyriausybėje buvę „Geležinės gvardijos" (fašistų) galvažudžiai išžudė daugelį žinomų asmenybių, tarp jų ir žymiausią krašto istoriką Nicolae Iorgą] mano gatve tarsi viso žmonijos ir kosmoso žvėriškumo bei kvailumo įsikūnijimas žygiavo legionierių būriai, traukdami man negirdėtą „dainą" apie geležį (tai buvo kažkoks stūgavimas), vis kartojo žodžius „įtūžis" ir „geležis", spjaudė tulžimi ir geležimi tarsi veisliniai grandinėmis vienas su kitu surakinti gyvuliai. Žvelgiant į jų veidus, tokius panašius, kad atrodė, jog tai daugybė vieno veido kopijų, [...] piršosi liūdna mintis, kad Rumunijoje žmoniškumo nebeliko. Jiems žygiuojant ant gatvių leidosi pragariška naktis [...] Padariau viską, kad tik išvykčiau iš tos šalies: čia galėjo nutikti bet kas, galėjau mirti, susirgti, pats tapti šunimi, mane galėjo apsėsti legionierių demonas. Ištrūkęs jaučiausi tarsi būčiau išsigelbėjęs iš gaisro, pabėgęs nuo žemės drebėjimo, potvynio ar uragano[34].

Šis aprašymas padeda suprasti mito ir beprotybės sankirtą dabartinėje Balkanų politikoje, ypač Jugoslavijos kare. Nacionalistiniai chiliazmai iš tikrųjų yra „kompensacinės megalomanijos" forma[35].

Taigi naujųjų mitų propaguotojams joks plūstamasis žodis neatrodo pakankamas iškoneveikti liberalios visuomenės blogybėms. Pliuralizmas iš esmės yra sąmokslas, leidžiantis spekuliantams veikti naujojoje santvarkoje. Parlamentarizmas nepajėgus, bejėgis, skaidantis. Organišką bendruomenę sugriovė buržuazinės modernybės invazija. Ši tema nėra nauja. Prancūzijos rašytojas nacionalistas Charlesas Péguy dvidešimto amžiaus pradžioje rašė: „Mums niekuomet nenusibos tai kartoti. Visas blogis kyla iš buržuazijos. Visi iškrypimai, visi nusikaltimai. Kaip tik kapitalistinė buržuazija ir užkrėtė žmones. Užkrėtė juos buržuazine ir kapitalistine dvasia"[36]. Aišku, tam, kad įsibrovėlis būtų laikomas nuodingu veiksniu, mitinę „tautą" privalu įsivaizduoti gryną, nepaliestą industrinės, merkantilinės civilizacijos blogio.

[34] Ionescu. *Război cu toata lumea*, p. 273–274, cit. iš Calinescu. „Ionesco and 'Rhinoceros'".

[35] Terminas sukurtas Normano Cohno, *The Pursuit of the Millennium*, p. 11.

[36] Raoul Girardet. *Mythes et mythologies politiques*. Paris, Éditions du Seuil, 1986, p. 118–119.

Modernybė triukšminga, sugedusi ir gadinanti. Besielės, dirbtinės, mechaninės buržuazijos vertybės griauna senąją bendruomenę, kilmės brolybę. Ikikapitalistinių agrarinių bendruomenių nostalgija Solženicyną skatina lygiai taip pat, kaip kaimo vertybių ilgesys įkvepia Serbijos, Rumunijos arba Vengrijos nacionalistus. Tai tarsi sugrįžimas prie Rousseau svajonės apie tobulai vieningą bendruomenę, kurioje žmogus randa puikų prieglobstį ir galiausiai jaučiasi apsaugotas nuo vienatvės vilkduobių. Laikantis tokio požiūrio, gẽros institucijos yra tos, kurių transcendentiniame kolektyvizme nebelieka ego. Vienu metu tokia bendruomenė buvo „partija" su „okeanine" broliško solidarumo mistika. Tauta savo ruožtu yra visuotinės bendruomenės pakaitalas. Tauta teikia paguodą ir saugumą, tai prieglobstis nuo beprotiškos konkurencijos ir pražūtingo savanaudiškumo nešamų blogybių.

Nagrinėdami pokomunistinius keblumus turime atskleisti mentaliteto vaidmenį ir jo patvarumą nepaisydami institucijų žlugimo. Kad ir kiek nesuskaičiuojamų žiaurybių atnešė leninizmas, kad ir koks neišmatuojamai barbariškas jis buvo, vis dėlto jis pakirto pačius senojo bendruomeniškumo pamatus. Jis nesukūrė asmeninės autonomijos jausmo, bet į daugumą visuomenių atnešė pramonę ir miestų gyvenimą. Sukilimas prieš leninizmą reiškė ir sukilimą prieš iškraipytą modernybę, kurią jis primetė tautoms. Dauguma piliečių piktinosi geležiniais leninizmo komisarų kumščiais, jų primestu miestietišku gyvenimu, išardytais kaimais, agresija prieš tradicines valstietiškas vertybes. Leninizmas – rusiškoji vakarietiškos socialistinės svajonės apie modernizaciją versija – tokias visuomenes visiškai sugriovė. Vengrų filosofas G. M. Tamásas provokuojamai teigia: „tą purviną modernizacijos darbą, kurį Anglijoje atliko *laissez-faire* liberalizmas, o Vokietijoje – Prūsijos valstybė ir karo pramonė, Rytų Europoje ir didelėje Azijos dalyje nuveikė įvairiausias valstybinis socializmas. Tai, ką padarė Stalinas per darbo stovyklas, priverstinę kolektyvizaciją, masines deportacijas ir negailestingą gamtinių išteklių naudojimą bei naikinimą, yra milžiniškas, jei ne siaubingas laimėjimas"[37].

[37] G. M. Tamás. „Socialism, Capitalism, Modernity". *Journal of Democracy*, t. 3, nr. 3, 1993, liepa, p. 64.

Tarpukariu galingi daugumos šių šalių kraštutinės dešinės judėjimai intuityviai puolė pliuralistinę demokratiją. Rumunijos „geležinė gvardija" su savo spiritualistinėmis eisenomis ir didvyriškos mirties kultu buvo tik ryškiausiai iš jų regima[38]. Žlugus leninizmui vėl atgijo komunų idėjos, neoromantiniai bendrumo ir kilmės mitai.

Kita utopija?

Taigi kyla klausimas, kokią valdymo formą pasirinks Rytų Europos tautos: problemišką, abejotinomis priemonėmis sukurtą modernią visuomenę, iškilusią po „socialistinės industrializacijos", ar pasuks autokratinės bendruomenės kulto bei griežto nusistatymo prieš vakarietišką modelį keliu? Ar pokomunistinėse bendruomenėse atgijusios romantiškai nusiteikusios populistinės jėgos laimės, ar jas įveiks vakarietiškumo bei liberaliosios modernybės šalininkai? Miglota socialistinė svajonė sutaikyti modernybę su bendruomene žlugo. Po komunizmo griūties pusę dešimtmečio antikomunistinėje retorikoje slypėjo baimė, jog pokomunistinis polis tęs komunizmo vykdytą kaimiškų bendruomenių ir tradicinių vertybių puolimą. Taigi perėmusias tiesioginį palikimą visuomenes užplūdo nenuosaikių raginimų bausti ir neopopulistinio, neretai prieš Vakarus nukreipto pykčio banga. G. M. Tamásas tik truputį perlenkia teigdamas: „Mūsų tradicijos smarkiai prieštarauja individualizmui; visas politinis mūsų spektras persmelktas politinio spontaniškumo baimės. Griūdama komunistinė valstybė pagimdė laisvės, naujovių ir įvairovės akimirką, kuri dabar atrodo gerokai per trumpa. Šiandien vėl susiduriame su doktrinų kūrimu, beprasmiu karingumu, prieš Vakarus ir kapitalizmą nukreipta ksenofobija bei revoliucingu įstatymų nepaisymu, ir visa tai mums atnešė sąjūdžiai, vos prieš kelerius metus raginę ginti žmogaus teises"[39].

[38] Stanley Payne. *A History of Fascism, 1914–1945*. Madison, University of Wisconsin Press, 1995, p. 277–289.

[39] Tamás. „Socialism, Capitalism, Modernity", p. 71.

Atsižvelgiant į didžiulę šių naujų ir ne visai naujų mitų įtaką kyla klausimas, ar įmanoma įveikti praeitį, ar vis dėlto ji kaip sunki našta prislėgs šias valstybes ir sužlugdys visas pastangas sukurti atvirą visuomenę[40].

Informacijos amžiuje klestint internetui sunku, jei apskritai įmanoma, užkirsti kelią bendravimui. Po komunizmo susikūrusios santvarkos turi įvairių bruožų: vienos jų liberalios, kitos – pusiau autoritarinės. Pavyzdžiui, Albanija, Baltarusija, Kroatija, Lenkija, Rumunija, Rusija ir Serbija labiau linksta į prezidentinį valdymą[41]. 1989–1991 metų revoliucijos išlaisvino milžinišką pilietinę energiją, taigi pastangų atkurti viešąją sritį negalime laikyti vien neojakobinišku eksperimentavimu su daugumos tironija. Liberaliajam projektui arba modernybę propaguojančiai Šviečiamojo amžiaus programai pokomunistinėse visuomenėse (ir ne tik ten) iškilo pavojus[42]. Tačiau yra stiprių, pliuralizmui bei laisvajai rinkai atsidavusių jėgų. Kad ir ką galvotume apie dvidešimto amžiaus paskutinio dešimtmečio vidurio Rusijos elitą, vis dėlto jis linkęs palaikyti vakarietišką ekonomikos modelį. Tas pat pasakytina ir apie Rytų Europos elitus.

Atėjo metas šioms visuomenėms ryžtingai rinktis: ar asmens nepriklausomybė ir santvarka su visa joje vyraujančia įtampa, prieštaravimais bei rizika, ar kolektyvinės svajonės apie išsivadavimą, atmetant visa, kas modernu. Pirmoji išeitis yra antiutopinė, antroji – neoutopinė.

[40] Žr. Vassily Aksyonov. „My Search for Russia's Revolution". *New York Times*, 1994, lapkričio 22. Straipsnyje rašoma apie Rusijos poreikį realizuotis „kaip tikrai vakarietiškai kultūrai".

[41] Žr. Juan Linz. „The Perils of Presidentialism". *Journal of Democracy*, t. 1, nr. 1, 1990, žiema, p. 51–69. Juanas Linzas ir Alfredas Stepanas pateikia aiškų demokratėjimo pereinamuoju laikotarpiu perspektyvos įvertinimą. Jie rašo: „Kalbėdami apie demokratijos konsolidavimą turime omenyje ne liberalizuotą nedemokratišką santvarką, pseudodemokratiją arba hibridinę demokratiją, kurioje demokratinės institucijos egzistuoja greta demokratinės valstybės nekontroliuojamų nedemokratinių." Žr. Juan J. Linz, Alfred Stepan. „Toward Consolidated Democracies". *Journal of Democracy*, t. 7, nr. 2, 1996, balandis, p. 15.

[42] Žr. Stephen Eric Bronner. „The Enlightenment and Its Critics". *New Politics*, t. 5, nr. 3 (naujas rinkinys), 1995, vasara, p. 65–86.

Kad išvengtume nesusipratimų, reikia pažymėti, jog politiniai mitai ir utopinės fantazijos nebūtinai yra nesuderinamos ir žalingos. Tai tarsi „socialiniai klijai", kurių reikia kiekvienai bendruomenei, kad apgintų savo teisėtumą ir savigarbą. Žlungant įprastinėms identifikacijoms, sénosios įsitikinimų sistemos tampa tuščios, todėl kyla normali simbolinės kompensacijos tendencija. Pažvelgę į paskutinio dešimtmečio vidurio Rusiją matome itin akivaizdų naujų mitų poreikį. Koks buvo perestroikos dvasinis poveikis? Ji įkalė paskutinę vinį į mitokratinės sistemos – leninizmo – karstą. Visi jos pagrindiniai mitai – apie istorinę išmintį įkūnijusią komunistų partiją, apie socialinio teisingumo, laisvės ir lygybės nešėją darbininkų klasę, apie Antrąjį pasaulinį karą kaip visų Sovietų Sąjungos tautų žūtbūtinę kovą su fašizmu, apie sovietinės pramonės ir karo laimėjimus, apie „demokratinį centralizmą" kaip pranašesnę politinę santvarką ir kiti mitai subyrėjo į šipulius ir galiausiai buvo paneigti. Jau tuomet, kai devintajame dešimtmetyje destalinizacija pasiekė aukščiausią tašką, buvo aišku, jog socialistinis internacionalizmas tėra dūmų užsklanda. Partija tebuvo tramplinas ciniškai siekti karjeros, o jos istoriją bjaurojo daugybė nusikaltimų ir žvėriškumų. Spalio revoliucija buvo ne masių sukilimas prieš autokratinę santvarką, o makiaveliškas valstybės perversmas, kurį prieš silpną liberalų vyriausybę surengė diktatoriška, militaristiškai nusiteikusi bolševikų grupelė. Panašių pavyzdžių yra daug.

Mitiniai sovietizmo pamatai nugrimzdo po milžiniška melo sistemos našta. Apie kokį atsidavimo ugdymą ar išsaugojimą galima kalbėti, kai susiduri su tokiais, pasak Solženicyno, istoriniais „luitais"? Kas liko iš sovietinio identiteto? Daugybė neišsipildžiusių svajonių, sudužusių vilčių ir nepakeliama gėda. Rusijoje (ir kitose buvusiose leninizmo šalyse) senojo identiteto nykimą lydėjo nepriklausomybės jausmas[43]. Lygiai kaip Vokietijoje po Pirmojo pasaulinio karo, daugelis žmonių pasijuto išstumti, „atskir-

[43] Žr. Solženicyno straipsnį, papildantį jo knygą *From under the Rubble* (*„Iš po luitų")*; dar žr. David Remnick. *Lenin's Tomb*. Tai galbūt išsamiausia psichologinės kainos, kurią teko sumokėti griūvant Lenino imperijai, analizė.

ti", prakeikti. Įsigilinus į tokias susikaupusias emocijas tampa aišku, kodėl žmonės taip noriai puola prie naujų neatidėliojamą atpildą žadančių aukso amžiaus pranašų. Autoritarinių institucijų šios bendruomenės nusikratė, tačiau jos tebėra prisiminimų, jų baimės ir net neurozių įkaitės. Tiesa, ankstesnė politinė baimė ir Gulago šmėkla pranyko, tačiau autoritarizmo recidyvo ir naujos diktatūros pavojus – ne. Rusai vėl gyvena su netekties ir nesaugumo jausmu: kokiomis tradicijomis jie gali remtis, kad būtų apsaugotos nuosavybės teisės ir garantuota, kad demokratiniai pokyčiai bus negrįžtami? Pasak Richardo Pipeso, „Rusija neturi demokratinės praeities, į kurią galėtų sugrįžti. Vokietija po Hitlerio galėjo grįžti prie Veimaro. Kur grįžti rusams – prie savo didžiųjų rašytojų?"[44]

Visose komunizmo diktatūros atsikračiusiose bendruomenėse išlieka stabilumo ir normalaus gyvenimo poreikis, tačiau ne visur vienodai suvokiama šių sąvokų prasmė. Kylant nedarbo ir staiga smunkant pragyvenimo lygiui, atsiranda pomėgis ieškoti lengvų sprendimų ir patogių aiškinimų. Tiesa, žmonės įveikė slaptosios policijos baimę, tačiau nesijaučia apsaugoti nuo naujosios mafijos, korupcijos ir ankstesniųjų politikos šulų, virtusių naujaisiais plėšikaujančiais ekonomikos magnatais[45]. Už tokį liberalizmą, koks formuojasi Rytų ir Vidurio Europoje ir buvusioje Sovietų Sąjungoje, galime dėkoti pragmatinių galimybių, technokratinio efektyvumo ir daug kam nepriimtino racionalumo kultui.

Kokia religijos ateitis šiose bendruomenėse? Kokie ryšiai sies bendruomenę esant naujai liberaliai santvarkai? Devintajame dešimtmetyje Solženicyno suformuluota vakarietiškų vertybių kritika rado atgarsį tarp daugelio šio regiono inteligentų: kritikuojamas arba atmetamas ne tik kapitalizmas, bet ir tai, kad jis stokoja įkvepiančios, išsaugančios ryšį su tuo, kas šventa, vizijos.

[44] Richard Pipes, cit. iš „A Silent Revolution" (Rusijos kylančios rinkos speciali apžvalga). *Economist*, 1995, balandžio 8, p. 4.

[45] Apie organizuoto nusikalstamumo kilimą Rusijoje, jo plitimą branduolinių objektų srityje ir keliamą pavojų tarptautiniam saugumui žr. Seymour M. Hersh. „The Wild East". *The Atlantic Monthly*, 1994, birželis, p. 61–86.

Vadovaujantis tokiu požiūriu, silpnoji liberalizmo vieta yra jo šaltumas. Toks transcendencijos siekimas („ne vien tik duonos") kyla iš pat civilizacijos ištakų ir nusako svarbiausių dvasinių vertybių poreikį. Kai kurios jų iškyla į paviršių sunkiai suprantamame mito diskurse.

Taigi politinio mito sugrįžimas yra modernybės krizės išraiška. Tai labiau pastebima tose bendruomenėse, kurios deklaravo arba paprasčiausiai atmetė Šviečiamojo amžiaus programą. Derlinga dirva tokiems mitams yra poleninistiniai režimai, kurių politika labai suasmeninta, kuriems būdinga socialinė suirutė, dideli neramumai ir autoritetų nuosmukis. Nei Rytuose, nei Vakaruose vien technologija ir pragmatizmas nepatenkina psichologinių žmogaus poreikių. Mitas yra visuomenės klijai. Jo atsižadėjimas gali trukti amžinai. Vis menkiau pasitikima politinėmis partijomis, vis mažiau jos teikia įkvėpimo, o naujų veiklos formų poreikis didėja. Vis labiau populiarėja tokios sąvokos kaip „pilietinė visuomenė", „paprastų žmonių demokratija" ir „naujieji socialiniai judėjimai" tikriausiai todėl, kad jos išreiškia žmonių troškimą atgauti pilietinį orumą, dalyvauti visuomenės gyvenime ir kurti efektyvią politiką, pagrįstą tiesa[46]. Dar nežinia, ar šios sąvokos nėra naujų politinių mitų ir utopinių projektų užuomazga.

[46] Václav Havel. *Summer Meditations*. New York, Vintage Books, 1993.

2 skyrius

Leninizmo griuvėsiai, arba Peróno laukimas

> Tai, kad gyvename pereinamuoju laikotarpiu, yra visiškai aišku, tačiau ar mes einame į laisvę, ar į despotizmą, težino tik Dievas.
>
> *Alexis de Tocqueville*, 1831

Kairė, dešinė, centras – šios sąvokos pokomunizme įgijo keistą ir sunkiai suprantamą prasmę. Naudojantis interpretacinėmis Vakarų paradigmomis atsiranda klaidingos analogijos ir mažai kas, jeigu apskritai kas nors, paaiškėja. Buvusioje Sovietų Sąjungoje ir Rytų bei Vidurio Europoje marksistinio tikėjimo vardu vykdyta prievarta verčia bijoti bet kurios atvirai socialistinės programos. Taigi aišku, kodėl pokomunistiniai kairiųjų lyderiai iš visų jėgų stengiasi pabrėžti savo atsidavimą laisvajai rinkai, privačiai nuosavybei ir politiniam pliuralizmui. Lenkijos prezidentas Aleksandras Kwasniewskis (devintajame dešimtmetyje buvęs komunistinės santvarkos jaunimo lyderis) arba Vengrijos ministras pirmininkas Gyula Hornas (buvęs komunistų užsienio reikalų ministras) primygtinai rodė savo atsidavimą demokratijos stiprinimui ir atsiribojo nuo visų neoleninistinių radikalizmo formų[1]. Tuo pat metu siaučia socialistinės gerovės valstybės nostalgija.

[1] Apie politinio pokomunistų grįžimo reikšmę Lenkijoje ir Vengrijoje žr. Tad Szulc. „They Used to Call Them Communists". *Parade Magazine*, 1995, rugsėjo 4, p. 4–5; Jane Perlez. „Wlesa's Nemesis: Aleksander Kwasniewski". *New York Times*, 1995, lapkričio 21; „Poland's Communist Makeover". *Economist*, 1995, lapkričio 25, p. 47–48. Puikią 1995 metų Lenkijos prezidento rinkimų interpretaciją žr. Wiktor Osiatynski. „After Walesa". *East European Constitutional Review*, t. 4 (1995, ruduo), p. 35–44. 1996 metų liepos mėnesį lankydamasis Jungtinėse Valstijose Kwasniewskis pabrėžė tikrą savo kaip atsidavusio socialdemokrato bei pliuralizmo šalininko mandatą. Pasak vieno Valstybės departamento pareigūno, „Kwasniewskio akcentas yra ateitis, ateitis, ateitis". Žr. Jane Perlez. „Poland's Leader Leaves a Marxist Past Behind". *New York Times*, 1996, liepos 14.

Tampa vis akivaizdžiau, jog platieji visuomenės sluoksniai piktinosi komunistine ideologija nesibodėdami socialistinės valstybės teikiamų saugumo ir stabilumo garantijų. Taip, buvo nepriteklius, tačiau nebuvo nedarbo, be to, buvo nuspėjamos ateities nekintamoje visatoje jausmas. Taigi pokomunistų sugrįžimas yra ne senosios santvarkos atkūrimas, o veikiau nerimo ir nusivylimo pirmąja revoliucinių pokyčių stadija, kai politikoje dominavo buvusieji disidentai, išraiška. Adamas Michnikas kandžiai išaiškino šią regioninę tendenciją, su ja susiedamas gerokai paplitusį nepasitenkinimą emocinga Lecho Walęsos nuolatinės konfrontacijos politika:

> Lechas Walęsa sumokėjo už savo klaidas. Tai akivaizdu. Tačiau jis sumokėjo ir už didįjį pasaulio keitimą, kurį pradėjo. Kaip Winstonas Churchillis, jis laimėjo sudėtingiausius karus ir pralaimėjo rinkimuose. Ar balsavusieji už Aleksandrą Kwasniewskį balsavo už Lenkijos Liaudies Respublikos sugrąžinimą? Už Sovietų dominavimą, vienpartinę diktatorystę, valstybės kontroliuojamą ekonomiką? Manau, jog taip teigti būtų absurdiška. Jie balsavo už normalią padėtį, pastovumą ir taiką. Kwasniewskis sugebėjo pasirodyti priešingybe autoritariškam, plebėjiškam ir šiurkščiam Walęsai, šiuolaikišku, santūriu, taikiu politiku, ateities ir „visai Lenkijai priimtinu" politiku[2].

Šiame skyriuje nagrinėjama politinė išėjimo iš valstybinio socializmo psichologija, kintamos prieštaringų politinių „kairės" ir „dešinės" skirtumų rėikšmės bei paternalistiško, iš leninistinės praeities paveldėto autoritarinio mentaliteto bei papročių gajumas. Vienpartinės sistemos, masiniai paradai, ideologiniai ritualai ir monumentali, „šviesų rytojų" šlovinanti architektūra kadaise buvo norma nuo Maskvos iki Rytų Berlyno. Vietoje to pokomunizmas asmeniui pateikia unikalių progų įsitvirtinti ir pralaimėjimo bei susinaikinimo pavojų. Laisvė – tai įvairovės ir individualumo teigimas, o dauguma žmonių sunkiai prisitaikė prie šios dvilypės situacijos[3]. Václavo Havelo žodžiais tariant:

[2] Adam Michnik. „The Velvet Restoration". *Transition*, t. 2, nr. 6, 1996, kovo 22, p. 16.

[3] Sociologas ir filosofas Zygmuntas Baumanas, 1995 metų sausį duodamas interviu žurnalui *Odra*, pateikė teisingą „pokomunistinės padėties"

> Komunizmui žlungant sugriuvo ši vienodumo uždanga ir snūduriuojantį pasaulį staiga užplūdo gausybė po ja slypėjusių netikėtų skirtybių, kurių kiekviena po tokio ilgo tūnojimo šešėlyje natūraliai jautė poreikį traukti dėmesį, pabrėžti savo ypatingumą ir skirtingumą. Štai kodėl pratrūko tiek senamadiško patriotizmo, revivalistinio mesianizmo, konservatizmo ir neapykantos visiems tiems, kurie atrodė išduodantys savo šaknis arba siekiantys pritapti prie svetimųjų[4].

Viena vertus, atgavus laisvę jaučiama pakili nuotaika ir jaudulys. Kita vertus, žmonės pasijunta demoralizuoti, pasimetę naujajame politiniame ir ekonominiame chaose. Nebėra kam jais pasirūpinti, planuoti ateitį ir apginti nuo grėsmingų, nevaldomų jėgų. Tai ne komunistinės prievartos formų, o egalitarinių senosios sistemos pažadų idealizavimo pagrindas. Po komunizmo atsiradusios politinės partijos turėjo susigrumti su šia šizoidiška visuomenės psichologija ir neretai veikdavo priešingai savo ideologiniams pareiškimams: pavyzdžiui, Vengrijoje buvusių komunistų vadovaujama vyriausybė (išvien su Laisvųjų demokratų aljansu – liberalų partija, kurioje dominuoja buvusieji disidentai) 1995 metų kovo mėnesį pradėjo socialinės apsaugos sistemos reformą, kur kas drastiškesnę nei tai, ką propaguoja liberalų partijos.

Praėjus septyneriems metams nuo perversmo ankstesnis sovietizuotas pasaulis sutrikęs, nepatenkintas, likęs be vairo, nervingas ir įpykęs. Senosios paradigmos išsisėmė, naujos dar nesusiformavo. Viena vertus, jaučiamas ramybės ir normalios padėties ilgesys. Kita vertus, nervina ir piktina visur prasismelkusi korupcija, klikų uždarumas ir politinis susiskaldymas. Tarsi žmonės ilgėtųsi naujo ateities paveikslo, viltųsi tikros revoliucijos, kuri padarytų galą visiems dabartiniams sunkumams ir rūpesčiams.

apibūdinimą: „pirmą kartą atsiduriame tokioje situacijoje, kai žinome, kad nuo šiol mus lydės įvairovė ir turėsime su tuo kaip nors susitaikyti". Baumano pažiūros bei daugelio kitų reikšmingas įnašas, padedantis suprasti pokomunistines dilemas, nagrinėjamas išsamiame Michalo Cichy'o straipsnyje „Requiem for the Moderate Revolutionist". *East European Politics and Societies*, t. 10, nr. 1, 1996, žiema, p. 133–156.

[4] Václav Havel. „The Post-Communist Nightmare". *New York Review of Books*, 1993, gegužės 27, p. 8.

Naujų koncepcijų ir kategorijų poreikis

Dėl didžiųjų pokyčių šiose šalyse senuosius kairiųjų ir dešiniųjų mitus reikia griežtai ir nuodugniai patikrinti. Kas liko iš marksistinio pažado įvesti beklasę visuomenę? Kaip suprasti stulbinamas buvusių komunistinių valdovų (matyt, kairiųjų) metamorfozes ir jų virtimą banditų magnatais, klestinčiais bankininkais ir atsidavusiais laisvosios rinkos šalininkais? Ar populizmas iš tikrųjų yra kairysis ar dešinysis? O liberalizmas? Ar buvusiose leninistinėse visuomenėse demokratiniai socialistiniai idealai vis dar turi ateitį? O gal išnyko visos ideologijos ir gal šios šalys kartu su Vakarais įžengė į poutopinę epochą? Ar socialinis hibridas, kurį sudaro dabar daugelyje buvusių komunistinių šalių viskam vadovaujanti mafija ir buvusieji aparatčikai, galiausiai pavirs nauja, įstatymų besilaikančia buržuazija?[5] Ar galima kalbėti apie liberalią politiką šalyse, kuriose vidurinioji klasė tebėra beužgimstanti, staigiai didėja nedarbas, laužomos visuomenės normos, o politinės partijos dažniau yra priemonė siekti asmeninio iškilimo ir daryti įtaką dangstantis privatizacija? Šioje besiplėtojančioje, išėjimu iš valstybinio socializmo vadinamoje dramoje nieko neįmanoma nuspėti iš anksto. Šiandienos galimybės rytoj gali tapti spąstais. Kaip sakydavo anglų filosofas Karlas Popperis, „ateitis yra visiškai be ribų"[6].

Net ir po marksizmo – paskutinės grandioziškos istorinės pasakos – baigties žmonėms reikia kuo nors tikėti. Gamta nemėgsta

[5] Katherine Verdery sukūrė terminą „antrepretčikai" *(entrepratchiks)*, siekdama apibrėžti naująją socialinę grupę, kurią posocialistinėse visuomenėse (ypač Baltijos šalyse, Čekijos Respublikoje, Lenkijoje ir Vengrijoje) sudaro antrepreneriais (naująja turtuolių klase) virtę buvusieji komunistų biurokratai (aparatčikai). Žr. Katherine Verdery. *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, Princeton University Press, 1996, p. 91.

[6] Popperio nuomone, išsiskiriančia sveiku skeptišku požiūriu į bet kokį istorinį mesianiškumą, „kaip individai mes turime moralinę atsakomybę formuoti ateitį, o ne manytis esą nesulaikomoje istorijos tėkmėje gyvenimo palaužti žmonės." Žr. „'The Best World We Have Yet Had': A Conversation with Sir Karl Popper" *kn.* G. R. Urban. *End of Empire: The Demise of the Soviet Union.* Washington, DC, American University Press, 1993, p. 208.

tuštumos, taip pat jos nemėgsta ir pokomunistinės visuomenės. Jas ir toliau orientuoja liberalūs, neliberalūs arba liberalizmui priešiški politiniai įsitikinimai, keldami aistras, emocijas ir polemiką. Viešoji nuomonė yra nepaprastai nepastovi, ta pati dauguma vieną dieną palaiko aršius komunizmo priešininkus, o kitą ji jau gali sugrąžinti į valdžią atgimusius socialistus. Vėliau žmonės, nusivylę reformų tempu, gali palaikyti kitokią politiką, gal net ir populistinę prieš valdžios įvedimą nusistačiusių pranašų demagogiją[7].

Minčių apie sąmokslą apsėsto ir įgudusio kurpti nepakantumo šūkius intelektualaus proletariato atsiradimas yra ryškiausias pokomunistinių leninistinių politinių kultūrų bruožas. Jie apeliuoja į pereinamojo laikotarpio nevykėlius, kurie dėl visų savo vargų kaltina „svetimtaučius". Tokios logikos iliustraciją įkūnija Miroslavas Sladekas, buvęs komunistinis cenzorius, pavirtęs kraštutinės dešinės politiku, Čekijos respublikonų partijos lyderis. Atsiduodamas įžeidžiamam rasizmui jis ragino savo šalininkus sutelkti jėgas prieš čigonus, kuriuos išvadino „prasčiokais", „gyvuliais", „nepasiekusiais žmonių lygio". Iki šalies suirimo 1992 metų gruodžio mėnesį Sladekas puoselėjo „Didžiosios Čekoslovakijos" svajonę ir dėl jos žlugimo kaltino Vakarus: „Mes neleisime pasikartoti Miunchenui! Havelas, Klausas ir Meciaras mus pardavė vokiečiams. Vakarai bijo vieningos Čekoslovakijos. Šiandien mums pasitaikė geriausia proga tapti ketvirtąja pasaulio supervalstybe – po Jungtinių Valstijų, Rusijos ir Kinijos"[8].

Ar antielitinių, antikomunistinių ir etnocentriškų pažiūrų politikas Sladekas yra tik tradicinių dešiniųjų atstovas? O gal jis

[7] Apię protesto, populistinių ir ekstremistinių partijų santykį žr. Sabrina Ramet. „Defining the Radical Right: Values and Behaviors of Organized Intolerance in Post-Communist Central and Eastern Europe" (rankraštis) ir Rudolf M. Rizman. „The Radical Right Politics in Slovenia" (rankraštis).

[8] Thomas Ort. „The Far Right in the Czech Republic". *Uncaptive Minds*, t. 6, nr. 1 (22), 1993, žiema–pavasaris, p. 67–72. Dešiniųjų nacionalistų grupuotės Slovakijoje yra stipresnės nei Čekijos Respublikoje. Čekijos atvejį pabrėžiu todėl, kad ekstremistinės tendencijos toje šalyje susilaukė mažiau žiniasklaidos ir mokslininkų dėmesio.

pasisako už naujo radikalizmo atsiradimą, sumaišydamas tradicinius ksenofobiškus klausimus su užsitęsusiais leninistiniais refleksais? Lygiai taip pat Didžiosios Rumunijos partijos pirmininkas Corneliu Vadimas Tudoras nenuilstamai plūsta korupciją ir „svetimtaučių" (žydų, vengrų ir čigonų) vaidmenį tariamame šalies sužlugdyme. Tuo pat metu kiekvienas *România Mare* (partijos savaitraščio) numeris iki koktumo liaupsina velionio diktatoriaus Ceauşescu atminimą ir spausdina panegirikas pronacistiniam maršalui Ionui Antonescu, kuriam, kaip karo nusikaltėliui, 1946 metais buvo įvykdyta mirties bausmė. Buvęs Rumunijos prezidentas Iliescu vengė visiškai atsiriboti nuo ekstremistų ir pakvietė keletą nacionalistinių partijų (įskaitant Tudoro) tapti vyriausybės koalicijos narėmis[9]. 1990 metų kovo mėnesį susikūrusios aistringos antivengriškos grupuotės, susijusios su ultrašovinistiniu „Vatra Românească" („Rumunijos lopšys") sąjūdžiu, Rumunijos nacionalinės vienybės partijos atstovai įgijo galią kontroliuoti Švietimo ir Teisingumo ministerijas. Tai naujas radikalizmo variantas, kur kairės ir dešinės būdingi bruožai suplakami į įmantrų, dažnai netikėtą magišką mišinį. Tokioms daugumoje pokomunistinių visuomenių egzistuojančioms partijoms būdinga daug bendrų politinių bruožų: priešiškumas pliuralizmui ir įvairovei, tradicija idealizuoti savo istoriją ir ja girtis, ksenofobija ir fanatizmas mažumų atžvilgiu, neoromantiškas, dažnai iracionalus senųjų, nemiestiškų vertybių šlovinimas ir didelės abejonės bei neretai tiesioginis priešiškumas privačiai nuosavybei ir rinkai.

To fakto, kad šios populistinės autoritarinės krypties atstovai yra linkę kritikuoti etnines mažumas, nederėtų supaprastinti iki tradicinio atpirkimo ožių ieškojimo. Tai, kas pastatyta ant kortos, yra tų šalių ateitis: vakarietiška (kapitalistinė ir demokratinė)

[9] „România Mare" partija išėjo iš vyriausybės 1995 metų rudenį, o Vadimas Tudoras vis smarkiau plūdo politinę tvarką, kartu pagiežingai užsipuldamas prezidentą ir slaptosios policijos (Rumunijos informacinės tarnybos) vadovą. Štai vienas toks išpuolis atvirame laiške Iliescu: „Jau 1992 metais išsiaiškinome: kaip tik žydai padėjo jums užgrobti valdžią, todėl dabar jūs, šliedamasis prie žydų, nė nenutuokiate apie Kristaus kančias nei apie rumunų tautos tragediją!" Žr. „PRM Newspaper Accuses, Threatens Iliescu". *FBIS-EEU*, 1995, spalio 16, p. 63. (Straipsnio, išspausdinto *Romānia Mare*, vertimas į anglų kalbą, 1995, spalio 6, p. 1–2.)

arba antivakarietiška (autoritarinė ir etnocentriška). Tą aiškiai išsako Katherine Verdery: „Nepakantumas čigonams atskleidžia problemas, susijusias vien tik su rinka, o antisemitizmas reiškia daug platesnį priešiškumo „vakarietiškiems" dalykams, įskaitant demokratiją, privačią nuosavybę ir rinkas, mastą ir apima daugybei visuomenės grupių, nukentėjusių nuo neteisybės socialistinėje santvarkoje arba nuo dabartinių trukdymų, rūpimas temas. Sakyti, kad nemėgsti žydų, yra lengviau nei prisipažinti, kad nemėgsti demokratijos arba tarptautinių paskolos institucijų. Taip galima pareikšti pasitelkiant žydus simboliškai, net jei tikrų žydų tebūtų vienas kitas"[10].

Viena vertus, šios partijos deklaruoja savo atsidavimą europietiškoms vertybėms ir poreikį šlietis prie tokių struktūrų kaip NATO ir Europos Sąjunga. Kita vertus, kiek įmanydamos jos smerkia atgimstančio autoritarizmo ir ksenofobijos kritiką. Platesniu ar siauresniu mastu ši tendencija egzistuoja daugumoje pokomunistinių šalių. 1995 metų rugpjūčio mėnesį, kai vengrų kilmės amerikiečių finansininkas George Sorosas išdrįso pareikšti abejonių dėl Slovakijos pasirengtumo stoti į Europos institucijas, Slovakijos vyriausybė paskelbė jį *persona non grata*. Taip įvyko nepaisant nuolatinės Soroso paramos Slovakijos švietimo ir visuomenės politikos infrastruktūros plėtotei. Ministras pirmininkas Vladimiras Meciaras nuėjo taip toli, kad aukščiausią žurnalistinį apdovanojimą įteikė išgarsėjusiam Soroso karikatūromis antisemitiniam žurnalui. Ne mažiau simptomiškas buvo incidentas, kuriame dalyvavo du šimtai Slovakijos inteligentų, išplatinusių peticiją, kurioje buvo viešai pasmerktas Slovakijos netolerantiškumas – Kultūros ministerija juos atstūmė, išvadinusi „šutve, nekenčiančia visko, kas slovakiška"[11].

Nepaisant hegemoniškos savigyros, artimoje ateityje padėtis Rytų Europoje išliks būdinga ideologinei epochai: po trumpalaikės „pomodernios" 1989 metų revoliucijų interliudijos sugrįžo simboliai, mitai, racionalizuoti stebuklai, liturginis (etninis religinis)

[10] Verdery. *What Was Socialism?* p. 99.

[11] Žr. vedamąjį „Slovakia Slips Backward". *New York Times*, 1995, rugpjūčio 14.

nacionalizmas ir teleologinis apsimetimas[12]. Kartu atėjo ir siutingi emocijų, beprotybės, priešiškumo, pykčio ir nepripažintos, nepakeliamos gėdos protrūkiai. Tai – pagiežingo marginalumo, „kultūrinės nevilties" ir konvulsiškos impotencijos politika, kurią vos įstengia savyje užgniaužti gimstanti demokratinė (ne)tvarka[13]. Jugoslavijos likimas daug pasako apie šių visuomenių elito neribotus sugebėjimus kartoti praeities klaidas ir beprotybes, siekiant įtvirtinti ir išplėsti savo valdžią. Neapykantos protrūkiai pastaruoju metu rodo ne sugrįžimą prie savotiškai pasikartojančio laukinio tribalizmo, o veikiau cinišką elito, pasirengusio bet kokiomis priemonėmis puoselėti savo viešpatavimą, naudojimąsi senosiomis baimėmis ir keršto fantazijomis.

Tokie politiniai avantiūristai kaip Bosnijos serbų lyderis Radovanas Karadžićius, poetas ir psichiatras, kurį 1995 metais Hagos tarptautinis teismas apkaltino genocidu, parodė didžiulį sugebėjimą mitą paversti pavojingu ginklu[14]. Karadžićiaus nuomone, serbai kovoja ne dėl teritorinio kontroliavimo ir ekspansijos, o stoja į tikrą kryžiaus žygį prieš islamą, į „paskutinį antikolonijinį karą Europoje". Jis teigia, kad serbų kovą pateisina jų aukos praeityje ir nenoras vėl būti persekiojamiems. O iš tikrųjų čia yra prevencinio genocido ideologija[15].

Jugoslavijos žlugimas kitoms šio regiono šalims yra tiesiog netinkamiausio scenarijaus pavyzdys. Gavus tokį „perspėjimą ir iš-

[12] Nuostabų 1989 metų revoliucijų kaip neideologinių, antiutopinių, tikrai „postmodernių" eksperimentų interpretavimą žr. S. N. Eisenstadt. „The Breakdown of Communist Regimes and the Viscissitudes of Modernity". *Daedalus* (specialus leidinys apie išėjimą iš komunizmo, „The Exit from Communism"), t. 121, nr. 2, 1992, pavasaris, p. 21–41.

[13] Fritz Stern. *The Politics of Cultural Despair*. New York, Anchor Books, 1965.

[14] Apie Karadžićiaus karjerą žr. Roger Cohen. „Laradžić's Bosnian War: Myth Becomes Madness". *New York Times*, 1995, birželio 4.

[15] Daug minčių Jugoslavijos katastrofos klausimu man sukėlė diskusijos su istoriku Nicholasu J. Milleriu (Boise valstybinis universitetas). Puikią Vakarų literatūros smurtingo Jugoslavijos skilimo analizę žr. Gale Stokes, John Lampe, Dennison Rusinow, Julie Mostov. „Instant History: Understanding the Wars of Yugoslav Secession". *Slavic Review*, t. 555, nr. 1, 1996, pavasaris, p. 137–160.

ankstinį parengimą" geriau atsižvelgti į tokias vilkduobes ir jų vengti negu neabejoti „galutine liberalia pergale". Iš tikrųjų čia kalbame ne apie liberalizmo šiame regione stiprybę, o apie jo trapumą ir pažeidžiamumą, atsilikimą, modernybės atidėliojimą ir iškraipymus, naujų daugumai atstovaujančių plebiscitinių partijų bei sąjūdžių iškilimą[16].

Visose pokomunistinėse šalyse gausu atpirkimo fantazijų, iš kurių aišku, kodėl taip sekasi rinkimuose tokiems demagogams kaip Genadijus Ziuganovas Rusijoje, Gheorghe Funaras Rumunijoje arba Jozsefas Torgyanas Vengrijoje. Padidėjęs Ziuganovo reikšmingumas neatskiriamas nuo poimperinio nerimo, kurį jaučia tokia daugybė rusų. Funaras, būdamas Transilvanijos miesto Clujo meru ir iki 1996 metų Rumunijos nacionalinės vienybės partijos pirmininku, nuosekliai rėmėsi šovinistinėmis, antivengriškomis rumunų nuotaikomis. Torgyanas, Smulkiųjų savininkų partijos lyderis, būdamas nepalaužiamas nacionalistas ir atvirai kritikuodamas Trianono taikos sutartį, pasirašytą po Pirmojo pasaulinio karo, sugebėjo populiarumu pranokti buvusio komunisto Gyulos Horno vyriausybę. Jis, kaip ir amžininkai Rusijoje, Serbijoje arba Rumunijoje, griebiasi piktų ar abejingų užsieniečių atkirstos nuo pasaulio „Didžiosios tėvynės" simbolizmo[17]. Kitoms partijoms Vengrijoje dvidešimto amžiaus palikimą traktuojant kaip neišvengiamą tikrovę, Torgyanas pakeltu tonu kritikuoja Vakarus dėl tariamos išdavystės. Nejaučiantys atsakomybės demagogai turi vieną pranašumą

[16] Apie Georgeso Minko atskleistus „konsensusinių, tribūnų dominuojamų ir konfrontacinių" politinių partijų (*partis consensuelists, tribunitiens et querelleurs*) skirtumus žr. Georges Mink. „Les partis politiques de l'Europe centrale post-communiste: État des lieux et essai de typologie". *L'Europe centrale et orientale en* 1992. Paris, Documentation française, 1993, p. 21–23.

[17] Nuo 1995 metų Bulgarijos socialistų partijos diskurse vis dažniau keliami nacionalistiniai klausimai, šitaip tęsiant ksenofobišką, prieš turkų mažumas nukreiptą devintojo dešimtmečio Todoro Živkovo politiką. 1994 metų parlamento rinkimams socialistai pasirašė ikirinkiminio bendradarbiavimo sutartį su Patriotų sąjunga – šešių karingų nacionalistinių partijų koalicija. Kampanijos metu dėl šalies ekonominių ir socialinių sunkumų šios grupuotės kaltino dideles turkų ir romų mažumų grupes. Žr. Janusz Bugajski. „The Many Faces of Nationalism". *Uncaptive Minds*, t. 8, nr. 3–4, 1995–1996, ruduo–žiema, p. 24–25.

prieš realistiškus politikus: jiems nereikia nerimauti dėl kupinų neapykantos, dažnai karingų savo teiginių potekstės[18].

1996 metų kovo mėnesį Nepriklausomoji smulkiųjų savininkų partija Budapešte surengė masinio protesto demonstraciją prieš „korumpuotą" ir „nevengrišką" (socialistų ir liberalų) vyriausybės koaliciją. Ta proga, pasitelkęs liepsningą retoriką, Torgyanas apkaltino „antinacionalines jėgas" tariamu šalies sužlugdymu: „Mūsų šaliai šiuo metu gresiantis bolševikų liberalų pavojus yra didesnis nei bet kuris kitas, nes kai bolševikai perėmė valdžią ir panaudojo nuosavybei valdyti, per pastaruosius kelerius metus šaliai buvo padaryta daugiau žalos nei per visą Antrąjį pasaulinį karą. Jie pradangino daugiau nei 70 procentų nacionalinio turto. Privalote suprasti, jog jie taip elgiasi, siekdami paralyžiuoti vengrų tautos veikimo galią." Neapykantos kupiną savo kalbą Torgyanas užbaigė nacistiškais biologiniais šablonais apie būtinybę išsaugoti etninį grynumą: „Tačiau mes negalime būti paralyžiuoti. Mes esame vengrai. Pavasarį vengrai savo rankomis naikina kenkėjus. Taigi sunaikinkime ir šiuos parazitus"[19]. Panašių pareiškimų galima išgirsti ir iš Rumunijos, Kroatijos, Serbijos arba Lenkijos nacionalinio pūtimosi specialistų lūpų.

Akivaizdu, jog kritiškai mąstantys inteligentai, taip aktyviai prisidėję griaunant komunistų pretenzijas į neklaidingumą, prarado nemažai savo politinės įtakos. Apskritai pastebimas universalistinio, antinacionalinio diskurso trumpėjimas ir vyraujantis naujosios identiteto bei kolektyvumo retorikos vaidmuo. Antra vertus, tai nėra „Rytų privilegija". Šį reiškinį aprašo vokiečių sociologas Wolfas Lepeniesas:

> Netikėtas komunistinio režimo žlugimas buvo lemtingas ne tik Vakarų vyriausybėms, bet ir inteligentams. [...] Padidėjo tiek

[18] Torgyanas paklausė vieno Amerikos žurnalisto: „Ištisus amžius vengrai saugojo Vakarus nuo barbarų, o ką už tai gavome?" Paskui tęsė: „Kai 1956 metais vengrai sukilo prieš komunistus, amerikiečiai tepatarė mūsų vaikams tuščiomis rankomis eiti prieš tankus." Jane Perlez. „Hungarians Rally to Cry of Old Party". *New York Times*, 1995, liepos 29.

[19] „Hungary: FKGB (Independent Smallholders Party) Leader Addresses Budapest Rally". *FBIS-EEU*, 1996, kovo 15, p. 10.

politikų, tiek inteligentų atsakomybė. Jiems iškyla užduotis apmąstyti vertybes, kuriomis būtų galima vadovautis gyvenime, ir suformuluoti gyvenimiškus, padedančius orientuotis pasaulinės rinkos ekonomikoje įsitikinimus. Atsižvelgiant į užduoties sunkumą, šiandienė inteligentų atsitraukimo strategija įgauna grėsmingą pavidalą. Užuot iš visų jėgų stengęsi įtvirtinti liberalios konstitucinės valstybės laimėjimus ir paremti ekonominę politiką, kuri taikiomis socialinėmis priemonėmis reguliuotų rinkos stiprumą, inteligentai nuo modernybės amžiaus traukiasi. [...] Dabar patiriame grįžtantį regioninį lojalumą ir atgimstantį etniškumą[20].

Naujų eschatologijų paieška Rytuose, kur socialinė įtampa yra didesnė ir kur žmogus labiau jaučia ankstesnio identiteto žlugimo tragiškumą, yra tik aiškiau matoma. Šiuolaikiniam politiniam pasirinkimui pateisinti pasitelkiamas kultūrinis palikimas. Visose šiose šalyse atsiradę politiniai sąjūdžiai skelbia tarpukariu gyvavusių tradicijų tęstinumą. O dauguma tų tradicijų nebuvo liberalios: regioninei politinei kultūrai būdingas ryškus antivakarietiškumas, feodalinis romantizmas, priešiškumas kapitalizmui ir net pramonės plėtrai – tokios nuotaikos vyravo iki komunizmo. Prieškarinės Rumunijos, Kroatijos arba Vengrijos fašistai piktinosi kapitalizmu ir su pinigais susijusia veikla, esą visa tai yra svetima, gadina visuomenę ir žlugdo tautinį identitetą. Šie sąjūdžiai buvo sutriuškinti arba nutildyti, tačiau išliko nemažai archaiškos, modernybei priešiškos nostalgijos, į kurią jie apeliavo. Šis reiškinys išplitęs visame pasaulyje: grįžti prie neoromantinės, kapitalizmui priešiškos mitologijos skatina visuotinis nepasitenkinimas nuobodžiu, šaltu, apskaičiuotu, tikslingu racionalumu, kurį Maxas Weberis pavadino „geležiniu narvu"; pranašai ir demagogai (neretai tie patys asmenys), tiesiogiai ar netiesiogiai smerkiantys Švietiamojo amžiaus palikimą ir aukštinantys įvairiausią „metapolitiką", tikrai turi savo auditoriją tiek

[20] Wolf Lepenies. „The Future of the Intellectuals". *Partisan Review*, nr. 1, 1994, žiema, p. 117–118. Lepeniesas išaiškina šį kritiškai mąstančių inteligentų pralaimėjimą po trumpalaikės euforijos, kurią sukėlė 1989 metų revoliucijos: „Iliuzija, kad inteligentai gali dalyvauti Europos politikoje, išblėso" (p. 113). Tačiau šis klausimas vis dar ginčytinas.

Vakaruose, tiek Rytuose. Tačiau pirmasis iš regionų yra geriau apsaugotas: visuomenės pasitikėjimu pagrįstose pilietinėse kultūrose institucijos veikia objektyviai, o darbo tvarka yra giliai įsišaknijusi[21]. Pokomunistiniame pasaulyje tiek pilietinės, tiek politinės visuomenės dar tik kuriasi.

Žlugus leninizmui, nusistovėjęs politinių susitarimų bei „žaidimo taisyklių" tinklas ėmė irti ir Vakaruose. Kaip dar galėtume interpretuoti vos ne nihilistinį italų sukilimą prieš esamą padėtį? Numatydamas naujas tokio įniršio bangas, Gianni De Michelisas, iki 1992 metų buvęs Italijos užsienio reikalų ministras, 1993 metais rašė, jog Perot reiškinys Jungtinėse Valstijose buvo susijęs su visuotiniu sukilimu prieš įprastinę partijos politiką Italijoje ir kitur. Toks perėjimas pranoksta paprastą „apsivalymą nuo niekšų", o jo pagrindas yra tikras politinis „didysis pasikeitimas": „Matome seniai atgyvenusio, dinamiškoje ir sudėtingoje visuomenėje nebepriderinamo prie išprususio, labai įvairaus ir itin diferencijuotų interesų elektorato, liberalinės demokratijos modelio sprogimą"[22]. Taigi kyla pagunda manyti, kad pagrindiniai sunkumai ideologiškai formuotis diferencijuotoms politinėms platformoms Rytų Europoje iškyla ne tik dėl turinčių aiškių interesų grupuočių ir lobistų silpnumo arba jų nebuvimo, o ir dėl tokių siekių įkvėpimo šaltinių išsekimo Vakaruose. Juk antpuolis prieš Rytų ir Vidurio Europos demokratiją trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje sutapo su panašiais išpuoliais Vakaruose, kur platūs inteligentijos sluoksniai keikė liberalizmą ir prisidėjo prie demokratinių institucijų silpninimo, ir daugiausia buvo jų įkvėptas.

Mūsų dienomis, kaip teigia Jacques'as Rupnikas, yra visiškai kitaip: pagrindinis skirtumas, lyginant su tarpukariu, „siejamas su demokratijos statusu ir tarptautine padėtimi. Totalitarizmo patirtis, o ypač jo pralaimėjimas paradoksaliai padėjo sustiprinti atsidavimą demokratijai Rytų Europoje. Tačiau, visų

[21] Francis Fukuyama. *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York, Free Press, 1995.

[22] De Michelis, cit. iš Nathan Gardels. „From Machiavelli to Zeffirelli", *Washington Post* (apžvalginė skiltis), 1994, balandžio 10.

pirma ir svarbiausia, pakito kaip tik tarptautinė aplinka: ketvirtajame dešimtmetyje demokratijos pralaimėjimas Rytuose priklauso bendram jos žlugimui visame žemyne. Šiandien, kai egzistuoja klestinti ir demokratiška Vakarų Europa, galėtų daug kas būti kitaip"[23]. Garsusis Rytų ir Vakarų politinės sinchronizacijos įstatymas šįkart gali atsisukti prieš ideologinės politikos atgimimą[24].

Kita vertus, dėl to, kad išsisemia tradicinės pažiūros, kaip tik ir kyla nuobodulys bei alternatyvių vizijų ilgesys. Pavyzdžiui, nepaisant to, kad pokomunistinis regionas yra pasaulietiškas, jame užkrečiamai plinta šventųjų, „Naujojo amžiaus" mistika ir religinis atgimimas. Ne mažiau patrauklios atrodo idėjos, atmetančios modernybę, kapitalizmą, parlamentarizmą, liaupsinančios jėgą, neapykantą mažumoms ir veiksmą dėl veiksmo[25]. *Novus dux*, apvaizdos siųsto išgelbėtojo kultas vis dar apsiriboja sąlygiškai mažomis partijomis, tačiau nereikia pamiršti, kaip greitai toks žavėjimasis vadu gali išaugti masinės kančios sąlygomis[26].

Taigi svarbu suprasti, kodėl, pagaliau nuvertusios sovietizmą, daugelis Rytų Europos šalių nepasiekė demokratijos ir politinio stabilumo. Nors būtų galima teigti, kad demokratinis stabilumas negali nusistovėti be didžiulių Vakarų ekonominės pagalbos įplaukų, vis dėlto, mano požiūriu, kapitalo stoka nėra

[23] Jacques Rupnik. „L'invention démocratique en Europe Centre-Est". *Cet étrange post-communisme: Rupture et transitions en Europe centrale et orientale*, red. Georges Mink ir Jean-Charles Szurek. Paris, Presses du CNRS/ La Découverte, 1992, p. 65.

[24] Tokia „sinchronizacija" buvo tarpukario Rumunijos liberalizmo teoretiko Eugeno Lovinescu požiūrio į šalies modernizaciją esmė.

[25] Apie fašistinio sindromo gajumą žr. Umberto Eco. „Ur-Fascism". *New York Review of Books*, 1995, birželio 22, p. 12–15.

[26] Fritzas Sternas pabrėžė psichologinį nacionalizmo derinio su socializmu nacistinėje ideologijoje žavesį. Žr. *Dreams and Delusions: The Drama of German History*. New York, Knopf, 1987, p. 157. Apie poleninistinės Rusijos traktavimą remiantis Veimaro patirtimi žr. Alexander Yanov. *Weimar Russia and What Can We Do about It*. New York, Slovo Publishing House, 1995.

lemiamas regiono ateities veiksnys. Svarbesnis yra socialinio kapitalo debilumas, politinės bendruomenės narių emocinių tarpusavio saitų praradimas, pilietinės visuomenės silpnumas, nuosmukis arba inertiškumas ir visuotinė autoritetų erozija. Buvęs žymus „Solidarumo" aktyvistas Viktoras Kulerskis diagnozavo pagrindinius pokomunistinės neurozės sindromo bruožus – įtarumą, pavydą ir neapykantą. Pyktis apakina, neleisdamas įžvelgti realių pasirinkimo galimybių: „Ne tik mes kreivai žvelgiame į pasaulį; priklausomai nuo mūsų požiūrio, pats pasaulis tampa iškreiptas. Gyvename pačių susikurtame iškreiptame pasaulyje, kuriame savo svajones ir iliuzijas laikome tikrove. Matome grėsmę ten, kur jos nėra, o saugumą – kur slypi pavojus. Tikime sukčiais ir vagimis, o atstumiame ir šmeižiame sveiko proto ir geros valios žmones"[27].

Kulerskio rauda gal pernelyg išpūsta, tačiau būtų sunku paneigti, jog jis išryškina realius bendro pokomunistinio nerimo ir agresyvumo bruožus. Yra keletas sudėtingų vidinių veiksnių, dėl kurių komunizmo žlugimas Rytų Europoje tampa nepatogia pergale; jie nagrinėjami toliau[28].

Vis dėlto nė viena visuomenė nėra visiška savo istorijos įkaitė, pokomunistinėse visuomenėse kol kas dar tik užgimsta demokratiniai eksperimentai. Iš tikrųjų, atsižvelgiant į visus keblumus ir nesėkmes, dvasinė situacija Europoje (ypač Rytų) ir toliau lieka būtina sąlyga mėginimams iš naujo išrasti politiką. Kaip teigia Julia Kristeva, „komunizmo žlugimas Rytų Europoje, verčiantis suabejoti ne tik socializmu, bet ir pačiais demokratinių, iš Prancūzijos revoliucijos kilusių vyriausybių pagrindais, reikalauja juos permąstyti tam, kad dvidešimt pirmas amžius netaptų reakcinga fundamentalizmo, religinių iliuzijų ir etninių karų viešpatija"[29].

[27] Viktor Kulerski. „The Post-Totalitarian Syndrome". *Uncaptive Minds*, t. 5, nr. 2 (20), 1992, vasara, p. 111.

[28] Žinoma, yra daug kitų pavojų, įskaitant ir išorinius, kurių nutariau čia nepaisyti.

[29] Julia Kristeva. *Nations without Nationalism*. New York, Columbia University Press, 1993, p. 68–69.

Toliau skyriuje bus kalbama apie šios politinės dramos neaiškumus, aštuoniomis paantraštėmis išryškinant galimus lūžius, iliuzijas, patologijas ir vis dar neišmėgintas laisves bei naujas žmonių solidarumo formas[30].

1. Iš kur atėjome: leninizmo palikimo įveikimas

Kaip tik Karlas Marxas „Gotos programos kritikoje" aiškiai nurodė, kad bet kuri nauja visuomenė dar ilgai turi apgamų. Pokomunistinių šalių atveju tokie apgamai yra įpročiai, papročiai, vizijos ir mentalitetas, susiję su tam tikru militaristiniu tikėjimu, kuris vadinamas leninizmu. Kad ir kaip atrodytų nuostabu, komunistinės propagandos išgarbintas „naujasis žmogus", *homo sovieticus,* tapo realus: ne tiek Trockio utopinėse svajonėse įsivaizduoto talentingesnio už Aristotelį ir Gėtę vidutinio komunisto prasme, o veikiau individu, priešiškai žiūrinčiu į riziką, sąžiningą konkurenciją ir pliuralistines vertybes[31].

Žmonės ne tik klausėsi oficialių komunistinių kalbų, o dauguma pagal jas ir elgėsi. Jiems pažįstama kolektyvistinė, apsėsta panikos, mobilizacinė retorika. Pakanka išanalizuoti tokių skirtingų žmonių kaip Borisas Jelcinas, Ionas Iliescu, Salis Berisha, Slobodanas Miloševičius, Aleksandras Lukašenka, Franjo Tudžmanas ir net Lechas Walęsa, kvietęs į „karą viršūnėse", politinį diskursą, – kad atpažintume išlikusį tam tikrą, leninistinei tiesos monopolio logikai būdingą nepakantumą[32]. Nereikia nė aiškinti, kad šie

[30] Apie neaiškumo sampratą žr. Valerie Bunce, Maria Csanadi. „Uncertainty in the Transition: Post-Communism in Hungary". *East European Politics and Societies,* t. 7, nr. 2, 1993, pavasaris, p. 240–275. Iš visų komunizmo žlugimą Rytų Europoje audringai sveikinusių autorių Ralfas Dahrendorfas buvo įžvalgiausias, įspėdamas apie daugybę pavojų kelyje į atvirą visuomenę. Žr. *Reflections on the Revolution in Europe.* New York, Random House, 1991.

[31] Apie „naujojo žmogaus" mitą žr. André Reszler. *Mythes politiques modernes.* Paris, Presses Universitaires de France, 1981, p. 141–170.

[32] Pavyzdžiui, žr. Michael R. Gordon. „President of Belarus Pushes Referendum to Expand Power". *New York Times,* 1996, lapkričio 25.

žmonės yra skirtingų pažiūrų, tačiau jiems visiems būdingas autoritarinis politikos stilius ir revoliucinio transformavimo logika. Kaip rašė buvęs „Solidarumo" patarėjas ir garsus disidentas Karolis Modzelewskis:

> Autoritarizmo grėsmė, pakibusi virš pokomunistinės Europos, pirmiausia tvenkiasi virš prezidentystės; tai pastebima ne tik Maskvoje ir Minske, bet ir Varšuvoje. Teisybė, diktatoriškumo piktžolės, rizikuojančios čia augti, turi gilias šaknis. Didelei socialinei įtampai, lydėjusiai naujuosius liberalinius ekonomikos pokyčius, būdinga autoritarizmo pagunda. Tačiau grėsmė demokratijai taip pat išplaukia ir iš sąlygiškai nesenos praeities. Keletą dešimtmečių gyvavusios despotiškos, neatsakingos valdžios suformuotos pažiūros, mąstymo struktūros ir mechanizmai išliko tarp kariuomenės, policijos ir visuomenės administracijos kadrų. Šis palikimas neturi ideologinės spalvos. Nesvarbu, kad Walęsa, priešingai Jaruzelskiui, yra antikomunistas; svarbu ne ideologija, o valdžios modelis"[33].

Kaip leninistai garbino „klasinį požiūrį", taip dauguma pokomunistinių lyderių dabar garbina etninę naciją kaip pirminį vilties rezervuarą ir pagrindinį asmens orumo šaltinį. Teisybė, kai kurie politikai tuščiažodžiauja apie liberalines vertybes, bet iš tikrųjų yra atsidavę politikos, kuri pajungia individą tautinės valstybės interesams (žinoma, pagal jų apibrėžimą), vizijai. Užuot ver-

[33] Karol Modzelewski. *Quelle voie après le communisme?* Paris, Éditions de l'Alube, 1995, p. 169. Talentingas istorikas ir aktyvus pilietis Modzelewskis devynerius metus išbuvo komunistiniuose kalėjimuose. Nuo 1989 metų jis buvo vienas iš tų, kurie garsiai kritikavo nekvalifikuotai „Solidarumo" palaikomą neoliberalinę „šoko terapijos" strategiją, siejamą su Mazowieckio vyriausybės vicepremjero Leszeko Balcerowicziaus pavarde. Kartu su kitais buvusiais „Solidarumo" šviesuliais, įskaitant ir Zbigniewą Bujaką, jo įsteigta Darbo sąjunga, kairiojo sparno partija, gynė ne tokią skausmingą Lenkijos pramonės darbininkų klasei ekonominę reformą. 1995 metais Modzelewskis atsistatydino iš Darbo sąjungos garbės pirmininko pareigų, kad galėtų tapti Jaceko Kurónio kandidatavimo į prezidentus paramos komiteto pirmininku. Abu šie žmonės, Kurónis ir Modzelewskis, yra legendinės figūros Lenkijos (ir Rytų Europos) kovoje su autoritarizmu. 1964 metais juodu „Atvirame laiške Jungtinei Lenkijos darbininkų partijai" bekompromisiškai sukritikavo biurokratinę socialistinę sistemą.

tinę valstybės valdymo meną ir kompromisą, jie manipuliuoja neuroziškais persekiojimo sentimentais. Taigi nacionaliniu sąmoningumu manipuliuoja tam, kad įteisintų nacionalistines mažumų diskriminavimo intrigas. Tai, kad tam tikrų populistinių lyderių psichologinę aplinką ženklina žaizdos, žinoma, yra svarbus elementas. Tačiau tai, kad taip daug Serbijos pareigūnų ir inteligentų palaikė Slobodano Miloševićiaus politiką, yra kur kas svarbiau negu, pavyzdžiui, faktas, kad abu jo tėvai nusižudė[34].

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad Rytų ir Vidurio Europoje kuriasi demokratinės institucijos ir vyksta laisvi demokratiniai rinkimai[35]. „Balkanizacija" vadinama liga kol kas yra apėmusi tik buvusią Jugoslaviją ir kunkuliuoja kai kuriose buvusios Sovietų Sąjungos srityse, pavyzdžiui, Abchazijoje ir Čečėnijoje. Kai kurie autoriai mano, jog demokratiniai „širdies papročiai" tarp politikų suleido gilias šaknis. Tačiau tikrovėje demokratija pažeidžiama ir paviršutiniška, egzistuojanti drauge su stipriu populizmu, nacionalizmu ir autoritarinėmis tendencijomis[36]. Konstitucinį pliuralizmą darko labai universalistinis jo formalizmas, šaltumas ir patrauklių vertybių stoka. Jis pagrįstas procedūromis, o ne

[34] Apie įdomius Miloševićiaus asmeninio gyvenimo faktus, įskaitant, galimas dalykas, įtemptus tarpusavio santykius su žmona, Belgrado universiteto sociologe Marijana Marković, žr. Stephen Kinzer. „Serb First Lady Plays Powerful Role". *New York Times*, 1995, rugpjūčio 10.

[35] Ne taip, kaip Albanijoje, kur 1996 metų gegužės mėnesį vykusiuose rinkimuose prezidento Salio Berishos demokratinė partija, pasitelkusi policiją įbauginti savo priešininkams, akivaizdžiai suklastojo rinkimų balsus ir laimėjo abejotiną daugumą parlamente.

[36] Ši griežta išvada netaikytina Baltijos šalims, Čekijos Respublikai, Lenkijai ir Vengrijai, kur visuomenės nuomonės apklausos rodo didelį pilietinį atsidavimą pliuralistinėms vertybėms ir laisvajai rinkai. Kita vertus, iš to, kad 1996 metų birželio mėnesį Rusijos prezidento rinkimuose Komunistų partijos kandidatas Genadijus Ziuganovas gavo 40,31 procento, arba 30,1 milijono balsų, akivaizdus liaudies nepasitenkinimas poleninistine santvarka (neretai laikoma anarchija arba netvarka). Lyginamiesiems pokomunistinių šalių įvertinimams daug informacijos gavau iš 1995–1996 metais seminaro demokratizacijos tema dokumentų; jį organizavo Merilendo universitetas ir Johnso Hopkinso universiteto Aukštesnio lygio tarptautinių studijų fakultetas, vadovaujamas Karenos Dawishos ir Bruce'o Parrotto.

emocijomis. Žmonėms besiilgint paguodžiamų kalbų apie šlovę ir atpirkimą, demokratiniai režimai jiems siūlo nesibaigiančius debatus apie įstatymus ir nuostatus. Negana to, masėms įkyrėjo politikai, kurių vienintelis tikslas yra kuo greičiau praturtėti, ir vadai, kurie taip pat kaip ir senieji komunistai vykdo cinišką apgaulės politiką. Rytų Europos *descamisados* trokšta, kad apvaizda atsiųstų vadą, kuris jiems praneštų, jog šis košmaras baigėsi, kad visi turtai priklauso jiems ir kad visos jų nelaimės tebuvo tik suktų užsieniečių sąmokslų rezultatas.

Taip pat kaip ir ketvirtajame dešimtmetyje, kai visuomenė buvo smarkiai susiskaldžiusi, poleninistinis nevilties sindromas sudaro palankias sąlygas karingos antidemokratinės agitacijos ir veržliems išgelbėjimo lūkesčių protrūkiams. Tarpukario Rumunijoje marširuodama „Geležinė gvardija" skandavo: „Lai padaro Kapitonas šalį tokią kaip šventoji saulė danguje". 1938 metais karaliaus Karolio policija nužudė gvardijos kapitoną Corneliu Zeleą Codreanu, tačiau „Gvardijos" fanatizmas liko gyvas ir atvedė prie 1940–1941 metų pogromų. Nacių šūkis aiškiai skelbė: „Mūsų programą sudaro du žodžiai: Adolfas Hitleris!" Kai *novus dux* vilioja mases į naująjį garbės ir didybės tūkstantmetį, paprastumas, kietaširdiškumas ir smurtas tampa vertybėmis. Ar Hitleris ekstazės apimtų savo gerbėjų akivaizdoje 1924 metais nesiskelbė esąs „naujoji šviesa", apsireiškimą regėjęs apaštalas? „Tai, kad mane suradote daugybėje milijonų žmonių, yra mūsų amžiaus stebuklas. O tai, kad jus suradau aš, yra Vokietijos šansas"[37].

Demokratijos nėra pasirengusios parūpinti tokių galutinės regeneracijos fantazijų. Neseniai gimusios ir vis dar neturinčios patirties demokratijos Rytų Europoje sunkiai prisitaiko prie spaudimo, skirto pakirsti ir išdildyti modernybės projektą (preliminariai jį laikau politikos konstravimu atsisakant absoliutizmo, individualiai ir susitarimo pagrindu)[38]. Daugumoje šių šalių vėl įsitvir-

[37] Jean Rouvier. *Les grandes idées politiques de Jean-Jacques Rousseau à nos jours*. Paris, Plon, 1978, p. 159, cit. iš André Reszler, p. 193.

[38] Agnes Heller, Ferenc Fehér. *The Post-Modern Political Condition*. Cambridge, Polity Press, 1988; taip pat šių autorių *The Grandeur and Twilight of Radical Universalism*. New Brunswick, Transaction Books, 1991. Apie modernybės studijavimą ir ideologinės politikos išsisėmimą žr. Leszek

tinęs prezidentizmas ir steitizmas primena korporatizmo ir monopartizmo (peronistiškus) eksperimentus Lotynų Amerikoje[39]. Galų gale korporatizmas šiame regione turi senas tradicijas. Ketvirtajame dešimtmetyje rumunų ekonomistas Michailas Manoilescu buvo vienas iš įtakingiausių revoliucinio nacionalistinio korporatizmo teoretikų. Atrodo, kad tokios idėjos su kaupu grįžta į įvairių fundamentalistinių populistų diskursą. Jų patrauklumas dvidešimto amžiaus paskutiniame dešimtmetyje, kaip ir ketvirtojo dešimtmečio fašizmas, yra susiję su jų gebėjimu „kupiną apmaudo nacionalizmą derinti su tikėtina ekonominės raidos teorija, akcentuojančia autoritarizmą, masinį gyventojų susitelkimą ir tariamai tradicinių, grynų, nevakarietiškų vertybių išsaugojimą"[40]. O stiprėjančios politinės simpatijos ir pasitelktieji mitai bei visa apimanti selektyvi atmintis (ir užmarštis) iš naujo pagimdė tokius istorinius fantomus kaip admirolas Miklosas Horthy, „Geležinės gvardijos" kapitonas Corneliu Zelea Codreanu, maršalas Ionas Antonescu ir ustašių lyderis Ante Pavelićius.

Negalima menkinti Rytų ir Vidurio Europos visuomenių laimėjimų: nuo 1989 metų iš autoritarinių, ideologiškai monistinių, nepaprastai centralizuotų ir korumpuotų biurokratiškų režimų jos evoliucionavo į pradines demokratines politinės ir ekonominės sandaros formas. Visą dėmesį sutelkti tik į pereinamojo laikotarpio sunkumus reiškia nepastebėti socialinių ir politinių eksperimentų tame regione dramatiškumo. Kita vertus, pavojų neigimas

Kolakowski. *Modernity on Endless Trial.* Chicago, University of Chicago Press, 1990. Šie filosofai yra seniai pastebėję „atpirkimo paradigmų" nykimą ir alternatyvių diskursų iškilimą, nors ir nenumatė, kad neapykantą ir kerštą kurstančios kalbos taip užtruks.

[39] Pavyzdžiui, Kroatijos prezidentas Franjo Tudžmanas lengvai gali apsieiti be savo partijos (šiuo metu girdėti kritiškų balsų), pasinaudoti savo įtaka parlamentui (neturėdamas savo partijos), kad būtų patvirtinti jo iškelti pasiūlymai, ir vis tiek būti „demokratijos šalininku". Tą patį galima pasakyti apie Rumunijos prezidentą Ioną Iliescu arba Ukrainos Leonidą Kučmą. Apie Lotynų Amerikos nusivylimą kairiuoju radikalizmu žr. Jorge Castañeda. *Utopia Unarmed: The Latin American Left after the Cold War.* New York, Knopf, 1993.

[40] Daniel Chirot. *Modern Tyrants: The Power and Prevalence of Evil in Our Age.* New York, Free Press, 1994, p. 251.

rodo trumparegiškumą ir ilgainiui gali tapti pražūtingas. Negana to, ant kortos yra pastatytas liberalios demokratinės paradigmos tradiciškai autoritarinėse visuomenėse veiksmingumas ir pati galimybė[41]. Net ir nenorint įsitraukti į istorinį fatalizmą, išlieka nemalonus faktas, kad remtis rimtomis ir patikimomis liberalizmo tradicijomis galima tik nedaugelyje šių šalių. Modernybė, užuot buvusi natūralaus augimo padariniu, buvo išgyvenama kaip išoriškai sukeltas šokas. Šio regiono politinė kultūra buvo apimta šovinizmo, antisemitizmo, nepasitikėjimo intelektualiais laisvais mąstytojais ir nacijos garbinimo. Paskui, komunizmo santvarkoje, visi šie autoritariniai instinktai buvo stiprinami ir skatinami: bet koks skirtingumas buvo persekiojamas, bet kokia nepriklausomos minties užuomazga buvo pasmerkta kaip griaunamoji. Kuo labiau žmogus keliaklupsčiauja, tuo didesnės jo sėkmės galimybės.

Taigi šis regionas paveldėjo ikikomunistinės ir komunistinės monolitinio autoritarinio mąstymo formų derinį: šiandien net tvirčiausių pažiūrų antileninistas paklūsta logikai „kas ne su mumis, tas prieš mus". Tokia yra Adamo Michniko atkirčio „antikomunizmas bolševiko veidu" prasmė; šitai būdinga balsingiausiems radikalios dekomunizacijos šalininkams[42]. Šie žmonės karta po kartos neturėjo galimybės dialogui, jų ausis pasiekdavo tik monotoniški oficialios propagandos ritmai, visą laiką kartojami tie patys nuvalkioti posakiai. O dabar staiga jie girdi taip daug vienas su kitu konkuruojančių balsų, taip daug diskursų, ir kiekvienas siekia nuginčyti kitus. Nenuostabu, kad išplito vienodumo, monologo ir jaukios vienybės nostalgija. Rytų Europoje praeitis atrodo harmoninga. Dabartis menkinama dėl heterogeniškų minčių, kurios atrodo chaotiškos, trikdo ir vargina. Ne be melancholijos galima paklausti: ką Benjaminas Constantas, Johnas Stuartas Millas ir Alexis de Tocqueville galėtų pasakyti poleninistinio pasaulio gyventojams?

[41] Žr. Jerzy Szacki. *Liberalism after Communism*. Budapest and London, Central European University Press, 1995, skyrių „Protoliberalism: Autonomy of the Individual and Civil Society", p. 73–117.

[42] Adam Michnik. „An Embarrassing Anniversary". *New York Review of Books*, 1993, birželio 10, p. 19–21.

Ar revoliuciniai pažadai, kurie bent tuoj pat po 1989-ųjų daugiausia buvo pilietiški ir „kosmopolitiški", gali būti konstituciškai įteisinti?[43] Kokios yra galimybės, kad šios šalys nusikratys paveldėtos autokratijos, obskurantizmo, „tribalizmo" bei pasipiktinimo ir apgins neseniai įgytas autonomijos sritis?[44] Šitaip formuluojant iškeliami regiono ateities ir visos Europos bei tarptautinio saugumo klausimai. Arba, prisimenant Keno Jowitto laiku duotą perspėjimą: „Liberali kapitalistinė demokratija suerzino heterogenišką priešininkų būrį: romantizmo poetus, Persijos ajatolas, Romos katalikų Bažnyčią ir fašistus. Nepaisant visų realių didžiulių šios opozicijos skirtumų, pastebima visiems būdinga kritika. Liberali komunistinė demokratija niekinama dėl to, kad pernelyg akcentuoja individualų materializmą, technikos laimėjimus ir racionalumą [...] [ir] nepakankamai vertina esminę kolektyvinę žmogaus egzistencijos [bei] žmogiškos saugumo reikmės dimensiją"[45].

[43] Žr. Bruce Ackerman. *The Future of the Liberal Revolution.* New Haven, Yale University Press, 1992.

[44] Apie tribalizmą kaip modernybės šerdyje slypintį barbarišką komponentą žr. Hannah'os Arendt šedevrą *The origins of Totalitarism* ir Frankfurto mokyklos teoretikų Švietimo amžiaus kritiką. Dar žr. Stephen Eric Bonner, Douglas MacKay Kellner. *Critical Theory and Society: A Reader.* New York, Routledge, 1989. Ši kritika buvo ne modernybės *de plano* atmetimas, o, priešingai volteriškam proto aukštinimui, kvietimas imtis abejonės epistemologijos. Žr. Wolf Lepenies. „The Future of Intellectuals". *Partisan Review,* nr. 1, 1994, žiema, p. 111–119. Tą pabrėžiu todėl, kad stiprėja tendencija nustatyti rūšių barjerą tarp tamsios, nenuspėjamos, beveik iš prigimties iracionalios, gentinės ir smurtingos Pietryčių Europos ir tariamai labiau gebančios suformuluoti ir perimti protingą diskursą Vidurio Europos. Žr. Adam Seligman. *The Idea of Civil Society.* New York, Free Press, 1992; Stjepan Mestrovic, M. Goreta, S. Letica. *Habits of the Balkan Heart.* College Station, Texas A&M University Press, 1993.

[45] Ken Jowitt. „The New World Disorder". *Journal of Democracy,* t. 2, nr. 1, 1991, žiema, p. 16–17 ir jo *New World Disorder: The Leninist Extinction.* Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1992.

2. *Magiško mąstymo galia*

Mąstymo sąstingis, moralinis pakrikimas ir „stebuklingo išgelbėtojo" ilgesys yra pokomunistinės nusivylimo kultūros simptomai. Žlugus Sovietų Sąjungai, kuri buvo tarsi „kitų" absoliutas, kondensuota, nuolatos rezganči sąmokslus alternatyvios sistemos figūra, Vakarai liko be aiškaus priešo simbolio. Rytuose subyrėjo visa institucinė erdvė. Kai kuriais atžvilgiais šio žlugimo pasekmes galima supaprastintai pavadinti, kaip populiariojoje psichologijoje sakoma, „magišku mąstymu".

Visų nustatytų vertybių ir „ikonų" išsisklaidymas pokomunistinėse visuomenėse sukrėtė moralinį asmens identitetą. Tiek visuomenės, tiek asmeninėje atmintyje yra didžiulių tęstinumo spragų; tie patys argumentai, kurie iki 1989-ųjų užtikrindavo karjerą, po tų takoskyros metų ėmė vaidinti priešingą vaidmenį. Glaudūs ryšiai su partijos biurokratija ir slaptąja policija kiekvienoje šių šalių rodė politinį patikimumą ir užtikrino ne tik socialinę sėkmę, bet ir sąlyginę ekonominę gerovę. Tokia biografija po revoliucijų, bent jau iš pradžių, tapo kliūtimi. Pernelyg daug moralinių zigzagų, pernelyg daug politinių kūlvirsčių tarp piliečių sukėlė stiprų cinizmo jausmą. Visuomenės pasitikėjimo beveik nebeliko ir tapo tik miglotai pripažįstamas bendros vizijos to, kas gera visuomenei, poreikis. Atsakomybė už asmeninius veiksmus, riziką ir institucijų kvestionavimą remiantis teisėtomis pretenzijomis vis dar tebėra tik užgimstanti[46].

Įkyri savigaila, empatijos nebuvimas, negebėjimas gedėti drauge su kitais ir suprasti sunkią jų padėtį yra bendro kolektyvinio egocentrizmo požymis, kai negausi vienminčių grupė apsitveria sienomis, kurdama įmantrų, dirbtinį „kitų" įvaizdį. Serbai spyrėsi perkeliami gyventi į Kosovą tarp „prasčiokų" albanų net ir tuomet, kai 1995 metais buvo išvaryti iš Kroatijos Krajinos srities. Savo ruožtu albanai serbų pabėgėlius priskiria senam sumanymui pakeisti etninę regiono struktūrą (iš 2 milijonų gyven-

[46] Diskusiją apie pilietinės laisvės ir gerai orientuotos visuomenės idėjos vertinimo kriterijus žr. John Rawls. *Political Liberalism*. New York, Columbia University Press, 1993, p. 30–40.

tojų 90 procentų ten yra albanai)[47]. Pasak Michaelio Ignatieffo, ši išskirtinė tautinė arogancija pastaruoju metu yra išraiška to, ką Freudas pavadino „mažųjų skirtumų narcisizmu"[48]. Kaip nurodė čekų filosofas ir aktyvus buvusios „77 chartijos" narys Martinas Palousas, demokratinės raidos perspektyvos priklauso nuo pilietinio tebevykstančios politinės kovos gairių suvokimo[49]. Šias gaires nustelbia kairiųjų ir dešiniųjų poliarizacijos dviprasmybė pokomunistinėse santvarkose, kuriose tradicinė taksonomija yra dviprasmiška ir net pasenusi. Mėginimai pasiremti „dešine" (bent jau radikaliuoju jos variantu) yra veikiau oportunistiniai gestai, o ne nuoširdus atsidavimas. Tą aiškiai perteikė Adamas Michnikas: „Svarbu būti ne kairėje ar dešinėje nuo centro, o nuo centro į Vakarus"[50].

Taigi liberalines vertybes kai kas laiko kairiąja pakraipa vien todėl, kad jos akcentuoja pasaulietiškumą, pakantumą ir asmens teises, priešpriešindamos su įvairiomis radikalizmo atmainomis,

[47] Llazar Semini. „Albania Warns Serbia on Kosovo". *Washington Post*, 1995, rugpjūčio 16.

[48] Apie tokios Freudo terminologijos vartojimą žr. Michael Ignatieff. „The Balkan Tragedy". *New York Review of Books*, 1993, gegužės 13, p. 3–5. Antra vertus, šios naũjos (ar ne visai naujos) fantazijos tarnauja platesniam poreikiui iš naujo apibrėžti identitetą ir valdžią poleninistiniame ir poutopiniame pasaulyje. Ar 1994 metų rinkimai Italijoje arba 1996 metų masinis balsavimas už Jörgo Haiderio dešiniųjų „Laisvės partiją" Austrijoje nėra toks pat nerimą keliantis faktas, kaip fašizmo atgimimas Rytuose? Dar neseniai buvo galima tvirtai argumentuoti, kad nebuvus įteisinančių signalų iš Vakarų apsiribojo naujųjų Rytų fundamentalistų galimybės mėgautis antruoju gyvenimu. Tačiau atrodo, kad Italijos įvykiai privertė viską peržiūrėti. Žr. Olivier Mongin. *Face au scepticisme: Les mutations du paysage intellectuel ou l'invention de l'intellectuel démocratique*. Paris, Éditions La Découverte, 1994; ir Anthony Lewis. „The Italy We Want? " *New York Times*, 1995, birželio 26.

[49] Martin Palous. „Post-Totalitarian Politics and European Philosophy". *Public Affairs Quarterly*, t. 7, nr. 2, 1993, balandis, p. 162–163.

[50] Adamo Michniko pastabos konferencijoje „Eastern Europe: Today's Realities, Tomorrow's Prospects" (Rytų Europa: šiandienos realijos, rytojaus perspektyvos). University of Central Florida, 1993, sausis. Dauguma šioje knygoje cituojamų Michniko teiginių paimti iš gyvų mano pokalbių su juo per pastaruosius penkerius metus JAV, Lenkijoje, Vengrijoje ir Rumunijoje.

įskaitant „pilietinį" arba „etinį" klerikalizmą ir net teokratinį fundamentalizmą. Tuo pat metu, pavyzdžiui, Rusijoje, Ukrainoje, Bulgarijoje, Rumunijoje ir Slovakijoje iškylančios radikalios autoritarinės tendencijos neretai dangstomos prodemokratiškumu. Šie įsisenėję refleksai ir įpročiai, paveldėti iš leninistinio ir ikileninistinio autoritarizmo, vis dar gyvuoja ir pastebimi abiejuose politinio spektro galuose („dešinėje" ir „kairėje"). Tuo paaiškinamas naujų aljansų tarp tradiciškai nesuderinamų grupuočių ir sąjūdžių atsiradimas. Rusijoje tai įgyja stalinistų ir nacionalistų koalicijos formą su naująja nacionalbolševizmo (arba kraštutinių dešiniųjų bolševikų) tradicija[51].

Politinė korupcija, nusivylimas ekonomika ir kultūra yra veiksniai, lemiantys masinių panikos, tikėjimo stebuklais, aukso amžiaus laukimo, netikrų chiliazmų ir žavėjimosi sektomis reiškinių plitimą. Toks buvo, pavyzdžiui, suktybių piramidės „Caritas" atvejis Rumunijos Clujo mieste. Maždaug dvejus metus – nuo 1992-ųjų balandžio iki 1994-ųjų gegužės – daugiau kaip du milijonai rumunų visas savo santaupas dėjo į apsišaukėlio gelbėtojo rankas. Clujis tapo El Dorado ekvivalentu ir sutraukė minias lengvatikių piligrimų. Tikrasis visos šios operacijos organizatorius buvo kažkoks Ionas Stoica, buhalteris iš Brasovo, anksčiau vertęsis neteisėtu valiutos keitimu. Principas buvo paprastas, vakariečiams seniai žinomas kaip „grandininis laiškas". Stoica paskelbė, kad kiekvienas „Caritas savitarpio pagalbos" dalyvis atgaus aštuoniariopai didesnę sumą nei investavo. Jis buvo vadinamas „naujuoju Mesiju", nusileidusiu į žemę „rumunus išgelbėti nuo skurdo", „Dievu" ir „Popiežiumi". Visi – rumunai ir vengrai – puolė mesti savo pinigus miglotiems Stoicos reikalams. Girdėjau pasakojimų apie valytojas, vos per keletą savaičių tapusias milijonierėmis. Clujo universiteto rektorius, garsus filosofas Andrei Marga žaidimą žaisti atsisakė. Jis vis dar gyvena iš algos. Jo sekretorės žaidė ir tapo turtingos. Po dvejų metų Rumunijos vyriausybė šį žaidimą nutraukė. Galiausiai Stoica buvo suimtas ir apkaltintas

[51] Apie brandaus stalinizmo kaip kraštutinių dešiniųjų bolševizmo interpretavimą žr. Robert C. Tucker. *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941*. New York, Norton, 1990, p. 590–592.

grobstymu. Nesuskaičiuojamiems pralaimėjusiesiems nebuvo išmokėta jokių kompensacijų[52].

Iš tikrųjų „Caritas" buvo vietinio elito sukurpta operacija pasitelkus triukšmingai pagarsėjusį nacionalistą Clujo merą Gheorghe Funarą ir slaptąją policiją. Sklido gandai, kad taip buvo plaunami Italijos mafijos pinigai. 1992 metais Rumunija pakeitė Vengriją kaip pagrindinį ginklų, narkotikų ir kitokios nešvarios prekybos kelią. Pasak rašytojo Williamo McPhersono pranešimų, buvo platinami tariamai patriotinę Stoicos veiklą šlovinantys lankstiniai. Viename iš jų, pasirašytame stačiatikių dvasininko, smulkiai išdėstyta gelbėjamoji „Caritas" reikšmė: „Tačiau kaip klujiečiai arba transilvaniečiai gali būti laimingi, jeigu neturi nei maisto, nei pinigų jam nusipirkti [...]? Kas tapo laimingi? Tik užsieniečiai mūsų šalyje! „Caritas" atėjo kaip dieviškas reiškinys ne tik žmonėms, kad jie turėtų pinigų ir būtų laimingi, bet ir kaip išgelbėjimas visai rumunų tautai"[53].

Tačiau kur kas svarbiau už pinigus buvo masinė psichozė, tai, kad tūkstančiai rumunų ir vengrų taip lengvai šarlataną palaikė pusdieviu. Pokomunistinėje santvarkoje, kai socialinis pasitikėjimas toks menkas, žmonės paradoksiškai trokšta tikėti net ir

[52] Po Funaro pergalės Clujo mero rinkimuose 1996 metų liepos mėnesį Stoica buvo paleistas iš kalėjimo. Nutraukus šias suktybes pralaimėjo ne Clujo gyventojai, o tie lengvatikiai piligrimai iš tolimiausių šalies kampelių, kurie šį žaidimą žaidė paskutiniuosius mėnesius. Funaro rinkimų spektaklį galima sieti tiek su nauda, kurią dauguma jo rinkėjų gavo iš „Caritas", tiek su begėdiška antivengriška kasdiene Funaro retorika. Įvairiomis progomis vengrus (23 procentus miesto gyventojų) jis vadino „barbariškais hunų palikuonimis, visą tūkstantmetį nesugebėjusiais tapti civilizuotais žmonėmis". Iš asmeninio pokalbio Clujo mieste 1996 metų gegužės mėnesį. Apie 1996 metų vietinius rinkimus Clujo mieste žr. Laszlo Fey. „Nedumerire si explicatii" („Sumišimas ir paaiškinimai"), 22, Bucharest, nr. 27, 1996, liepos 3–9, p. 6.

[53] William McPherson. „Transylvania's S&L: The Pyramid Scheme That Is Eating Romania". *Washington Post*, 1993, lapkričio 21; Michael Shafir. „The Caritas Affair: A Transylvanian Eldorado". *RFE/RL Research Report*, t. 2, nr. 38, 1993, rugsėjo 24, p. 23–27; mokslinę „Caritas" analizę ir Rumunijos senojo bei naujojo elito tarpusavio kovą žr. Verdery, „Faith, Hope, and Caritas in the Land of Pyramids" kn. *What Was Socialism*, p. 168–203.

fantastiškiausiais pažadais. Socialinė negalia ir dvasinis nuosmukis skatina lengvatikystę ir tikėjimą susikurtomis iliuzijomis. Magiškas mąstymas leidžia žmogui nejausti atsakomybės, nepriklausomą savo valią paaukoti pakvaišėliams ir avantiūristams. Tol, kol teisinė valstybė tebėra tik užgimstanti, o visur plinta korupcija, magiškas mąstymas atveria lengviausius kelius įkūnyti kaltę, demonizuoti pašaliečius ir kurti netikrą, bet žvalinantį bendruomenės jausmą.

3. *Ne visai praeities ar net nesamų dalykų prisiminimas*

Pokomunistinėse visuomenėse istorija apibrėžiama iš naujo, o elitas ją pritaiko prie einamųjų savo interesų. Tai būdinga tiek pokomunistinėms partijoms, nekantraujančioms nusiplauti istorinę atsakomybę už praeities tragedijas, tiek jų priešininkams, siekiantiems parodyti, kad 1989–1991 metų revoliucijos buvo visiškas atsiribojimas nuo leninistinio laikotarpio, istorinis atskilimas, skiriantis „totalitarizmo nakties" viešpatavimą nuo laisvės viešpatijos. 1995–1996 vykusi diskusija dėl Lenkijos Liaudies Respublikos palikimo atskleidžia kaip tik šią tebevykstančią kovą su praeitimi: viena vertus, yra pripažįstančių, kad keturiasdešimties istorijos metų negalima lyg niekur nieko nurašyti, bet, kita vertus, yra ir tvirtinančių, jog būtina visiškai nuo jos atsiriboti. Pastarieji, tarp kurių yra tokie žinomi antikomunistai inteligentai kaip Gustawas Herlingas-Grudzinskis, Zbigniewas Herbertas ir Janas Novakas-Jezioranskis, keturis „Liaudies Respublikos" dešimtmečius laiko istorine anomalija ir pernelyg išplėsdami Arendt totalitarizmo apibrėžimą, jį taiko tos šalies leninistiniam režimui. Faktiškai svarbu ne praeitis, o dabartis; siekdami, kad senasis režimas atrodytų niūrus ir grėsmingas, jie nori delegitimizuoti pokomunistinį Kairiųjų demokratų aljansą, kuris 1993 metais parlamento ir 1995 metais prezidento rinkimuose pasiekė įspūdingų laimėjimų[54].

[54] Už informaciją apie tebevykstančią diskusiją dėl Lenkijos Liaudies Respublikos palikimo esu dėkingas savo absolventei Beatai Czajkowskai, apgynusiai disertaciją apie pokomunistinės ir poromantinės lenkų in-

Tai, kad stiprėja senojo režimo nostalgija ir atgyja „reakcinga retorika", nėra taip paradoksalu, kaip gali atrodyti iš pirmo žvilgsnio[55]. Tačiau tam įvykti reikia ideologinio užsidegimo ir utopinės eschatologinės motyvacijos. Tikrai kontrrevoliucijai reikalingas planas, romantizuojantis senąjį režimą. Teisybė, Petru Lucinskis Moldavijoje, Algirdas Brazauskas Lietuvoje, Leonidas Kučma Ukrainoje, Aleksandras Kwasniewskis Lenkijoje, Ionas Iliescu Rumunijoje, Kiro Gligorovas Makedonijoje, Vladimiras Meciaras Slovakijoje ir Slobodanas Miloševičius Serbijoje – visi buvę komunistai. Tačiau jie ne neokomunistai tiek, kiek tai reikštų atsidavimą tam tikrai politinei ir ekonominei Marxo bei Lenino įkvėptai vizijai. Pavojus slypi ne tame, kad atėję į valdžią jie atgaivins koncentracijos stovyklas politiniams priešininkams, nutrauks ryšius su Vakarais ir sugriaus laisvosios rinkos ekonomiką. Veikiau jie yra ciniški, chameleoniškai išlikę pragmatikai, pasirengę šviesos greičiu perimti bet kokius įsitikinimus ir nors laikinai jų laikytis, jeigu tik šie padės išsilaikyti valdžioje[56]. Šie žmonės komunizmo neatgaivins, tačiau gali įamžinti „blato", cinizmo ir įstatymų nepaisymo atmosferą.

Kad atsirastų tikrai demokratiška kairė, jos šalininkai turi permąstyti komunizmo žlugimo priežastis ir prisiimti mąstymo bei

teligentijos vaidmens kitimą. Galima tik pridurti, kad diskusija apie komunistinį palikimą nėra būdinga išimtinai Lenkijai: ji vyksta visose pokomunistinėse visuomenėse, sukeldama tokių pat emocijų ir skatindama rastis panašių simbolių bei mitų. Prisiminkime, kaip 1996 metų birželio mėnesį per prezidento rinkimus Jelcinas pasinaudojo oficialia televizijos stotimi ir žiūrovai tikrąja žodžio prasme buvo užtvindyti dokumentine filmuota medžiaga apie stalinizmo baisybes. To tikslas buvo ne iš naujo įvertinti praeitį, o diskredituoti neobolševikų kandidatą Ziuganovą.

[55] Puikią „užsispyrimo ginčo" analizę žr. Albert Hirshman. *The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy*. Cambridge, Harvard University Press, 1991.

[56] Šią mintį aiškiai atskleidžia serbų politikas filosofas Svetozaras Stojanovičius, apibūdindamas Miloševičių kaip „radikalų oportunistą". Stojanovičiaus paskaita, Filosofijos ir viešosios politikos institutas, Merilendo universitetas, 1996, gruodžio 2. Žr. Svetozar Stojanović. „The Destruction of Yugoslavia". *Fordham International Law Journal*, t. 19, nr. 2, 1995, gruodis, p. 337–362.

moralinę atsakomybę. Kalbėdamas apie Lotynų Ameriką, Meksikos politologas Jorge Castañeda puikiai išryškina po šaltojo karo iškilusią dilemą: „Kairieji pateko į padėtį, kai laimėti buvo nebeįmanoma. Jie arba nepaleido savo ginklų (kurie iš tikrųjų buvo ne jų, o jiems įbrukti) ir gynė tai, ko ginti nebereikėjo, – valstybės valdomą, uždarą, subsidijuojamą ekonomiką tokiame pasaulyje, kuriame ši sąvoka, atrodo, buvo visiškai pasenusi, arba apsisukę palaikė priešingą pusę, iš pažiūros modernų, konkuruojantį laisvosios rinkos kursą. Šiuo atveju jie ėmė imituoti dešiniuosius arba buvo jų asimiliuoti ir prarado savo *raison d'être*"[57].

Atsižadėdamos pažiūrų ir mėgdžiojimo, po leninistinių partijų susiformavusios naũjos turi įveikti išplitusį nepasitenkinimą socialistine retorika[58]. Genadijaus Ziuganovo vadovaujami rusų komunistai ir Miloševićiaus Serbijos socialistų partija simboliškai atskleidžia radikaliųjų nacionalistinių jėgų kooperavimosi su besiilginčiaisiais biurokratinio kolektyvizmo tendenciją. Jos pagrindas yra ideologinis vakuumas, atsiradęs žlugus valstybiniam socializmui, kur populizmas yra patogiausias ir dažnai patraukliausias ideologijos pakaitalas[59]. Žygiavimas su Stalino portretu yra ne stalinizmo išraiška, o veikiau nepasitenkinimo esamos padėties chaotiškumu, anarchija, korupcija, politiniu ir moraliniu

[57] Castañeda. *Utopia Unarmed*, p. 247.

[58] Apie buvusius komunistus žr. Andrew Nagorski. *The Birth of Freedom: Shaping Lives and Societies in the New Eastern Europe*. New York, Simon and Shuster, 1993, ypač 2 skyrių „The Communist Afterlife", p. 55–91.

[59] Populizmas patogus dar ir todėl, kad jis nėra nei kairė, nei dešinė. Kaip kartą pareiškė Argentinos diktatorius Juanas Domingo: „Turiu dvi rankas – kairę ir dešinę. Viena ar kita naudojuosi taip, kaip man patogu." 1982 metais nuo gegužės iki rugsėjo lankydamasis Venesueloje dažnai girdėdavau šį posakį kartojančius Lotynų Amerikos inteligentus. Mitus išsklaidančią peronizmo ir panašių revoliucinių populistinių sąjūdžių analizę žr. Carlos Rangel. *The Latin Americans: Their Love-Hate Relationship with the United States*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1977, ir *Third World Ideology and Western Reality*. New Brunswick, NJ, Transaction, 1986. Apie pavojus besikuriančioms demokratijoms, įskaitant peroniškąjį populizmą, žr. Adam Michnik. „Market, Religion and Nationalism: Fundamentalisms in the New European Order". *International Journal of Politics, Culture, and Society*, t. 8, nr. 4, 1995, p. 525–542.

nuosmukiu demonstravimas. Ypač Rusijoje kultūrinis nusivylimas gali atvesti prie diktatoriškų tendencijų. Antiliberalinės kolektyvistinės tendencijos jaučiamos Bulgarijoje, Vengrijoje, Lenkijoje, Rumunijoje, Serbijoje ir Slovakijoje (pavyzdžiui, populistinio, antisemitiškai nusiteikusio rašytojo Istváno Csurkos „Vengrijos gyvenimo ir teisingumo partija" arba jau minėtieji Torgyanas ir Vadimas Tudoras).

Iškraipoma ne tik komunistinio laikotarpio praeitis. Ir dėl to kilo tikrai keistų padarinių. Pavyzdžiui, maršalo Iono Antonescu reabilitavimą Rumunijoje (tai ypač didelį pasipiktinimą keliantis politinio nejautrumo ir istorinio amoralumo pavyzdys) lydinčios panegirikos apie tai, kaip jis persekiojo „nedėkingąją apgavikų ir išnaudotojų veislę"[60]. Globos, valdžios, „tvarkos ir griežtos disciplinos" poreikis bei „Tėvo" (žiauraus, brutalaus, bet visuomet esančio) ilgesys paaiškina, kodėl tūkstančiai rumunų 1996 metų sausio 26-ąją nešė gėles prie Ceauşescu kapo. Rumunijoje jaučiama stiprėjanti Ceauşescu lygybės laikų nostalgija (net jeigu tektų gyventi skurde), panaši į Stalino laikų tikrumo ilgesį.

Socialinė demagogija ir populistinis masių nepasitenkinimo išnaudojimas atskleidžia vieną pokomunistų taktikos briauną. 1994 metų rinkimai Baltarusijoje iškėlė į valdžią Aleksandrą Lukašenką, demagogą, kuris gali pažadėti bet ką ir bet kam. Buvęs komunistų partijos narys ir kolūkio pirmininkas Lukašenka per kampaniją demonstravo priešiškumą korupcijai ir kapitalizmui, tačiau beveik nereagavo į tikrai skausmingas savo šaliai iškilusias problemas[61]. 1995 metais Lukašenka toliau darė antivakarietiškus,

[60] Victor Eskenasy. „The Holocaust and Romanian Historiography: Communist and Neo-Communist Revisionism" *kn.* Randolph L. Braham, red. *The Tragedy of Romanian Jewry.* New York: Columbia University Press, 1994, p. 173–236; Mark Temple. „The Politization of History: Marshal Antonescu and Romania". *East European Politics and Societies,* t. 1, nr. 3, 1996, ruduo, p. 457–503; Michael Shafir. „Marshal Ion Antonescu and Romanian Politics". *RFE/RL. Research Report,* t. 1, nr. 29, 1992, liepa, p. 22–28; Daniel Chirot. „Despre mareşalul Antonescu şi viitorul României" (Apie maršalą Antonescu ir Rumunijos ateitį). *Meridian,* 1991, lapkritis–gruodis, p. 15–16.

[61] Sėkmingai pasirėmęs masiniu nepasitenkinimu vyriausybės neišmanymu, Lukašenka pareiškė: „Dabartinė privatizacijos schema bus

antikapitalistinius pareiškimus ir net išreiškė žavėjimąsi Adolfu Hitleriu. 1996 metais jis pareiškė palaikąs SSSR atkūrimą ir nurodė save kaip galimą kandidatą į prezidentus.

Panaši demagogija užtikrino ekskomunistų rinkimines pergales Bulgarijoje, Serbijoje ir Slovakijoje. Politinis „draugų" sugrįžimas yra jų gebėjimo socialinį populizmą sulieti su etniniu radikalizmu pasekmė. Tokia nedideliam vienminčių būriui skirta retorika, pagyrūniška savo praeities vizija, priešpriešinama „kitų" praeičiai, užgauna jautrias nepatenkintų masių stygas taip pat kaip „trečiojo" pasaulio diktatoriai (nuo Peróno iki Fidelio Castro), dažniausiai ateinantys į valdžią manipuliuojant antivakarietiškomis ir antiamerikietiškomis gyventojų emocijomis.

Vienas iš pagrindinių pokomunistinės Rusijos paradoksų yra nacistinio judėjimo atsiradimas šalyje, kur Antrojo pasaulinio karo metais vokiečiai nužudė beveik kiekvienos šeimos bent vieną narį. Tačiau atgimstantis antisemitinis mitas veikia beveik stebuklingai paaiškindamas tai, kas nesuprantama, hipnoziška galia paguosdamas tuos, kurie nori girdėti, kad tikrovė yra priešingybė tam, kas akivaizdu. Vadovaujantis tokiu paranojišku požiūriu, Antrąjį pasaulinį karą Hitleriui primetė pasklidę po visą pasaulį žydai ir jų agentai, įskaitant laisvuosius masonus ir Vatikaną. Aleksandras Baršakovas, keturiasdešimt vienerių metų inžinierius, tapęs neofašistinio „Rusijos nacionalinės vienybės" sąjūdžio vadu, holokaustą laiko diversija, „surengta užmaskuoti žydų inspiruotam genocidui, kai buvo išžudyta 100 milijonų rusų"[62]. Tai visiškai akivaizdus naudojimosi keršto ir atpirkimo ožių ieškojimo mitais pavyzdys: komunizmas priskiriamas žydų sąmokslui, o žydas

nutraukta, vos tik man tapus prezidentu. Mes viską atkursime ir visi turės darbo." Žr. Michael Specter. „Discontent of Belarus Voters Fueled Landslide for Outsider". *New York Times*, 1994, gruodžio 7.

[62] Rusijos aktyvių nacionalistų politinės mąstysenos analizę žr. „The Rise of the New Right". *The Economist*, 1995, sausio 28, p. 21–23. Kaip ir Serbijos bei Rumunijos atveju, tarp šių etninių fundamentalistų yra buvusių aparatčikų ir slaptosios policijos pareigūnų (nomenklatūros, arba aparato nacionalistų). Šis reiškinys susijęs su tuo, kad kai kurie vėlyvojo leninizmo režimai naudojosi nacionalizmu siekdami susitelkimo ir politinių bei ekonominių reformų atmetimo.

vaizduojamas kaip šėtoniška dvilypė asmenybė – pinigų šalininkas ir pinigų naikintojas, religijos priešas ir Vatikano sąjungininkas; nihilistas, kapitalistinio *status quo* priešininkas ir ištikimiausias bei klastingiausias buržuazinės santvarkos gynėjas. Šios nesuderinamos savybės sujungiamos remiantis tuo tariamai būdingiausiu žydų būdo bruožu – troškimu dominuoti, valdyti ir išnaudoti nežydus. Atkasama ir platinama visa „Baltosios gvardijos" (arba Rumunijos „geležinės gvardijos") literatūra, siekiant išaiškinti, jog žydai – Levas Trockis, Grigorijus Zinovjevas arba Levas Kamenevas – rezgė sąmokslą prieš krikščionybės tvirtovę, kurią simbolizavo carinė Rusija. Žiauriausi Stalino nusikaltimai pirmiausia priskiriami Lazarui Kaganovičiui, vieninteliam žydui iš šio diktatoriaus patikėtinių. Dėl paties Stalino antisemitizmo jis laikomas tikro Rusijos patriotizmo pavyzdžiu, kuris taip skiriasi nuo ankstyvųjų bolševikų „neturinčio šaknų kosmopolitizmo".

Trumpai tariant, istorinis palikimas tapo simboliniu ginklu, kuriuo švaistosi įvairūs politiniai veikėjai, siekdami pagrįsti ne tik savąsias praeities, bet ir dabarties bei ateities vizijas. Dangstydamiesi noru pažinti praeitį, neapykantos pranašai kuria naujas legendas. Autoritarinei, ksenofobiškai, uždarai politikai išrandama naujų alibi. Komunistiniu laikotarpiu išpreparavus tiesą, daugelis pokomunistinių inteligentų ir politikų stengiasi išryškinti ne tiek tai, kas vyko iš tikrųjų, kiek tai, kas, jų nuomone, turėtų tapti naująja istorine ortodoksija[63].

4. Nepastovi politika: politinių struktūrų nestabilumas

Kol kuriasi privatus sektorius ir verslininkų klasė, su jais susijęs politinis liberalizmas, demokratinis individualizmas ir pilietinė

[63] Istorinių diskusijų atidėliojimas šioms visuomenėms turbūt ne toks žalingas kaip nuolatinė savigailos, pykčio ir rėksmingo nepritarimo faktinėms tiesoms praktika. Šią mintį iškėlė Irena Grudzinska Gross tarptautinėje konferencijoje „Atvira visuomenė ir jos priešai", kurią 1996 metų gegužės 29–31 dieną Rumunijos mieste Timişoaroje surengė Soroso fondas.

kultūra yra nuolat puolami[64]. Politinės partijos daugumoje šių šalių veikiau yra koalicijos, jungiančios asmeninius ir grupinius panašumus, o ne kolektyvines pastangas, grindžiamas bendru trumpalaikių ir ilgalaikių interesų suvokimu; iš čia jų skilimas, nesantaika, politinės konvulsijos ir nestabilumas[65]. Prisiminkime Lenkijos Demokratinės sąjungos arba Vengrijos Laisvųjų demokratų „avataras": nors abiem vadovauja garsūs liberalieji inteligentai, o tarp jų lyderių – šviesiausi šių šalių protai, nė viena iš šių partijų nesugebėjo susikurti stipraus pagrindo už didžiųjų miestų ribų. Daugeliu atžvilgių jos liko diskusijų klubais.

Atstumai tarp politinių partijų dažnai yra labai maži, ir tik tuštybe galima paaiškinti, kodėl asmuo nutarė įstoti į vieną ar kitą partiją. Tiesa, Vengrijos *FIDESZ* (Jaunųjų demokratų federacija) pasižymėjo nekonformistiniu stiliumi, puikia teisine patirtimi ir apsisprendimu keturiasdešimt penkerių metų amžių laikyti partijos narystės riba. Tačiau jos programa nedaug kuo skyrėsi nuo Laisvųjų demokratų programos. Logiška, kad, trumpą laiką buvusi nepaprastai populiari, *FIDESZ* prarado pagreitį ir 1994 metų rinkimuose patyrė didelį pralaimėjimą. Paaiškėjo, kad iškalbos, žavesio ir sąmojingumo nepakanka užsitikrinti politiniam ilgaamžiškumui. Viena iš problemų, su kuriomis susidūrė *FIDESZ*, buvo nenoras jungtis su ideologiškai artimiausia partija: *FIDESZ* lyderiai, užuot puolę konservatyvųjį populistinį Vengrijos demokratinį forumą, sugaišo daug laiko besistengdami atsiriboti nuo Laisvųjų demokratų.

Daugumoje šių šalių ikikomunistinės politinės formacijos neiškilo kaip pagrindiniai veikėjai, o naujosios formacijos sutriko, galimiems savo rėmėjams negalėdamos nurodyti, kokios yra jų

[64] Pasak Slavojaus Žižeko, „tamsioji šio dabar Rytų Europoje vykstančio proceso pusė yra [...] korporacinio populizmo su visais jo elementais augimo ir laipsniško liberalių demokratinių jėgų atsitraukimo tendencija." Žr. „Eastern Europe's Republics of Gilead". *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*, red. Chantal Mouffe. London, Verso, 1992, p. 199.

[65] Apie globalinę įtaką normų apibrėžimo požiūriu žr. James N. Rosenau. *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. Princeton, Princeton University Press, 1990.

pagrindinės vertybės ir, tiesą sakant, kas sudaro pagrindinius jų nesutarimus. Pokomunistams pavyko įveikti pradinę slegiančią sąstingio būseną ir jie efektyviai panaudojo savo organizacinius gebėjimus bei mobilizavimo metodus. Lenkijoje ir Vengrijoje jie metė konsensuso kortą. Rumunijoje daug ką išsaugoję iš senosios santvarkos apsimetė revoliucionieriais. Tačiau antikomunistinei opozicijai pritrūko politinių įgūdžių ir vaizduotės. Nė viena šių šalių, išskyrus Lenkiją, įžengdama į pokomunizmo epochą, neturėjo subrendusio politinio kontrelito. Tai pagrindinė užtrukusio skilimo, nesantaikos ir bendros visuomeninės gerovės supratimo stokos priežastis.

Viena iš populistinių, potencialiai fundamentalistinių judėjimų pakilimo priežasčių yra suvokimas, jog pilietinis romantinis revoliucijos etapas baigėsi ir kad šiuo metu biurokratija kėsinasi sutvirtinti savo privilegijas. Stiprūs išpuoliai prieš Aleksandrą Kwasniewskį Lenkijoje ir ministrą pirmininką Gyulą Horną Vengrijoje kaip prieš „valdžios įvedimo gynėjus" yra antros revoliucijos ieškojimo išraiška. Žinoma, galima suabejoti Kwasniewskio arba Horno politika. Tačiau esminis klausimas yra institucinio parlamentų ir išrinktų jėgų orumo pripažinimas. Įgavusi pagreitį ši prieš valdžios įvedimą nukreipta plebėjiška tendencija gali būti pavojinga vis dar nesaugioms pliuralistinėms institucijoms.

Apskritai imant, politinė reforma pokomunistinėse visuomenėse kuriant ir apsaugant priešingas daugumai institucijas – nepriklausomą žiniasklaidą, rinkos ekonomiką arba sąlygiškai patvarias politines partijas – toli nepažengė. Tokios institucijos, gindamos tikėjimo ir nuomonių įvairovę, galėtų sumažinti naujų autoritarinių eksperimentų grėsmę[66]. Pagrindiniai pavojai yra statiškumo, klerikalizmo, religinio fundamentalizmo, etnocentrizmo ir militaristinio fašizmo formulės[67]. Esminis klausimas susijęs su

[66] Žr. Andrew Arato. „Revolution, Restoration and Legitimization: Ideological Problems of the Transition from State Socialism". *Envisioning Eastern Europe: Postcommunist Cultural Studies*, red. Michael D. Kennedy. Ann Arbor, University of Michigan Press, 1994, p. 180–246.

[67] Šios temos, kaip rodo buvusio studentų lyderio Mariano Munteanu „Rumunijos sąjūdis", Slobodano Miloševićiaus šalininkų judėjimai

šio regiono tolesnės politinės poliarizacijos pavojumi, kai pažangesnės valstybės (Lenkija, Vengrija, Baltijos šalys ir Čekijos Respublika) puoselėja institucinę neasmeniškų demokratinių procesų kultūrą, o pietinės (Balkanų) ir dauguma buvusių Sovietų Sąjungos valstybių vis labiau artėja prie daugiau ar mažiau šiurkštaus autoritarizmo formų. Taigi atrodo, kad seniai pripažintas skirtumas tarp Vidurio Europos („užgrobtosios Europos") ir Rytų Europos valstybių (nesaugių, tradiciškai nacionalistinių, ekonomiškai atsilikusių, nesugebančių arba nenorinčių perimti vakarietiškas vertybes) vėl aktualus[68].

5. *Vertybių ir valdžios krizė*

Politinių partijų silpnumą pirmiausia lemia vertybių bei valdžios krizė ir ne mažiau paplitęs skepticizmas polemikos kultūros požiūriu. Egzistuojančioms formacijoms nesiseka įsivaizduoti, kaip reikia susitarti, kad sukeltų „konstitucinį patriotizmą". Veikiau jaučiama „politikų išdavystė" ir „naujo grynumo" siekimas. Toks yra loginis Istváno Csurkos „radikalaus revoliucingumo" ir politinio buvusių komunistų partijų atsigavimo pagrindas. Be to, šituo paaiškinamas Jelcino reformoms priešiškų Rusijos politinių grupuočių patrauklumas ir Ziuganovo bei jo atkurtos Rusijos Federacijos komunistų partijos žaibiškas iškilimas.

Tačiau tie, kurie ateina į valdžią pasinaudodami nusivylimu, taip pat netenka šalininkų. Ką reiškia kairės ir dešinės dichotomija, kai ekskomunistai dažniausiai vykdo tokias pat negailestingas savo rėmėjams programas kaip ir nekenčiamieji laisvosios rinkos šalininkai? Vieno nepatenkinto Lenkijos piliečio žodžiais

Serbijoje arba ksenofobinės grupuotės bei sąjūdžiai, apibendrintai pavadinti „Rusijos partija", aiškiai iškyla etnokratinio radikalizmo diskurse.

[68] 1996 metų lapkričio mėnesio rinkimai Rumunijoje, kai demokratinėms jėgoms pavyko laimėti ir parlamento, ir prezidento rinkimuose, rodo, kad šio skirtumo nederėtų pernelyg išpūsti. Laikausi nuomonės, jog šiaurinėje dalyje pereinamieji laikotarpiai vyko kur kas sparčiau ir buvo pasiekta geresnių rezultatų nei pietuose.

tariant, „aš balsavau už komunistus, bet jie mus apgavo ir mums melavo. Gyventi valdant buvusiems komunistams kur kas blogiau nei tuomet, kai valdė centro dešiniųjų vyriausybės"[69].

Čia kalbame apie tą patį impotentišką įtūžį dėl valstybės nesugebėjimo būti „geru tėvu", kuris yra įvairiu mastu visoms šioms valstybėms būdingas paveldėtas palikimas. Tokį valstybės ilgesį Peteris Reddaway teisingai pavadino globėjiškos „auklės" nostalgija[70]. Pavyzdžiui, rumunai apgailestauja ne dėl Ceauşescu, o veikiau dėl buvusio ateities aiškumo ir ledinio stabilumo laikų, kai viskuo rūpinosi partija ir valstybė. Daugumai žmonių šuolis į laisvę buvo kankinamai skausmingas. Prisiminkime tūkstančių tūkstančius šių šalių švietimo darbuotojų. Buvusioje VDR daugumą mokytojų pakeitė vakariečiai. Tačiau kitose šalyse tie patys žmonės, kurie dėstė visuotinę „mokslinio socializmo" tiesą, dabar šlovina rinkos ekonomikos vertybes. Jų pačių dvasinis pasaulis sukrėstas. Dabar pateisinta viskas, ką jie anksčiau smerkė, o tai, kas buvo vertinama, neprabėgus nė dešimčiai metų jau laikoma priespaudos ir gėdos simboliu. Ideologinis leninizmo žlugimas atvedė į sumaištį, netikrumą ir moralinį reliatyvizmą.

6. *Nei teisingumo, nei taikos*

Ar šios visuomenės gali atsigauti nesusitaikiusios su komunistine praeitimi? Ar korektyvinis, retroaktyvus teisingumas apskritai gali būti veiksmingas? Iš tikrųjų dėl tam tikrų priežasčių,

[69] Žr. „Poles Hold March over New Budget". *New York Times*, 1994, vasario 10. Tai vienas iš daugelio protesto prieš griežtą biudžetą balsų, nuskambėjusių 1994 metų vasarį didžiausioje nuo komunizmo žlugimo antivyriausybinėje demonstracijoje (apie 30 000 dalyvių).

[70] Peter Reddaway. „Russia on the Brink". *The New York Review of Books*, 1993, sausio 28, p. 30–35. Reddaway pažymi daugialypį moralinės bei dvasinės nuoskaudos jausmą, susijusį su imperijos praradimu ir sugriautu identitetu: „Tókios gilios emocinės žaizdos kaip šios kursto pyktį, neapykantą, nepasitikėjimą savimi ir agresyvumą. Tokios emocijos, šiaip ar taip, laikinai gali pagerinti tik nacionalistų ir neokomunistų politines perspektyvas." Nereikia nė pridurti, kad Reddaway dabar tapo dar pesimistiškesnis.

kurios bus nagrinėjamos kitame skyriuje, dekomunizacija yra nevykęs politinis mitas, nepajėgiantis sukelti net tikro istorinio ginčo. Prisiminkime Rusiją, kur tiek triukšmo sukėlęs „senosios partijos teismas" nieko reikšmingo, išskyrus iškreiptą Ziuganovo populiarumą, neatnešė. Demagogija, išpūsta retorika, nuolatinis atpirkimo ožių ieškojimas taip, kaip ir fiktyvios ribos tarp „kankinių" ir „nusikaltėlių" pakerta egzistuojančių institucijų teisėtumą ir sudaro sąlygas iškilti etnocentriškiems pakvaišėliams. Toks visuomeninių diskusijų slopinimas kursto nepasitenkinimą ir žlugdo viltis, šitaip padrąsindamas demagogus bei mafiją[71].

Užuot išsamiai išanalizavus praeitį, esama sunki padėtis aiškinama pasitelkiant naujus užsienyje rezgamo sąmokslo, „nacionaliniam saugumui iškilusio pavojaus" mitus, kerštingai kalbama apie „gryninimą siekiant atpildo". Pavyzdžiui, Čekijos Respublikoje dešiniųjų grupuotės įkyriai kartoja, jog „Aksominė revoliucija" faktiškai buvo „Laisvųjų masonų", CŽV, KGB ir „Mossado" suregztas sąmokslas. Lenkijoje daug kas mano, kad buvusių komunistų atsigavimas rodo revoliuciją buvus tik dūmų uždanga, kuria prisidengę jie pavirto naujaisiais kapitalistais.

Buvęs saugumo pulkininkas Filipas Teodorescu tiesiogiai dalyvavo žiauriose 1989 metų gruodį Timişoaroje vykusių demonstracijų prieš Ceauşescu represijose. Paleistas iš kalėjimo jis netrukus išleido memuarus, kupinus tolimų nuo realybės pasakojimų apie užsienio sąmokslus, kuriais siekta sužlugdyti Rumunijos suverenumą. Kitas buvęs saugumo pareigūnas Pavelas Coruţas rašo serijinius romanus, kuriuose supina trakų ir dakų mitologiją, stačiatikių simbolizmą, mokslinę fantastiką ir aukština Saugumą kaip rumuniškumo tvirtovę. Saugumo pareigūnai vaizduojami supermenais, kurie visuomet pergudrauja rezgančius piktus sąmokslus užsieniečius, pirmiausia vengrus, siekiančius suskaldyti šalį

[71] Apie didžiulę naujųjų mafiozų, tapusių su niekuo nesulyginamu iššūkiu Rusijos teisėtumui, galią žr. K. S. Karol. „Moscou sous la loi des gangs". *Le Nouvel observateur*, Paris, 1994, kovo 17–23, p. 36–37; Claire Sterling. „Redfellas: Inside the New Russian Mafia". *New Republic*, t. 210, nr. 15, 1994, balandžio 11, p. 19–22; Steven Erlanger. „A Slaying Puts Russian Underworld on Parade". *New York Times*, 1994, balandžio 14, p. A3.

ir susigrąžinti Transilvaniją. Viename iš romanų jis net pareiškia, jog Europos civilizacijos lopšys, kur gyveno iki arijų kažkokia tauta, esąs Karpatų kalnuose[72]. Kryžius, kurį vėliau pasisavino krikščionybė, buvęs pagrindinis jų atpažinimo ženklas. Coruțo romanai labai perkami, tie prasimanymai, kad ir kokie absurdiški, imami už gryną pinigą, kaip istoriškai patikrinti įrodymai. Tariamą antirumuniškąjį sąmokslą neva rezganti kažkokia keista, paslaptinga „bubulų" sekta: „bubulai" esantys tikrieji šio pasaulio šeimininkai, ir tik dėl saugumiečio, dako – pokomunistinio Džeimso Bondo – didvyriškumo jiems nepavyksta įgyvendinti siaubingų savo kėslų.

Praeities užtemdymas trukdo šioms visuomenėms suprasti savo kilmę. Tai, kad leidžiama buvusiems kankintojams ir rašeivoms neatgailaujant mėgautis demokratinės santvarkos privalumais, erzina ir žemina. Kita vertus, jų atsivertimas laisvosios rinkos verslininkais liberaliajai šių visuomenių ateičiai kelia tikrai mažesnį pavojų negu mėginimas įteisinti kolektyvinę bausmę. Danielis Chirot teisingai akcentuoja tas pražūtingas pasekmes, kurias gali sukelti siekimas priskirti kolektyvinę kaltę ištisoms žmonių grupėms:

> Didieji dvidešimto amžiaus politiniai žvėriškumai buvo pagrįsti kolektyvine vienos ar kitos bendruomenės kalte, paaiškinta istorinėmis sąlygomis, kad kritinių posūkių momentais suaktyvintų gyventojų kovą. Žydai bolševikai, buržuazija, buožės, musulmonai, kroatai, tutsiai – bet kas – piešiami remiantis istoriniais mitais, paaiškinančiais, kodėl jie yra blogio šaltinis, ir tai, kad jie turi būti nubausti, yra teisinga. Be to, kadangi „jie" yra nusikaltėliai, tai jų ir jų šeimų nesunaikinus kyla didžiulis pavojus, nes „jie" ir toliau skaldys „mūsų" vienybę, žlugdys kilnų „mūsų" tikslą ir griaus „mūsų" bendruomenę[73].

Ironiška, bet šie žodžiai tinka ir buvusiems komunistams, kurie „klasinio teisingumo" vardu taip viską suniokojo. Tačiau toks

[72] Pavyzdžiui, žr. Pavel Coruț. *Fiul Geto-Daciei*. Bucharest, Editura Gemenii, 1995.

[73] Daniel Chirot. „Modernism without Liberalism: The Ideological Roots of Modern Tyranny". *Contentions*, t. 5, nr. 1, 1995, ruduo, p. 155–156.

individualistinis požiūris kaip tik ir rodo, kad pokomunistinė santvarka turtėtų būti tikrai liberali, kad nebūtų šiurkščiai, daug nemąstant kuriama „antikomunistinė".

7. *Naujos politinės klasės stoka*

Demokratijos stiprinimas apima tai, ką politologas Giovanni Sartori vadina politikos „sutramdymu", politinio klimato normalizavimu, kad jis nebebūtų „karo dalyku"[74]. Tai, kad delsia susivienyti politinė klasė, kuri ryškiai skirtųsi nuo senosios komunistinės nomenklatūros, yra susiję su pagrindinio demokratijos elito silpnumu; politinės vertybės vis dar labai miglotos, pastebima dalinio programų sutapimo tendencija, siaučia korupcija[75]. Ypač tai pavojinga Rusijoje, kur krinta į akis ideologiškai apibrėžtų ir ryškių partijų politinės konkurencijos stoka. Tuomet visuomenėje atsiranda nuotaikų laikyti privatizaciją tramplinu iškilti naujai spekuliantų klasei – naujai, ekonominei senojo politinio elito atmainai[76].

Naujieji elitai, kad įgytų pasitikėjimo, turi parodyti besiskiriantys nuo senųjų. Jų teisėtumas susijęs tiek su atvirai jų pripažintų demokratinių vertybių palaikymu, tiek su jų gebėjimu laikytis duotų pažadų. Kaip tik šito daugumoje šių šalių ir trūksta: nors visi kalba apie konstitucionalizmą ir demokratiją, vis dėlto dėl šių ter-

[74] Giovanni Sartori. „How Far Can Free Government Travel?" *Journal of Democracy*, t. 6, nr. 6, 1995, liepa, p. 106; Lyginamąją Rytų ir Vidurio Europos bei Rusijos pokomunistinių elitų ir jų vaidmens demokratijos raidoje analizę žr. John Higley, Judith Kullberg, Jan Pakulski. „The Persistence of Postcommunist Elites". *Journal of Democracy*, t. 7, nr. 2, 1996, balandis, p. 133–147.

[75] Korupcija Rytų ir Vidurio Europoje plinta tarsi pandemija, todėl šios visuomenės labiau primena Lotynų Amerikos arba Pietų Europos, o ne anglosaksiškąjį pliuralizmo modelį. Pavyzdžiui, Rusijos demokratai dažnai skundžiasi dėl šalies „kolumbizacijos", šiuo žodžiu apibūdindami korumpuotą politinę struktūrą ir silpną, negebančią suvaldyti visagalių nusikaltėlių pasaulio teisinę sistemą.

[76] Taip tvirtina Levas Timofejevas knygoje *Russia's Secret Rulers*. New York, Knopf, 1993.

minų reikšmės taip ir nesusitaria. Vietoje naujų ir švarių rankų žmonės mato vis tuos pačius elitus su naujomis kaukėmis. Aleksandro Jakovlevo karjera Rusijoje galėtų būti simboliu: Brežnevo laikais buvo ideologu, paskui – ambasadoriumi Kanadoje, vėliau tapo vyriausiuoju Gorbačiovo doktrinieriumi ir aistringu „perestroikos" šalininku. Dar vėliau nutraukė ryšius su Gorbačiovu, išstojo iš Komunistų partijos (1990 metais) ir perėjo į Jelcino stovyklą. Nuo 1993 iki 1995 metų jis vadovavo vyriausybės kontroliuojamai televizijai. Jei tokie kaip Jakovlevas išlieka, tai daugumai nepatenkintų rusų akivaizdu, kad nebuvo jokios revoliucijos.

Galima dokumentuotai pateikti panašių į Jakovlevo atvejų ir kitose politinėse grupuotėse, kai buvusieji aparatčikai persimeta prie naujų laisvosios rinkos ir pliuralizmo diskursų. Prisiminkime, kokį ryškų vaidmenį Boriso Jelcino aplinkoje suvaidino ankstesnysis jo asmens sargybos viršininkas, buvęs KGB pareigūnas Aleksandras Koržakovas, kurio vienintelė politinė rekomendacija buvo asmeninis jo lojalumas Rusijos prezidentui[77]. Kitas atvejis: 1995 metais Rusijos ministras pirmininkas Viktoras Černomyrdinas įsteigė naują partiją „Rusija – mūsų namai". Černomyrdinas yra buvęs Brežnevo laikų technokratas, Michailo Gorbačiovo laikais užėmęs dujų pramonės ministro postą. Pagrindinis politinis jo kapitalas yra stabilumo pažadas. Remiamas „Didžiojo aštuoneto" – galingiausių Rusijos bankininkų, naująją partiją jis pavertė „valdančiąja". Nuobodus ir neįdomus Černomyrdinas yra politinio ir ekonominio šalį valdančių jėgų elito tęstinumo atstovas. Tuo tarpu radikalieji reformatoriai visiškai pakrikę, o „raudonasis" ir „rudasis" aljansai teikia dar mažiau vilties sulaukti realių pokyčių[78].

Senųjų elitų gajumo pavyzdžių galima rasti daugumoje poleninistinių šalių nuo Gruzijos iki Makedonijos. Kai kuriose besikuriančiose demokratijose buvę partiniai lyderiai dabar yra

[77] Jelcinui pašalinti Koržakovą iš pagrindinio prezidento patarėjo posto prireikė prezidento rinkimų 1996 metų birželio mėnesį ir įvairių sąjungininkų spaudimo.

[78] „From the Party of War to the Party of Power". *Economist*, 1995, liepos 8.

prezidentai. Albanijos, Bulgarijos, Kroatijos, Rusijos, Ukrainos, Serbijos ir Slovakijos padėtis kartais primena liūdnus žodžius iš Giuseppe de Lampedusos romano „Leopardas“: „Kad niekas nesikeistų, turi pasikeisti viskas“ – bent jau iš išorės. Problema yra ne tiek naujųjų lyderių politinė biografija (nors, matyt, svarbu), kiek jų stilius ir tai, ar jie siekia sukurti įtakos bei kontrolės tinklą, kuris galiausiai gali užgniaužti demokratinį procesą. Galima daryti išvadą, kad Vidurio Europoje, kur naujieji politiniai elitai susidarė iš buvusių opozicinių bei valdančių jėgų ir iš esmės nutraukė sąsajas su autoritarizmu, demokratija, atrodo, eina stiprėjimo keliu, tačiau Rusijoje, Ukrainoje ir daugumoje Balkanų šalių padėtis vis dar nestabili ir abejotina. Šiose šalyse liberalinė demokratija tebėra problemiška, pastebimas nacionalpopulistinio konsensuso kristalizavimasis[79].

8. *Individualistinės vertybės prieš bendruomenines vertybes*

Ar taps poleninistinės visuomenės liberaliomis demokratijomis, ar ieškos kitų modelių? Ar įsivyraus kolektyvinės vizijos ir lojalumai, įveikdami asmens teisių įtvirtinimą, įskaitant ir teisę *individualiai* įvertinti šių teisių reikšmę? Pasak kroatų politologės Vesnos Pusić:

> Vienatautėse valstybėse tautinį apsisprendimą beprasmiška lyginti su asmens apsisprendimu. Tautinis apsisprendimas yra kolektyvinis požymis; taip pat kaip ir klasinis apsisprendimas, jis negarantuoja asmens laisvės su visais jos ypatumais ir variantais. [...] Teisė daryti politinius sprendimus laikinai gali būti perduota valstybei. Tačiau teisės rinktis gyvenimo būdą, teisės į visuomeninę veiklą arba nuomonės laisvės teisės perduoti neįmanoma. Nesusietos su individu ar jo nekontroliuojamos šios

[79] Baltijos šalys pasuko liberalaus konstitucionalizmo kryptimi, nors jos turi rimtų problemų dėl pilietybės apibrėžimo ir lygių teisių rusų mažumoms tų šalių teritorijose suteikimo. Dauguma buvusių sovietinių respublikų pasuko autoritarinio populizmo kryptimi, demokratine kalba dangstydamos neliberalius veiksmus ir pažiūras. Skatinantį susimąstyti pokomunistinių dilemų ir įstatymiškumo bei teisėtumo sąryšio nagrinėjimą žr. Jacques Rupnik. „The Post-Totalitarian Blues“. *Journal of Democracy*, t. 6, nr. 2, 1995, balandis, p. 61–73.

teisės išnyksta. Ne todėl, kad individas naudotųsi jomis efektyviau nei tauta, o todėl, kad pats naudojimasis šiomis teisėmis yra demokratijos tikslas[80].

Politiniu požiūriu svarbiausia yra reformuoti juridinį ir karinį sektorius: tol, kol nuosavybės teisės nėra visiškai garantuotos, ekonominės reformos negali būti tikrai sėkmingos. Strategija yra tokia pat svarbi kaip ir taktika, o noras reformuoti toks pat svarbus kaip konkrečių tikslų suformulavimas. Kaip nuolat teigia Václavas Havelas, Adamas Michnikas ir kiti autoriai, konfliktas vyksta tarp homogenizuojančios (mitologiškai sudarytos ir konstruojamos) tautinės valstybės šalininkų, turinčių tikslą sukurti etniškai gryną bendruomenę, ir tų, kurie tiki skirtingumo teise galvoti ir veikti savarankiškai. Paremdamos savo darbotvarkes abi šalys naudojasi politiniais archetipais, arba mitais, o šių pažiūrų konfliktas apibrėš pokomunistinę būklę netolimoje ateityje. Nors iš nuomonių apklausų visame regione matyti, kad smarkiai palaikoma demokratija, vis dėlto teisių suvokimas dar menkas, kaip menkas ir pakantumas mažumoms[81]. Dauguma pasisakančiųjų už demokratiją yra instinktyviai priešiški liberaliam individualizmui ir faktiškai palaiko naujas fundamentalizmo formas.

Lenkijoje, ir ne tik ten, ši opozicija įgauna kovos tarp liberalios, pasaulietiškos respublikos šalininkų ir tų, kurie mano, kad Bažnyčia, kaip nacionalinė institucija, turi teisę primesti politines vertybes, formą. Nors klerikalizmo tendencija dar nežymi, daugumą lenkų trikdo primygtinis Bažnyčios reikalavimas mokyklose dėstyti tikybą ir pastangos įstatymiškai uždrausti abortus. Žinoma, tarp Lenkijos katalikų yra apsišvietusių žmonių, kurie organiškai suvienytos Dievo globojamos tautos vizijai nepritaria.

[80] Žr. Vesna Pusić. „Dictatorship with Democratic Legitimacy: Democracy versus Nation". *East European Politics and Societies*, t. 8, nr. 3, 1994, ruduo, p. 393.

[81] Žr. James L. Gibson. „The Resilience of Mass Support for Democratic Institutions and Proceses in the Nascent Russian and Ukrainian Democracies". *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*, red. Vladimir Tismaneanu. Armonk, NY, M. E. Sharpe, 1995, p. 53–111.

Tačiau daug yra ir tokių, kurie Bažnyčios vaidmenį įsivaizduoja neatsiejamai nuo moralinio „tikrų katalikų" kryžiaus žygio už „Lenkijos atkariavimą". Stengdamiesi išplėšti šalį iš rankų „kairiesiems", lenkiškumą jie apibrėžia išimtinai bendro religinio identiteto pagrindu. Jų ideologija įkvėpta tikėjimo, jog „Bažnyčiai ribų nėra". Tokį religinį fundamentalizmą kai kurie autoriai laiko pagrindine grėsme gimstančiai liberaliajai demokratijai[82].

Būtų didelė klaida neigti poreikį turėti šaknis: žmogus nėra plaukiojanti sala. Tačiau liberalizmas nėra griaunanti paradigma, kaip jį vaizduoja priešininkai. Jo turinys pirmiausia susijęs su asmens nepriklausomybe, įskaitant esminę teisę laisvai imtis ekonominių ir politinių iniciatyvų. Negana to, liberalizmas kvestionuoja pretenziją kolektyviai primesti tiesos, drąsos, garbės ir orumo sąvokas. Lygybė prieš įstatymus ir apsauga nuo valstybės ar kitų „šventų" institucijų kišimosi į asmeninę sferą reiškia ne tik liberalizmo esmę, o ir jo galutinį moralinį pateisinimą, ypač tose visuomenėse, kurios visai neseniai išsilaisvino iš tironijos. Vartojant Judithos Shklar siūlomą terminą, tai yra „baimės liberalizmas" ta prasme, kad yra visiškai įsisąmonintas pasibjaurėjimas šiurkščiu ir despotišku piktnaudžiavimu visuomenine valdžia[83].

Išvada

Šių aštuonių demokratijai gresiančių pavojų visuma sudaro bendrą, daugeliu atžvilgių išsklaidantį iliuzijas peizažą. Netekusias vilties politines kultūras kamuoja naujo kolektyvizmo pakilimas, buvusių didvyrių menkinimas ir buvusių komunistų pastaruoju metu grįžimas. Adamas Michnikas šią visuotinę tendenciją

[82] Adam Michnik. „The Church and the Martyr's Stake in Poland". *New Perspectives Quarterly*, t. 10, nr. 3, 1993, vasara, p. 32.

[83] Judith Shklar. „The Liberalism of Fear". *Liberalism and the Moral Life*, red. Nancy L. Rosenblum. Cambridge, Harvard University Press, 1989, p. 23–38. Apie poreikį po „šaltojo karo" iš naujo nustatyti liberalią darbotvarkę žr. Ira Katznelson. *Liberalism's Crooked Circle: Letters to Adam Michnik*. Princeton, Princeton University Press, 1996.

vadina „aksominiu atkūrimu". Jis laiko jį neišvengiamu, tardamas, kad tai gali padėti šioms visuomenėms išvengti jakobiniškos „antrosios revoliucijos". Tikriausiai jis teisus, tačiau, kita vertus, nereikėtų pamiršti 1989 metų laimėjimų: komunistiniai elitai, kurdami utopiją, visiškai pralaimėjo. Netekę savo ideologinio palikimo jie visiškai sutriko ir galiausiai turėjo atsisakyti valdžios. Dabar buvusieji komunistai ideologinių išteklių požiūriu neturi pasiūlyti nieko naujo nei įdomaus, nebent etninės nacionalistinės retorikos ir bendruomeninės vizijos mišinį, žadėdami visuomenės ramybę[84].

Vengrijos „kadarizmas", priešingai nacionalistiniam Ceauşescu socializmui Rumunijoje, nebuvo ksenofobiškas, tačiau ir vienas, ir kitas turi stiprių egalitarinių bei kolektyvistinių komponentų, kurių atgijimas pokomunistiniuose diskursuose nekelia nuostabos. Paaiškėjus, jog kitos ideologinės priemonės pasenusios, komunistiniai režimai metė nacionalinio išdidumo kortą. Buvo primygtinai teigiama, kad visuomenės išvengė ekonominio atsilikimo leninistinės politikos dėka. 1995 metais net Fidelis Castro pritildė marksistinę retoriką ir savo propagandą sutelkė į nacionalistinius, nukreiptus prieš Šiaurės Ameriką motyvus.

Šiuo skyriumi nesiekiu siūlyti apokalipsinio pokomunistinių visuomenių scenarijaus. Galima pagrįstai svarstyti daugiau galimų ateities variantų, o blogiausio varianto scenarijaus, kad Rytų Europą užvaldys neofašistai, paranojiški diktatoriai ir griebsis etninio valymo bei užsienio agresijos, tikimybė šiek tiek abejotina[85]. Net jei gundo politinio mąstymo pratybos, kataklizminės prognozės yra pernelyg hiperboliškos ir akivaizdžiais įrodymais nepagrindžiamos. Tačiau etnokratinių arba teokratinių eksperimentų galimybė vis dar egzistuoja. Antiliberalios, ksenofobiškos

[84] Jacquesas Rupnikas primygtinai teigia, jog tol, kol etninės ir politinės sienos nesutampa, o modernybė kaip oficialiai įtvirtinta tarptautinio demokratijos veikėjų bendradarbiavimo forma vis dar vėluoja, visuomet yra naujų konfliktų galimybė, įskaitant smurtą. Žr. Jacques Rupnik. „Europe's New Frontiers: Remapping Europe". *Daedalus*, t. 123, nr. 3, 1994, vasara, p. 91–114 (spec. leid. „After Communism, What?").

[85] Apie tokį pesimistišką požiūrį žr. Jan Urban. „Europe's Darkest Scenario". *Washington Post* (apžvalginė skiltis), 1992, spalio 11, p. 1–2.

grupuotės ir sąjūdžiai nebūtinai turi užvaldyti valstybę, kad būtų žmonėms žalingi, destabilizuotų demokratinę politiką bei laisvąją rinką ir veiktų pagrindinių partijų diskursą.

Antra vertus, akivaizdžiausias ir siaubingiausias nepalaužiamo nacionalistinio diskurso ir etnocentrizmo pavyzdys, kuriuo naudojasi elitai, kurių vienintelis interesas yra valdžia, yra subyrėjusi Jugoslavija – šalis, kurioje „nebuvo nei aksominės revoliucijos, nei aksominių skyrybų"[86]. Iš tikrųjų tai, ką patyrė Jugoslavija, buvo kruvina revoliucija ir ne mažiau kruvinos skyrybos. Nederėtų Jugoslavijos katastrofos laikyti atskiru nukrypimu; tikrų ar įsivaizduojamų nelaimių, bendrų nuoskaudų, panikos ir nesaugumo eksploatavimas yra realus neapykantos ir pavydo pranašų ginklas visose pokomunistinėse tautose. Išdavystės jausmai, ypač Rusijoje, ir populistinis įsitikinimas, kad Vakarų ambicijas diktuoja godumas ir neapykanta menkiau modernizuotoms Rytų tautoms, yra motyvai, kuriais naudojasi ir piktnaudžiauja viso regiono neopopulistai.

Zbigniewas Brzezinskis „metamitų", kuriuos aš vadinu *išvadavimo fantazijomis*, atsiradimą laiko ryškiausiu mūsų laikų bruožu. Brzezinskis taikliai apibūdina šiuos mitus kaip „iracionalų, bet įtikinamą religinio impulso siekti išvadavimo, nacionalistinio savo tautos laikymo pranašesne už kitas ir suvestų į liaudies šūkius utopinių socialinių doktrinų mišinį"[87]. Ir niekur kitur Isaiah Berlino mintys apie nacionalizmo pakilimą vadinamosiose „aplamdytose visuomenėse" taip netinka kaip kalbant apie nuniokotą moralinį pobolševikinės Rusijos ir buvusios Tito Jugoslavijos valstybių peizažą. Ši didžiulė netvarka yra palanki dirva ekscentriškiausiems pasipiktinimo diskursams. Tokiomis sąlygomis, kai formuluojant politinius tikslus analizės vietą užima mitas, net ir valdingas ir tikrai neliberalus Aleksandro Solženicyno balsas atrodo nuosaikus, lyginant su rėksminga, nors ir nedidelės radika-

[86] Gale Stokes. *When the Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*. New York, Oxford University Press, 1993, p. 218.

[87] Zbigniew Brzezinski. *Out of Control: Global Turmoil at the End of the Twentieth Century*. New York, Charles Scribner and Son, 1993, p. 19.

lių dešiniųjų grupės retorika. Ksenofobinis nacionalizmas ir neodarvinistinis, nacizmui būdingas rasizmas atsiranda kartu su keršto, pseudochiliazminiais mitais.

Terminą „pseudochiliazminis" vartoju todėl, kad šių mitų žadamas išsivadavimas grindžiamas kaip tik tos „kitų" kategorijos išskyrimu ir marginalizacija. Tai ne universalistinis kvietimas žmonijai susivienyti atpirkimo didybėje, o veikiau kvietimas pajusti savo vertę žlugdant ir pasmerkiant gėdai tuos, kurie yra kitokie. Svetimtaučių, gėjų arba kosmopolitinių kenkėjų tariamai sutepto rasės grynumo temos iškyla naujųjų politinių sąjūdžių diskursuose nuo Zagrebo iki Bukarešto, nuo Budapešto iki Sankt Peterburgo.

Tokie nacionalistiniai pranašai, sąjūdžiai ir protopartijos apeliuoja į visuotinį apleistumo ir atstūmimo jausmą, kuris, atrodo, yra skiriamasis pokomunistinės psichologinės būsenos požymis. Tai, tikriausiai, vis labiau būdinga Rusijai, kur pusė vienos 1994 metų apklausos respondentų save laikė „įžeistais, apmeluotais ir išnaudojamais"[88]. Be to, klausantis „Pamiat" steigėjo ir lyderio Dmitrijaus Vasiljevo, absoliutaus, fanatiško antisemitinio ir antivakarietiško įniršio protrūkiai turėtų būti norma: „Nebūtina būti žydų kilmės, kad būtum žydas. Kiekvienas, kuris padeda žydams kėsintis į kitų tradicijas, yra žydas. Visi esantys valdžioje yra žydai arba jų žmonos žydės." Tai kaipgi rusams susidoroti su tokia grėsme socialinei jų sveikatai? Vasiljevas atsako bauginamai tiesiai, nesidrovėdamas: „Žydai nuolatos žemino Rusiją. Reikia juos žudyti, tai vienintelė išeitis. Purvinas reikalas"[89].

[88] Žr. „The Rise of the New Right". *Economist*, 1995, sausio 28, p. 21–23. Daugiau apie šiuos sąjūdžius galima rasti Walter Laqueur. *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia*. New York, HarperCollins, 1993.

[89] Cit. iš „The Rise of the New Right". Apie ankstyvąsias Vasiljevo pažiūras žr. John B. Dunlop. „A Conversation with Dmitri Vasiliev: the Leader of Pamiat". *Report on USSR*, 1989, gruodžio 15, p. 12–16. Autoritetingą rusiškos nacionalistinės ideologijos ir sąjūdžių analizę žr. Yitzhak Brudny. „Russian Nationalist Intellectuals and the Soviet State", filos. dr. disertacija. Princeton University, 1992; ir John Dunlop. *The Rise of Russia and the Fall of the Soviet Empire*. Princeton, Princeton University Press, 1993. Aleksandras Janovas numatė iš anksto ir akcentavo dešiniųjų sąjūdžių atsiradimą Rusijoje. Žr. Alexander Yanov. *The Russian New Right*. Berkeley, Institute of International Studies, 1978.

Skaitant šiuos žodžius iškyla daugybė nerimą keliančių klausimų: kur dingo etiškas, transnacionalinis „pilietinės visuomenės" ir „Vidurio Europos" projektas? Ar nuomonių skirtingumo aukštinimas labiau yra narcisistiškų Vakarų inteligentijos planų rezultatas ar vietinio intelekto ir moralės tendencijų išraiška? Kaip paaiškinti, kodėl iškilo bendruomeninė paradigma, pagal kurią rekonstruojamos ir performuojamos tos pačios vertybės, kurios sudarė atgyvenusio komunistinio projekto pagrindą? Kaip šios visuomenės gali suderinti daugiausia neliberalias politines kultūras su troškimu priklausyti Europai? Ne mažiau svarbus ir kultūrinio atsilikimo ribų Europoje traktavimas[90]. Ar Balkanai priklauso „Vakarams", ar yra nesugrąžinamai priskirti prie „kitų"? Viename lenkų laikraštyje minima „turkiškoji Europa", tikriausiai turint omenyje žemyno pietryčius. Kyla natūralus klausimas, kas tuomet yra Rusija – „totoriškoji Europa"?[91]

Provokuojančioje taikoje Nicholasas Eberstadtas įžvelgė demografines pokomunizmo paslaptis: kataklizminį gyventojų prieaugio mažėjimą ir smarkiai pašokusius mirtingumo rodiklius. Ar komunizmo mirtis žmonėms sukelia tokias dideles traumas, kad taip radikaliai kinta intymiausios jų elgsenos modeliai? Bet Čekijos Respublikoje, kaip rašo Eberstadtas, kuri, be abejonės, yra toliausiai pažengusi rinkos ekonomikos ir pliuralistinės santvarkos link, senojo režimo žlugimas neturėjo tokio grėsmingo demografinio poveikio[92].

[90] Šias šiek tiek netvirtas hipotezes žr. Samuel Huntington. „The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs*, t. 72, nr. 3, 1993, vasara, p. 22–49.

[91] Šią mintį iškėlė Ilya Prizelis.

[92] Galų gale šios tendencijos susijusios su daugeliu kintamų dalykų, ne tik su politinėmis permainomis, kaip rodo aukšti savižudybių rodikliai Švedijoje, Suomijoje ir Vengrijoje (čia jie buvo aukšti dar prieš Kadaro režimo žlugimą). Keista, bet Eberstadtas pernelyg rimtai žiūri į Šiaurės Korėjos ir Kubos statistines ataskaitas, lygindamas iš šių šalių gautą informaciją su pokomunistinių vyriausybių pateiktais duomenimis. Be to, įdomu, kokiu mastu galima daryti kokybines išvadas iš demografinių rodiklių, kurie imami neatsižvelgiant į kultūrinių, „tapatybinių" poslinkių kontekstą. Žr. Nicholas Eberstadt. „Marx and Mortality:

Atrodo, kad užgesus „įteisinimo iš viršaus" laikotarpiui daugumoje šių šalių gimstantis teisinis procedūrinis įteisinimas prilyginamas (arba priešpriešinamas) tam, ką galima būtų pavadinti „įteisinimu iš praeities"[93]. Kuo ši praeitis mažiau susiformavusi ir miglotesnė, tuo agresyvesni, karštligiškesni ir nepakantesni yra neoromantiškųjų mitologijų šalininkai. Tačiau rytinė Europos dalis nėra vienintelė kandidatė pakliūti į mitologinių sofizmų glėbį. Derėtų pripažinti, kad turime reikalų su lanksčia, gaja barbarizmo, esančio pačioje modernybės šerdyje, forma. Apie šį „monoidentiškumo diskursą" (kurį aš vadinu homogenizuojančiu instinktu) George Steineris rašė: „Nacionalizmas yra mūsų amžiaus nuodai. Jis atvedė Europą prie pražūties krašto. Naująsias Azijos ir Afrikos valstybes jis valdo tarsi kvailus lemingus. Pareikšdamas esąs ganietis, nikaragvajietis, maltietis, žmogus nejaučia apmaudo. Jam nereikia narplioti klausimo, kas jis yra, kur slypi jo žmoniškumas. Jis yra vienas iš ginkluotos rišlios minios. Kiekvienas minios instinktas šiuolaikinėje politikoje, kiekvienas totalitarinis projektas minta nacionalizmu, tuo pykčio narkotiku, kuris verčia žmones dantimis prasigraužti sieną – dešimtį jardų nereikalingo grunto"[94]. Etninis fundamentalizmas yra skirtingumo sudaiktinimas, žmonijos bendrumo nepripažinimas ir nacionalinio savitumo deklaravimas pirmapradžiu žmogaus egzistencijos faktu[95].

A Mystery". *New York Times*, 1994, balandžio 6. Nematau pagrindo stebėtis, kad nediktatoriškas pasaulis atsižvelgia į riziką labiau nei policinės valstybės su savo griežtais „drausmink ir bausk" mechanizmais. Žr. Gail Kligman. „The Politics of Reproduction in Ceauşescu's Romania". *East European Politics and Societies*, t. 6, nr. 3, 1992, ruduo, p. 364–418.

[93] Giuseppe DiPalma. „Legitimation from the Top to Civil Society: Politico-Cultural Change in Eastern Europe". *World Politics*, t. 44, nr. 1, 1991, spalis, p. 49–80. Mano sąvoka „įteisinimas iš praeities" atliepia įžvalgią Erico Hobsbawmo naujųjų neapykantos ir savęs aukštinimo diskursų analizę str. „The New Threat to History". *New York Review of Books*, 1993, gruodžio 16, p. 62–64.

[94] George Steiner. *Language and Scilence: Essays on Language, Literature and the Inhuman*. New York, Atheneum, 1982, p. 152.

[95] Puikią diskusiją nacionalizmo tema žr. Tzvetan Todorov. *On Human Diversity: Nationalism, Racism and Exoticism in French Thought*. Cambridge, Harvard University Press, 1993.

3 *skyrius*

Keršto ir mesianizmo mitai: pokomunistinis nacionalizmas ir populizmas

> Man atrodo, kad tie, kurie, kitais atžvilgiais būdami įžvalgūs, ignoravo neužgijusių nesvarbu kieno padarytų dvasinių žaizdų ir nacijos kaip gyvųjų, mirusiųjų ir dar negimusiųjų visuomenės įvaizdžio generuojamą sprogstamąją galią, pademonstravo (kad ir kaip grėsmingai tai atrodytų apimtiems patologiško įniršio) nepakankamą tikrovės suvokimą.
>
> *Seras Isaiah Berlin*

Šiame amžiuje nebūta lankstesnės, nepastovesnės ir patvaresnės už nacionalizmą politinės svajonės. Nacionalizmas – plati ir potencialiai agresyvi simbolių, emocijų ir idėjų sankaupa – ilgą laiką buvusioms pavergtoms arba pažeminimą kentusioms grupėms gali kalbėti ir atperkamąja išsivadavimo kalba. Dirigentas Leonardas Bernsteinas sakydavo, jog kad ir kas būtų kalbama apie Gustavo Mahlerio muziką, priešingas tvirtinimas bus toks pat teisingas. Taip yra ir su nacionalizmu. Jis dažnai vadinamas archaišku, antimoderniu, tradicionalistiniu, trumpai tariant, reakcingu. Interpretuojant kitaip jis laikomas varomąja išsivadavimo jėga, kolektyvinės emancipacijos ideologija ir žmogaus išdidumo šaltiniu. Kad ir ką galvotume apie nacionalizmą, jo visuotinis išplitimas šio amžiaus pabaigoje nekelia jokių abejonių. Todėl reikia rasti būdų jį derinti su demokratine darbotvarke[1].

[1] Kitaip tariant, kaip pažaboti tą stiprų polinkį, kurį vienas gruzinų filosofas taikliai pavadino „neliberaliu etniškumo kūniškumu"? Žr. Ghia Nodia. „Rethinking Nationalism and Democracy in the Light of the Post-Communist Experience" *kn.* N. V. Chavchavadze, Ghia Nodia ir Paul Peachey. *National Identity as an Issue of Knowledge and Morality: Georgian Philosophical Studies.* Washington, DC, Paideia Press and Council for Research in Values and Philosophy, 1994, p. 54.

Šiuolaikinio nacionalizmo šaknys siekia ideologinio amžiaus pradžią: tautos mitą sukūrė istorikai, poetai ir filosofai tuo laikotarpiu, kai paaiškėjo, kad politinis vienetas *par excellence* yra tautinė valstybė. Imkime, pavyzdžiui, lenkiškąjį devyniolikto amžiaus nacionalizmą, kurio komponentai buvo romantika, išganymas ir atpirkimas; netekę valstybingumo, lenkai puoselėjo idealizuotą tautinės bendruomenės, kurią vienytų tik jai būdingos didvyriškumo, kančios ir pasiaukojimo tradicijos, viziją. Tuo romantiškuoju tarpsniu būti lenku visų pirma reiškė dvasinę būseną, o ne biologinę determinaciją. Andrzejus Walickis, remdamasis šiuo gaju, tačiau ne unikaliu lenkų nacionalizmo komponentu, rašė: „Dominuojančia lenkų nacionalinės ideologijos forma tapo romantinis nacionalizmas, suvokiantis tautas kaip moralinius subjektus ir visuotinės pažangos veiksnius: tai toks nacionalizmas, kai aistringai tikima tautų brolybe ir potencialiai etiška politikos prigimtimi, ir tuo remiantis tikėtasi padaryti galą tokiems politiniams nusikaltimams, kurių kulminacija buvo Lenkijos kančios. Kraštutinė ir ryškiausia romantinio nacionalizmo forma buvo religijos įkvėptas romantinis mesianizmas, kuris skelbė lenkus esant išrinktąja tauta, dvasiniais žmonijos vadovais ir šventuoju visuotinio išgelbėjimo įrankiu"[2].

Dvidešimtame amžiuje šiai lenkų romantinio nacionalizmo atmainai vis dažniau mesdavo iššūkį nauja tautos, turinčios bendrus protėvius ir etninius ryšius, sąvoka, kurią pirmasis išplėtojo šiuolaikinio, integralaus lenkų nacionalizmo pradininkas Romanas Dmowskis. Tačiau unikalaus Lenkijos statuso tarptautinėje bendruomenėje ir jai lemtos misijos mitas ir toliau gyvavo tiek politiniame diskurse, tiek praktiškai nuo Pilsudskio iki „Solidarumo" laikų.

Žinoma, šlovindami šią ypatingą savo tautos likimo ir žmonijos išgelbėjimo sąsają, lenkai niekuo neišsiskiria. Fiodoro Dostojevskio suformuluotas rusiškasis nacionalizmas taip pat turėjo stiprią mesianizmo dimensiją: „Jeigu didi tauta netikėtų tiesą galinti rasti tik savyje (savyje ir tik savyje), – rašė Dostojevskis romane „Nelabieji", – jeigu ji netikėtų, kad tik jai vienai dera ir lemta

[2] Andrzej Walicki. „The Three Traditions in Polish Patriotism" kn. *Polish Paradoxes*, red. Stanislaw Gomulka ir Antony Polonsky. London and New York, Routledge, 1990, p. 30–31.

pagal savąją tiesą ugdyti ir gelbėti visus kitus, tai ji tuojau pat paskęstų etnografinėje materijoje ir nebūtų didi tauta"[3].

Žadinamoji nacionalistinio mito galia priklauso nuo unikalios mokslinių ir emocingų teiginių samplaikos. Tačiau kyla problema, kaip apibrėžti tautiškumą; liberalai akcentuoja pilietinius saitus, o karingi nacionalistai sutelkia dėmesį į bendra kilme ir tariamai bendra lemtimi grindžiamą etninį grynumą. Liberalai palaiko dialogą, toleranciją ir atvirumą, o nacionalistai gina asimiliaciją, kitakilmių segregaciją arba atskirtį. Šių vizijų konkurencija skaldo kiekvieną politinę bendruomenę ir yra vienas iš atspariausių modernybės prieštaravimų. Negana to, nei viena, nei kita stovykla nėra vienalytės. Poleninistinėse šalyse tarp neliberaliųjų nacionalistų yra buvusių komunistų, socialistų, neofašistų, tradicinių konservatorių ir populistų, siekiančių surasti „trečiąjį kelią", vedantį tarp kapitalizmo ir socializmo. Ką bendro turi visos šios grupuotės? Labiausiai tikėtina, kad tai priešiškumas demokratinėms, liberalioms, modernioms vertybėms, be to, bendras įsitikinimas, kad individai turėtų atsisakyti savo teisių kolektyvinių siekių ir interesų labui. Tokio pat liberalaus arba pilietinio požiūrio į nacionalizmą laikosi krikščionys demokratai (kaip Slovakijoje), liberalai demokratai ir net atsivertę į atviros visuomenės vertybes buvę komunistai (kaip Vengrijoje ir Lenkijoje). Šiame kontekste liberalizmas ne slopina etninius skirtumus ir grupių identitetą, o institucinėmis ir kultūrinėmis priemonėmis stengiasi šiuos skirtumus sušvelninti ir organizuoti „tik tiek, kad padidėtų taikaus sambūvio ir abipusiškai naudingo bendradarbiavimo galimybės"[4]. Tačiau radikalusis nacionalizmas prieštarauja kaip tik bendradarbiavimo, tolerancijos ir dialogo vertybėms.

Šios dvi paradigmos susijusios su vyraujančiomis vertybėmis, tradicijomis ir pilietinių institucijų bei mentaliteto raida. Taigi aišku, kodėl liberalios vertybės, atrodo, įsigali Vidurio Europoje,

[3] Fyodor Dostojevsky. *The Possesed*, cit. iš esė Czeslaw Milosz. „On Nationalism". Žr. Czeslaw Milosz. *Beginning with My Streets*. New York: Farrar Straus Giroux, 1991, p. 85. Miloszo esė yra viena įžvalgiausių nacionalizmo recidyvo dvidešimto amžiaus pabaigoje interpretacijų.

[4] Stephen Holmes. „Liberalism for a World of Ethnic Passions and Decaying States". *Social Research*, t. 6, nr. 3, 1994, ruduo, p. 601.

o Balkanuose jaučiamos etninės nesantaikos, populistinio kolektyvizmo ir plebiscitinių demokratijų tendencijos. Tiesa, liberalaus ir neliberalaus nacionalizmo atmainų yra visose šiose šalyse, tačiau jo poveikis Rumunijoje ir Serbijoje kitoks nei Slovėnijoje ir Čekijos Respublikoje[5]. Reikia suprasti, kaip politinis ir kultūrinis elitas savo taktiniams tikslams panaudoja esamą simbolinį kapitalą. Maksimali konkurencija šiame regione vyksta tarp tų formacijų, kurios palaiko pilietiškumu grindžiamą nacionalizmo koncepciją, ir tų, kurios ištikimos uždaram etniniam nacionalizmui. Faktiškai didesnėje Rytų ir Vidurio Europos dalyje etninis nacionalizmas iš esmės pakeitė ideologinį kairės–dešinės spektrą[6].

Žlugus komunizmui, po šaltojo karo įsiplieskusioje naujoje tarptautinio etninio konflikto epochoje radikalusis nacionalizmas tapo pagrindiniu liberalizmo ir pilietinės visuomenės konkurentu. Jo jėga glūdi kaip tik tame, kad jis gali pakeisti prarastą tikrumą; jis pataikauja skausmingam kolektyviniam nerimui, silpnina baimės jausmą, o individą supaprastina iki mažiausio bendro vardiklio – paprasto etninės priklausomybės fakto[7].

Etninis nacionalizmas dažniau apeliuoja į pirminius vienybės ir identifikavimosi su savo grupe instinktus. Polinkis demonizuoti svetimtaučius ir tarp jų ieškoti atpirkimo ožių ypač sustiprėja socialinės frustracijos laikotarpiais. Pavyzdžiui, Ukrainos nacionalistui atrodo, kad į šalies nepriklausomybę ir gerovę nuolatos kėsinasi rusai (ir/arba žydai). Rumunas mano,

[5] Apie neliberaliojo nacionalizmo vaidmenį formuojant tautinio vientisumo ir susitelkimo prieš tariamus priešus (vidaus ir išorės) jausmą žr. Tom Gallagher. *Romania after Ceaușescu: The Politics of Intolerance*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1995.

[6] Pasak Januszo Bugajskio: „Nacionalistinis pilietinis spektras susikirto su tradiciniu kairės–dešinės kontinuumu, todėl neretai painiojamas konkrečių partijų ideologinis identitetas. Tiek neetninė pilietinė, tiek kolektyvistinė etniškumu grindžiama orientacija buvo perimta partijų, palaikančių dešiniojo sparno, centro arba kairiojo sparno programas." Janusz Bugajski. „The Many Faces of Nationalism". *Uncaptive Minds*, t. 8, nr. 3–4, 1995–1996, ruduo–žiema, p. 9.

[7] Žr. ištremto iš Rumunijos rašytojo Normano Manea mintis str. „Intellectuals and Social Change in Central and Eastern Europe". *Partisan Review* (spec. leid.), nr. 4, 1992, ruduo, p. 573–574.

kad susivienijusiai struktūrai priklausanti vengrų mažuma yra amžinai įsitraukusi į griaunamąją iredentinę veiklą. Karingi Kroatijos nacionalistai niekada nepasitikės serbais, o Kroatijos aljansas su nacistine Vokietija serbų etniniams fundamentalistams visuomet bus pretekstas nepasitikėti kroatais ir nepripažinti etninio bendrabūvio. Estijos, Latvijos arba Lietuvos nacionalizmą nuspalvina prisiminimai apie sovietinę (visų pirma Rusijos) Baltijos šalių okupaciją.

Nacionaliniai diskursai padeda ne tik išsaugoti etninio identiteto jausmą, o ir „perkurti šią tradiciją", atgaivinti istorinę mitologiją, į nacionalinio identiteto jausmą įlieti transcendentinio turinio. Šių laikų lietuvių poetės žodžiais tariant:

> Tautai įžengiant į istoriją, poeto žodis turi įgyti pasakojamojo diskurso savybių, užaugti, kad taptų mitu, kuris galėtų veikti panašiai kaip epinės graikų senovės mitai, įkvėpdavę tautos sielą, laiko išlaisvintą tapatumą. [...] Dabartinė Baltijos šalių padėtis reikalauja naujo požiūrio į tautiškumo mitą, tokio, kuris persmelktų buržuazinį mažos šalies sentimentalumą bei romantizmo laikų svajingumą ir sugrąžintų prie esmės, turėtos istorijos priešaušryje ir dar anksčiau[8].

Kaip tik inteligentai paprastai ir generuoja diskursus, pateisinančius nacionalistines identifikacijas ir projekcijas; savo ruožtu mobilizuotos masės šiuos diskursus patvirtina praktinėmis realijomis. Subyrėjus identitetui ir susvyravus lojalumui, masėse atsiranda palanki dirva klestėti apgaulingoms ksenofobinėms fantazijoms. Taigi nacionalinė homogenizacija tampa vienybę ir susitelkimą laikančių pagrindinėmis vertybėmis politinių elitų kovos šūkiu. Pavyzdžiui, Kroatijos prezidento Franjo Tudžmano nuomone, inteligentų vardo verti tik tie, kurie palaiko „tautinę dvasią ir apsisprendimą". Visi kiti, tvirtina jis, yra tik „fariziejai"[9]. Nuo-

[8] Judita Vaičiūnaitė, cit. iš Anatol Lieven. *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Indepehdence*. New Haven, Yale University Press, 1993, p. 121.

[9] Apie Tudžmano nepakantumo politiką Kroatijoje žr. Goran Vezić. „A Croatian Reichstag Trial: The Case of Dalmatian Action". *Uncaptive Minds*, t. 7, nr. 3, 1994, ruduo–žiema, p. 17–24.

latinis priešų ir pagrindo neapykantai prasimanymas stiprina nesaugumo atmosferą ir daugelį sąžiningų individų stumia į neviltį dėl visuomenės ateities.

Naujose pokomunistinių šalių priimtose konstitucijose valstybės suvereniteto šaltiniu laikoma daugumą sudaranti etninė tauta, o ne individualus pilietis. Jos yra potencialiai diskriminacinės mažumų atžvilgiu; pavyzdžiui, daugiau kaip trečdaliui Estijos gyventojų nebuvo leista dalyvauti 1992 metų rinkimuose. Antropologas Robertas Haydenas šį sudaiktintą pokoministinio etninio nacionalizmo dominavimą vadina *konstituciniu nacionalizmu*[10]. Konstitucijos saugo dominuojančios nacijos suverenitetą ir privilegijas, o mažumų skundai laikomi antinacionaline elgsena. Pavyzdžiui, pagal 1995 metais Rumunijoje priimtą švietimo įstatymą vengrai studentai privalo studijuoti ne tik rumunų kalbą ir literatūrą, bet ir rumunų kalba mokytis Rumunijos istorijos ir geografijos. Politikos komentatorius Andrei Cornea šį požiūrį vadina „pagrindinių gyventojų mentalitetu", kuris rumunų kalbą apgaubia liturginiu autoritetu[11].

Šiame skyriuje nagrinėjama pokomunistinio nacionalizmo dinamika, įtampa tarp liberalių ir neliberalių nacionalinės bendruomenės apibrėžimų ir inteligentų kova dėl vieno ar kito modelio įsivyravimo šalyje. Dabartinis etninis nacionalizmas laikomas ne tiek ikikomunistinio nepakantumo politikos atgaivinimu (nors tai jam taip pat būdinga), kiek leninistinio mėginimo formuoti tobulą visuomenės piliečių vienybę įkūnijimu. Toks „istorijos sugrąžinimas" veikiau yra ideologinė rekonstrukcija, skirta reaguoti į dabartines skriaudas, o ne pirmapradė, neišvengiama lemtis tautų, pasmerktų tarpusavio kovai ir baimei[12].

[10] Robert M. Hayden. „Constitutional Nationalism in the Former Yugoslav Republics". *Slavic Review*, t. 51, 1992, p. 654–673.

[11] Andrei Cornea. „Mentalitatea locatarului principal". 22, Bucharest, 1995, rugpjūčio 2–8, p. 4.

[12] Žr. S. Frederick Starr, red. *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, 1994; Roman Szporluk, red. *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, 1994.

Dar per anksti prognozuoti, ar šis pokomunistinis nacionalizmas taps pilietiniu ar piktu šovinizmu[13].

Komunizmas ir nacionalizmas

Marksistinis komunizmas internacionalistine vizija siekė įveikti nacionalinės sąmonės ribotumus. „Proletarai neturi tėvynės", – skelbė šios doktrinos kūrėjai „Komunistų partijos manifeste". Jie klydo. Paaiškėjo, kad internacionalizmas yra utopinė programa[14]. Iš tikrųjų, kaip dvidešimtame amžiuje du kartus parodė Vokietijos kairiųjų žlugimas (pirmą kartą – 1914-aisiais, paskui 1933-aisiais – po Hitlerio atėjimo į valdžią), proletarai tikrai turi tėvynę ir yra pasirengę už ją žūti lygiai taip pat noriai kaip ir bet kurios kitos socialinės grupės nariai. Pirmojo pasaulinio karo metais *la patrie et les morts* (tėvynės ir žuvusiųjų) kultas buvo daugiau nei poetinė metafora: milijonams prancūzų jis įkvėpė tikėjimą, kad nugalėti vokiečius yra šventas reikalas. Lygiai taip pat panvokiškasis nacionalizmas kartu su pseudomoksliniu rasizmu tapo pagrindiniu hitlerinės imperialistinės ekspansijos doktrinos elementu.

Tuo pat metu Josifo Stalino apeliavimas į rusiškąjį nacionalizmą ir Hitlerio panieka slaviškajai „žemesnei rasei" kėlė Raudonosios armijos ir rusų tautos entuziazmą antifašistinėje kovoje

[13] Apie tai, kuo teisėtas atsidavimas nacionalinės kultūros paveldui ir kalbai bei troškimas padaryti savo tautą civilizuotesnę iš esmės skiriasi nuo „grobuoniško, potencialiai totalitarinio nacionalizmo", kuris reiškia „stabmeldišką tikėjimą absoliučia nacionalinių vertybių viršenybe, kai jos nesiderina su tą tautą sudarančių asmenų teisėmis", žr. Leszek Kolakowski. „Uncertainties of a Democratic Age". *Journal of Democracy*, t. 1, nr. 1, 1990, žiema, p. 49.

[14] Kaip teisingai pastebėjo Izraelio politinis filosofas Shlomo Avineri, faktiškai šis kosmopolitinis šūkis rodo realią pažintinę tam tikros žmonių klasės situaciją: „ne proletarai, o daugybė šiuolaikinių išsilavinusių, neturinčių šaknų žydų inteligentų, be kurių revoliucinis judėjimas Vidurio ir Rytų Europoje būtų buvęs neįmanomas". Šiuos sekuliarizuotus žydus, siekusius išspręsti savo identiteto ir radikalios emancipacijos problemas, sionizmas ir bolševizmas traukė kaip du magnetai. Žr. Shlomo Avineri. „Reflections on Eastern Europe". *Partisan Review*, nr. 3, 1991, vasara, p. 447.

(„Didysis karas už tėvynę"). Karo tikslus Stalinas tapatino su nacionaliniu išlikimu, ir net kai kurie tvirčiausi antibolševikai stojo į „tautų tėvelio" gretas ginti šventosios Rusijos žemės. Kaip tik nacionalizmas 1948-aisiais padėjo Josipui Broz Tito suformuoti Jugoslavijoje antistalinistinį konsensusą ir „nacionalinio komunizmo" ideologiją. Demokratiniai nacionaliniai idealai įkvėpė lenkų ir vengrų revoliucionierius antistalinistinei kovai 1956-aisiais. Nacionalizmas buvo jėga, vedusi prie paskutinės kolonijinės imperijos – SSSR – žlugimo[15]. Ne mažiau reikšminga ir tai, kad jis įteisino „trečiojo" pasaulio apsišaukėlius vaduotojus, kurie dėjosi „tautos atpirkėjais"[16].

Kai kurie komunistiniai diktatoriai suprato, kad nacionalistinė retorika užtikrins jų išsilaikymą valdžioje. Nicolae Ceauşescu Rumunijoje ir Enveras Hoxha Albanijoje mokėjo pateikti savo autokratinius režimus kaip tūkstantmečių svajonių apie nepriklausomybę reinkarnaciją. Valdant Ceauşescu užsuktoji ištisa propagandos sistema vaizdavo jį kaip atgimusį dakų ir trakų genčių vadą, atlaikiusį romėnų invaziją. Serbijos komunistų lyderiui Slobodanui Miloševićiui nacionalistiniai šūkiai 1987 metais taip pat padėjo išsaugoti valdžią. Subyrėjus Tito palikimui, Miloševićius tapo hipernacionalistiniu demagogu, atsisakė marksistinių dogmų ir metėsi į kovą kurti Didžiąją Serbiją. Jis dėjosi prisikėlusiu Serbijos didvyriu Princu Lazaru, kuris 1389 metais žuvo mūšyje prie Kosovo priešindamasis Otomanų imperijos ekspansijai. Panašiai Franjo Tudžmanas, Kroatijos komunistų generolas, aštuntajame dešimtmetyje nutraukė ryšius su Tito režimu ir persimetė prie karingų nacionalistinių simbolių, taip pat ir prie tų, kurie siejami su pronacistiniu ustašių režimu (kuriam priešinosi Antrojo pasaulinio karo metais). Tai atsipirko. 1995 metais Tudžmanas buvo nepaprastai populiarus nepriklausomos Kroatijos prezidentas, sėkmingai vykdęs vienalytės tautinės

[15] Pavyzdžiui, žr. Walter C. Clemens. *Baltic Independence and the Russian Empire*. New York, St. Martin's Press, 1991.

[16] Išsamią „charizmatinių vaduotojų" analizę žr. André Reszler. *Mythes politiques modernes*. Paris, Presses Universitaires de France, 1981, p. 188–205; Gerard Challiand. *Mythes révolutionnaires du tiers monde: Guerrillas et socialismes*. Paris, Éditions du Seuil, 1979.

valstybės strategiją, išvarydamas serbus iš daugelį amžių jų gyvenamų sričių[17].

Ne tiek svarbu tai, ar šie lyderiai tiki nacionalistiniais mitais, kuriais operuoja, kiek tai, kad tokie diskursai paprastam individui traumuojančių suvaržymų laikais kelia taip trokštamus pasididžiavimo, saugumo ir vienybės jausmus. Išblėsus marksistiniam utopiniam tikėjimui, nacionalistiniai diskursai (vėl) grįžo į sceną, užpildydami atsiradusią ideologinę tuštumą[18]. Individai deda viltis į solidarumą ir priklausymą tautai kaip tik todėl, kad ši socialinė erdvė atrodo tokia grėsmingai nenuspėjama, pilietinė visuomenė dar silpna, o politinės partijos nesusiformavusios. Negana to, bendruomenės kaip maksimalaus žmogaus orumo šaltinio iškėlimą paprastai lydi karingumas, valstybės kultas ir nepriklausomo mąstymo persekiojimas[19].

Galiausiai pokomunistinis nacionalizmas susijęs su leninistiniu palikimu. Daugumoje Rytų Europos šalių marksistinis internacionalizmas buvo ne kas kita kaip tuščias šūkis. Ar daug Bulgarijos, Rytų Vokietijos, Rusijos arba Rumunijos piliečių jautė brolišką solidarumą su Angolos partizanais arba Čilės, Graikijos, Portugalijos,

[17] Tudžmano biografiją žr. Raymond Bonner. „A Would-Be Tito Helps to Dismantle His Legacy". *New York Times*, 1995, rugpjūčio 20. Vis dėlto reikia pabrėžti, kad valdant Tudžmanui Kroatijos valstybinis nacionalizmas netapo absoliutaus uždarumo ideologija, panašia į fanatiškų Didžiosios Serbijos šalininkų propaguotą etninį valymą. Serbų vaikymas iš svarbių valstybinių ir žiniasklaidos postų pirmaisiais nepriklausomos Kroatijos metais buvo susijęs su anksčiau jų turėta aukšta padėtimi. Serbų pabėgėlių banga 1995 metų vasarą daugiausia buvo kilusi dėl panikos ir masinių neramumų, kuriais karštligiškai mėgavosi nacionalistiškai nusiteikę Serbijos politikai ir inteligentai. Tai būtina pabrėžti, ypač kalbant apie dabartinius mėginimus žiaurumu vienodai apkaltinti visus Jugoslavijos konflikto dalyvius. Žr. interviu su Mirko Grmek. „L'ex-Yougoslavie: la guerre comme maladie sociale". *Le Messager Européen*, nr. 9, Paris, Gallimard, 1996, p. 95–108.

[18] Apie dvilypį nacionalizmo vaidmenį dvidešimtame amžiuje žr. John Dunn. *Western Political Theory in the Face of the Future*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993, p. 57.

[19] Žr. Daniel Chirot. „Modernism without Liberalism: The Ideological Roots of Modern Tyranny". *Contentions*, t. 5, nr. 1, 1995, ruduo, p. 156–157.

Ispanijos komunistais? Ar daug jų tikėjo Varšuvos sutarties kaip lygių broliškų valstybių bendruomenės mitu? Dabar akivaizdu, jog oligarchinį šių šalių elitą vienijusios ideologijos ir daugybės politinių tikslų nepakako suformuoti internacionaliniam liaudies sąmoningumui. Priešingai, po apgaulinga oficialių šūkių išore nacionalistinės aistros teberuseno ir net griovė leninistinę santvarką. Tokį leninistinio gyvenimo būdo ir nacionalizmo susivienijimą komunistiniuose eksperimentuose pastebėjo Zbigniewas Brzezinskis:

> Nors buvo skelbiama, jog komunizmas esąs internacionalizmo doktrina, faktiškai jis kurstė nacionalistines liaudies aistras. Jis sukūrė prisotintą nepakantumo, veidmainišką, nepripažįstančią socialinių kompromisų politinę kultūrą ir išugdė masinį polinkį į savigyriškai išpūstą supaprastinimą. Įsitikinimų požiūriu, dogmatinis komunizmas susilydė su nepakančiu nacionalizmu ir dar labiau jį sutvirtino; praktiniu požiūriu, sunaikinus sąlygiškai internacionalines aristokratijos ir verslo elito klases vis stiprėjo polinkis į nacionalistinį šovinizmą. Todėl komunizmas, užuot nacionalizmą silpninęs, jį tik puoselėjo[20].

Nepaisomų nacionalinių ambicijų ir ideologinio monizmo sintezė paaiškina nacionalistinių aistrų intensyvumą pokomunistiniame pasaulyje: etninis išskirtinumas yra leninistinio redukcionistinio išpuikimo, priešiškumo viskam, kas dvelkia skirtingumu, tąsa. Naujuosiuose nacionalinio savęs aukštinimo diskursuose susilieja antiliberalizmas, kolektyvizmas ir atkaklus antiintelektualizmas. Kartu prisiminimais apie komunistinės santvarkos priespaudą palaikomas unikalumo jausmas. Kančia neretai eksploatuojama pateisinti keistai konkurencijai dėl labiausiai nukentėjusios tautos statuso. Ne mažiau svarbu tai, kad daugelis komunizmą laikė „svetimtaučių" diktatūra, todėl šių dienų radikalusis nacionalizmas yra intensyviai antikomunistiškas. Ironiška tai, kad nacionalizmo fanatikai neretai yra tie patys buvę komunistai, kurie apgaulingą internacionalinę senosios ideologijos išorę laikė tik nesmagiu, lėkštu ritualu.

[20] Zbigniew Brzezinski. „Post-Communist Nationalism". *Foreign Affairs*, t. 68, nr. 5, 1989/1990, žiema, p. 1–2.

Kas yra nacionalizmas?

Literatūra apie tautas ir nacionalizmą nepaprastai įvairi. Kai kuriems autoriams nacionalizmas visų pirma atrodo kaip nesaugumo išraiška, paūmėjęs nepakeliamo menkavertiškumo komplekso racionalizavimas. Nacionalizmą jie laiko rezonuojančiu kanalu, kuriuo išsilieja nusivylimo, nepasitenkinimo, atskirties ir keršto jausmai ypač tose bendruomenėse, kurios ilgą laiką kentė istorinį pažeminimą. To pasekmė dažnai būna nacionalinės martirologijos, kuriose savigaila susilieja su savęs idealizavimu ir net „nesėkmės kultu". Pasak lenkų rašytojo Andrzejaus Bryko, „šiuolaikinė Lenkijos istorija yra pasakojimas apie vos ne nuolatinį pralaimėjimą ir vidinę nesėkmę. Pralaimėjusi tauta gyvena mitais, prie jų šliejasi. Apologetinė ir martirologinė tautos istorijos vizija tik atskleidžia nepagydomą romantišką neviltį. Taigi lenkai traktuoja savo istoriją „garbės" ir „gėdos" požiūriu, kadangi pergalės arba nacionalinės sėkmės kategorijos yra gerokai už šiuolaikinio lenkų sąmoningumo ir jį formuojančių institucijų ribos. Garbė lenkams atrodo vienintelis patikimas nacionalinės egzistencijos pateisinimas"[21].

Kiti mokslininkai atkakliai laikosi nuomonės, jog nacionalizmas gali suvaidinti teigiamą kolektyvinio identiteto ieškojimo vaidmenį, ypač tarp gyventojų, kurie ilgai neturėjo nepriklausomų politinių organizacijų. Todėl nacionalizmas iš esmės neprieštarauja pilietiškumui ar liberalumui. Pripažindamas, jog įtemptų liberalizmo ir nacionalizmo santykių išvengti galima ne visuomet, Yaelas Tamiras siūlo normatyvinę liberalaus nacionalizmo koncepciją: „nors liberalioji tradicija, paisanti asmeninės autonomijos, apmąstymo bei pasirinkimo, ir nacionalinė tradicija, akcentuojanti priklausomybę, lojalumą ir solidarumą, paprastai laikomos nesuderinamomis, jos tikrai gali viena kitai padėti. Liberalai gali pripažinti priklausomybės, narystės ir kultūrinių ryšių svarbą ir iš to išplaukiančius tam tikrus moralinius įsipareigojimus.

[21] Cit. iš Stanislaw Gomulka, Antony Polonsky. Pratarmė kn. *Polish Paradoxes*, p. 7. Panašių minčių kelia ir nacionalinių mitologijų „gaminimas" Serbijoje arba Ukrainoje, Rusijoje arba Rumunijoje.

Nacionalistai gali įvertinti asmeninės autonomijos ir asmens teisių bei laisvių vertę ir laikytis socialinio teisingumo tiek tarp tautų, tiek tautose"[22].

Kai kurie rašytojai tvirtina, kad nacionalizmas yra pagrindinė tautų atspara, kad eina pirma tautos formavimosi, sudarydamas jam sąlygas, ir kad be nacionalizmo tautos negalėtų egzistuoti. Pavyzdžiui, Ernestas Gellneris atkakliai laikosi nuomonės, kad nacionalizmas „kuria tautas ten, kur jų nėra"[23]. Benedictas Andersonas tautą apibrėžia kaip įsivaizduojamą bendruomenę, tačiau ne ta prasme, kad ji nereali arba apsimestinė: „Jis *įsivaizduojamas* todėl, kad net mažiausių tautų nariai nėra tarpusavyje pažįstami, vieni su kitais nesusitinka ir net nėra vieni apie kitus girdėję, tačiau kiekvieno iš jų sąmonėje gyvuoja bendruomenės įvaizdis. [...] Bendruomenes reikia išskirti ne pagal jų tikrumą ar netikrumą, o pagal tai, kaip jos įsivaizduojamos"[24]. Esminis dalykas yra tas, kad tautos yra ne paprasčiausiai prasimanomos, o įsivaizduojamos bendro suvokimo, jausmų, atminties ir identiteto troškimų pagrindu. Taigi vadinamas nacionalizmu ideologinis mitas tautos nekuria: tai reikštų jį turint demiurgo galią, kurios negali turėti jokia ideologija nei mitas. Tai, ką sukuria ši kilmės, įkūrimo, bendrumo ir lemties mitologija, yra vieningumo jausmas tarp kitais

[22] Yael Timir. *Liberal Nationalism*. Princeton, Princeton University Press, 1993, p. 6. Šis požiūris suponuoja liberalios tradicijos egzistavimą, taip pat liberalių institucijų, kurios turėtų tapti būtina priešprieša nacionalistinei vizijai ir aspiracijoms, funkcionavimą. Bėda ta, kad daugumoje Rytų ir Vidurio Europos šalių liberalizmas vis dar yra kūdikis ir yra smarkiai puolamas. Demokratinis individualizmas plačiu mastu laikomas Vakarų produktu, o įvairių įsitikinimų inteligentai nuo socialistų iki krikščionių demokratų žavisi protėvių kultu ir sutelkia dėmesį į organiškas sąsajas. Negana to, liberalizmas reiškia apsaugą nuo vyriausybės kišimosi, o šios visuomenės vis dar grindžiamos paplitusiu tikėjimu ekonomine ir socialine valstybės visagalybe. Apie liberalizmo sunkumus pokomunistinėje Rytų ir Vidurio Europoje žr. George Schöpflin. „Obstacles to Liberalism in Post-Communist Polities". *East European Politics and Societies*, t. 5, nr. 1, 1991, žiema, p. 189–194.

[23] Ernest Gellner. *Thought and Change*. London, Weidenfeld and Nicholson, 1971, p. 169.

[24] Benedict Anderson. *Imagined Communities*. London, Verso, 1991, p. 6–7.

atžvilgiais iš esmės skirtingų grupių bei individų, kuriuos dažniausiai (nors ne visuomet) sieja ta pati teritorija, protėviai, kalbinis identitetas (arba didelis panašumas) ir kultūrinis palikimas (simboliai, religija, tautosaka, dauguma).

Priklausymą tautai nacionalizmas paverčia prestižo simboliu: tampama dalyviu, veikėju bendruomenės istorinėje raidoje ir palikimo būsimoms kartoms kūrėju. Nacionalizmas pagrindžia identitetą ir patikina individą, jog vienatvės, pralaimėjimo ir atskirties jausmą galima nuslopinti pasinėrus į didesnę bendruomenę. Taigi nacionalizmas yra priklausomybė, brolybė ir solidarumas. Taip pat ir diferenciacija, išpuikimas ir galiausiai uždarumas.

Isaiah Berlinas, vienas išmintingiausių šio amžiaus intelektualinių ir moralinių dilemų tyrinėtojų teigė, kad dažniausiai nacionalizmas, ypač mūsų laikais, yra reakcija į degradaciją ir orumo ieškojimas. „Nacionalizmas yra karštligiška tautinio sąmoningumo, kuris gali būti ir kartais būna tolerantiškas bei taikus, būsena. Atrodo, kad paprastai ją sukelia nuoskaudos, kažkoks kolektyvinis pažeminimas"[25]. Panašiai galvoja ir atveriančio kelius nacionalizmo tyrinėjimui mokslinio darbo autorius Liah Greenfeldas, nacionalizmą laikydamas keliu į modernybę: *„Nacionalinis identitetas iš esmės yra orumo reikalas.* Jis suteikia žmonėms pagrindo būti išdidiems"[26]. Greenfeldas įžvelgia pagrindinį dviejų nacionalizmo atmainų skirtumą: viena – individualistinė, liberali ir pilietinė demokratinė, o kita – agresyvi, kolektyvistinė, kuriai būdingas socialinis ir etninis *piktinimasis*. Pirmoji apibūdina visuomenes, kuriose modernybė prilygsta stiprios pilietinės visuomenės raidai, o antroji, matyt, turi tendenciją vyrauti tautose, kur modernizacija vėluoja ir yra problemiška, pavyzdžiui, Vokietijoje, Rusijoje ir daugumoje Rytų bei Vidurio Europos šalių.

Kiti autoriai nenori pripažinti, kad nacionalizmas gali turėti

[25] Isaiah Berlin. *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*. New York, Knopf, 1991, p. 245.

[26] Liah Greenfeld. *Nationalism: Five Roads to Modernity*. Cambridge, Harvard University Press, 1992, p. 487. Frazė išskirta originale.

kokių nors potencialiai pozityvių savybių. Viena iš tokių yra anglų istorikė ir politologė Elie Kedourie, kuri, likus keliems mėnesiams iki mirties, 1992 metais numatė: „Socializmo dezintegracija ir pralaimėjimas Sovietų imperijoje bei jos satelituose toli gražu nereiškia, kad išnyko ideologinio pobūdžio politika. Kaip matome, staiga nusigręžus nuo socialistinės tironijos kilo nacionalizmo atgimimas arba recidyvas – kita ideologinė manija"[27]. Amerikos demokratinio socializmo teoretikas Bogdanas Denitchas laikosi nuomonės, kad nacionalizmas, apibrėžiamas kaip išskirtinės bendruomeninės politikos forma, prikelia politines Rytų Europos šmėklas. „Nacionalizmo politikai, – rašo jis, – yra pavojingi, kadangi paprastai jie atskiria daugybę naujų tautinių valstybių subjektų, nepripažindami jiems visiškos pilietybės, priskirdami ją tik tautinei bendruomenei. [...] Kaip toks, jis [nacionalizmas] iš esmės prieštarauja liberalinei *asmens* kaip priešpriešos *kolektyvinių* teisių sampratai; bendruomenė postuluojama kaip svarbusis vienetas, kai kalba pakrypsta apie teises, nuoskaudas, į kurias reikia atkreipti dėmesį, ir apie atstovavimą"[28]. Kitaip tariant, nacionalizmas kaip etninės bendruomenės, arba tautos, aukštinimas yra stipriausiai veikiantis pokomunistinis politinis mitas.

Mitinės nacionalizmo struktūros dažnai siejamos su populizmo struktūromis. Populizmas yra platesnis diskursas, integruojantis nacionalizmą į lūkesčių ir reikalavimų apginti nuo drastiškų pokyčių, kuriuos sukelia politinė ir ekonominė modernizacija, struktūrą. Šis „nacionalinis populizmas", kaip teigia prancūzų politologas Michelis Wieworka, yra reakcija į giliai slypinčią kankinamą pralaimėjimo baimę. Tai nėra iš prigimties antimodernu, tačiau tai išreiškia daugelio visuomenės sluoksnių troškimą nebūti atstumtiems, pamirštiems per sukrečiančius pokyčius: „Populizmas užtikrina nepatenkintų socialinių reikalavimų susiliejimą su galimos atskirties ir socialinio žlugimo baime. [...] Todėl

[27] Elie Kedourie. „Introduction to the fourth edition" kn. *Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1993, p. xvii.

[28] Bogdan Denitch. „Really Existing Nationalism". *New Politics*, 1993, vasara, p. 121.

populizmo struktūra yra mitinė ir turi tendenciją derinti pozityvų modernybės vertinimą su atmetimu to, ką ji reiškia destrukciniu požiūriu"[29].

Monolitiškos valstybinio socializmo ideologijos žlugimas užkrovė naują tikrovės naštą, bet, kaip kadaise rašė T. S. Eliotas: „Žmonių rūšis negali pakelti pernelyg daug tikrovės" (*Murder at the Cathedral*). Anksčiau visų nemalonumų, sunkumų, persekiojimų (arba visų laimėjimų ir didvyriškų žygdarbių) šaltiniu individas galėjo laikyti partiją. Šis blogio (arba gėrio) įsikūnijimas psichologiškai buvo paguodžiantis: leido įžvelgti aiškų (nesvarbu, kad ir klaidinantį) skirtumą tarp „jų" ir „mūsų". Dėl šio fiktyvaus visuomeninės ir privačios aplinkos padalijimo bendrininkavimas platesniu ar siauresniu mastu buvo negalimas[30]. Pokomunistiniame pasaulyje „kitų" nebelikus, iškilo reikalas juos susikurti. Kaip pastebėjo Katherine Verdery: „Savimonė buvo kuriama ir perkuriama ištisus dešimtmečius žinant, kad priešai yra komunistai. Kol atsiras naujų savikūros būdų, galime tikėtis 'mes ir jie' komunizmo virtimo kita dichotomine visuomenės organizacija – etniniu išskirtinumu. Taigi asmenys, savo sąmonėje komunistus priešiškai priskiriantys „kitiems", taip pat traktuoja ir tuos, kurie priklauso kitai etninei grupei"[31].

Tautas nacionalistai beveik visuotinai vaizduoja svetimtaučių aukomis ir teigia, kad Rytų ir Vidurio Europoje buvusią komunistinę santvarką primetė tarnavę užsienio interesams svetimtaučiai. Taigi mažumos, ypač etninės, yra puikios kandidatės tapti taikinį atsto-

[29] Michael Wieworka. *La démocratie à l'épreuve: Nationalisme, populisme, ethnicité*. Paris, La Découverte, 1993, p. 92–93.

[30] Šią temą išplėtojo Gail Kligman netrukus pasirodysiančioje knygoje apie reprodukcijos politiką Ceauşescu laikų Rumunijoje.

[31] Žr. Katherine Verdery atkirtį E. J. Hobsbawmui „Ethnicity and Nationalism in Europe Today". *Anthropology Today*, t. 8, nr. 1, 1992, vasaris, p. 10. Sudėtingą pokomunistinio nacionalizmo analizę žr. Katherine Verdery. „Nationalism and National Sentiment in Post-Socialist Romania". *Slavic Review*, t. 52, nr. 2, 1993, vasara, p. 179–203. Verdery argumentas meta iššūkį „senovinei neapykantos" teorijai apie nacionalizmo atgimimą žlugus komunizmui. Jos nuomone, valstybinis socializmas tautinį sąmoningumą ne nuslopino, bet sustiprino, o „numatomas išėjimas į demokratinę politiką ir rinkos ekonomiką jį pasunkina", p. 180.

jančia priešo figūra. Rusų nacionalistai, įskaitant talentingiausius „Sibiro mokyklos" grožinės literatūros rašytojus, nenuilsdami kaltino žydus už tai, kad bolševikai sugriovė tradicines vertybes bei struktūras. Nesunku atspėti, jog kai kurie aršiausi tokių tamsių vizijų propaguotojai patys yra buvę komunistais, įskaitant ir daugelį komunizmo laikų inteligentų. Amerikos poeto Charleso Simico aprašomi tragiški įvykiai jo gimtojoje Jugoslavijoje kelia liūdesį: „Siaubinga, kad šiuolaikiniai inteligentai visur vis kaitalioja savo stabus. Religiniai fanatikai bent jau šliejasi prie to, kuo tiki. Visi kraštutiniai nacionalistai Rytų Europoje vakar buvo marksistai, o praėjusią savaitę – stalinistai"[32]. Gal ir per smarkiai pasakyta, tačiau prisiminkime, kaip noriai tokie inteligentai, kaip kadaise buvęs marksizmo kritikas filosofas Mihajlo Markovićius arba romanistas Dobrica Cosićius palaikė nacionalistinę Miloševićiaus retoriką.

Likus keleriems metams iki komunizmo žlugimo Europoje, Josephas Rothschildas teigė, jog „etninis nacionalizmas, arba politizuotas etniškumas, pasaulyje tebėra pagrindinis valstybių, režimų ir vyriausybių ideologinis legitimuotojas ir delegitimuotojas"[33]. Šiais laikais nacionalizmas sukuria labiausiai kurstantį iš visų identiteto mitų, kuris yra kur kas galingesnis ir gyvybingesnis nei marksistinis socializmas, liberalusis universalizmas ar konstitucinis patriotizmas; tačiau ar jis yra pagrindinis pavojus politiškai tolerantiškų struktūrų atsiradimui? Ar šios visuomenės yra savo praeities įkaitės, pasmerktos amžinam priešiškumui ir konfliktams? Reikia skirti nacionalizmo atmainas: skatinantį atvirumą nuo skatinančio uždarumą, liberalų nuo radikalaus, arba, kaip siūlo Yaelas Tamiras, *policentrišką* nuo *etnocentriško*[34]. Čia pateikiu minimalią nacionalizmo pokomunistinėse visuomenėse tipologiją.

[32] Charles Simic. „The Spider's Web". *New Republic*, 1993, spalio 25, p. 19.

[33] Joseph Rothschild. *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*. New York, Columbia University Press, 1981, p. 14.

[34] Yael Tamir. „The Enigma of Nationalism". *World Politics*, t. 47, 1995, balandis, p. 430. Etnocentrizmas yra nacionalizmo forma, realų „savųjų" ir „kitų" skirtingumą paverčianti likimo faktu, kuriuo remiantis sava tauta laikoma pranašesne už kitas. Pokomunistinėmis aplinkybėmis ši etnocentriška nacionalizmo atmaina turi tendenciją stiprėti.

Pilietinis nacionalizmas asmens teises pripažįsta kaip liberalios santvarkos kūrimo pagrindą, o aukščiausią valdžią skiria ginti visų politinės bendruomenės narių, nepriklausomai nuo etninės jų kilmės nei kitų skirtumų, asmens teisėms[35]. Tai „švelnaus" nacionalizmo forma, kylanti iš demokratinių tradicijų, ar jos būtų konservatyvios ar liberalios, ar socialdemokratinės. Tokia vizija leidžia tautybę įgyti ir atmeta „genetinį" etninio ryšio apibrėžimą. Ji būdingesnė daugeliui Rytų ir Vidurio Europos politikos ir kultūros veikėjų, įskaitant Pilietinio aljanso partijos, Nacionalinės valstiečių krikščionių demokratų partijos, Demokratų partijos narius Rumunijoje, Jaunųjų demokratų federacijos *(FIDEZ)* ir Vengrijos demokratinio forumo branduolį Vengrijoje, Laisvės sąjungos lyderius Lenkijoje, Jano Carnogurskio Krikščionių demokratų partijos narius Slovakijoje, svarbius Rucho sąjūdžio segmentus Ukrainoje ir taip toliau. Tokia vizija nėra ksenofobiška ir pabrėžia mažumų įtraukimo ir toleravimo reikmę. Ši tendencija turėtų būti laikoma konstruktyviu reiškiniu ypač turinčiose audringą istoriją šalyse. Iliuzijų žlugimo ir aksiologinių sukrėtimų laikotarpiais toks požiūris teikia individui minimalų saugumo ir priklausymo bendruomenei jausmą[36].

Būdingas šios nacionalinio patvirtinimo formos bruožas visų pirma yra kultūrinė pilietinė dimensija. Pagrindinis jos elementas dažniausiai yra antikomunizmas, o kadangi Rumunijoje, Serbijoje ir Slovakijoje komunizmas ir šovinizmas buvo glaudžiai susipynę, ši kryptis atskleidė padidėjusį etninių mažumų, kurias persekiojo ksenofobiški komunistai, jautrumą. Liberalusis nacionalizmas pripažįsta moralaus asmens pranašumą, rinkiminę asmens identiteto dimensiją, o individo nelaiko priklausomybės savo bendruomenei kaliniu. Tam tikra prasme tiek, kiek liberalusis

[35] Apie pilietinio ir etninio nacionalizmo skirtumus žr. Greenfeld. *Nationalism*, p. 11.

[36] Tai primena „naująjį nacionalizmą", kurį aprašė politinis lenkų filosofas Marcinas Krolis. Žr. Krolio knygos „The New Polish Nationalism" pristatymo santrauką informaciniame biuletenyje, išleistame Woodrow Wilson Center. *East European Studies*, 1992, gegužė–birželis, p. 4–5. Taip pat asmeninį interviu su Kroliu Varšuvoje 1993 metų rugsėjo mėnesį.

nacionalizmas neiškelia tautinių idealų virš visų kitų ir nesakralizuoja tautos kaip pagrindinio neginčijamo žmogaus identiteto šaltinio, jis gali būti laikomas „ponacionalistiniu". Liberalusis nacionalizmas vertina emocijų apmąstymą ir primygtinai reikalauja žmogaus valios ir pasirinkimo autonomiškumo[37].

Liberalusis nacionalizmas nėra egocentriškas kultūrinis nacionalizmas, kurį istorikai ilgą laiką priskyrė Rytų Europos visuomenėms. Šiais nacionalistų siautėjimo ir etninių valymų laikais, kai su žeme sulyginami ištisi miestai, o šimtai tūkstančių žmonių prievarta išvaromi iš namų ir paverčiami atliekamų, nepageidaujamų pabėgėlių populiacijomis, reikėtų pabrėžti pozityvias liberalaus nacionalizmo galimybes. Šiuo požiūriu verta prisiminti intensyvų, drąsų Ernesto Renano klasikinio tautos apibrėžimo humanizmą: „Tautos egzistencija yra [...] kasdienis plebiscitas, lygiai kaip individo egzistencija yra nuolatinis gyvenimo teigimas [...]. Tauta turi ne daugiau teisių už karalių tarti provincijai: 'jūs priklausote man, taigi aš jus imu'. Mums provincija reiškia jos gyventojus, ir jeigu kas nors turi teisę spręsti šį klausimą, tai tik jos gyventojas. Tautai tikrai nėra naudinga aneksuoti ir išlaikyti kurią nors šalį prieš jos valią. Galiausiai tautos noras yra vienintelis pateisinamas kriterijus, į kurį visuomet privalome atsižvelgti"[38].

Hansas Kohnas pateikė klasikinę konstruktyvaus, daugiausia pilietinio ir politinio Vakarų nacionalizmo interpretaciją, priešpriešindamas jį Rytų kultūrinei nacionalistinei tradicijai: „Vakaruose nacionalizmas kilo kaip pastanga sukurti tautą politinėje tikrovėje ir dabarties kovoje, ne pernelyg atsižvelgiant į

[37] Gerbiamas rusų kultūros istorikas Dimitrijus Lichačiovas *patriotizmą* taikliai priešpriešina nacionalizmui kaip sąmoningą meilę savo tautai, jos nacionalinėms ypatybėms ir iš jo kylantį kitų pripažinimą, nes jis neatskiriamai susijęs su tolerantiškumo nuostata. 1848 metų prancūzų revoliucijos sąjūdžio nacionalizmas buvo romantinis, kilnus ir daugeliu atžvilgių universalistinis. *Reflections on Russia*. Boulder, Westview Press, 1991, p. 59.

[38] Ernest Renan. „What Is a Nation?" kn. *The Nationalism Reader*, red. Omar Dahbour, Micheline R. Ishay. Atlantic Highlands, NJ, Humanities Press, 1995, p. 154.

praeitį; Vidurio ir Rytų Europos nacionalistai, dažniausiai remdamiesi mitais apie praeitį ir svajonėmis apie ateitį, sukūrė tėvynės idealą, glaudžiai susijusį su praeitimi, neturinčia jokio tiesioginio ryšio su dabartimi, tikėdamiesi, jog kada nors jis taps tikrove"[39]. Šį požiūrį reikėtų pakoreguoti, pripažįstant, jog sentimentalus praeities traktavimas būdingas ne tik Rytų Europai: prisiminkime populiarius prancūzų prisiminimus apie „Didįjį karą" arba monarchinės institucijos bei ceremonijų ritualizavimą Britanijoje. Esmė ta, kad Vakarų inteligentai į savo šalių tradicijas žiūrėjo kritiškiau, sentimentalius dirbtinius prisiminimus dažniausiai pateikdami kaip egocentriškas mitologijas, o jų amžininkai Rytuose buvo entuziastingiausi tautinių šlovės ir kančios legendų kūrėjai.

Pokomunistinėse visuomenėse liberalusis nacionalizmas skatina teises į individualumą ir skirtingumą kaip tik todėl, kad jos patyrė homogenizuojantį leninistinio partinio valstybinio nacionalizmo poveikį. Jis turi būti juntamas įvairiose politinėse formacijose nuo dešinės iki kairės. Liberalaus nacionalizmo pažiūrų ir aktyvių veikėjų esama tiek tarp buvusių komunistų, tiek tarp buvusių disidentų. Deja, ši kryptis nebuvo tokia veiksminga ir įtakinga kaip kitos, ne tokios švelnios nacionalizmo atmainos.

Etninis, beveik liberalusis arba neliberalusis nacionalizmas apima įvairias kryptis, kurių bendras bruožas yra kolektyvistinis tautos interpretavimas, tradicijos bei tradicinių institucijų iškėlimas, praeities didvyriškumo mitologijų kultivavimas ir nepasitikėjimas liberaliomis Vakarų vertybėmis kaip „svetimomis" vietiniam bendruomenės etosui. Postuluodama bendrą „tautos" valią kaip aukščiausią nacionalinę vertybę, ši nacionalizmo atmaina grindžia kelią autoritariniams eksperimentams. Kaip tik mažuma visuomet pareiškia gerai žinanti reikalą, turinti teisę (arba misiją) interpretuoti kolektyvinę valią ir primesti savo viziją „menkiau

[39] Hans Kohn. *The Idea of Nationalism*, antrasis leidimas. New York, Macmillan, 1961, p. 330. Apie nacionalistinę tradiciją Rytų Europoje žr. Peter Sugar, Ivo John Lederer, red. *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle, University of Washington Press, 1994.

apsišvietusioms" masėms. Galimi trys šios rūšies nacionalizmo požiūriai.

1. *Konservatyvusis nacionalizmas* dažnai siejamas su krikščionių demokratija ir liaudies tradicionalizmu. Jo šalininkai formaliai pripažįsta asmens teisių svarbą, tačiau yra linkę perdėti praeities vaidmenį, Bažnyčios įtaką ir nuodėmingą Vakarų masinės kultūros bei liberalių institucijų poveikį. Daugeliu atvejų šios grupės ir partijos garbina ikimodernias vertybes, ypač agrarinius bendruomeninius saitus, ir kaltina finansinį kapitalą bei pramonę grynos etninės religinės bendruomenės ardymu. Kad ir nepripažindami to, konservatyvieji nacionalistai jaučia didelę pagiežą liberalizmui, kuris jiems atrodo besielis, atomistinis ir mechaniškas. Šiuo požiūriu tautõs kaip visumos suverenumas nustelbia asmenines teises. Tokios konservatyvios nacionalistinės partijos pavyzdys yra Kroatijos demokratinė sąjunga. Iš pradžių įsteigta kaip prezidentinė Franjo Tudžmano ir artimų jo sąjungininkų vadovaujama partija, 1994 metais Sąjunga pasidalijo į nuosaikiųjų („centristų") frakciją, palaikančią Europos ir Atlanto struktūras ir glaudesnį bendradarbiavimą su Vakarais, ir sparną, sudarytą iš „Kroatijos išrinktųjų", siekiančių unikalaus, išskirtinio kroatų etninio lingvistinio identiteto išsikristalizavimo ir mąstančių, kaip absorbuoti Bosnijos ir Hercegovinos kroatų daugumos sritis į išplėstą „Didžiąją Kroatiją". Panašios kultūrinio atgaivinimo, naujosios tradicinės, „trečiojo kelio" partijos egzistuoja Slovakijoje, Serbijoje, Vengrijoje, Rumunijoje, Ukrainoje ir Baltijos valstybėse.

2. *Etnocentrinis populizmas* pirmiausia išplito Balkanuose, tačiau pastebimas ir kitose pokomunistinėse šalyse, ypač Slovakijoje, Vengrijoje ir Ukrainoje. Jo prielaidos glūdi, viena vertus, persekiojamos vis dar nesusiformavusios pilietinės visuomenės, o kita vertus, išlikusių represinių institucijų, įskaitant slaptąją policiją ir kitas, įtemptoje koegzistencijoje. Galima kalbėti apie populistinį „Belgrado sindromą", kuomet ekspansinė militaristinė politika ir demagoginis nacionalizmas padėjo Slobodano Miloševićiaus aplinkoje išsaugoti politinę komunistinio elito hegemoniją. Buvusi Serbijos komunistų partija pasivadino Socialistų partija, tačiau valstybinės valdžios pagrindu išliko leninistinis hipercentralizmas.

Valdančioji partija, slaptoji policija ir kariuomenė buvo tie stulpai, ant kurių Miloševićius pastatė savo asmeninį nacionalistinį režimą. Tiems, kurie piktinosi liberalizacijos perspektyva, jo retorikoje radosi paprastų formulių.

Miloševićius kultivavo idėją, kad šalies problemas galima išspręsti karu. 1987 metais ekstazės apimtam nacionalistų mitingui Kosovo Poljėje jis iškilmingai pažadėjo: „Daugiau niekas neišdrįs jūsų skriausti"[40]. Ksenofobija karingoje Miloševićiaus retorikoje susipina su nacionaline megalomanija: „Gal nemokame dirbti ir gaminti, bet mes, serbai, bent jau mokame kariauti"[41].

Šio kitose pokomunistinėse visuomenėse taip pat išplitusio sindromo bruožų galima aptikti net Rusijoje, kur radosi keistų aljansų tarp nacionalinių fundamentalistų ir tų, kurie ilgisi stalinizmo laikų „geležinės disciplinos" bei imperinės didybės[42]. Iš pradžių, 1990-aisiais, naujoji „Rusijos partija" (įvairiaspalvė autoritarinių metodų nostalgijos ir stiprių antivakarietiškų bei ksenofobiškų jausmų apimtų grupuočių koalicija), siekdama pabrėžti atsidavimą persekiojamoms rusiškoms nacionalinėms vertybėms, net pasivadino „Nacionaliniu gelbėjimo frontu" (NGF)[43]. Rumunijoje šis sindromas iš dalies pasireiškė tuometinės prezidentinės valdančiosios partijos (Socialdemokratų) ir kraštutinių nacionalistinių bei populistinių partijų susijungimu, siekiant bendromis jėgomis skatinti radikalių, antivakarietiškų ir antidemokratinių

[40] Nepaprastai išsamią Jugoslavijos krizės analizę ir politinių elitų vaidmenį etninio konflikto skatinime žr. Laura Silber, Allen Little. *Yugoslavia: The Death of a Nation*. New York, TV Books/Penguin, 1996; išsiskiriantį mokslo tiriamąjį darbą apie Jugoslavijos žlugimą žr. Susan Woodward. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, DC, Brookings Institution, 1995.

[41] Cit. iš Nebojsa Popov. „Serbian Populism and the Fall of Yugoslavia". *Uncaptive Minds*, t. 8, nr. 3–4, 1995–1996, ruduo–žiema. Popovo atlikta serbiškojo populizmo analizė išsamiausiai atskleidžia autoritarinį socialistinį Miloševićiaus režimą ir tai, kaip revoliucingą šovinistinę retoriką jis pasitelkia nacionaliniam, panišk am konsensusui klastoti.

[42] Celestine Bohlen. „Cradle of Russian Revolution a Hotbed of Disgust". *New York Times*, 1993, birželio 22.

[43] Pavadinimą „Nacionalinis gelbėjimo frontas" pirmą kartą pavartojo Rumunijoje 1989 metų gruodžio mėnesį užėmusi valdžią grupuotė.

„Securitate" bei partinės biurokratijos frakcijų ideologiją. Ši ideologija nepropaguoja tarpukario kraštutinių dešiniųjų veiklos tęstinumo, tačiau garbina liūdnai pagarsėjusį nacių šalininką maršalą Antonescu. Jie skelbiasi kairiaisiais, tačiau politinis jų leksikonas yra šovinistinis, piktai antisemitinis ir iš esmės nukreiptas prieš vengrus.

Etnocentrinis populizmas nėra nei kairysis, nei dešinysis: jis švaistosi politiniais lozungais, visiškai nesirūpindamas ilgalaikiu jų poveikiu, ir kaitalioja politiką priklausomai nuo tiesioginių valdančiojo elito interesų. Serbų žurnalistas ir aktyvus demokratas Nebojsa Popovas šį nuolatinį politinių kaukių kaitaliojimą vadina „valdžios dramatizavimu", taikliai apibūdindamas Miloševićiaus etnocentrinį populizmą: „Populizmo tikslai ir simboliai yra didžiuliai, atitinkantys nacijos, kaip visumos, kaip kolektyvo likimą. Jam svetima individo sąvoka. Populizmui istorija yra totalumas, ateitis – totalumas [...]. Jo lyderiai kaitalioja skrybėles ir kostiumus. Jie pasisako tai už karą, tai už taiką, tai palaiko privačią, tai valstybinę nuosavybę, tai jiems patinka JAV, tai jie JAV nekenčia, tai jiems patinka Europa, tai jie nekenčia Europos"[44]. Etnocentriškieji populistiniai lyderiai vienijasi su ekstremistais, kooptuoja juos į valdančiąją koaliciją, o paskui, spaudimui iš Vakarų sustiprėjus, atsikrato nebenaudingais buvusiais partneriais, dėdamiesi racionaliais ir patikimais politikais. Tačiau širdyje jie tebėra įsitikinę, kad vakarietiško stiliaus kapitalizmas jų šaliai nėra nei įmanomas, nei pageidautinas[45].

Etnocentriškasis populizmas yra šovinistinis, persmelktas sąmokslų manijos. Vienas iš labiausiai gerbiamų Serbijos istorikų akademikas Miloradas Ekemćićius nurodo, kad Vatikanas ir jo ginklas – katalikinis nacionalizmas – per visą istoriją buvo aršiausi serbų priešai, kadangi už jų yra Bažnyčia su savo tiesos

[44] „Serbian Populism: Epilogue", interviu su Nebojsa Popovu. *Uncaptive Minds*, t. 8, nr. 3–4, 1995–1996, ruduo–žiema, p. 114, 118.

[45] Termino „populizmas" istoriją radikaliojoje Rusijos tradicijoje žr. Richard Pipes. „Narodnichestvo: A Semantic Inquiry" jo kn. *Russia Observed: Collected Essays on Russian and Soviet History*. Boulder, Westview Press, 1989, p. 103–121.

monopoliu"[46]. Lygiai taip pat Serbijos stačiatikių metropolitas Amfilohije Radovicius tvirtina, kad „virš serbų tautos trankosi katalikiškų ir protestantiškų Vakarų bei izmaelitiškų islamiškų Viduriniųjų Rytų žaibai ir griaustiniai"[47].

Ši kraštutinio nacionalizmo forma turi stiprų autoritarinį elementą – ji viešai remia karinę diktatūrą, kad padarytų galą korupcijai ir „demokratiniam cirkui", todėl yra susijusi su kariuomenės, paprastosios ir slaptosios policijos sluoksniais. Prisiminkime serbų nacionalistų žavėjimąsi militaristinėmis četnikų tradicijomis, Ustašo reabilitavimą Kroatijoje, uolias Rumunijos nacionalinės vienybės partijos pastangas institucionalizuoti Antonescu kultą. Siekdami pasipriešinti demokratiniam individualizmui, šie sąjūdžiai modelių ieško praeityje. Demokratija smerkiama kaip skaldymosi ir heterogeniškumo laidininkė, kurianti anarchinę valstybę, galinčią sukelti etninės vienybės dezintegraciją. Etnocentriška populistinė retorika aukština kolektyvines vertybes, „homogeniškumą", „vienybę" ir „absoliutų susitelkimą". Vienos etnocentriškos populistinės formacijos, tokios kaip Didžiosios Rumunijos partija, šlovina režimą, kitos, kaip Vojislavo Šešeljo vadovaujama Serbijos radikalų partija arba Kroatijos teisių partija, skelbiasi esančios iš esmės komunistinės. Faktiškai jos derina leninistinius organizacijos metodus su fašistine masių mobilizavimo ir manipuliavimo praktika. Kartais, kaip Serbijoje, steigiami paramilitaristiniai daliniai ir tokiems politiniams avantiūristams kaip Šešeljis arba Zeljko Raznatovićius (Arkanas) Miloševićiaus režimas sudarė sąlygas Kroatijoje ir Bosnijoje griebtis masinių žudynių. Četnikų tradicijos atgaivinimas eina išvien su pronacistinių kolaborantų reabilitavimu, o informacija apie Serbijos pajėgų įvykdytus karo nusikaltimus atmetama kaip nusiteikusių prieš serbus sluoksnių (katalikų, vokiečių ir sionistų) propaganda. Negana to, turėdamas Serbijos radikalų prezidento titulą, Šešeljis apsiskelbė „četni-

[46] Cit. iš Popov, „Serbian Populism and the Fall of Yugoslavia", p. 89.

[47] Ten pat, p. 91. Reikia pastebėti, kad reikšmingi stačiatikių Bažnyčios veikėjai atvirai ragina įkurti „teodemokratiją". Vėl iškilo į paviršių slavofilizmas, platinami lozungai, raginantys sukurti didžiulę stačiatikių imperiją nuo „Adrijos jūros iki Japonijos".

kų kunigaikščiu". Iš serbų tautos atminties ištrinami tie elementai, kurie prieštarauja šiai hiperkolektyvistinei, autoritarinei vizijai. Dėl demokratijos ir žmogaus teisių kovoję reikšmingi šalies istorijos veikėjai kaltinami priešiškumu tautos išlikimui. Kalbant apie žmogaus teises, jos laikomos tautos išdavyste.

Tai nereiškia, kad Serbijoje visiškai įsigalėjo etnocentrinis populizmas. 1992 metų gruodžio mėnesį įvykusiuose rinkimuose trečdalis elektorato balsavo prieš Miloševićių, o 1996 metų gruodį vyko didžiuliai protesto mitingai prieš valdančiosios Socialistų partijos rinkimines apgaules. Vis dėlto pilietiškos, demokratinės individualistinės jėgos kol kas nežymios ir sutrikusios, o nacionalistai beveik visuotinai užvaldė represines institucijas, ideologiją ir žiniasklaidą[48].

Kad ir koks kraštutinis, Serbijos atvejis nėra išskirtinis. Rumunijoje pralaimėję „kapelą" buvusieji aparatčikai dangstosi „Vatra Româneascǎ" (Rumunijos žaizdras) sąjūdžiu, įsteigtu 1990 metų kovo mėnesį, likus kelioms dienoms iki kruvinų etninių Tîrgu Mureş susidūrimų. Vėliau „Vatra" įsteigė savo politinę partiją – Nacionalinės vienybės partiją *(PUNR)* su stipria antivengriška politine platforma. 1992 metų vasario mėnesį įvykusiuose rinkimuose *PUNR*-Vatra kandidatas buvo išrinktas Clujo meru ir čia inicijavo metodišką kampaniją prieš demokratines partijas, o pirmiausia prieš Demokratinę konvenciją (kuriai kelerius metus priklausė Rumunijos vengrų demokratinė sąjunga – etniškumo pagrindu suburtas politinis aljansas)[49]. Daugeliu atžvilgių „Vatra" primena antidemokratinį ir antimonarchinį sąjūdį: karalių Michaelį

[48] Žr. Laura Silber. „Serbia Has No Václav Havel". *New York Times*, 1996, gruodžio 12.

[49] 1996 metų birželio mėnesį Funarą perrinko platforma, persiėmusi antivengriškais, ultranacionalistiniais lozungais. Labiausiai stulbinamas Funaro vartojamos ksenofobinės propagandos pavyzdys yra jo įsakymas pradėti archeologinius kasinėjimus priešais karaliaus Mátyaso (Matei) Corvino statulą pačiame Clujo centre. Apsimestinis šio miesto niokojimo argumentas yra romėnų pėdsakų ieškojimas. Svarbiausias klausimas Rumunijos istoriografijoje yra tiesioginės sąsajos tarp užkariautojų romėnų ir šiuolaikinių rumunų. 1996 metais Funaras griežtai pasipriešino draugystės sutarties tarp Rumunijos ir Vengrijos pasirašymui ir ragino ištremti etninius vengrus į „jų šalį".

„Vatros" propagandininkai laiko „nerumunu"[50]. Pirmasis „Vatra" pirmininkas buvo menininkas grafikas Radu Ceontea. Viename žurnale išspausdintame interviu jis aiškiai, bet skaudžiai apibūdino savo vengrofobiškus sentimentus ir baimingas fantazijas:

> Esu kilęs iš grynai rumuniško kaimelio, esančio Mures slėnyje. Valdant vengrams mano kaimas iškentė visas įmanomas skriaudas. Tėvas buvo kaimo mėsininkas, o motina teturėjo keturių klasių išsilavinimą. Vienintelė knyga, apie kurią žinojau iki mokyklos vadovėlių, buvo Biblija. Kai dar buvau visai mažas, tėvas mane mokė nepasitikėti vengrais. Jis aiškindavo, kad „kiekvienas vengras kišenėje nešiojasi virvę". Virvę smaugti rumunams. Vengrais nepasitikėjau visą gyvenimą, bet mano santykiai su jais buvo korektiški. Pramokau net jų kalbos. Siaubingai sudėtinga kalba. 1968-aisiais, po invazijos į Čekoslovakiją, pabūgęs, kad vengrai okupuos Transilvaniją, pasitraukiau į Regatą (Senąją karalystę). Pamatęs, kad nieko neįvyko, 1977 metais grįžau į gimtinę[51].

Panašių pasakojimų galima išgirsti ir iš Serbijos nacionalistų, kuriems atrodo, kad nedėkingieji kroatai, Bosnijos musulmonai ir albanai slapta kėsinasi sunaikinti jų šalį. Todėl romanistas Dobrica Cosićius, vienas iš pagrindinių nacionalistinio Serbijos kryžiaus žygio, kurio kulminacija tapo Jugoslavijos žlugimas, rengėjų apie tariamą savo tautos pažeminimą rašė:

> Serbai geri ir narsūs kariai, tačiau prasti ir baikštūs piliečiai, prasti gyvenimo kūrėjai. Taigi didžioji Jugoslavijos nacija nusmuko iki engiamos, įkalintos daugumos lygio [...]. Jugoslavijos ir bendros šalies idėjai mes atidavėme viską, ką turėjome. Už tai tapome beteisiais, kentėme politinę ir ekonominę hege-

[50] Išsamų nacionalistinio judėjimo pokomunistinėse visuomenėse nagrinėjimą žr. Janusz Bugajski. *Nations in Turmoil: Conflict and Cooperation in Eastern Europe*. Boulder, Westview Press, 1993. Dar žr. vertingą Bugajskio taksonomiją apie pokomunistines nacionalizmo kryptis str. „The Many Faces of Nationalism".

[51] Toliau Ceontea aprašė nuolatinę savo baimę, kad vengrai neužsimanytų išprievartauti ir nužudyti jo žmonos ir dukters. Ceontea pareiškimas *FBIS-EEU*, 1991, vasario 5, p. 42, cit. J. F. Brown. *Hopes and Shadows: Eastern Europe after Communism*. Durham, Duke University Press, 1994, p. 196.

moniją, sulaukdavome tik abejingumo savo kančioms, o šiandien į mus nukreipta arši neapykanta todėl, kad mes nebenorime būti kuklių, nuolankių žmonių mase[52].

Atkreipkite dėmesį į kuopinio įvardžio „mes" kartojimąsi: sunki padėtis buvo kolektyvinė; atpildas, postuluoja mitas, taip pat turi būti kolektyvinis. Šiame keistame lydinyje nomenklatūros retorika apie išsivadavimą suplakta su neofašistiniais neapykantos diskursais tam, kad skatintų autoritarinę nacionalinio kolektyvizmo *sui generis* ideologiją. Prie šios idealizavimo amalgamos pridurkite „dekadentinei" miestų civilizacijai griežtai priešpriešinamas kaimo vertybes. Sunku nesutikti su sociologu Zagorka Golubovićiumi, atskleidusiu kaimiškos kilmės, autoritarizmo ir nacionalizmo ryšį ir atkakliai tvirtinusiu, kad leninistinio pobūdžio industrializacija sukėlė dar didesnę socialinę įtampą bei miestų „sukaimėjimą"[53]. Demokratijos kaip iš prigimties svetimo mistiškai apibrėžiamai tautos dvasiai reiškinio nepripažinimas apžavėtiems etniniams fundamentalistams tampa tikėjimo dalyku. Taigi Dragoslavas Bokanas, leidėjas ir kino režisierius, vadovavęs „Baltiesiems ereliams" – vienai iš daugelio kovojusių privačių milicijų, pareiškė: „Sakiau savo kovotojams, kad jie daro tą pat, ką darė jų protėviai ir ką darys jų ainiai. Netikiu demokratija todėl, kad nemanau, jog kokia nors grupė laisva valia kada nors galėtų pakeisti savo protėvių kursą ir tikslus"[54].

3. *Nostalgiškąjį etnocentrizmą ir liturginį nacionalizmą* apibūdina „tautinės demokratijos" arba etnokratijos bei mėginimo reabilituoti tarpukario kraštutinių dešiniųjų judėjimą idealas. Ryškiausias jo

[52] Cosić, cit. iš Popov. „Serbian Populism and the Fall of Yugoslavia", p. 88–89. Apie baisias šio mitologinio istorijos vaizdinio pasekmes ir etniškai grynos bendruomenės ilgesį žr. Chantal de Rudder. „Le rêve en ruines de la Grande Serbie". *Le Nouvel Observateur*, 1995, rugpjūčio 24–30, p. 30–31.

[53] John Kifner. „Through the Serbian Mind's Eye". *New York Times*, 1994, balandžio 10.

[54] Būdinga tai, kad rafinuotas Bokano žurnalas pavadinimu „Mūsų idėjos" spausdino straipsnius apie Mussolini, Ezrą Poundą ir Rumunijos „geležinę gvardiją".

pavyzdys yra Rumunijos sąjūdis, vadovaujamas buvusio studentų lyderio Mariano Munteanu, 1990 metų birželio mėnesį tapusio viena iš pagrindinių šachtininkų smurto aukų[55]. Ši grupuotė teikia pirmenybę dvasinėms vertybėms ir, atrodytų, yra susijusi su tokiais konservatyviais populistiniais mąstytojais kaip romantinis devyniolikto amžiaus poetas Mihai's Eminescu ir tarpukario filosofas Nae Ionescu. Šis, pareiškęs, kad tikraisiais rumunais gali vadintis tiktai gimusieji stačiatikiais, kritikavo Švietčiamojo amžiaus palikimą, vadindamas jį „sentimentaliomis nesąmonėmis", ir tapo radikalios revoliucijos prieš liberalią modernybę doktrinieriumi. Šis sąjūdis neturi apibrėžtos programos savo propaguojamai vyriausybei, tačiau nuolat reiškia nepasitikėjimą esamais politiniais sąjūdžiais ir partijomis, kurias dėl domėjimosi realiomis rumunų problemomis stokos laiko oportunistinėmis, korumpuotomis, intelektualiomis ir nerumuniškomis. Sociologiniu požiūriu jis atrodo kaip nerimą ir nepasitenkinimą skatinantis judėjimas, pirmiausia suburiantis aukštųjų mokyklų ir universitetų studentus bei neseniai baigusius absolventus. Stačiatikybę Munteanu ir jo sąjūdis laiko rumuniškumo esme: jo „Rumunijos sąjūdis" skirtas privalomo religinio lavinimo įdiegimui mokyklose ir kovai su „pasaulietinio Vakarų materializmo" poveikiu[56].

Lenkijoje taip pat juntami aiškūs mėginimai etninį ryšį apibrėžti priklausymu religinei bendruomenei, o katalikų Bažnyčia kišasi į politinius debatus[57]. Tiesą sakant, etninio religinio fundamentalizmo pakilimas Rumunijoje tiek programa, tiek reikšmingumu yra artimesnis panašiems sąjūdžiams Serbijoje (abiejose šalyse vyrauja stačiatikybė), negu klerikalinėms autoritarinėms

[55] Tai, kad Marianas Munteanu palaikė antiliberalias „gvardietiškas" pažiūras ir kad kyla pavojus, jog studentų sąjūdis pakartos nelemtas tarpukario laikotarpio dešiniųjų avantiūras, pastebėjo Istvanas Deakas straipsnyje „Survivors". *New York Review of Books*, 1992, kovo 5, p. 43–51.

[56] Žr. Michael Shafir. „The Movement for Romania: A Party of 'Radical Return'". *RFE/RL Research*, t. 1, nr. 29, 1992, liepos 17.

[57] Piotr Ogrodzinski, Henryk Szlajfer. „Is the Catholic Church a Threat to Democracy in Poland?". *East European Reporter*, t. 5, nr. 3, 1992, gegužė–birželis, p. 17–20.

srovėms Lenkijoje. Vis dėlto šios dvi religinės tendencijos turi bendrą bruožą – nepasitenkinimą liberaliomis vertybėmis, asmens teisėmis, pasaulietiniu lavinimu ir rinkos konkurencija.

Kai nacionalizmas susiduria su mitologija: kaltė, gailestis ir išsivadavimas

Žlugus komunizmui nacionalizmo pakilimas daugumai Rytų ir Vidurio Europos inteligentų buvo netikėtas. Galų gale visur, išskyrus Rumuniją, „šlovingosios revoliucijos" įvyko taikiai ir švelniai. Dominavusio jų diskurso atramos taškas buvo visuotinės žmogaus ir pilietinės teisės. Erdvėje, kurią kadaise kamavo etninė atskirtis ir autoritarinis fundamentalizmas, buvo vėl atrastos Šviečiamojo amžiaus vertybės. Kai išsisklaidė emancipacijos euforija ir padidėjo pereinamojo laikotarpio kaina, paveikdama plačius socialinius sluoksnius, apeliavimas į pilietinės visuomenės diskursą nuslūgo ir šiose šalyse pradėta ieškoti naujų idėjų, kurios suteiktų intelektualinio ir moralinio cemento, reikalingo visoms visuomenėms, kad neiširtų.

Pirmoje porevoliucinėje stadijoje žavėjimasis tokia pilietinės visuomenės paradigma, dėl kokios buvo kovojama ir kokia buvo suformuluota pototalitarinės santvarkos disidentų subkultūrose, platesniu mastu faktiškai kilo ne iš liaudies patirties. Rytų ir Vidurio Europos gyventojų dauguma nebuvo susijusi su antisemitine veikla ir nesisavino moralinės rezistencijos vertybių. Žinoma, „Solidarumo" atvejis buvo kitoks, tačiau net ir Lenkijoje norminis pilietinio pasipriešinimo kodeksas nesukūrė pozityvios „tiesos politikos" koncepcijos. Iš tikrųjų nuomonių skirtumai daugumoje Rytų ir Vidurio Europos visuomenių buvo nežymūs ir nebūtinai rėmėsi liaudies patirtimi. Tie, kurie užėmė „pilkąją sritį" tarp vyriausybės ir opozicijos, buvo linkę disidentus laikyti moralės šaukliais, neurasteniškais autsaideriais, donkichotais, beveik arba visai nesuprantančiais „tikrojo žaidimo". Pasak vengrų filosofo ir buvusio disidento G. M. Tamáso:

> Pagrindinės politikos mažumos, kuri žinojo apie „disidentų", kaip juos vadino, veiklą, jausmai jų atžvilgiu buvo dvilypiai.

> Tiek, kiek šie akcentavo „teises" ir „laisves", anie taip pat kritikavo vyraujantį politinį interesų ir nuogos valdžios diskursą [...]. Disidentų esmę sudarė, kaip manė tikėję „diktatūros reforma" inteligentai, „nebylus priekaištas". Jų nuomone, disidentai ne tiek liepė režimo vadams „kraustytis po velnių", kiek gėdino stebėtojų daugumą[58].

Nepripažįstanti jokių hierarchinių institucinės valdžios struktūrų ir skepticizmo, moraliai suskilusioje ir ideologiškai nenusistovėjusioje pokomunistinėje santvarkoje pilietinės visuomenės vizija pasirodė ribota. Įprastiniams saitams ir lojalumui netekus prasmės, išplitus nežinomybei, individai ėmė ieškoti atramos taškų, kurie jiems padėtų atpažinti save. Tai buvo ypač būdinga tose Balkanų visuomenėse, kuriose nebuvo išplitusi kolektyvinė disidentų kova ir kurios beveik neturėjo liberalizmo nei pilietinės visuomenės tradicijų. Nesureikšminant pilietinės visuomenės vaidmens Vidurio Europoje reikia pripažinti, kad ten ji buvo kur kas labiau išplėtota negu Pietryčių Europoje. „77 chartija", „Laisvųjų iniciatyvų tinklas" arba „Solidarumas" neatsirado Rumunijoje, Jugoslavijoje, Bulgarijoje nei Albanijoje. Žlugus leninistiniam režimui, „tinkamos praeities", prie kurios galėtų šlietis demokratinės liberaliosios jėgos, buvo per mažai. Pasak Slavenkos Drakulić, „Europos mitas apie mūsų priklausymą europinei šeimai ir kultūrai, kad ir vargšais giminaičiais, išsisklaidė. Mes buvome palikti vieni su ką tik iškovota nepriklausomybe, naujais simboliais, naujais autokratiškais vadais, tačiau visiškai be demokratijos"[59].

Etnocentriškojo populizmo intensyvumas Pietryčių Europoje, ypač palyginus su šiaurine pokomunistinio žemėlapio dalimi, nėra vien tik įgudusių demagogų politinių manipuliacijų pasekmė. Norint tai suprasti, reikia atsižvelgti į vietines tradicijas, nacionalinių religijų (ypač stačiatikių Bažnyčios) vaidmenį ir jų požiūrį į valstybę, komunizmo ir stalinizmo susiliejimo pobūdį vietinėse

[58] G. M. Tamás. „The Legacy of Dissident: How Civil Society has Been Seduced by the Cult of Privacy". *Times Literary Supplement*, 1993, gegužės 14, p. 14.

[59] Slavenka Drakulić. *The Balkan Express: Fragments from the Other Side of War*. New York, Norton, 1993, p. 3.

politinėse kultūrose iki 1989 metų ir, Rumunijos bei Albanijos atveju, ekstremalų atsiribojimą nuo išorinio pasaulio. Be to, būtina atsižvelgti į jokių išsamių ikikomunistinės patirties nagrinėjimų nebuvimą, antifašistinės rezistencijos mistifikavimą ir komunistinius etninių santykių iškraipymus. Šiuo požiūriu Balkanuose kultūrinės pokomunizmo dilemos yra dar didesnės. Kaip tik dėl pilietinių tradicijų ir liberalumo prisiminimų silpnumo šios visuomenės skiriasi nuo savo kaimynių Vidurio Europoje. Tiesa, Vengrijoje ir Čekoslovakijoje disidentai visuomet sudarė mažumą, tačiau sukūrė laisvės koncepciją, kuri po 1989-ųjų tapo naujųjų valdymo formų pagrindu. Kita vertus, santykis su visuotinėmis asmens teisėmis, skirtumų toleravimu, etninio skirtingumo pripažinimu ir visiška lygybe prieš įstatymą Balkanų kultūrose visuomet buvo problemiškas. Tai nepaneigia liberalių ir pliuralistinių tradicijų egzistavimo, o tik parodo, kad jos nepatikimos.

Vienas iš pagrindinių elementų interpretuojant nacionalizmo kaip politinio mito pakilimą pokomunistinėse visuomenėse yra inteligentų vaidmuo ir jų santykis su Vakarais. Vidurio Europos tautų inteligentijoje visuomet buvo stiprus vesternalizuojantis sparnas. Tas faktas, kad vyraujanti dabartinių Vengrijos inteligentų tendencija beveik be išimties nenukrypo į populistinę dešinę, yra susijęs su tuo, kad jie pripažino svarbiausią dvidešimto amžiaus pamoką, o tai, kad pagrindinis konfliktas vyko ne tarp komunizmo ir fašizmo, o veikiau tarp kolektyvistinių ideologijų ir liberalaus individualizmo. Liūdnos pritarimo vienai ar kitai ideokratinei patologijai pasekmės Vidurio Europoje nepraėjo nepastebėtos, tuo tarpu vargu ar galima tą pasakyti apie Balkanus. Tiesa, kiekvienoje iš šių šalių yra liberalių ir neliberalių tautos vizijų, tačiau tuomet, kai, pavyzdžiui, Lenkijos inteligentai pagrindines pastangas sutelkė praeities tyrinėjimui demitologizuoti, Balkanuose vyravo tendencija pridengti gėdingus tautos istorijos puslapius ir fabrikuoti naujas mesianistines, nuolaidžiaujančias savo silpnybėms fantazijas.

Žodis „fantazijos" čia vartojamas kalbant apie paaiškinančių pagrindinius pereinamojo laikotarpio sunkumus kolektyvinių vizijų ir emocijų visumą. Svarbu ne tai, ar šios fantazijos teisingos, nes mitų atveju svarbu jų įtikimumas, o ne tikslumas: „Mitais [...]

tikima ne dėl įtikinamų istorinių įrodymų, o todėl, kad jie įprasmina esamą žmonių patirtį"[60]. O kai ši patirtis nepakeliamai skausminga, mito prireikia tiesiog neišvengiamai. Paguoda, kurią suteikia nacionalistinis mitas, yra bendruomenės palaima, paprastas būdas įveikti pažeminimo ir menkavertiškumo jausmą ir reagavimas į realią ar įsivaizduojamą grėsmę. Negana to, nacionalistinis sprogimas gali būti laikomas revoliucingų pokyčių „iškreiptu padariniu", kurį sukėlė 1989–1991 metų revoliucijos. Tai nereiškia, kad šios revoliucijos pralaimėjo arba padarė dar blogesnę padėtį negu ta, kurią reikėjo panaikinti. „Reakcinė retorika" ignoruoja tai, kad komunizmo laikotarpiu gyvavo iškreiptas, slaptas nacionalizmas, kad juo buvo persmelktos oficialiosios doktrinos ir kad 1989–1991 metų revoliucijos suteikė tik karkasą visavertei jo išraiškai bei galimai transcendencijai[61].

Jau 1987 metais rumunų disidentas matematikas Mihai Botezas prognozavo, kad ateityje šio regiono valstybės taps „etnokomunistinės". Jis atkakliai laikėsi nuomonės, kad siekdamas išsilaikyti valdžioje techninis biurokratinis elitas vis labiau tols nuo anachroniško marksizmo-leninizmo balasto ir rems patrauklesnius nacionalinių interesų simbolius[62]. Kad išsaugotų valdžios monopoliją, jis imsis demagogijos „tėvynė pavojuje" ir nuolaidžiaus bet kokiam politiniam farsui, įskaitant ilgai nepripažintų religinių bei patriotinių vertybių priėmimą. Nesvarbu, kad ši pranašystė neišsipildė nedelsiant: faktas yra tas, kad, pasitraukus korumpuotai, nekompetentingai leninistinei biurokratijai, naujasis elitas, dažniausiai surinktas iš antro buvusiųjų ešelono, elgėsi kaip tik taip, kaip numatė Botezas. Prisiminkime Iono Iliescu arba Boriso Jelcino dalyvavimą stačiatikių religinėse apeigose, o ką jau kalbėti apie Miloševićiaus atvirą serbų dvasininkijos mobilizaciją

[60] Henry Tudor. *Political Myth*. London, PallMall, 1972, p. 124.

[61] „Reakcingo" permainų atsisakymo paneigimą žr. Albert O. Hirschman. *The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy*. Cambridge, Harvard University Press, 1991.

[62] Mihai Botez. „A View from Bucharest". Kn. *Debates on the Future of Communism*, red. Vladimir Tismaneanu, Judith Shapiro. New York, St. Martin's Press, 1991, p. 170–181.

duoti palaiminimą etninio valymo politikai. Dar vienas pavyzdys yra buvusio Ukrainos prezidento Leonido Kravčiuko metamorfozė, iš griežto lenininio ideologo ir prisiekusio Ukrainos nacionalizmo priešo atgimusio Ukrainos patriotu[63].

Neliberalios tendencijos, susijusios su etnocentriniais sąjūdžiais, akivaizdžios dramaturgo Istváno Csurkos ir jo frakcijos, atskilusios nuo „Vengrijos demokratinio forumo" – valdančiosios šalies partijos 1990–1994 metais, atveju. Jo nuomone, pilietybė yra etniškai apibrėžta ir todėl negalima tuo pat metu būti vengru ir žydu arba vengru ir slovaku. Negana to, ši doktrina reabilituoja nacių mitą apie neregimą ir todėl dar pavojingesnį bendrą žydų ir komunistų siekį pavergti vengrų tautą[64]. 1993 metais išvarytas iš VDF, Csurka įkūrė savo politinį sąjūdį skambiu pavadinimu „Vengriškojo kelio vingiai" ir kaip politinį ginklą – „Vengrijos teisingumo partiją"[65]. Vartodamas teisingumo, atpildo ir liaudiško tradicionalizmo retoriką, Csurka ir jo sekėjai skelbiasi saugą „vengriškąją dvasią" nuo purvinos vakarietiškų simbolių ir vertybių įtakos. Tai, kad 1994 metų rinkimuose Csurkai nepavyko pelnyti reikšmingos rinkėjų paramos, žinoma, yra vilčių teikiantis ženklas. Tuo pat metu panašiomis į jo pažiūromis persiėmė svarbesnių partijų politikai, ypač „Smulkiųjų savininkų partijos" lyderis Jozsefas Torgyanas[66].

[63] Tai nereiškia, jog Kravčiukas persiėmė išskirtine nacionalizmo atmaina. Noriu atkreipti dėmesį į tai, kaip lengvai šiuo pereinamuoju laikotarpiu formuojasi politiniai įsitikinimai. Glaustą ir informatyvią posovietinės Ukrainos apžvalgą žr. Alexander Motyl. *Dilemmas of Independence: Ukraine after Totalitarianism*. New York, Council on Foreign Relations Press, 1993.

[64] Įžvalgų Csurkos reiškinio interpretavimą žr. Zoltan Barany. „Mass-Elite Relations and the Resurgence of Nationalism in Eastern Europe". Dokumentas įteiktas Amerikos slavistikos tyrinėjimo pažangos asociacijos suvažiavimui. Phoenix, 1992, spalio 19–22.

[65] „Laisvosios Europos" ir „Laisvės" radijas. *Daily Report*, nr. 125, 1993, liepos 5.

[66] Apie šiuolaikinę tradicinio konflikto tarp populistų ir Vakarų šalininkų Vengrijoje reikšmę žr. Gabor Vermes. „Hungary's Unprecedented Opportunity: A Historical Interpretation". *Comparative Social Research*, t. 14, 1994, p. 19–47. Vengrų ekonomistas Jánosas Mátyásas

Buvęs Slovakijos ministras pirmininkas, antikomunistas ir disidentas Janas Carnogurskis nedviprasmiškai išreiškė antiliberalias ir antivakarietiškas pažiūras, pareikšdamas: „Liberalizmas kelia grėsmę būtinai įvairių visuomenės sluoksnių pusiausvyrai [...], remia dirbtinę vartotojišką kultūrą [...], skatina aplinką, kuri atskiria individą nuo moralės vertybių ir [...] leidžia individui daryti viską, tačiau pamiršta, kad žmogaus sieloje slypi šėtonas"[67].

Šios nacionalistinės partijos ir sąjūdžiai turi polinkį į savigailą: pagrindinės aukos esame mes, lenkai (arba slovakai, ukrainiečiai, serbai, kroatai). Vadovaujantis tokia savanaudiška filosofija, jokia kita tauta nepatyrė didesnių kančių nei ta, kuriai priklauso kalbantysis (rašantysis arba istorikas), neįstengiantis suprasti, kodėl išorinis pasaulis toks nejautrus neprilygstamai sunkiai jo tautos būklei. Kai susvyruoja visa tai, kas nusistovėję, nacionalizmas tampa balzamu nepatenkintųjų ir suirzusiųjų žaizdoms gydyti. Praėjus pusei dešimtmečio po komunizmo žlugimo visame regione plinta ikikomunistinių tautinių ir kultūrinių vertybių nostalgija, todėl suprantama, kodėl atgaivinamas tautos mesianizmo mitas, karštas tikėjimas galinguoju atgimimu kaip dvasine priemone palengvinti komunistinės praeities paliktą „sužeistos kolektyvinės sąmonės skausmą" (Isaiah Berlinas). Lenkų istorikai, pavyzdžiui, savo šalį dažnai vadina nuolatos kaimynų kankinamu, puolamu ir persekiojamu „tautų Kristumi". Serbai ir rumunai kalba apie savo tautų lemtį saugoti civilizaciją nuo Otomanų invazijos. Pasak šių mitologijų, kalbančiojo (rašančiojo) tautai komunizmo sukelta kančia yra ypatinga visuotinė lemtis. Kiekviena etninė grupė atsiduoda savo martirologijai, kuri neretai laikoma žiauriausia ir palankiausia moraliniam atgimimui. Etnocentriš-

Kovácsas savo pranešime „The Uncertain Ghosts: 'Populists' and 'Westernizers' in Post-Communist Eastern Europe", perskaitytame 1996 metų balandžio 20–22 dieną Notre Dame universitete vykusioje konferencijoje „Europe: The One and the Many", siūlė dar kartą aiškiai įvertinti tradicines ideologines dichotomijas Rytų ir Vidurio Europoje.

[67] Carnogursky, cit. iš Arista Maria Cirtautas. „Nationalism in East European Latecomers to Democracy" kn. *Can Europe Work? Germany and the Reconstruction of Postcommunist Societies*, red. Stephen E. Hanson, Wilfried Spohn. Seattle, University of Washington Press, 1995, p. 41–42.

kieji kovotojai, apsvaigę nuo savanaudiškų iliuzijų, elgiasi taip, tarsi nuoširdžiai tuo tikėtų, atmesdami visų nacionalinių mitų sąlyginumą. Kuriami diskursai, pateisinantys organišką susitapatinimą su bendruomene. Taigi kandi Arthuro Koestlerio diagnozė nuskamba bauginamai laiku: „Žodžiai sukelia karus. Jie yra baisiausias žmogaus ginklas"[68].

Svetimtaučių demonizavimas

Kraštutinis nacionalizmas ir ksenofobija yra sinonimiški. Psichologinė jų atspara yra tikėjimas, kad kurią nors bendruomenę kėsinasi sugriauti visas pasaulis. Etnocentriškiems Rumunijos ar Rusijos, Serbijos ar Kroatijos, Slovakijos ar Lenkijos pranašams atrodo, kad komunizmą, oficialiai įtvirtintą terorą ir svetimos marksizmo-leninizmo ideologijos propagandą atnešė ir primetė svetimtaučiai (dažniausiai žydai). Šioje manicheistiškoje schemoje komunistai buvo svetimtaučiai, naujieji lyderiai – svetimtaučiai, disidentai – svetimtaučiai arba ištižėliai, išdavikai, apmokami paslaptingų slaptųjų tarnybų.

Sąmokslo teorijos klesti nuo Serbijos iki Lenkijos, nuo Rumunijos iki Rusijos. Rusų matematikas, buvęs disidentas Igoris Šafarevičius daug rašė apie „nihilistinės ideologijos" nešėjos, „mažos tautos" (turėdamas omenyje žydus, masonus, liberaliąją inteligentiją) sąmokslą, kuriuo ši siekia „galutinai sugriauti religinius ir tautinius gyvenimo pagrindus"[69]. Komunizmo nostalgijai susiliejus su militaristinių ir fašistinių simbolių garbinimu, visuotinio „judėjų–masonų" ir „Volstrito" sąmokslo mitas tapo sudedamąja griežtų antivakarietiškų, antikapitalistinių, antisemitinių ir antiintelektualių pažiūrų dalimi. Jurijus Belovas, pagrindinis

[68] Arthur Koestler. „The Urge to Self-Destruction" kn. *The Heel of Achilles: Essays 1968–1973*. New York, Random House, 1974, p. 14.

[69] Apie intelektualiuosius kraštutinio Rusijos nacionalizmo pagrindus žr. Igorio Šafarevičiaus ir Levo Gumiliovo skyrius kn. Alexander Yanov. *Weimar Russia*. New York, Slovo/Word Publishing House, 1995, p. 230–267.

neobolševikinės Genadijaus Ziuganovo partijos ideologas, Rusiją laiko CŽV, netikusio kaimynių elgesio ir nelaimingo istorinio likimo auka: „Mes esame ypatinga kultūra, ypatinga civilizacija. Negalite šių tradicijų ignoruoti. Mums visuomet grėsė okupacija. Su dabartine santvarka esame okupuoti ne iš išorės, o iš vidaus. Vyriausybė griauna ir kooptuoja tautinį mūsų gyvenimo būdą. [...] Reikia gelbėti valstybę"[70].

Kai regione beveik nebėra žydų, nacionalizmo fanatikai žydu gali pavadinti bet ką. Pavyzdžiui, ekscentriškas lenkų politikas gali pareikšti, kad popiežius Jonas Paulius II, Lechas Walęsa, dauguma katalikų vyskupų, visi trys Lenkijos kardinolai ir trisdešimt procentų Lenkijos dvasininkų yra žydai[71]. Ne tókios ekscentriškos ir tikrai veiksmingesnės buvo užuominos per 1991 metų rinkimus Lenkijoje, kad Tadeuszas Mazowieckis esąs atsivertęs žydas ir kad visą antikomunistinio pogrindžio inteligentijos elitą kontroliavę žydai. Pavadinimas „žydu" tapo pliuralistinės pakraipos Vakarų šalininko simboliu, jį priešpriešinant nacionalistiniam pompastiškumui arba paprasčiausiam padorumui. Lygiai taip pat antisemitinė ar prieš čigonus nukreipta propaganda yra prieš kapitalizmą ir liberalizmą nukreiptų sentimentų išraiška[72]. Romų (čigonų) populiacija tapo patogiu neapykantos protrūkių taikiniu: Europoje didžiausios, bet menkiausiai ginamos mažumos nariai dažnai kaltinami apgavikišku rinkos ekonomikos panaudojimu, sukčiavimu, nacionalinio ūkio grobstymu ir visomis tomis nuodėmėmis, kurios pagal tradiciją priskiriamos žydams. Apginti romus yra pagrindinis besikuriančių demokratijų uždavinys, o kylanti čigonų aktyvumo banga,

[70] Apie Belovo ir kitas panašias antiliberalias pažiūras žr. Lee Hockstader. „New Russian Communists Put on Moderate Face". *Washington Post*, 1996, gegužės 20.

[71] Apie kraštutinius lenkų dešiniuosius ir pažiūras, kurias išreiškė „Lenkų nacionalinės bendruomenės – Lenkų nacionalinės partijos" pirmininkas Boleslawas Tejkowskis žr. John Micgiel. „Poland: A Case-Study". *Political Science Quarterly*, t. 108, nr. 3, 1993, ruduo, p. 7.

[72] Apie fašizmo grėsmę pokomunistinėse visuomenėse žr. Ralf Dahrendorf. *Reflections on the Revolution in Europe*. New York, Random House, 1990, p. 115.

besiformuojančios nacionalinės jų partijos bei sąjūdžiai teikia vilties, kad uždarumo politika neįsigalės[73].

Išvada: gentinis susiskaldymas ar bendradarbiavimas?

Visos pokomunistinio pasaulio šalys tam tikru mastu patiria tarp etnocentriškų autoritarinių tendencijų ir pliuralistinių liberalių krypčių atsirandančią įtampą. Jose vyksta kova tarp liberalių vertybių šalininkų ir tų, kurie palaiko vienalytės, uždaros tautinės valstybės pranašumą[74]. Vis dėlto, vien smerkdami nacionalistinę demagogiją, paveikslo visumos neišvysime; tiesą sakant, šiuo metu tiek Rytų ir Vidurio Europoje, tiek buvusioje Sovietų Sąjungoje įsigali politinė demagogija. Buvę disidentai nušalinti, o jų sekėjai mėgina užgauti jautrias vis labiau irztančių ir nusivylusių gyventojų stygas. Todėl svarbu, kaip atkakliai teigia Stevenas Sestanovičius, neliberaliuosius demagogus atskirti nuo liberaliųjų. Tarp pastarųjų yra nacionalistinių demagogų, kurių ideologiją smarkiai veikia antikomunizmas. Remdamasis „Rucho" sąjūdžio Ukrainoje pavyzdžiu, Sestanovičius prieina prie išvados: „antikomunizmas padeda kurti tautinį identitetą, kuris nėra tik etninis. Jeigu Ukrainoje pavyks išplėtoti demokratiją, liberalieji demagogai – faktiškai *nacionalistiniai* demagogai – tikriausiai pelnys daugiau pasitikėjimo"[75]. Be to, tarpinės institucijos ir asociacijos, kurios paprastai vadinamos pilietine visuomene, gali sumažinti pavojų, kad perdėta nacionalinė karštinė ir fundamentalistinė retorika taps pogromų ideologija. Tokie miestai kaip kosmopolitiška, daugiakultūrė Bosnijos sostinė Sarajevas arba Timişoara

[73] Isabel Fonseca. *Bury Me Standing: The Gypsies and Their Journey*. New York, Knopf 1995.

[74] Vladimir Tismaneanu. *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*, papildytas leidimas. New York, Free Press, 1993. Ypač „Afterword" („Nationalism, Populism, Fascism, and Other Threats to Pluralism in Eastern Europe").

[75] Steven Sestanovich. „The Hour of the Demagogue". *National Interest*, 1991, ruduo, p. 15.

vakarinėje Rumunijos provincijos Banato dalyje yra pavyzdžiai, rodantys, kad etninių grupių bendradarbiavimas tikrai įmanomas. Jeigu institucinis karkasas grindžiamas konsensusu ir teisėtumu, tai aktyvi pilietinė visuomenė gali sutramdyti nacionalistines aistras ir priešiškumą. Pokomunistinėse visuomenėse pilietinės pakraipos grupuočių ir partijų tikslas yra įdiegti susitapatinimo su demokratijos procesu jausmą. Ukrainoje tebevyraujanti pilietiškumo kaip kultūrinio, o ne etninio religinio identiteto vizija tikriausiai yra pradžia, kuri galėtų įkvėpti ir kitas šalis.

Radikalusis nacionalizmas veikia mitologinius vaizdinius ir baugina šalies suskaldymo (arba tautinių mažumų užsienyje persekiojimo) šmėkla. Priešas reikalingas tam, kad būtų galima sukelti netikro solidarumo jausmą – tokį, kuris grindžiamas baime ir įtarumu, o ne pasitikėjimu ir konsensusu, – ir išvengti perėjimo prie tikro pliuralizmo. Todėl, mėginant atskleisti etninės įtampos ištakas pokomunistinėse visuomenėse, teisėtai kyla klausimas: „Kam tai naudinga?"; Kroatijos ir Serbijos atveju akivaizdu, jog išlaikyti baimės ir nestabilumo atmosferą yra suinteresuotas valdantysis elitas. Kritiški inteligentai vadinami „Trojos arkliais", o autoritarinio (arba pusiau autoritarinio) režimo valdžios išsaugojimui prasimanomas prieš „nacionalinius interesus" nukreiptas visuotinis sąmokslas.

Artimiausioje ateityje nacionalizmas neišnyks. Nacionalinis identitetas priklauso modernybei. Jis ir toliau žadins stiprias emocijas, atsidavimą ir atkaklų pasišventimą. Tačiau šios nacionalizmo rūšys nebūtinai yra abipusiškai destruktyvios. Mažumos gali būti skatinamos prisidėti prie tolerantiškos, diversifikuotos civilizacijos kūrimo. Vienijantis Europai, Rytų ir Vidurio Europos tautoms artėjant prie viršnacionalinių institucijų ir struktūrų, gali paaiškėti, kad tradicinis šventų sienų kultas atgyvenęs. Galima būtų tikėtis, kad po šių integracinių tendencijų Rytų ir Vidurio Europos gyventojai savo autoritarinius ir populistinius lyderius prisimins taip pat, kaip ispanai prisimena Franco arba vokiečiai – istorines savo šalies katastrofas. Kad gelbėjimo teorija funkcionuotų kaip mobilizuojanti įsitikinimų sistema, reikalinga išplitusi baimė. Jeigu ekonominis pereinamasis laikotarpis vyks sėkmingai, jei susiformuos pilietinės visuomenės, o politinis gyvenimas bus

grindžiamas konsensusu, tai tokie mitai neteks kerštingos savo galios. Neapykanta ir pavydas žmogaus egzistenciją lydės visuomet, tačiau politinis jų poveikis priklauso nuo to, kaip žmonės geba organizuotis ir peržengti įsisenėjusio priešiškumo bei destruktyvios beprotybės ribas.

4 skyrius

Atpirkimo ožių ieškojimas: fašizmas, antisemitizmas ir mitų kūrimas Rytų ir Vidurio Europoje

Mes esame čia tam, kad prisimintume, kas įvyko, ir atsakingai tartume, kad „jie" nebeturi to daryti.

Umberto Eco, 1995

Dėl apviltų lūkesčių kyla pyktis ir smunka dvasia. Paaiškėjo, kad audringai sveikintas demokratinių visuomenių atėjimas pokomunistiniame pasaulyje yra kur kas problemiškesnis ir labiau vingiuotas procesas, negu manyta iš pradžių. Pasibaigus pirmajai pilietinio entuziazmo ir džiaugsmingų paneuropinių lozungų stadijai, šios visuomenės pasijuto paliktos vienos ir kad Europa (arba Vakarai) nebūtinai trokšta jas pripažinti visateisėmis „klubo" narėmis. Tiesa, Berlyno siena, kaip apčiuopiamas simbolis, riba tarp dviejų pasaulių – to, kuriame klesti teisės ir gerovė (tegu ir netobulos), ir to, kurį valdo valdžios ištroškę sugedę oligarchai ir kuriame vyrauja nepritekliai, įtarumas ir baimė, – griuvo. Tačiau vis labiau aiškėjo, kad skirtumai tarp Rytų ir Vakarų (dauguma jų buvo ir iki komunizmo) išlieka žlugus leninizmui.

Supratę, kad politinis išsivadavimas neatnešė ekonominio pagerėjimo nedelsiant, daugelis žmonių ėmė ilgėtis praėjusių autoritarinio tikrumo dienų. Tai, kas Rytų ir Vidurio Europoje (įskaitant Rusiją ir kitas buvusios Sovietų Sąjungos šalis) sekė po to, daugeliu atžvilgių buvo nusiminimo, sudužusių iliuzijų ir abipusių kaltinimų atmosfera. Pagrindiniu politiniu lozungu vėl tapo klausimas: „Kas dėl to kaltas?" Sugrįžo senieji mitai apie išdavystę, apleistų aukų dalią, kuriais neretai mojuoja apsišaukėliai tautos atpirkėjai. Kai individas pasijunta neišvengiamai atstumtas ir aplinkinį pasaulį suvokia kaip moralinę tuštumą, atsiranda pagrindas naujoms nepakantumo atmainoms. Stigmos ir įniršio politikos esmė yra nepakeliamas sugriauto orumo ir įžeisto išdidumo jausmas. Liberalusis individualizmas yra kaltinamas veidmainiškumu, o parlamentarizmas laikomas tramplinu sugedusiems

politikams. Socialinės suirutės ir moralinio chaoso laikais radikalios nacionalistinės mitologijos išreiškia nuoskaudas tų, kurie mano, kad kitos grupės (vidaus ar išorinės) menkina jų bendruomenę. Šiais mitais yra kuriamos grėsmingos infiltruotų priešų, paprastai siejamų su „demokratiniu mentalitetu", vizijos. Taigi jau 1904 metais italų rašytojas, pagrindinis Mussolini fašistinės doktrinos įkvėpėjas Giovanni Papini davė valią savo neapykantai demokratiškų, liberalių visuomenės sluoksnių atžvilgiu: „Kad ką nors karštai mylėtum, privalai kažko nekęsti. Nė vienas geras krikščionis negali mylėti Dievo, jeigu nejaučia neapykantos šėtonui"[1]. Šėtonas buvo „vidaus priešas".

1942 metais išleistame klasikiniame darbe apie nacizmo pakilimą vokiečių tremtinys politikos filosofas Sigmundas Neumannas Hitlerio sėkmę siejo su tuo, kad buvo daugybė valdančio politinio chaoso dezorientuotų bedarbių, nemačiusių savo ateities liberalioje santvarkoje. Nereikia pervertinti analogijų tarp trečiojo dešimtmečio Vokietijos ir šiuolaikinės Rytų Europos, tačiau negalima ignoruoti ir stiprių šovinistinių pokomunistinio pasaulio gyventojų nuotaikų gajumo[2]. Naudojantis politinės kovos su infiltruotais priešais, grobuoniškais plutokratais ir svetimtaučių sąmokslais žargonu, šiomis nepatenkintomis masėmis (visų pirma pramonės darbininkais, kuriems privatizacijos procesas atneša pralaimėjimą, bet kartu ir augančiu intelektualiuoju proletariatu) lengva manipuliuoti: „Galima sakyti, jie yra mūsų dienų 'politinė rezervinė armija' [...]. Jie yra politiniai sieliai. Jie tik parodo, kad

[1] Walter L. Adamson. „Avant-Garde Political Rhetorics: Prewar Culture in Florence as a Source of Postwar Fascism". *History of European Ideas*, t. 16, nr. 4–6, 1993, p. 754.

[2] Šiame skyriuje (tiesą sakant, ir knygoje) nesiekiu sukurti įspūdį, kad pokomunistinėse visuomenėse fašizmas įgauna grėsmingą pavidalą. Galų gale juk viešosios nuomonės apklausos šiose šalyse rodo masinį pritarimą demokratinėms vertybėms ir institucijoms. Noriu išryškinti tik sąryšį tarp, viena vertus, dabartinių audringų socialinių bei kultūrinių aplinkybių ir, kita vertus, apmaudo simbolių bei pažiūrų konsteliacijų išsidėstymo. Tuo pat metu negalima pervertinti politinių mitų poveikio, ką labai aiškiai parodė 1996 metų prezidento rinkimai Rusijoje: kaip tik kalbos apie išdavystę ir persekiojimą leido Ziuganovui ir jo atkurtai Komunistų partijai ištrūkti iš politinio geto ir tapti nacionaline jėga.

kyla vandens lygis, galintis išardyti užtvankas. Nuolatiniai bedarbiai kelia pavojų esamai tvarkai; jie pavojingi ir revoliucijai. Jų radikalizmas netikras. Jis nesiremia esminiais klausimais, socialinių ir politinių blogybių ištakomis. Jis neturi šaknų, kadangi jie patys nėra įsišakniję visuomenėje. Jų revoliucija pirmiausia yra destruktyvi. Tai veiksmas, o ne atsakinga veikla. Tai – 'nihilizmo revoliucija'"[3].

Neturėtume pamiršti, kad nacionalsocializmas buvo ne tik teroristinė ideologija ir žudikiška diktatūra, o ir masinė pagunda, kurią kėlė nepakeliamas nerimo jausmas ir nepasitenkinimas liberaliomis institucijomis. Tariant istoriko Fritzo Sterno žodžiais: „Iki 1933-ųjų buvo pagunda tikėti Hitleriu kaip išgelbėtoju, tikėti nacionaliniu atgimimu. Kelias į nacionalsocializmą vedė per asmeninių baimių, kolektyvinio nerimo ir pasipiktinimo dykumą. Magėjo pasiduoti diktatoriui, tikėti stebuklu. Hitleris pažadino žmogaus valią ir dievišką įžvalgą. [...] Daugumai žmonių buvo lengva nepastebėti to, kuo nacionalsocializmas yra grėsmingas ir radikaliai blogas. Jie griebėsi pseudoreliginės jo pusės, taip sumaniai ir tokioje daugybėje lygmenų pateikto pažado išvaduoti"[4]. Žiūrint iš mūsų perspektyvos, šis soteriologinis radikalaus nacionalizmo kreipimasis yra nepaprastai svarbus: jis žada išgelbėjimą per vertingų savo gebėjimų paaukojimą, jis pliekia liberalius Vakarus už savanaudiškumą bei atjautos stoką ir etninio grynumo vardu kursto minios instinktus.

Tai, kas įvyko Serbijoje žlugus Jugoslavijai, yra tokios nacionalinės isterijos politikos įkūnijimas: politinės vertybės buvo pajungtos aukščiausiam nacionalinės didybės tikslui, ją apibrėžiant per atskirtį visų, kurie yra kito kraujo, išpažįsta kitą tikėjimą arba paprasčiausiai mato kitokios kultūros privalumus. Nacionalizmas virto valstybine religija, pirmapradiškumo mitu. Tas mitas tapo

[3] Žr. Sigmund Neumann. *Permanent Revolution: Totalitarianism in the Age of International Civil War*. New York, Praeger, 1965, p. 31–32. Pratarmę šiam antrajam leidimui parašė Hansas Kohnas, vienas iš perspektyviausių nacionalizmo tyrinėtojų.

[4] Fritz Stern. *Dreams and Delusions: The Drama of German History*. New York, Knopf, 1987, p. 149.

karo ir karštligiškos propagandos, kurią rezgė istorijos apsėsti inteligentai, talkininkaujami apokalipsinių, panašių į Slobodaną Miloševičių demagogų, įrankiu. Pasak paskutinio Amerikos ambasadoriaus Belgrade Warreno Zimmermanno, „Jugoslavijos skilimas yra klasikinis primesto iš viršaus nacionalizmo pavyzdys – manipuliuojamo nacionalizmo regione, kuriame taika istoriškai vyravo ilgiau negu karas ir kurio ketvirtis gyventojų susituokę su kitataučiais. Manipuliuotojai toleravo ir net provokavo etninį smurtą, siekdami sukelti nesantaiką, kurią spauda paskui galėtų sustiprinti, o tai skatintų smurtauti toliau"[5]. Daugelis pokomunistinių visuomenių pasirinko etniškai vienalytės bendruomenės idealą, tai tiesa, tačiau tik Serbija jį pavertė karinga, visa apimančia ideologija, kurią materialiai ir žmogaus jėga palaikė didžiulė Jugoslavijos kariuomenės infrastruktūra.

Kita vertus, nederėtų nekreipti dėmesio ir į Kroatijos valstybinės valdžios etnocentrinio autoritarizmo vaidmenį. Savamokslio istoriko Franjo Tudžmano nacionalistinis atsidavimas kyla iš visa apimančios neracionalios emocinės matricos: „nepaaiškinamų sąsajų su gimtuoju židiniu neįmanoma nei nuslopinti, nei nubraukti"[6]. Homogenizuojantį identiteto supaprastinimą vien tik iki priklausymo pseudotranscendentinei kilmės bendruomenei įžvalgiai užfiksavo kroatų rašytoja Slavenka Drakulić: „Drauge su milijonais kitų kroatų buvau priremta prie tautiškumo sienos, spaudžiama Serbijos ir federacinės armijos ne tik iš išorės, bet ir nacionalinės homogenizacijos pačioje Kroatijoje. Štai ką su mumis daro karas: suveda į vieną dimensiją – naciją. Tačiau tokio tautiškumo problema yra ta, kad anksčiau mane apibūdindavo išsilavinimas, darbas, mintys, būdas ir – teisingai – taip pat ir mano tautybė, o dabar jaučiu, jog visa tai man atimta. Esu niekas, nes nebesu asmenybė. Aš – viena iš 4,5 milijono kroatų"[7].

[5] Warren Zimmermann. „Origins of a Catastrophe". *Foreign Affairs*, t. 74, nr. 2, 1995, kovas–balandis, p. 12.

[6] Franjo Tudjman. *Nationalism in Contemporary Europe*. New York, Columbia University Press, 1981, p. 272.

[7] Slavenka Drakulic. *The Balkan Express: Fragments from the Other Side of the War*. New York, Norton, 1993, p. 51.

Agrarinės, pastoralinės, neoromantinės etninio grynumo vizijos priešpriešinamos pilietiniam individualizmui. Vakarus palaikantys liberalai laikomi „neturinčiais šaknų kosmopolitais", negebančiais pajusti mįslingo potraukio į etniškumą. Galbūt kruvinus dvidešimto amžiaus pabaigos etninius konfliktus būtų perdėta aiškinti „civilizacijų susidūrimu". Vis dėlto faktas yra tas, kad pereinamasis laikotarpis Balkanuose atsilieka ir kad šių šalių elitas, kurį kadaise kontroliavo Otomanų ir carizmo imperijos, palaikė ne pilietinį, o etninį savo tautų apibrėžimą. Tačiau ir vėl čia ne tik religinio ar kultūrinio palikimo dalykas, taigi Samuelis Huntingtonas nepakankamai įvertina komunistinio palikimo ir šių laikų elito vaidmenį, rašydamas: „Ryškiausiai Europą dalijusią geležinę ideologijos uždangą pakeitė aksominė kultūros uždanga"[8]. Šių naujų neapykantos ir įsiūčio kupinų sąjūdžių ištakos yra ne tik kultūrinės ar civilizacinės, o ir politinės. Kaip tik politinis elitas (arba „organiškieji" jo inteligentai) švaistosi kalbomis apie atskirtį. Jos vėliau tampa neliberalių demagogų amunicija. Kaip tik inteligentijos elitas yra atsakingas už nesiliaujantį istorijos perrašinėjimą (arba valymą), vadovaujantis savanaudiškais, vienadieniais interesais[9].

Kuo stipriau juntama atskirtis, istorinis nereikalingumas ir socialinė įtampa, tuo didesnė pagunda versti atpirkimo ožiais tuos, kurie laikomi kitokiais, „nenormaliais". Rasistinėse fantazijose toks tariamas „nenormalumas" niekinamose karikatūrose žydus (ar juodaodžius) vaizduojant tarsi išsigimėlius tampa absurdiškas. Piktųjų dvasių išvarymo procesijos, simboliniai persekiojimo ritualai bendruomenės organiškos vienybės sutvirtinimui supinami su magija ir paslaptingumu: „Toks persekiojimo mechanizmas kolektyvinį aukų, greitai susivienijančių prieš mažumas dėl men-

[8] Samuel Huntington. „The Clash of Civilizations?". *Foreign Affairs*, t. 72, nr. 3, 1993, vasara, p. 31. Ar galima Miloševićiaus ir Tudžmano konfliktą rimtai laikyti susidūrimu tarp Rytų ir Vakarų?

[9] Apie Rumunijos kultūrinio elito vaidmenį tiek praeitį (fašistinę ir komunistinę) prisiimant, tiek neigiant žr. Dan Pavel. *Etica lui Adam, sau de ce rescriem istoria* (Adomo etika, arba kodėl perrašinėjame istoriją). Bucharest, Editura Du Style, 1995.

kos pastarųjų integracijos, nerimą ir nusivylimą pakeičia nusiraminimu“[10]. Tuo pat metu René Girard'as priduria, kad atpirkimo ožių ieškojimas nėra paprastas kaltės priskyrimas, remiantis sąmoningu istorinių faktų falsifikavimu. Dvasinis mechanizmas yra kur kas sudėtingesnis, taigi ieškantysis atpirkimo ožių neabejoja, kad auka bausmės visiškai nusipelnė: „Persekiotojai tiki savo aukos kaltumu; jie įkalinti persekiojimo iliuzijos, kuri yra ne tik idėja, bet ištisa vaizdinių sistema. Šios sistemos varžtai leidžia mums kalbėti apie persekiotojo nesąmoningumą, o tą įrodo faktas, jog tie, kurie šiandien labiausiai įgudę pastebėti kitų atpirkimo ožius (Dievas mato, mes tą mokame gerai), nesugeba atpažinti savųjų“[11].

Taigi tariama grėsmė bendruomenės išlikimui identifikuojama su tais individais ir grupėmis, kurie dėl savo kilmės, religijos arba kultūrinių modelių negali būti suvesti į homogenizuojantį tos grupės identitetą. Taigi disidentai, kritiškai nusiteikę inteligentai bei etninės arba seksualinės mažumos apšaukiami patogeniniais, užkrečiamais skaldymo veiksniais („parazitais“) ir pasmerkiami atskirčiai arba – kraštutiniu atveju – sunaikinimui[12]. Radovanas Karadžićius šį postūmį išreiškė pripažindamas, jog Sarajevą, keturis amžius buvusį etninės tolerancijos ir mandagumo simboliu, įsivaizduoja „kaip Berlyną tebestovint sienai“[13]. Taigi demonizuojamas pašalietis turi būti eliminuotas prievarta, kad būtų galima apsaugoti bendrą kilmę turinčios etninės bendruomenės susitelkimą, atmintį ir likimą. Ekstremalus Rusijos nacionalistas demagogas Vladimiras Žirinovskis atvirai pareiškė dau-

[10] René Girard. *The Scapegoat*. Baltimore, Johns Hopkins University Presss, 1986, p. 39.

[11] Ten pat, p. 40–41.

[12] Šio poreikio ištakos siekia Prancūzijos revoliucijos laikus. 1793 metų gruodžio 25-tąją Maximilienas Robespierre'as „Traktate apie revoliucinės vyriausybės principus“ dėl visų krizių kaltino svetimtaučius. 1794 metų balandį Visuomenės saugumo komitetas svetimtaučių įstatymu uždraudė jiems užimti visuomenines pareigas ir atėmė pilietines teises. Pasirėmus jakobiniška „amalgamacijos“ logika, įstatymas pritaikytas ir buvusiems diduomenės nariams. Žr. Julia Kristeva. „The Strangers“. *Paritsan Review*, 1991, žiema, p. 88–100.

[13] Zimmermann, „Origins of Catastrophe“, p. 20.

giatautės valstybės nepripažįstąs: „Internacionalizmas reiškia mišinį; nacionalizmas reiškia kokybę. Nacionalizmas yra tarsi atskiras, o ne daugiabutis namas [...]. Jeigu pripažįstame, kad kuriame tautinę valstybę su tautine ideologija be jokių „euroazijizmų" ar „atlantizmų", tai pirmasis mūsų uždavinys yra nustatyti nacionalines sienas. Jos turi būti aiškiai nubrėžtos ir gerai užrakintos"[14].

Vadovaujantis tokia diskriminacine logika, žydas tampa tikriausiu svetimtaučiu, keliančia grėsmę etniniam rojui ardomąja jėga. Antisemitizmu kaip politiniu mitu remiamasi ne todėl, kad jis teisingas – tokiame kontekste tai neaktualu, – o todėl, kad jis veikia emocijas. Pasak Georgeso Sorelio, politiniai mitai „yra ne apibūdinimas, o apsisprendimo veikti išraiška"[15].

Grėsmingas, konspiracinis „kitų", kurie vaizduojami visagale, visiškai susivienijusia grupe, egzistavimas yra fantazija, neleidžianti vyraujančiai nacijai perprasti savo pačios poreikių ir realių interesų. Net ir holokaustą antisemitas laiko žydų prasimanymu, skirtu įdiegti nežydams kaltės ir gėdos jausmą. Sunkiai įsivaizduojamas „Shoah" unikalumas atmetamas stalinizmo padarytų žiaurumų vardu: Gulagas (tendencingai siejamas su žydų dalyvavimu represiniame komunistų aparate) yra argumentas prieš tuos, kurie ragina ištirti fašistinę praeitį. Slovėnijos sociologas ir psichoanalitinis mąstytojas Slavojus Žižekas, taikliai apibūdindamas antisemitines fantazijas, laiko jas neurasteniškos reakcijos į tai, kad visiškai vienalytė, panaši į korporaciją nacionalinė būtis neįmanoma, apraiškomis. Net būtų galima sakyti, kad totalitariniai (dešiniųjų ar kairiųjų) sąjūdžiai, siekdami mobilizacinių tikslų, privalo turėti tokius „kitus": „Fašizmui „žydas" yra prie-

[14] Žr. Graham Frazer, George Lancelle. *Absolute Zhirinovsky: A Transparent View of the Distinguished Russian Statesman*. New York, Penguin Books, 1994, p. 139.

[15] Georges Sorel. *Reflections on Violence*. London and New York, Collier Books, 1961, p. 50. Turiningą politinės Sorelio filosofijos aptarimą žr. Zeev Sternhell, Mario Sznajder, Maria Asheri. *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution*. Princeton, Princeton University Presss, 1994.

monė atkreipti dėmesį į savo paties neįmanomumą: pozityviu savo buvimu jis yra tik visiško totalitarinio projekto neįmanomumo įkūnijimas. [...] Visa fašistinė ideologija suformuota kaip kova su elementu, kuris išlaiko imanentinį paties fašistinio projekto neįmanomumą: „žydas" yra tik fetišinis tam tikro fundamentalaus blokavimo įkūnijimas"[16].

„Žydų" pavertimas grėsmingų svetimtaučių figūra eina išvien su siauru tautinės istorijos fetišizavimu ir piktu bet kokių mėginimų jį demistifikuoti smerkimu. Raginimus išsklaidyti pronacistines arba paprasčiausiai autoritarines praeities figūras (Rumunijos maršalą Ioną Antonescu, Vengrijos regentą admirolą Miklosą Horhny arba popilsudskinį Lenkijos pulkininkų režimą) supančią aurą dauguma Rytų Europos gyventojų – politikų ar paprastų piliečių – laiko mėginimais sumenkinti jų nacionalinį orumą, įžeisti garbės jausmą ir apjuodinti praeitį. Kai išnyksta visi kiti pasididžiavimo ir kolektyvinio identiteto šaltiniai, praeitis tampa įteisinimo principu, o mitai atgaivinami tam, kad patvirtintų istorinį grupės pirmapradiškumą, kultūrinį pranašumą ir pasipūtėliškas pretenzijas į teritorinį dominavimą. Aistringas vokiečių romantikų filosofo Johanno Gottlobo Fichte's šūkis, tapęs šiuolaikinio nacionalizmo pagrindu, etnocentriškai nusiteikusių kovotojų Rytų Europoje ausiai skamba tarsi muzika: „Taigi tauraus žmogaus tikėjimas savo įtakos amžinumu net ir šioje žemėje grindžiamas viltimi, jog tauta, iš kurios jis kilęs, yra amžina, ir ta jos ypatybe, kad pagal nerašytą įstatymą, apie kurį kalbėjome, į ją neįsimaišo ir jos negadina svetimas elementas, nepriklausantis to įstatymo funkcijų visumai"[17]. Taigi etninės ar kitos mažumos laikomos neramumų ir nesantaikos šaltiniu, abejotinai lojaliomis tautos išlikimui vaidingomis grupėmis. Jas privalu nutildyti, kad įsivyrautų dominuojančios grupės kalba.

[16] Slavoj Žižek. *The Sublime Object of Ideology*. London, Verso, 1989, p. 127.

[17] Johann Gottlob Fichte. *Addresses to the German Nation*. 1808, cit. iš *Communism, Fascism, and Democracy*, red. Carl Cohen. New York, Random House, 1972, p. 286.

Praeitis, kuri niekuomet neišblėsta

Atrodo, kad praeities neigimas, sunkiai įveikiama savigaila ir savęs idealizavimas pradinėse demokratijos stadijose Rytų Europoje, ir ne tik ten, yra užkrečiamas. Prisiminkime nesibaigiančius vokiečių, prancūzų, italų ir austrų debatus dėl rezistencijos, kolaboravimo ir bendrininkavimo genocido akcijose Antrojo pasaulinio karo metais. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, Prancūzijos politinė valdžia tik daugiau kaip po dviejų dešimtmečių pripažino, kad Vichy režimo pagrindu buvo tvirtas antisemitizmas ir kad prancūzų pareigūnai (tiek Vichy kontroliuojamos srities, tiek nacių okupuotos Prancūzijos dalies) talkininkavo vokiečiams, deportuodami žydus į naikinimo stovyklas. Buvusio prezidento, socialisto François Mitterand'o pozicija (šiuo požiūriu ji atitinka nuo seno gerbiamą degolininkų traktuotę) buvo ta, kad institucinis ir teisėtas pažiūrų skirtingumas bei Vichy režimas buvo suskaidęs Prancūzijos valstybę, todėl Respublikai nėra reikalo atsiprašyti už nusikaltimus, kuriuos padarė neteisėta vyriausybė[18]. Tai, kad fašistinė ideologija gimė ne Vokietijoje, o Prancūzijoje, daugelis prancūzų inteligentų, tarp jų – Isaiah Berlinas ir Zeevas Sternhellas – net ir dabar laiko skandalu[19].

[18] Pavyzdžiui, 1994 metų rugsėjo mėnesį Mitterand'as pareiškė: „Prancūzijos vardu aš neatsiprašinėsiu. Respublika su tuo neturi nieko bendro. Nemanau, kad Prancūzija už tai atsakinga." Ironiška, bet tik 1995 metais ką tik išrinktas degolinių pažiūrų prezidentas Jacquesas Chiracas šiam nenorui prisiimti atsakomybę padarė galą, atvirai pareikšdamas: „Šios tamsios valandos amžiams suteršė mūsų istoriją ir yra įžeidimas mūsų praeičiai bei tradicijoms. Taip, prancūzai, Prancūzijos valstybė parėmė nusikalstamą okupantų beprotybę." Žr. Marlise Simons. „Chirac Affirms France's Guilt in Fate of the Jews". *New York Times*, 1995, liepos 17. Daugiau šiuo klausimu žr. Susan Zucotti. *The Holocaust, the French and the Jews*. New York, Basic Books, 1993. Apie Mitterand'o ryšius jaunystėje su tarpukario radikaliais dešiniaisiais žr. Tony Judt. „Truth and Consequences". *New York Review of Books*, 1994, lapkričio 3, p. 8–12.

[19] Žr. Sternhell ir kt. *The Birth of Fascist Ideology*; dar žr. puikią sero Isaiah Berlino studiją „Joseph de Maistre and the Origins of Fascism" jo kn. *The Crooked Timber of Humanity: Chapters in the History of Ideas*. New York, Knopf, 1991, p. 91–174. Kaip ir Sorelis, de Maistre'as padarė didelę įtaką mistiškų Rumunijos revoliucionierių, visų pirma jaunojo Mir-

Vis labiau ryškėja fašizmo menkinimo tendencija. Pavyzdžiui, Italijos neofašistinio „Nacionalinio aljanso" lyderis Gianfranco Fini, kurį į pagrindinę politiką įtraukė lemtingieji 1994 metų kovo rinkimai, bukai garbino diktatorių Benitto Mussolini kaip „didžiausią amžiaus valstybės veikėją"[20]. Prieš kelerius metus toks pareiškimas būtų sukėlęs moralinį šoką, tačiau atrodo, jog dauguma italų pamiršo, kas yra fašizmas: tai buvo sistema, kuri neigė asmens teises, tyčiojosi iš teisingumo, griovė pilietinę visuomenę, piliečius pajungė viską kontroliuojančiai, visur prasismelkiančiai policinei valstybei ir ištisų žmonių grupių nelaikė žmonėmis[21]. Italijos pofašistų arba neofašistų rinkiminė sėkmė iš dalies skatina iš naujo apibrėžti dešiniojo sparno radikalizmą, suteikti jam respektabilumo išorę ir aprūpinti retorika, atliepiančia šiose šalyse stiprėjančias nuotaikas, nukreiptas prieš svetimtaučius bei emigrantus. Šis pomoderniškasis fašizmas nėra atviras antisemitizmas, tačiau išreiškia režimų bei lyderių, kurių politikos kertinis akmuo buvo rasizmas, nostalgiją. Pasak italų sociologo Franco Ferrarotti, „aš juos pavadinčiau atmiestais fašistais. Tai respektabilaus, padoraus fašizmo rūšis, nors skamba paradoksaliai. Be to, jie išreiškia šios šalies nuotaiką, labai konservatyvios šalies, kurią sukūrė, ir sukūrė greitai, daugybė žmonių. Jie nori ją išsaugoti, taigi krypsta į dešinę"[22].

cea Eliade's ir E. M. Ciorano, politinių doktrinų susiformavimui. Emigravęs į Prancūziją ir visiškai atsiribojęs nuo savo fašistinės praeities, Cioranas parašė vieną iš turiningiausių Josepho de Maistre'o rašytos kritikos, nukreiptos prieš modernybę, interpretacijų; Isaiah Berlinas labai vertino Ciorano įžvalgas. Žr. E. M. Ciorano apybraižą „Joseph de Maistre: An Essay on Reactionary Thought" jo kn. *Anathemas and Admirations*. New York, Arcade Publishing/Little Brown, 1991.

[20] Žr. Alan Cowell. „Leader of Italian Neo-Fascist Praises Mussolini". *New York Times*, 1994, balandžio 2. Geriausias šaltinis apie Italijos fašizmą tebėra Renzo de Felice. *Le fascisme: Un totalitarisme à l'italienne*. Paris, Presses de la Fondation Nationale de Sciences Politiques, 1988. Originalas italų kalba išleistas 1981 metais.

[21] Praeities neigimas ir „rūšinio fašizmo" atgijimas meistriškai išnagrinėtas Umberto Eco. „Ur-Fascism". *The New York Review of Books*, 1995, birželio 22, p. 12–15.

[22] Žr. Alan Cowell. „Italy's Neo-Fascists: Have They Shed Their Past?" *New York Times*, 1994, kovo 31.

Siekdami revizionistinių tikslų perrašyti istoriją pagal savo pažiūras, neofašistai nutylėjo Mussolini po 1938-ųjų vykdytą antisemitinę politiką ir visą dėmesį sutelkė į ankstyvuosius jo laimėjimus visuomeniniame darbe, administravime bei antikorupcinėse kampanijose.

Austrijos dešiniųjų „Laisvės partijos" lyderis Jörgas Haideris, kreipdamasis į elektorato sluoksnius, nusivylusius įvesta partine sistema, taip pat švaistėsi ksenofobiškais lozungais. Nusistatęs prieš imigrantus, skelbdamas populistinius lozungus „Austrija – austrams", Haideris dažniausiai nepritaria demokratinei politikai. Prieš santvarką nukreipta retorika jam padeda atrodyti būsimuoju tautos atpirkėju. Pasak jo: „Italijos politinė sistema griūva todėl, kad sugedusi. Po kelerių metų tas pat bus Austrijoje ir tuomet atsiras visiškai nauja politinė sistema"[23]. Šiame pareiškime nesunku įžvelgti revoliucingą antivalstybinį užsidegimą ir ksenofobišką aistrą, o tai visuomet buvo fašizmo ženklas.

Naujieji dešiniųjų sąjūdžiai, kritikuodami liberalius priešininkus, vartoja nacionalinės savigynos diskursus. Blogis įžvelgiamas tiek liberalios sistemos (kurią viešai smerkia kaip „humanistinį etosą") silpnybėse, tiek svetimtaučiuose, kurie piktnaudžiauja kilniaširdišku prieglobsčiu ir imigracinės politikos privalumais. Pakantumas dažniausiai laikomas liberalaus ištižimo išraiška – pagrindine grėsme šalies ateičiai, – o pliuralistinės vertybės sukarikatūrinamos, kad naujieji radikalai atrodytų kaip „įstatymo ir tvarkos" šalininkai. Italų neofašistinio jaunimo lyderio Giuseppe Scopelitti žodžiais tariant, „mes nuo kairiųjų skiriamės vertybėmis. Kairieji pritaria abortams ir eutanazijai, o mes prieštaraujame. Kairieji nori liberalizuoti narkotikų vartojimą, o mes esame prieš. Mes manome, kad visuomenės centre turi būti šeima, ir nenorime matyti tokios Europos, kurioje įteisinamos homoseksualų santuokos"[24]. Tokias pat pažiūras dažnai išreiškia prancūzų dešinieji, susitelkę į Jean-Marie Le Peno Nacionalinį frontą.

[23] Žr. Craig Whitney. „In Europe, the Right Also Rises". *New York Times*, 1994, lapkričio 14.

[24] Žr. William Drozdiak. „Italian Neo-Fascists Move toward Center, but Europe Still Frets". *Washington Post*, 1994, gegužės 20.

Vokietijoje nacistinė praeitis išlieka nuolatiniu atramos tašku, šiais laikais motyvuojančiu politines ir strategines alternatyvas. Simptomiška yra istorinė, verčianti perkratyti sąžinę polemika *(Historikerstreit)* dėl holokausto unikalumo, kurios pradininkas buvo istorikas Ernstas Nolte, genocidinę nacių diktatūrą sąlygiškai priskyręs „Europos pilietiniam karui"; iš dalies tai yra konservatyvi kryptis, siekianti atgaivinti nacionalinį vokiečių išdidumą[25]. Sprendimas iki 2000 metų perkelti sostinę iš Bonos į Berlyną sukėlė audringų debatų ir polemikų tarp tų, kurie mano, kad praeitis neturi valdyti dabarties, ir tų, kurie, kaip sociologijos filosofas Jürgenas Habermasas, bijo, kad atkūrus šį tradicinį imperinės galios simbolį gali prisikelti senieji vokiškojo nacionalizmo demonai. Tačiau tokio pavojaus pervertinti nereikėtų. Demokratinės tradicijos Vokietijoje susijungė, ir jokia pagrindinė politinė partija nei sąjūdis nekelia rimto pavojaus konstituciniam šalies konsensusui. Vokietijos patirtis rodo, kad esant demokratinėms valdymo formoms pasirengimą stoti prieš praeitį ir su ja susitaikyti palankiai veikia laisvas priėjimas prie archyvinių šaltinių, nevaržomų ryšio priemonių tinklo buvimas ir nusistovėjusios laisvo idėjų bei informacijos platinimo tradicijos[26].

Romantizuojamos praeities nostalgija ir linkusių į smurtą ksenofobiškų judėjimų plitimas pažangiosiose demokratijose nėra fašizmo arba nacizmo atsigavimas pirmine jo prasme. Šios grupuotės retai perima biologinį Hitlerio rasizmą ir maniakišką fiksaciją į žydus. Neofašistai, sutelkdami dėmesį į etninius skirtumus ir ragindami išstumti nacijai nepriklausančias mažumas, sustiprina liberaliose valstybėse egzistuojančią nepripažinto rasizmo tendenciją. Tačiau būtų per drąsu teigti, kad, pasak prancūzų politinio filosofo Etienne'o Balibaro, „rasizmas tapo visuotinis"[27]. Iš

[25] Išsamią šios istorinės polemikos analizę Vokietijoje žr. Charles Maier. *The Unmasterable Past: History, Holocaust, and the German National Identity*. Cambridge, Harvard University Press, 1988.

[26] Įžvalgią Vokietijos žmonių ir politinių dramų po 1989-ųjų analizę žr. Mark Fisher. *After the Wall: Germany, the Germans and the Burdens of History*. New York, Simon and Schuster, 1995.

[27] Etienne Balibar. *Masses, Classes, Ideas: Studies on Politics and Philosophy before and after Marx*. New York and London, Routledge, 1994, p. 199.

tikrųjų visuotiniu reiškiniu tapo tik savo šaknų ieškojimas, ilgesys identiteto saitų, kurie, keldami šiltus jausmus ir brangius prisiminimus, gali suvaidinti pasaulietinio tikėjimo vaidmenį. Galų gale juk žodis „religija" tikriausiai kilęs iš lotyniško *religare* – susieti, tvirtai pririšti. Kaip pastebi istorikas Johnas Lukacsas, tai, jog neofašistinis „Italijos socialinis sąjūdis" pakeitęs pavadinimą tapo „Nacionaliniu aljansu", yra ne tik taktinė priemonė: „Vienokios ar kitokios formos nacionalizmas tebėra galingiausia pasaulyje politinė jėga, religijos pakaitalas. [...] Tačiau diktatūrų era, ypač Europoje, praėjo. Nostalgija politikoje dažnai tampa politikos elementu, bet niekuomet netampa ją valdančia jėga"[28].

Šitaip gali būti tik konsoliduotose demokratijose, tačiau vargu ar galima tą pat neabejojant pasakyti apie pokomunistinį pasaulį. Pokomunistinių visuomenių piliečiai desperatiškai ieško savigarbos šaltinių, tačiau dabartyje psichologinių stimulų taip maža. Niekas nepaneigs, kad natūralus, teisėtas tautinis išdidumas daugumai šių visuomenių buvo ilgai draustas. Vis dėlto, problema glūdi tame, kad uždarumą skatinantis nacionalizmas tampa ne išsivaduojamąja, o prievartos jėga. Socialinės ir institucinės suirutės laikais vienos grupės pretenzijos į orumą laikomos nesuderinamomis su panašiomis kitų grupių aspiracijomis: „Nacionalizmas taip įsisiautėjo, kad jeigu organizmo, kuriam priklausau, poreikių tenkinimas tampa nesuderinamas su kitų grupių tikslais, tai aš, arba visuomenė, kuriai neatsiejamai priklausau, neturi kito pasirinkimo kaip tik priversti jas nusileisti, jeigu reikia – jėga"[29].

Pasak Balibaro, klasių konfliktą laikančio pagrindine politinio proceso interpretavimo paradigma, bet kuri nacionalizmo forma yra pralaidi nesaikingumui: „Aš neradau jokių priemonių nubrėžti demarkacinei linijai tarp „patriotizmo" ir „nacionalizmo", arba, jei jums taip labiau patinka, tarp švaraus, nuosaikaus, gynybinio nacionalizmo, kurio tikslas – tik išsaugoti identitetą, ir agresyvaus nacionalizmo, vedančio prie imperialistinės politikos arba vidinės etninių mažumų priespaudos" (p. 202). Kad ir ką galvotume apie Balibaro teoriją, jis iškelia labai rimtą klausimą: kas skiria atskirties nacionalizmą nuo atvirojo.

[28] John Lukacs. „Back from the Dead: Benito Mussolini". *New York Times Magazine*, 1994, liepos 24, p. 17.

[29] Isaiah Berlin. *Against the Current: Essays in the History of Ideas*. Harmondsworth and New York, Penguin Books, 1982, p. 343.

Radikalieji pokomunistinės Vengrijos, Lenkijos, Rusijos ar Rumunijos nacionalistai čia ir vėl prasimano, kad visų blogybių šaltinis yra žydai, liberalai, kritiški inteligentai[30]. Be to, demonizuoja viską, kam pritaria komunistai. Jei komunistai skelbėsi marksistais, – argumentuoja hipernacionalistai, – tai pačioje socializmo idėjos užuomazgoje turėjo būti kas nors blogo, slaptas troškimas pavergti tautas ir primesti joms „judėjų" dominavimą. Vakaruose tokios idėjos kyla tik ekstremistams. To paties negalima pasakyti apie pokomunistines visuomenes, kur fantazijos apie persekiojimus tuoj pat suteikia dvasinio pasitenkinimo platiems nusivylusių individų sluoksniams.

Rytų Europoje ir buvusioje Sovietų Sąjungoje įsisenėjusių, skatinamų pavydo klaidingų įsitikinimų ir savanaudiškų prasimanymų liekanos įėjo į naujus keršto ir atpirkimo mitus. Atsirado nacionalistinių postringavimų apie neapykantą, už viską, kas nutiko, kaltinančių „komunizmą atnešusius" svetimtaučius. Tai aiškiai matyti Rusijoje, kur marga juodųjų ir raudonųjų (stalinistų, fašistų, juodašimtininkų, stačiatikių fundamentalistų) koalicija naudojasi judėjiškojo komunizmo mitu, pateikiančiu tiesioginių atpirkimo ožių išlieti liaudies nepasitenkinimui ir paplitusioms istorinės klaidos nuotaikoms. Genadijaus Ziuganovo politiniuose rašiniuose „baltoji" didvyriško nacionalizmo ir imperinės didybės tema susipina su „raudonuoju" lygybės ir socialinio teisingumo aukštinimu: „Suvienijusi 'raudonųjų' socialinio teisingumo idealą, kuris savotiškai yra ankstyvasis 'dangiškosios tiesos' – būtent 'visų lygybės prieš Dievą' – pagrindimas, su 'baltųjų' nacionalinio valstybingumo, suprantamo kaip amžių senumo šventų tautos siekių egzistavimo forma, idealu, Rusija galų gale pasieks ilgai lauktą visų visuomenės sluoksnių ir klasių konsensusą ir atkurs didžiosios valstybės galią, kurią perdavė protėvių kartos, įgijusios ją per savo kančias bei drąsą ir pašventinusios didvyriškos Tėvynės istorijos sielvartu!"[31]

[30] Žr. Eugen Weber. *Varieties of Fascism: Doctrines of Revolution in the Twentieth Century*. Malabar, Fl, Krieger, 1982, p. 17–18.

[31] Genadij Ziuganov. *Deržava*. Maskva, Informpečiat, 1995, p. 33, cituojama Veljko Vujaciciaus pranešime „Between Left and Right: Russian

Siekdami sukelti pyktį ir suversti kolektyvinę kaltę tam tikroms etninėms kultūrinėms arba religinėms grupėms, visų pokomunistinių visuomenių politiniai veikėjai naudojasi išankstiniu liaudies nusistatymu ir prietarais. Jeigu Slovakija tarptautiniu požiūriu yra izoliuota, tai ne dėl vyriausybės priešiškumo liberalioms vertybėms, o dėl sionistų ir vengrų žalingų machinacijų. Lygiai taip pat Kroatija, kritikuojama dėl autoritarinės prezidento Franjo Tudžmano politikos, perkelia kaltę ant serbų arba tų pačių žydų. O dėl Serbijos, tai šios šalies parijaus statusas tarptautinėje bendruomenėje aiškinamas ne agresija prieš Bosniją ir albanų persekiojimu Kosove, o kažkokiu keistu pasauliniu sąmokslu, kurį rezga Vokietija, Vatikanas ir, žinoma, žydų kontroliuojama Vakarų žiniasklaida.

Nėra gajesnės, atsparesnės ir tragiškai veiksmingesnės už antisemitizmą atpirkimo ožių ieškojimo ir keršto mitologijos. Pavėluotos ir neretai iškraipytos modernizacijos laikotarpiu antisemitizmas tiesiogiai ar netiesiogiai lydėjo daugumos šių tautų politinę ir kultūrinę raidą. Paprastai jų susidūrimas su modernybe sutapdavo su žydų emancipacija, kova dėl mažumų teisių bei feodalinių, agrarinių ir bendruomeninių egzistavimo formų nykimo. Žydai buvo laikomi transformacijos ir inovacijos veiksniu. Negana to, dėl jų ryšio su kapitalistine santvarka ir institucijomis ksenofobija, nusistatymas prieš industrializavimą ir Vakarus tapo kupinu apmaudo konglomeratu. Antisemitizmas buvo pagrindinė ideologinė tarpukario antidemokratinio ir antikapitalistinio nacionalizmo sudedamoji dalis. Dabar, kai vėl kyla rinkos ekonomika, o individai susiduria su netikėtais ekonominiais sunkumais, vieši seno priešiškumo ir neapykantos protrūkiai nėra visiškai atsitiktinis reiškinys. Net būtų galima sakyti, kad šios nuotaikos nebuvo išnykusios, o tik slėpėsi po leninistinio žargono priedanga ir buvo mažiau pastebimos. Iš tikrųjų komunistinė propaganda nuolatos diegė kolektyvizmą ir nepasitikėjimą liberalizmo principais.

Nationalism and the Third Way", pateiktame konferencijai „Neo-Communism and Democratic Change". Freedom House and Johns Hopkins University Foreign Policy Institute, Washington DC, 1995, lapkričio 9–10, p. 18.

Paradoksalu tai, kad šiomis dienomis antisemitizmas Rytų Europoje (bet ne buvusioje Sovietų Sąjungoje) funkcionuoja beveik visiškai be realaus taikinio – be žydų. Stulbinanti šios kraštutinės ironijos išraiška yra Lenkijoje paplitęs anekdotas:

– Kodėl jūs turite antisemitizmą, jeigu nebeturite žydų?

– Ogi todėl, kad turime ir transporto kamščius, nors neturime automobilių.

Kitaip tariant, sutapatindamas nesamus žydus su tautos nelaimių nuo komunizmo iki pereinamojo laikotarpio ekonominio liberalizmo, įskaitant staigiai kylančias kainas ir smunkantį gyvenimo lygį, milžinišką socialinių sluoksnių atotrūkį ir didėjantį nedarbą, priežastimis, antisemitizmo funkcija pirmiausia simbolinė.

Antisemitizmo reikšmė visų pirma yra susijusi su poreikiu sukurti tiesioginio priešo paveikslą. Taigi etniškai grynos bendruomenės propaguotojai į politinį diskursą vėl integruoja kultūrinių, dažniausiai religinių tradicijų istoriškai perduotus antisemitinius stereotipus. Ryškiausio vengrų politinio mąstytojo Istváno Bibo žodžiais tariant, „antisemitai yra tie, kurie iš įvairių pavojingų žydiškų savybių, jų godumo ir sukčiavimo, politines bei moralines vertybes griaunančio cinizmo, jų apetito kerštui ir valdžiai turi susikūrę rišlų įvaizdį. Šiuo požiūriu antisemitas gali būti sąžiningas arba parsidavėliškas, švelnus arba trokštantis kraujo, nekaltas arba kaltintinas, tačiau svarbiausia, kad *jis turi susikūręs nekintamą deformuotą socialinės realybės fragmento įvaizdį*"[32]. Antisemitinei vaizduotei iš tikrųjų būdinga tai, jog ji operuoja visavertėmis, savarankiškomis griovimo, sąmokslų ir išdavystės fantazijomis.

Poromantinė, vagneriška antikapitalistinė antisemitizmo forma kraujo (grynos, mašinų nesuteptos civilizacijos) mitą priešpriešina viską gadinančiai ir ardančiai aukso galiai. Kuomet buvo puolamas kaip išsigimusi civilizacija pats kapitalizmas, žydai buvo laikomi „infekciniais" ardančiais tautą veiksniais. Taigi 1891 metais rašytojas antisemitas Augustas Julius Langbehnas

[32] István Bibo. *Misère des petits états d'Europe de l'Est.* Paris, L'Harmattan, 1986, p. 299 (kursyvas originale).

trisdešimt septintajame įtakingos savo knygos *„Rembrandt als Erzieher"* („Rembrandtas ugdytojas") leidime galėjo teigti: „Šių laikų plebėjiški žydai yra mūsų nuodai, su jais kaip su tokiais ir reikės elgtis"[33]. Šitaip žydai išskiriami kaip sielos priešai, įsikūnijimas šėtoniškų pastangų suardyti organišką bendruomenę, kurią sieja bendri protėviai, dauguma ir lemtis. Siejami su Šviečiamuoju amžiumi ir jo skelbtais pakantumo bei pilietinių teisių idealais, žydai kaip priešai buvo taikiniu visų, kurie modernybę, tai yra kapitalizmą ir liberaliąją demokratiją, laikė socialine bei moraline katastrofa, – romantinių mąstytojų, katalikų doktrinierių, socialinių demagogų ir rasistų maniakų[34].

Nederėtų perlenkti: panašumai nereiškia visiško atkartojimo, o Rytų Europa negrįžo prie tarpukario uždarumo politikos, kai valdantieji sluoksniai žydų ir kitų mažumų persekiojimą laikė garbinga įteisinta priemone. Pagrindiniai nuomonės formuotojai ir politiniai veikėjai, nepaisydami pokomunistinių visuomenių liaudies nuotaikų, pasmerkė tokias niekingas ksenofobijos formas. Atsisakant šių tradicinių antisemitinių pozicijų didelę įtaką darė Vakarai: pavyzdžiui, spaudžiant Vakarams, buvęs Rumunijos prezidentas Ionas Iliescu neretai nusišalindavo nuo mėginimų reabilituoti maršalą Antonescu, nors vyriausybės nariai ir kiti valdančiosios koalicijos šalininkai aktyviai dalyvavo revizionistinėse kampanijose. Pasak jų, Rumunijoje jokio holokausto nebuvę, žydų padėtis buvusi geresnė negu kitose šalyse ir derėtų žavėtis Antonescu kaip „didžiu žmogumi" Europos istorijos tragiškiausiu laikotarpiu. Tačiau net ir besiilgintieji Antonescu netvirtina, kad naikinimo politiką galima kaip nors pateisinti. Jie ją atmeta, o ne toleruoja. Rusijos generolas Aleksandras Lebedis, 1996 metų birželio mėnesį menkinamai atsiliepęs apie žydus, atkakliai tvirtino nesąs antisemitas. Nepaisant kandžių antisemitinių, nukreiptų

[33] A. J. Langbehn. *Rembrandt als Erzieher*. Leipzig, 1891, p. 292, cit. iš Peter Pulzer. *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*. Cambridge, Harvard University Press, 1988, p. 236.

[34] Žr. Norman Cohn. *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World-Conspiracy and the „Protocols of the Elders of Zion"*. New York, Harper Torchbooks, 1969, ypač p. 264–265.

prieš Vakarus Ziuganovo ir jo šalininkų išleistų brošiūrų, nauja vidurinioji klasė Rusijos miestuose nejaučia simpatijų tokiems etnocentriškiems išpuoliams. Liaudies nepritarimas etniniam atpirkimo ožių ieškojimui išryškėjo ir 1996 metų visuomenės apklausoje: paprašius nurodyti, kuri iš dešimties grupių kalta dėl ekonominės krizės, iš dviejų tūkstančių rusų mažiausiai žmonių (9 procentai) kaltino žydus[35]. Apie antisemitizmą kurioje nors iš šių šalių kalbėti negalima.

Visoms šioms šalims tarpusavyje varžantis dėl įstojimo į europines struktūras, jų elito retorikoje vyrauja liberalumas, o giliai įsišaknijusias rasistines ir šovinistines nuotaikas paliekama išreikšti kraštutiniams demagogams. Tarpukariu, kai šiame regione nuo Varšuvos iki Zagrebo ir nuo Budapešto iki Bukarešto tar̃po pikto, dažnai žmogžudiško antisemitizmo idėjos, buvo kitaip[36]. Antisemitinė tarpukario ideologija buvo ne tik vietinio agrarinio populizmo arba aristokratiškos paniekos liberalizmui ir jo šalininkams išraiška, o ir vakarietiškų antidemokratinių, antišvietėjiškų ir antikapitalistinių teorijų bei mitų importas ir pritaikymas. Šiuo požiūriu būtų naudinga grįžti prie pagrindinių klausimų, kuriuos Hannah Arendt iškėlė klasikinėje diskusijoje apie nacionalizmo vaidmenį totalitarinės ideologijos formavime. Pasak Arendt, nacionalizmas Vakaruose simboliškai susiejo susiskaldžiusią atplėštų nuo gimtinės individų visuomenę su labai centralizuota valstybe: sukurdamas priklausymo ir identiteto atmosferą, jis atskirties ir persekiojimo nuotaikų neskatino. Rytuose (dvilypėje monarchijoje, carizmo imperijoje, Balkanuose), – argumentuoja Arendt, – kur nuolatinė sienų kaita nesudarė bendruomenėms sąlygų realizuoti „nacionalinę tautos–teritorijos–valstybės trejybę", gentinis nacionalizmas palengva virto paslaptingais visuotiniais sąjūdžiais,

[35] James H. Billington. „Let Russia Be Russian". *New York Times*, 1996, birželio 16.

[36] Išsamią „Legionierių" doktrinos – „Ketvirtosios Romos" mito – ir Codreanu „puritoniškosios revoliucijos" Rumunijoje analizę žr. Ioan Petru Culianu. *Mircea Eliade*. Bucharest, Editura Nemira, 1995, p. 175–186. Dar žr. Zigu Ornea. *Anii treizeci: Extrema dreaptă românească* (Ketvirtas dešimtmetis: Rumunijos kraštutiniai dešinieji). Bucharest, Editura Fundatiei Culturale Romāne, 1995.

vienai nacijai paskirdamas mesijo vaidmenį, ideologų siūlomą kaip priešnuodį nekenčiamoms liberalaus individualizmo ir pilietinio patriotizmo vertybėms:

> „Gentinis nacionalizmas yra religijos, privertusios Dievą išsirinkti vieną tautą, savo tautą, apibrėžtas iškraipymas. [...] Rasistų neapykanta žydams kilo iš prietaringo suvokimo, kad Dievas iš tikrųjų išsirinko žydus, o ne juos, tuos, kuriems sėkmė suteikta apvaizdos. [...] Absurdiško prietaringumo vedami, visuotinių sąjūdžių vadai žydų dievobaimingume rado tą mažytį slaptą sraigtelį, leidžiantį sugrįžti į ankstesnę padėtį ir ją visiškai iškraipyti taip, kad išrinktumas nebebūtų galutinio žmonijos bendrumo įgyvendinimo mitu ir galutinai ją panaikintų"[37].

Dvidešimtame amžiuje gentiniam nacionalizmui buvo suduotas stiprus smūgis, tačiau esminės jo priežastys neišnyko. Gentinis nacionalizmas yra reakcija į istorinį sumenkinimą ar pažeminimą, mėginimas išlaikyti pusiausvyrą po nesėkmės, pralaimėjimo arba vien jaučiant kitų grupių rodomą panieką. Rusijoje, kur nacionalizmas išplito kaip pergalės ideologija ir istoriškai pateisinamas išdidumas, yra truputį kitaip. Rusų nacionalizmo pagrindas – 1812 metų pergalė prieš Napoleoną ir Borodino mitas – vargu ar kelia pažeminimo jausmą[38]. Tačiau apskritai nacionalistinė karštinė ir „cezariški" lūkesčiai dažniau atsiranda ten, kur plinta socialinės suirutės, institucijų silpnumo, moralinės negalios ir teisinės anarchijos nuotaikos.

Ne mažiau dėmesio vertas ir fašistinės „kultūrinės" mados atsigavimas šiame regione: ultranacionalistinis Bukarešto ir Zagrebo jaunimas laiko „geru tonu" žavėtis tokiais kaip Corneliu Zelea Codreanu ir Ionas Antonescu, Ante Pavelićius bei profašistinis kolaborantas kardinolas Aloisas Stepinacas. Iš tikrųjų žavėjimasis fašistine praeitimi pastebimas daugumoje buvusių „Ašies" satelitų. Pavyzdžiui, Kroatijoje 1993 metais prireikė didelio viešo spaudimo, kad maršalo Tito aikštė Zagrebe nebūtų pavadinta fa-

[37] Hannah Arendt. *The Origins of Totalitarianism*. San Diego and New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1973, p. 242–243.

[38] Į tai mano dėmesį atkreipė Ilya Prizelis.

šistinio rašytojo ir 1941 metų „Įstatymo apsaugoti kroatų tautos liaudišką ir arijų kultūrą" autoriaus Mile Budako vardu. Tame įstatyme buvo sakoma: „Žydams dėl kilmės draudžiama bendradarbiauti arba kaip nors daryti įtaką liaudies ir arijų kultūros raidai ir kaip nors dalyvauti šiame darbe, organizacijose ir jaunimo, sporto bei kultūrinėse kroatų tautos institucijose apskritai, o ypač literatūroje, žurnalistikoje, skulptūros ir muzikos meno srityse, miestų statyboje, teatrinėje veikloje ir kino filmų kūrime"[39]. Besąlygiškas tiek serbų, tiek kroatų ikikomunistinės praeities idealizavimas ir, nepaisant skirtingos atsakomybės, abiejų šalių negebėjimas pasiūlyti demokratiškų programų atvedė prie senos politinės Serbijos ir Kroatijos bendradarbiavimo kultūros žlugimo[40].

Tokį žavėjimąsi fašizmu įkūnijo rumunų kilmės prancūzų filosofas E. M. Cioranas (1911–1995). Desperatiškas jaunas inteligentas, slegiamas gimtojoje šalyje vyraujančios kultūros ribotumo, Cioranas žavėjosi trečiuoju Europoje pagal apimtį fašistiniu „Geležinės gvardijos" sąjūdžiu ir griežtai kritikavo liberalizmą. Ankstyvuosiuose rumuniškuose savo straipsniuose (kurių, pavadinęs fanatiškais kliedesiais, vėliau pats išsižadėjo) jis mėgino suformuluoti „nacionalinės rumunų revoliucijos" gaires. Savikritiškoje išpažintyje, parašytoje 1949-aisiais, bet išleistoje po jo mirties 1996-aisiais, Cioranas taip aprašė savo draugystę su „Gvardija":

> „Mes buvome desperatiškų individų gauja pačioje Balkanų širdyje. Ir buvome pasmerkti pralaimėti; tai, kad pralaimėjome, buvo vienintelis mūsų pasiteisinimas. [...] [„Geležinė gvardija"] buvo vienintelis ženklas, kad mūsų šalis gali būti bet kas, tik ne fikcija. Tai buvo nuožmus sąjūdis, priešistorės ir pranašysčių, maldos paslaptingumo ir revolverių šūvių mišinys; jis buvo visų valdžių persekiojamas ir norėjo toks būti. [...] Sukurtas žiaurių idėjų pagrindu, išnyko taip pat žiauriai. [...] Tas,

[39] Mark Thompson. „Greater Croatia". *London Review of Books*, 1993, gegužės 13, p. 10–11.

[40] Žr. Drago Roksandić. „The Myth of 'Historical Conflict'". *Labour Focus on Eastern Europe*, leid. 41, nr. 1, 1992, p. 18–20.

kuris tarp dvidešimties ir trisdešimties nepritaria fanatizmui, įsiūčiui, beprotybei, yra silpnaprotis. Nuovargis paverčia *liberalu*, o protas – demokratu"[41].

Jaunasis Cioranas nebuvo išimtis; antiliberalių lenkų inteligentų, aprašytų Czeslawo Miloszo veikale „*The Captive Mind*" („Belaisvis protas"), įkūnijimas „nusivylęs įsimylėjėlis Beta" liudija: „Demokratija nė vienas iš tų jaunuolių nebetikėjo. Dauguma Rytų Europos šalių prieš karą buvo pusiau diktatoriškos, ir atrodė, jog parlamentinė sistema priklauso pražuvusiems laikams. [...] Neturėdamas jokios vizijos, jis ėmė žvelgti į pasaulį taip, tarsi jame nebūtų nieko daugiau, išskyrus nuogą jėgą. Tai buvo yrantis, žlungantis pasaulis. O gražbyliaujantys devynioliktо amžiaus frazėmis apie pagarbą žmogui tuo metu, kai visiškai greta buvo skerdžiami šimtai tūkstančių, vyresniosios kartos liberalai jam atrodė tarsi iškasenos"[42].

Ciorano aistra išsiskyrė nepaprastu poetiniu talentu ir ryškiu moraliniu abejingumu žmonių nuostoliams, kuriuos sukėlė dvidešimto amžiaus totalitariniai milenializmai. Tai, kad tokį protingą ir išprususį žmogų kaip Cioranas ankstyvojoje kūryboje galėjo žavėti Leninas ir Hitleris, Codreanu ir Mussolini, kursto radikalumo karštligę ir antidemokratines aistras. Jos apėmė daugumą vėlesnių jo skaitytojų[43]. Tačiau ši nauja „estetinio" dezorientuotų, piktų jaunuolių potraukio į fašizmą forma neapsiriboja buvusiais nacių satelitais. Anot Vakarų žmogaus teisių grupių ataskaitų, lenkų skustagalviai ir kiti ekstremistai savo taikiniams dažnai lipdo „žydų" etiketę nepriklausomai nuo to, ar šie tikrai yra žydai. Tokia tendencija būdinga ne tik Rytams, nes skustagalviai yra sukūrę rasistinį

[41] E. M. Cioran. „Mon pays", cit. iš Alain Finkielkraut. „Cioran mort et son juge". *Le Messager Européen*, nr. 9, Paris, Gallimard, 1996, p. 66–67.

[42] Czeslaw Milosz. *The Captive Mind*. New York, Vintage Books, 1981, p. 112–113.

[43] Vykstančių debatų dėl Ciorano jaunatviško žavėjimosi fašizmu interpretavimą žr. mano esė „Romania's Mystical Revolutionaries". *Partisan Review*, 1994, ruduo, p. 600–609. Apie „Gvardijos" atgarsius šiandieninėje Rumunijoje ir antiparlamentinės bei antipolitinės „revoliucijos" ieškojimą žr. Mircea Mihăieş. „Che Guevara sau Căpitanul?" *Lumea Liberă*. New York, nr. 406, 1996, liepos 13, p. 11.

tinklą globaliniu mastu. Anglijoje „British Standard" („Britų etalonas") pasivadinusi skustagalvių roko grupė dainuoja žodžius, kuriuose slypi žavėjimasis galia, uniformomis ir smurtu: „Geležinė Europos gvardija / pakilo iš kapo. / Visi žygiuoja lyg vienas. / Naują tvarką jie saugo." Tai aiškios užuominos į Codreanu „Geležinę gvardiją" ir Hitlerio „Naująją tvarką"[44].

Poleninistiniai apmaudo diskursai

Šiuolaikinės politinės idėjos negali būti suprastos nesiremiant panašiomis praeities idėjomis. Nacionalizmas, pavyzdžiui, kaip politinio mobilizavimo diskursas yra, viena vertus, modernybės romantiškos kritikos idėjų ir emocijų visuma, o kita vertus, valstybę, etniškumą bei lingvistinę bendruomenę identifikuojančios vizijos kultivavimas[45]. Besaikis nacionalizmas, ypač antroje devyniolikto amžiaus pusėje, buvo imperialistinių idėjų, visuotinių sąjūdžių pakilimo ir stiprėjančio žavėjimosi Darvino socialine biologija bei Louis'o Pasteuro mikrobiologija išraiška. Nusivylimas modernybe ir ikirevoliucinės tvarkos ilgesys (Austrijoje, Prancūzijoje, o vėliau – Vokietijoje) vedė prie naujų, pagrįstų mistiškai apibrėžtos nacijos aukštinimu, atskirties vizijų susiliejimo. Taigi priklausymas nacijai tampa neišvengiamu faktu, pirmapradžiu, nepalenkiamu identiteto apibrėžimu.

Vakarietiškos kalbos apie *Blut und Boden* (kraują ir žemę) daro tiesioginį, katastrofišką poveikį Rytų ir Vidurio Europoje, kur nacionalistai importavo ir išplėtojo Louiso Drumont'o, Charleso Maurraso, Maurice'o Barrèso, Arthuro de Gobineau, Richardo Wagnerio ir kitų suformuluotas tezes. Šias kalbas Rytų ir Vidurio Europos inteligentai labai originaliai performulavo, kadangi

[44] Žr. pranešimo apie „Skustagalvių internacionalą" santrauką, kurią išplatino „Lyga kovai su šmeižtu". „Some Music, It Turns out, Inflames the Savage Breast". *New York Times*, 1995, liepos 2.

[45] Glaustą ir tikslią nacionalizmo ir filosofinio romantizmo (ypač Fichte's) santykio analizę žr. Elie Kedourie. *Nationalism*, ketvirtas, papildytas leidimas. Oxford, Basil Blackwell, 1993, p. 1–43.

radikalieji Rytų Europos nacionalistai siekė sukelti kataklizminę, nekompromisinę reakciją į modernizacijos dilemas[46]. Taigi Rumunijos atveju mistiniai revoliucionieriai kartu su vakarietiškomis įstatymų valdymo, individualizmo idėjomis ir ištisu dekartizmo palikimu atmeta demokratiją dėl keisto, eklektiško *élan vital*, stačiatikybės, ultraspiritualizmo, teosofinių prietarų ir imperinių iliuzijų apie bizantiškos rumunų tautos misiją mišinio[47]. Lenkiškasis antisemitizmas turėjo stiprų katalikišką komponentą; 1935 metais mirus Pilsudskiui, Lenkijos valdžios organai persiėmė etniniu religiniu antisemitizmu, paversdami jį oficialiomis valstybinėmis pažiūromis, skatinančiomis giliai įsišaknijusias antižydiškas nuotaikas[48]. Lenkijoje, kaip ir Vengrijoje bei Rumunijoje, buvo neįmanoma atskirti tarpukario dešiniųjų sąjūdžius apėmusios antikomunistinės manijos nuo antisemitinės.

Baimės ir fobijų projekciją į žydus, jų laikymą svetimšaliais, neasimiliuotais svetimtaučiais, siekiančiais suardyti visus tradicijų bei ištikimybės saitus, Antrojo pasaulinio karo metais prislo-

[46] Žr. Eugen Weber. „Romania" kn. *The European Right: A Profile*, red. Hans Rogger, Eugen Weber. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1965, p. 501–574; Andrew Janos. *The Politics of Backwardness in Hungary*. Princeton, Princeton University Press, 1982; Stanley Payne. *A History of Fascism, 1914–1945*. Madison, University of Wisconsin Press, 1995, p. 267–289.

[47] Matei Calinescu. „Romania's 1930's Revisited". *Salmagundi*, nr. 97, 1993, žiema, p. 133–151; Vladimir Tismaneanu, Dan Pavel. „The Generation of Angst and Adventure Revisited". *East European Politics and Societies*, t. 8, nr. 3, 1994, ruduo, p. 402–438; Irina Livezeanu. „Fascists and Conservatives in Romania: Two Generations of Nationalists" kn. *Fascists and Conservatives: The Radical Right and the Establishment in Twentieth-Century Europe*, red. Martin Blinkhorn. London, Unwyn Hyman, 1990, p. 218–239.

[48] Kita vertus, Antrojo pasaulinio karo metais prie žydų gelbėjimo prisidėjo daugelis katalikų. Tokie gestai buvo reikšmingi juo labiau, kad okupacinis Lenkijos režimas buvo ypač brutalus, o už pagalbą žydams buvo baudžiama mirtimi. Žr. specialią, lenkų ir žydų santykiams skirtą skiltį *Le Messager Européen*, nr. 9. Paris, Gallimard, 1996, p. 155–278 ir Adamo Michniko straipsnį „The Madness of Fanaticism". *Gazeta Wyborcza*, 1996, rugpjūčio 8 (vertimą į anglų kalbą žr. *FBIS–Eastern Europe*, 1996, rugpjūčio 8, p. 46–47), kuriame jis prieštarauja mėginimams „kurti Lenkijos kaip antisemitų ir nusikaltėlių šalies įvaizdį".

pino pasibaisėtini persekiojimai ir „Shoah". Tragiškas ilgalaikio liaudies antisemitizmo pavyzdys Lenkijoje buvo pogromas Kielcuose. 1946 metų liepos ketvirtąją įsiutusi minia išvaikė iš pastato, kuriame slapstėsi žydai, ir mirtinai sumušė keturiasdešimt du išgyvenusius per Antrąjį pasaulinį karą žydus. Šių ir kitų skerdynių, per kurias kitą mėnesį buvo išžudyta du ar trys tūkstančiai žydų, pretekstas buvo tas, kad žydai esą pagrobę ir nužudę krikščionį berniuką; tai buvo atgaivintas senas baisus šmeižtas. Šie žvėriškumai vyko mieste, kuriame, pritariant vietos valdžiai ir aukštiems policijos pareigūnams, karo metais nacių buvo sunaikinta dvidešimt tūkstančių žydų[49].

Žydų aktyvistų iškilimas komunistinėse partijose dar sustiprino jų kaip nuolatinių blogio ir antinacionalinių nuotaikų bei veiklos nešėjų stereotipą[50]. Ironiška tai, kad stalinizmo laikotarpiu liaudyje gyvavusius antisemitinius įvaizdžius perėmė tiesioginiai naujų režimų paveldėtojai aparatčikai, paskubomis surankioti iš darbininkų ir valstiečių tarpo naujųjų valstybių ir partinės biurokratijos „sutautinimui". Stalinizmo kaip „žydų kolonizacijos" mitas sionistų persekiojimą ir atkaklų religinių žydų bendruomenių priešinimąsi ideologiniam reglamentavimui absoliučiai ignoravo[51]. Tačiau antisemitinė fantazija prisidėjo prie moralinės anestezijos, o tai leido lenkams, rumunams, vengrams ir kitiems išvengti rimto susitaikymo su savo istorija. Vietoj užuojautos fašistinio persekiojimo aukoms, vadovaudamiesi „sveiku protu" jie ėmė pasakoti savigyros ir žavėjimosi savimi kupinas pasakas apie tai, kad lenkai, vengrai ar rumunai nuo nacių arba nuo stalinizmo, arba ir nuo vienų, ir nuo kitų nukentėję labiausiai.

[49] Jane Perlez. „50 Years after Pogrom, City Shrinks at Memory". *New York Times*, 1996, liepos 6.

[50] Tarp žymiausių žydų komunistų buvo Mátyasas Rákosi, Erno Gerö, Ana Pauker, Iosifas Chişinevschis, Jakubas Bermanas, Romanas Zambrowskis, Bedřichas Geminderis, Rudolfas Slanskis.

[51] Svarbių duomenų apie Rumunijos sionistų lyderių persekiojimą šeštojo dešimtmečio pradžioje pateikia I. Zissu. *Sionisti sub anchetă: Declaratii, confruntări, interogatorii, 10 mai 1951– 1 martie 1952* (Sionistų tardymai: deklaracijos, susidūrimai, kvotos 1951 m. gegužės 10 d. – 1952 m. kovo 1 d.). Bucharest, Edart/FFP, 1993.

Žydo paveikslas antisemitą piktina tariama sėkme ir prisitaikymu prie buržuazinio pasaulio sunkumų, taip pat prisidėjimu prie komunizmo atėjimo ir atsakomybe už jį. Nesvarbu, kad šiedu pasauliai vargu ar sutaikinami: sujungdama priešingus dalykus, antisemitinė fantazija tiek komunizmą, tiek kapitalizmą laiko tos pačios monopolinės ambicijos fasadu. Arijų ar rusofilų mitai yra paprastos, pasuktos atgal antisemitizmo tradicijoje naudojamo mito apie sąmokslą projekcijos: vokiečiai ir rusai vaizduojami kaip labiausiai nukentėjusios tautos (paprastai dėl slapto žydų dominavimo), negalinčios prisikelti tol, kol nebus demaskuoti žydai ir jų rėmėjai. Per pastarąjį neapykantos kupiną šimtmetį viešai skelbti tikrąsias asimiliuotų žydų pavardes tapo antisemitine pramoga. Nuo Drumont'o *La France Juive* iki Corneliu Vadimo Tudoro *România Mare* radikaliųjų populistų sluoksnius nuolatos buvo apėmusios žydų skverbimosi, infiltracijos ir panašios manijos. Tokiems radikaliems rusų nacionalistams kaip Vadimas Kožinovas arba Igoris Šafarevičius nieko nėra svarbiau kaip pademonstruoti, jog Spalio revoliucija buvo ne kas kita kaip Lenino, Trockio, Zinovjevo, Radeko ir jų bendražygių, vokiečių apmokamų „bolševikų žydų" suregztas sąmokslas.

Reikia pabrėžti, kad komunizmas neatvėsino nacionalistinių ir ksenofobinių aistrų, kaip dažnai klaidingai tvirtinama. Tito laikų Jugoslavijoje, stalininėje ar brežnevinėje Rusijoje, Gomulkos laikų Lenkijoje oficialus neigimas etnocentrizmo neišnaikino; išlikęs liaudies subkultūroje jis vėl iškilo į paviršių viduriniojo sluoksnio biurokratijos, gaunančios komunistines privilegijas ir kandžiai priešiškos „kosmopolitiniams" žydiškiems elementams vadovybėje, žiniasklaidoje bei akademiniame pasaulyje, išankstiniu nusistatymu ir prietarais.

Daugumoje Rytų ir Vidurio Europos šalių nacionalistiškai nusiteikusių inteligentų ir ksenofobiškų biurokratų aljansas buvo vienas iš pagrindinių paskutinės sovietizmo stadijos bruožų. Šiokia tokia išimtis buvo Vengrija, tačiau net ir ten komunistas reformatorius Imre Poszgay 1988–1989 metais nusprendė savo veiklą susieti ne su tariamai žydų dominuojamu liberaliu Laisvųjų demokratų aljansu, o su nacionalistiniu Vengrijos demokratiniu forumu. Ironiška tai, kad net VDR elitas, kuriam labiausiai nedera remtis pavėluotu, tačiau žūtbūtinai reikalingu nacionalizmo palikimu,

po 1984 metų reabilitavo nacionalinės prūsų didybės mitą, o Martiną Lutherį priėmė į valstybės panteoną. Taip pat reikėtų išanalizuoti simbolinę Rumunijos komunizmo ekonomiką, kuri perėmė ir refunkcionalizavo daugumą pagrindinių tarpukario dešiniųjų nacionalistų temų, išskyrus religinį misticizmą[52].

Kaip matome, perėjimo nuo hierokratinio pasaulietinio despotizmo prie pilietinių visuomenių laikotarpiu nacionalistiniai neapykantos, nelaimių ir pavydo diskursai yra galingiausias priešingos Šviečiamojo amžiaus idėjoms ideologijos ginklas. Šiame kupinų apmaudo, tačiau neretai skaudžiai išreiškiamų idėjų konglomerate antisemitizmas nebūtinai ir ne visuomet užima pagrindinę vietą[53]. Tačiau jis tebėra reikšmingas ir potencialiai esminis apmaudo politikos elementas tokiu pat mastu, kokiu žydo paveikslas paverčiamas tariamu visų nelaimių šaltinio įvaizdžiu[54].

Mitologizuotas žydų paveikslas, fantasmagoriškas jo atkūrimas vaizduotėje (kadangi regione žydų praktiškai nebėra), skirtingų pažiūrų politikos veikėjams padeda kurti daugybę įvairiausių programų: jį pasitelkus teisinamasi dėl intensyvių politinių ginčų, juo aiškinamas vyraujantis žiniasklaidos vaidmuo (liberalizmui priešiškoje vaizduotėje žydai su žiniasklaida susiję amžiams). Žydai (arba „sužydėję" politiniai veikėjai) tiesiogiai siejami ir su iliuziniais blogų ekonominių sąlygų rėmais (Tarptautiniu valiutos fondu, Pasaulio banku, transnacionalinėmis korporacijomis – pastarosios įsivaizduojamos kaip sionistų ir kapitalistų pasaulio susivienijimas)[55]. Žydai kaltinami tuo, kad vienu metu yra ir revoliucionieriai, ir kontrrevoliucionieriai, radikalai ir

[52] Katherine Verdery. *National Ideology under State Socialism*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1991.

[53] Ernest Gellner. *Encounters with Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell, 1994, p. x–xi; Michael Walzer. „The New Tribalism: Notes on a Difficult Problem". *Dissent*, 1992, pavasaris, p. 164–171.

[54] Apie antisemitizmą šiuolaikinėje Rumunijos politikoje žr. Michael Shafir. „Antisemitic Candidates in Romania's 1996 Elections". *East European Jewish Affairs*, t. 26, nr. 1, 1996, p. 89–105.

[55] Žr. Ken Jowitt. „Our Republic of Fear: Chomsky's Denunciation of America's Foreign and Economic Policies". *Times Literary Supplement*, 1995, vasario 10, p. 3–4.

konservatoriai, kairieji ir dešinieji. Antisemitinės ir antikapitalistinės fiksacijos dabartiniame pokomunistiniame peizaže atgaivina kerštingą Louiso Drumonto nepasitenkinimą: „Revoliucija buvo naudinga tik žydams. Viskas kyla iš žydų, viskas slypi juose"[56].

Apibrėžiant nacionalinį ir politinį naujųjų valstybių identitetą, žydų klausimas dažniausiai tampa pagrindiniu atramos tašku: prisiminkime tebesitęsiančius Lenkijoje debatus dėl pasaulietinių ir klerikalinių vertybių santykio, Pilsudskio atviros nacionalinės bendruomenės viziją ir etnokratinę Dmowskio programą. Ne mažiau svarbus žydų klausimas vėl neišvengiamai iškyla nagrinėjant dvi katastrofas – Antrąjį pasaulinį karą, kurį lydi autochtoninių populiacijų (nusikaltėlių arba stebėtojų) atsakomybė už holokaustą, ir stalinizmą su tariama žydų disproporcija vadovaujančiuose partijos organuose bei slaptojoje policijoje[57]. Ne taip ryškiai – tačiau tai nėra visai nereikšminga – šalutinės grupuotės ir toliau švaistosi pseudoteologiniais argumentais prieš „dieviškąją" tautą. Tradicinės ir modernizuotos antisemitinių atskirties diskursų atmainos egzistuoja drauge. Pavyzdžiui, Lenkijoje antisemitizmas vėl iškilo per antikomunistinę kampaniją paremti Lechui Wałęsai 1995 metų prezidento rinkimuose, tačiau masinio atgarsio nesulaukė. Praradusiam daugumos rinkėjų palaikymą buvusiam „Solidarumo" pirmininkui liko du paskutiniai ištekliai, kuriais jis galėjo pasinaudoti prieš vis daugiau populiarumo įgyjantį buvusį komjaunimo lyderį Aleksandrą Kwasniewskį: religinis nacionalizmas ir vidinis antikomunizmas. Pastarasis, kaip matėme, paprastai dvelkia antisemitizmu. „Solidarumo" surengtame mitinge nuskambėjo tariamai žydišką Kwasniewskio kilmę demaskuojančių antisemitinių lozungų, tačiau Wałęsa jų nepasmerkė. Tame pačiame susibūrime demonstrantai ragino išsiųsti į „dujų kameras" užsienio reikalų ministrą Wladyslawą Bartoszewskį (išlikusį gyvą Aušvico kalinį) ir buvusį „Solidarumo" patarėją Jaceką Kurónį (dar vieną potencialų

[56] Žr. Léon Poliakov. *Historie de l'antisémitisme*. Paris, Calmann Lévy/ Pluriel, 1981, t. 2, p. 291.

[57] Apie žydus ir lenkų komunizmą žr. Jaff Schatz. *Generation: The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1991.

Walęsos priešininką). „Argi politinė lenkų atmintis tokia trumpa, kad jie pamiršo, kas yra dujų kameros ir kas jas pastatė?" – klausė žurnalistė Janina Parądowska savaitraštyje *„Polytika"*[58]. Kaip tik buvęs komunistas Kwasniewskis parodė pilietinį orumą pareikšdamas: „Jeigu Lenkijoje kas nors labiau išsilavinęs ir moka užsienio kalbų, tai sakoma, kad jis žydas. Jeigu toks žydo apibrėžimas – gerai, tuomet aš žydas." O dėl tokių teiginių patvirtinimo arba paneigimo, tai Kwasniewskis teisingai pasakė: „Jeigu pripažinsiu šitokį sąžinės teismą, tai pripažinsiu ir visą diskusiją. Tai kvailas klausimas. Esu lenkas ir norėčiau tuo didžiuotis. Tačiau kaip tik dėl šio klausimo, todėl, kad jis kyla apskritai, aš tuo nesididžiuoju"[59].

Klerikalų veikiamo autoritarizmo pakilimas ir antisemitizmo pavertimas politiniu ginklu grėsmingai išryškėjo tuomet, kai Walęsa nutarė atidėti – o iš tikrųjų vengė – nedviprasmiškai atsiriboti nuo antisemitinių vieno kunigo replikų, pažertų per mišias 1995 metų birželio mėnesį jam girdint. Pasak ilgalaikio „Solidarumo" sąjūdžio veikėjo tėvo Henryko Jankowskio, „Dovydo žvaigždė susijusi su svastika lygiai taip pat kaip kūjis su pjautuvu". Negana to, jis ragino lenkus saugotis vyriausybėje dirbančių užsienio agentų: „Lenkai, sukruskit. Nebegalime toleruoti vyriausybių, kurių nariai neprisipažino, ar jie atvyko iš Maskvos, ar iš Izraelio." Ir, tarsi to dar nebūtų gana, po kelių dienų savo pažiūras Jankowskis pakartojo atsiliepdamas į kritiką tokiu pareiškimu: „Dovydo žvaigždė simbolizuoja ne tik Izraelio valstybę, o ir žydų tautą. Kaip visi kiti žmonės, visuomenės gyvenime žydai kartais padaro nederamų dalykų, tačiau kartais nuveikia ir tikrai kilnių darbų. Pirmiausia aš kalbu apie bankininkystės ir finansų sritis. Taigi jų veiksmai daugybei žmonių atnešė tragediją"[60]. Kadangi tarp

[58] K. S. Karol. „Les silences de Walesa". *Le Nouvel Observateur*, 1995, birželio 29 – liepos 5, p. 39.

[59] Christine Spolar. „Sermon by Walesa's Priest Puts Spotlight on Polish Antisemitism". *Washington Post*, 1995, liepos 8.

[60] Jane Perlez. „Polish Jews Ask Walesa to Disavow Priest's Remarks". *New York Times*, 1995, birželio 17. Spaudžiamas Lenkijos vyskupijos, Jankowskis galiausiai pareiškė apgailestaująs, tačiau labai trumpai ir dviprasmiškai.

žymiausių Lenkijos politikų žydų buvo labai nedaug, ši retorika turėjo sustiprinti Walęsos kaip grynai lenkiškos valstybės, pagrįstos katalikiškomis tradicijomis ir priešiškos užsienio išnaudojimui, šalininko patikimumą. Jos esmė akivaizdžiai prieštarauja griežtai smerkiančiai antisemitizmą popiežiaus Jono Pauliaus II nuostatai ir atskleidžia Lenkijos Bažnyčios skilimą į ksenofobiškai nusiteikusius, nepatenkintus Antrosios Vatikano tarybos vykdoma linija reakcionierius ir tuos, kurie palaiko atvirumo, tolerancijos kryptį. Tai, kad iš pradžių Walęsa tylėjo, o paskui ilgai delsė atsiriboti nuo Jankowskio replikų, leidžia manyti, kad jis antisemitizmą toleruoja, jeigu ne tiesiogiai skatina kaip priimtiną oficialių politinių debatų klausimą. Kwasniewskio pergalė parodė, kad antisemitizmo, religinio fundamentalizmo ir aršaus antikomunizmo naudoti rinkiminėms gudrybėms neapsimoka.

Nors ir ne taip paradoksiškai, bet Rumunijoje vis dar iškyla rimtų antisemitizmo klausimų. Dauguma tos šalies inteligentų vis dar rimtai žiūri į mistiškas filosofo, politinio avantiūristo Nae Ionescu žydų klausimo ir rumunų identifikavimosi su krikščionių stačiatikių tikyba idėjas[61]. Iš tikrųjų Rumunijos ypatybė yra ta, kad tiek demokratinių, tiek radikalių populistinių pažiūrų inteligentai linkę puoselėti tas pačias antivakarietiškas, labai nacionalistines, bendruomenines idėjas, kurios darė didelę įtaką tarpukariu. Net ir žymūs liberalieji inteligentai neretai smerkė Vakarų abejingumą sunkiai rumunų padėčiai komunistinėje santvarkoje ir atkakliai laikėsi nuomonės, kad perdėtas dėmesys fašistiniam palikimui reabilituoja stalinizmo nusikaltimus. Tokį požiūrį iki kraštutinumo išplėtojo radikalieji nacionalistai, diskusiją apie žydų holokaustą (kurį jie neigia) laikantys tik priemone, neleidžiančia pareikšti kaltinimo dėl „rumunų kultūros holokausto", kurį tariamai vykdė komunistai žydai ir jų palikuonys.

Kai nėra tikro žydo, antisemitinis diskursas mėgina eliminuoti mitinį. Ironiška, bet kai kuriais atvejais, ypač Ukrainoje, yra ten-

[61] Apie Nae Ionescu destruktyvų vaidmenį Rumunijos politiniame ir dvasiniame gyvenime žr. Eugène'o Ionesco laiškus, rašytus 1945 metais literatūros kritikui ir kultūros filosofui Tudorui Vianu. *Scrisori către Tudor Vianu*. Bucharest, Editura Minerva, 1994, ypač p. 274–275.

dencija mitologizuoti žydą pozityvia, priimtina prasme, reabilituojant ukrainiečius už jų vaidmenį carizmo laikų pogromuose ir masinėse Antrojo pasaulinio karo žudynėse. Atsakomybę už praeities žiaurumus naujoji mitologija verčia rusams. Ukrainiečiai tebuvo paprasti dabar „šėtonais" vadinamų rusų kurstomos politikos įrankiai. Tačiau apskritai neapykantos kupiną nacionalistų vaizduotę vis dar maitina ne pozityvūs, o veikiau negatyvūs žydų stereotipai.

Į visas šias šalis su kaupu sugrįžo senoji antisemitinė literatūra: perspausdintos A. C. Cuza (Rumunijos rasizmo pranašo) knygos, „Protokolai", „*Mein Kampf*". Visuomenės apklausų duomenys rodo neįprastą susirūpinimą „žydų valdžia". Rumunijoje, kur 1989 metų gruodžio revoliuciją tebegaubia daugybė paslapčių, ypač juntama stipri pagunda pagrindinį vaidmenį ano meto kraupiuose įvykiuose priskirti nematomoms, slaptoms organizacijoms ir grupuotėms[62].

Kuo pokyčiai skausmingesni, kuo mažiau nuspėjami, tuo lengviau visus pasikeitimus aiškinti antisemitiniais fantomais, laikant juos „bankininkų, Mossado, CŽV" ir (pakartojant seną sinkretinį mitą) KGB suregzto plano išdava. Mitas apie žydų visagalybę ir daugybės buvusio komunistinio pasaulio piliečių nerimas bei neviltis yra papildantys vienas kitą reiškiniai; pirmiausia tai būdinga Vengrijos dešiniojo sparno populistams, tačiau tai taip pat ir stiprina nusivylimo bei antisemitizmo povandenines sroves tarp Serbijos inteligentų, kuriuos piktina visa, kas jiems atrodo žydiška solidarumo stoka kovoje su tariamu bendru priešu (kroatais, vokiečiais, katalikais, musulmonais). Mitologinės aksiomos „žydai valdo pasaulį" padarinys yra tas, kad kaskart, kai ištinka nesėkmė, kaltinimų taikiniu galima padaryti žydus (arba jų pakaitalą).

Tam tikros inteligentijos dalies, paprastai tų sluoksnių, kuriuos sudaro prisidėję prie komunistinės santvarkos sugriovimo nacionalistai, propaguojamos idėjos organizuoja už antisemitizmo slypinčias gėdos, pykčio ir neapykantos jėgas. Pavyzdžiui, į rumunų inteligentams pateiktą pasiūlymą surengti diskusiją apie karinę

[62] Šios tendencijos kritiką žr. Ioan Buduca. „Nationalismul extremist în lumea post-comunistă". *Cuvîntul* (nauja serija), Bucharest, 1995, vasaris.

Antonescu diktatūrą, holokaustą Rumunijoje ir koncentracijos stovyklas Transnistrijoje, kurioms vadovavo rumunų karininkai, reakcija buvo įdomi: tyla, neigimas, atsisakymas, atseit dėl realijų falsifikavimo nedera šia tema diskutuoti apskritai, rėksminga retorika apie judėjišką komunizmą, žydų nepatriotiškumą 1940-aisiais Besarabijoje bei Šiaurės Bukovinoje ir įžūliausias kaltinimas „mėginimais apkaltinti visą rumunų tautą"[63]. Tai įprastiniai kaltinimai, kuriuos galima išgirsti visose šiose šalyse. Žydai kritikuojami todėl, kad, siekdami reparacijų ir kompensacijų, savo padėtį tyčia vaizduoja sunkesnę nei buvo. Taigi mito funkcijos naudojamos iki galo: jis viską paaiškina, paguodžia, apsaugo nuo abejonių ir puoselėja savigarbos bei pasitikėjimo savimi jausmus.

Atpirkimo mitologijos: komunistinis antifašizmas ir didvyriška nacionalinė rezistencija

Siekdami pateisinti nekomunistinių arba antikomunistinių savo priešininkų eliminavimą, Rytų Europos stalinistai naudojosi antifašistine propaganda. Kaip ir Prancūzijoje, rezistencijos mistika čia buvo derinama su dideliu poreikiu neigti kolaboravimą plačiu ir net masiniu mastu[64]. Nė vienoje iš šių šalių nebuvo rim-

[63] Radu Ioanid. „Antisemitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Romania" kn. *Antisemitism and the Treatment of the Holocaust in Postcommunist Eastern Europe*, red. Randolph Braham, The Rosentahl Institute for Holocaust Studies Graduate Center/CUNY ir „Socialinio mokslo monografijos" (Social Science Monographs), išplatintos Columbia University Press, New York, 1994, p. 170. Antonescu mito ir buvusio diktatoriaus vaidmens analizę žr. „The Ion Antonescu Case". *Dilema*. Bucharest, nr. 165, 1996, kovo 8–14. Antonescu mitu apibrėžtais politiniais sumetimais naudojosi proilieskinės grupuotės, šį archetipą priešpriešindamos mėginimams atkurti Rumunijos konstitucinį tęstinumą. Opozicija savo ruožtu, siekdama delegitimizuoti valdančiuosius, pasitelkė monarchistinius simbolius ir ištremto karaliaus Michaelio mitą. Apie mito vaidmenį Rumunijos politikoje po 1989 metų žr. Leonard Drula. „Ion Antonescu sł Mihai I. Între istorie si politică" kn. *Mituri istorice romănesti*, red. Lucian Boia. Bucharest, Editura Universitatii Bucuresti, 1995, p. 220–254.

[64] Tony Judt. *Past Imperfect: French Intellectuals, 1944–1956*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1992.

tai išnagrinėtas (išskyrus tam tikrus „Solidarumo" pogrindžio mėginimus) vietos grupuočių prisidėjimas prie vykdytos rasistinės politikos Antrojo pasaulinio karo metais. Užaugus komunistinėje Rumunijoje, Vengrijoje, Čekoslovakijoje ar Lenkijoje (ką jau kalbėti apie buvusią SSSR) visiškai nesunku nepaisyti Europos žydų naikinimo Antrojo pasaulinio karo metais masto ir reikšmės[65]. Dabar antisemitiniai „širdies papročiai" arba neigiami, arba įvertinami nepakankamai. Vos užsiminus apie žydams padarytas skriaudas, kyla įprastinė reakcija, kurią aš vadinu „konkurencija dėl persekiojimo"[66]. Reakcija į žydų pareiškimą, kad jų likimas Rytų Europoje (ypač Antrojo pasaulinio karo metais) buvo masiniai žudymai, naikinimas, siaubingi persekiojimai ir nuolatinė diskriminacija, dažniausiai būna audringa ir ūmi. Argumentuojama tuo, kad rumunai, lenkai arba vengrai taip pat nukentėjo nuo komunistinio režimo ir kad sąlygos stalininiuose lageriuose buvo ne geresnės nei nacių koncentracijos stovyklose[67]. Subanalinti holokaustą verčia jausmas, kad tai ne visuotinis žmonijos reikalas, paveikiantis kiekvieno mūsų žmoniškumą, o žydų (ir jų draugų) mėginimas monopolizuoti kančias ir atmintį apie jas. Žydai kaltinami tuo, kad, primygtinai pabrėždami holokausto ypatingumą, stengiasi pasisavinti visas visuotinės atjautos pašalpas. Toks siaubo subanalinimas Walęsai tapo motyvu nepripažinti Aušvice vyravusios išimtinai žydų kankinystės ir retorikos apie milijonus Lenkijos žydų, išžudytų kaip Lenkijos piliečiai.

[65] Tik 1995 metų balandžio mėnesį Čekijos vadovybė galiausiai pripažino, kad Terezine (Terezinštate) buvo vykdomas holokaustas.

[66] Šią problemą išanalizavo Dominique Arel. „Ukraine: The Temptation of the Nationalizing State" kn. *Civil Society and Political Culture in the Countries of the Former Soviet Union*, red. Vladimir Tismaneanu. Armonk, NY, M. E. Sharpe, 1995, p. 157–188.

[67] Prisiminti absoliutų blogį nereiškia paneigti kitą kraštutinio nežmoniškumo formą – gulagą ir jo atšakas sovietizuotose Rytų Europos šalyse. Iš tikrųjų atminties kokybė dažniausiai siejama su psichologine empatija, ir tie, kurie stengiasi suprasti Aušvicą, gali geriau suvokti, ką reiškė Kolyma. Žr. Daniel Chirot. *Modern Tyrants*, New York, Free Press, 1994. Įžvalgų požiūrį į panašumus tarp nacistinių Dachau ir stalininių Kolymos stovyklų žr. Adam Hochschild. *The Unquiet Ghost: Russians Remember Stalin*. New York, Penguin Books, 1994.

Visose sovietizuotose šio regiono šalyse komunistinis antifašizmas buvo grindžiamas globalinės klasių kovos ir tariamai didvyriško avangardinio komunistų vaidmens rezistenciniuose judėjimuose mitologija. Lenkijoje tokiu mitu pasinaudota provakarietiškos vidaus kariuomenės delegitimizavimui. Maža Rumunijos komunistų partija juo pasinaudojo savo patriotiniams kredencialams įtvirtinti prieš istoriškai demokratines formacijas. Baisiausias „antifašistinio piratavimo" atvejis buvo VDR, kur mitas (puoselėtas konstitucijos) skelbė, kad Rytų Vokietijos valstybė yra išskirtinė demokratinių ir revoliucinių darbininkų klasės tradicijų perėmėja. Proletarai buvo laikomi internacionalizmo pavyzdžiu, o antisemitizmas – siekusios dominuoti buržuazijos manipuliavimo masėmis forma ir taip toliau. Kaip žinome, VDR nebuvo jokio sąžinės perkratinėjimo, kadangi oficiali linija palaikė visiško atotrūkio nuo nacistinės praeities fikciją. Lygiai taip pat, siekdami visuomenės paramos „tautos geranoriškumo" žydų atžvilgiu Antrojo pasaulinio karo metais fikcijai, Rumunijos komunistai, atrodo, nejaučia jokių sąžinės priekaištų.

Todėl naūjos valdančiosios partijos visur, išskyrus Vengriją, vengė rimčiau išanalizuoti ikikomunistines rasizmo ir uždarumo formas kaip dalį nacionalinių tradicijų. Negana to, visose šiose šalyse buvo kurpiami „brolybės ir vienybės" idėją palaikantys mitai (ryškiausiai ir utopiškiausiai ši tema buvo išplėtota Tito laikų Jugoslavijoje). Faktiškai socialistiniu internacionalizmu buvo tik siekiama užmaskuoti etninio nepakantumo ir priešiškumo tikrovę. Valdantysis elitas pats turėjo rimtų identiteto problemų: prisiminkime, kad dauguma komunistų lyderių žydų turėjo pakeisti pavardes į grynai rumuniškas, lenkiškas arba vengriškas, bent jau su pavarde siekiant pabrėžti priklausymą tautinei bendruomenei. Tokiems žmonėms kaip Mátyasui Rákosi, Ernö Gerö, Valteriui Romanui ir daugeliui kitų tai buvo proga atsikratyti tikrojo savo identiteto ir įsitvirtinti darbo žmonių atstovais toje šalyje, kurioje jie buvo gimę arba užaugo[68]. Dauguma šių aktyvistų kul-

[68] Apie sudėtingą žydų, komunizmo ir antisemitizmo santykį Rytų Europoje žr. Annie Kriegel. „L'antisémitisme en Europe orientale: Notes pour une problématique". *Commentaire*, nr. 60, 1992–1993, žiema, p. 835–837;

tūrinį antisemitizmą perėmė iš ankstyvųjų Karlo Marxo veikalų, pagal kuriuos žydai, pinigai ir kapitalizmas yra tarpusavyje neatskiriamai susiję. Todėl komunistinė inteligentija su labai retomis išimtimis nesuprato nacių antisemitizmo prigimties ir kodėl ideologinėje Hitlerio erdvėje jis užėmė pagrindinę vietą[69]. Tačiau antisemitams toks pavardžių keitimas atrodo kaip paprastas žydų politinių radikalų mėginimas užliūliuoti priešininkų budrumą ir, remiantis tokia apgaule, būti pripažintiems. Nėra reikalo pridurti, kad Rytų Europos žydams komunistams nuslėpti savo kilmės ir visiškai asimiliuotis nepavyko. Komunistų partijoms vis labiau „tautiškėjant", šie žmonės neteko aukštų postų ir galiausiai buvo nustumti į šalį arba, kaip Lenkijoje, priversti emigruoti[70].

Ar šiuolaikinis antisemitizmas yra tik iki 1939-ųjų egzistavusių etnocentrizmo formų tęsinys, ar jis priklauso platesniam neaiškumų dėl nacionalinio identiteto fonui? Aš manau, kad antisemitizmo atgijimas rodo šio regiono neprisitaikymą prie modernybės ir yra ikimodernių, natyvistinių, vietinio pobūdžio nuotaikų protrūkis.

Tačiau ar galima jį iš tikrųjų laikyti didesne grėsme demokratinėms Rytų ir Vidurio Europos institucijoms? Aš manau, kad dėl to nereikia kelti didelės panikos, bet nereikia ir pernelyg optimistiškai jo neigti. Antisemitizmas, kaip ir kitos tribalizmo

apie Rumunijos komunisto inteligento Valterio Romano politinę karjerą, taip pat puikiai išnagrinėtą stalininę Rytų Europos patirtį žr. Christian Duplan, Vincent Giret. *La vie en rouge: Les Pionniers. Varsovie, Prague, Budapest, Bucarest, 1944–1968*. Paris, Éditions du Seuil, 1994.

[69] Jeffrey Herf. „East German Communists and the Jewish Question: The Case of Paul Merker". *Journal of Contemporary History*, t. 29, nr. 4, 1994, spalis, p. 627–661.

[70] Jaff Schatz. „The Last True Communists". *Nationalities Papers*, t. 23, 1 priedas, 1994, p. 129–163 (specialusis leidinys „Ethnopolitics in Poland"). Per 1990 metų prezidento rinkimų kampaniją Lechas Walęsa, užsimindamas apie tariamai žydišką Tadeuszo Mazowieckio kilmę ir skųsdamasis žydų tendencija vadintis pseudonimais, o ne tikrosiomis pavardėmis (žinoma, tai buvo iš komunistų slaptosios policijos propagandos arsenalo tiesiogiai perkeltas šmeižtas), atgaivino antisemitines insinuacijas. Nenuostabu, kad vėliau, kelionėje į Izraelį Walęsa išreiškė visiškai priešingas pažiūras: taigi užgaulios antisemitinės užuominos ir lozungai greičiau yra patogi priemonė, o ne tvirtas įsitikinimas. Žr. Konstanty Gebert. „Antisemitism in the 1990 Polish Presidential Elections". *Social Research*, t. 58, nr. 4, 1991, žiema, p. 723–755.

bei rasizmo formos, yra baime, panika, nerimu ir įtarumu grindžiamos politinės kultūros dalis. Šios emocijos gali periodiškai prasiveržti, ypač kai jomis naudojasi apgultas elitas, ieškodamas vienijančių mitų apie pavojų ir išdavystę. Prisiminkime, kaip Corneliu Vadimas Tudoras ir jo *România Mare* partija, pareikšdama apie pasaulinį žydų sąmokslo voratinklį, rėmėsi tuo, kad ministru pirmininku buvo Petre Romanas (1990–1991). Pagal šį scenarijų 1946 metais gimęs pusiau žydas, pusiau ispanas Petre Romanas „genetiškai" atstovauja „kominterniniams" (tai yra žydų) interesams Rumunijoje[71]. Taigi visa Rumunijos komunistų partijos istorija pertaisoma taip, kad teleologiškai paaiškintų žydų iškilimą į valdžią. Nesvarbu, kad dauguma aktyvistų, kuriems SSSR „didžiojo valymo" metais įvykdyta mirties bausmė, buvo žydai, ir visai nesvarbu, kad stalininio teroro laikais sionistai buvo persekiojami. Komunistinio antisemitizmo reikšmė visiškai praleidžiama: nei Rudolfas Slanskis, nei Ana Pauker negali būti laikomi sistemos, kurią patys padėjo sukurti, aukomis, kadangi uždaras protas nepajėgia pripažinti išorinių argumentų, galinčių sukrėsti tvirtus įsitikinimus.

Kylant naujiems industrijos magnatams antisemitizmas įgyja antiburžuazinių nuotaikų formą. Nusivylimas dėl prarastų galimybių, priešiškumas piniginėms ir rinkos vertybėms, senos istorijos apie žydų valdomą finansų pasaulį (galiausiai jomis patikėjo net Patas Robertsonas Jungtinėse Valstijose) susilieja į grėsmingų svetimų jėgų, besikėsinančių sugriauti tautinę bendruomenę ir išnaudoti naująją ekonomiką kaip „pasaulinio proletariato" dalį, paveikslą. Naujasis antisemitizmas yra glaudžiai susijęs su nusistatymu prieš Šiaurės Ameriką ir turi daug bendro su „trečiojo"

[71] Žodis „kominterninis" tapo dažniausiai vartojamu simboliu, demaskuojančiu žydų vaidmenį, šalyje įvedant stalinizmą. Vengrijoje tokį pat leksikoną vartojo Csurka, kritikuodamas tiek liberalų lyderius (buvusius kominterninės nomenklatūros palikuonis), tiek jų gynėjus, visų pirma Soroso fondą. Vadovaujantis šia uždara teorija nesvarbu tai, kad George'as Sorosas, pats būdamas žydas, nerodo didelio pakantumo žydiškumui (o ką kalbėti apie Izraelį palaikančią veiklą), nesvarbu, kad žydų gausumą jo fondų tarybose Rytų Europoje jis laiko grėsme fondo populiarumui ir patikimumui. Žr. Connie Bruck. „The World According to Soros". *New Yorker*, 1995, sausio 23, p. 54–78.

pasaulio elito bei jo rėmėjų Vakaruose kuriamais mitais, kuriais aiškinama ateitis, priklausomybė ir krizė. Ironiška, tačiau naujieji nuotaikų atgaivinimo diskursai, nors kilo iš radikalių dešiniųjų, iš tikrųjų yra radikalių kairiųjų priešiškumo tarptautinėms kompanijoms, laisvai kapitalo apyvartai, užsienio investicijoms ir objektyviai liberalių institucijų raidai išraiška. Naujasis tribalizmas iš valstybinio socializmo paveldi kolektyvistinę, egalitarinę, prieš rinką nukreiptą filosofiją[72].

Išvada

Taigi antisemitizmas priskirtinas atskirties ir šovinizmo sindromui, kuris apima rasinę, lyčių ir socialinę neapykantą[73]. Nusivylimo ir sutrikimo laikotarpiu sukrėstos asmenybės į skausmingus potyrius yra linkusios reaguoti netolerantiškais sprendimais. Dėl visų patirtų nuoskaudų ir įžeidimų niekinami arba kaltinami „kiti". Vienodai reikšminga, viešai nepripažįstama neapykanta sau, kurią ypač sustiprina nereikalingumo, atskirties ir tai, ką Maxas Weberis pavadino „steriliu jauduliu", yra vienas iš pagrindinių naujųjų apmaudo diskursų šaltinių[74]. Žydų kaip „kitų" išskyrimas priklauso mitologinei Rytų Europos tautinio identiteto

[72] Apie kupinas apmaudo ir pagiežos pokomunistines kalbas žr. Paul Hockenos. *Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*. New York, Routledge, 1994. Įžvalgią lyginamąją dešiniųjų srovių Rytų Europoje analizę žr. Sabrina Petra Ramet. „Back to the Future in Eastern Europe: A Comparison of the Post-1989 with Post-1918 Tendencies". *Acta Slavica Iaponica*, Sapporo, Japan, t. 13, 1995, p. 61–82.

[73] Apie šiurkščius, autoritarinius šovinistinius sąjūdžius pokomunistinėje Rytų Europoje žr. Sabrina Petra Ramet. *Social Currents in Eastern Europe: The Sources and Consequences of the Great Transformation*. Durham, NC, Duke University Press, 1995, p. 431–454.

[74] Puiki Sorino Antohi'o diskusija kn. *Civitas Imaginalis: Istorie si utopie în cultura română* (Civitas Imaginalis: istorija ir utopija Rumunijos kultūroje). Bucharest, Editura Litera, 1994. Žydiška *selbsthass* (neapykanta sau) sąvoka jis stengiasi paaiškinti tebesitęsiančią skausmingą diskusiją kadaise E. M. Ciorano iškeltu klausimu: kaip galima būti rumunu? Kalbant apie naują „trečiojo pasaulio" populiacijų nereikalingumo reiškinį, tiksli Magnuso Enzensbergerio pateikta analizė kelia nerimą:

konstrukcijai: vietoj pozityvaus apibrėžimo, kas yra tauta, ji dažniausiai apibūdinama antitezėmis. Taigi radikalusis Rytų Europos nacionalizmas yra programiškai ir nuosekliai antagonistiškas kitokiam, „sudėtiniam kitų" paveikslui, ar jie būtų žydai, ar kritiškai nusiteikę inteligentai, ar čigonai, ar liberalūs mąstytojai, ar laisvieji masonai, ar moterys, ar homoseksualai[75].

Etninio fundamentalizmo pagrindas yra slaptumas: atsiradęs iš slaptų devyniolikto amžiaus draugijų, nacionalizmas perėmė potraukį į tariamas okultines machinacijas ir intrigas. Antisemitinė vaizduotė tarpsta intrigų, slėpiningumo ir visuomenės sluoksnių tamsumo atmosferoje. Kaip ir Prancūzijos įvykių, atvedusių prie Dreyfuso bylos, atveju, šiose visuomenėse jaučiamas moralinis nuopuolis, masinė psichologinė identiteto praradimo jausmo būsena ir nuotaikos, kad bent jau dabartinė karta nepajus laisvos, klestinčios visuomenės privalumų. Karingas nacionalizmas žmones sutelkia, suteikia jiems šilto priklausomumo, šlovės, pasididžiavimo tariamai didvyriškais savo protėviais jausmą, o svarbiausia – sukuria priešo įvaizdį. Tokios rūšies sukrėtimą išgyvenantiems individams reikia turėti paveikslą, kurį galėtų garbinti ir (dar labiau) nekęsti. Mirties ir dirbtinai didvyriško pasiaukojimo tariamai tautos valiai (pilietinės bendruomenės pakaitalui) kultu naudojasi demagogai, skelbiantys, kad apginti tautos ateitį gali tik etninis jos grynumas. Taip, toks nacionalizmas nėra vien tik Rytų Europai būdingas reiškinys[76].

Skirtingumo nepripažinimas, jį laikant „liga", imigrantų (kurie kėsinasi į mūsų darbo vietas) persekiojimas, priešiškumas svetim-

„sąmokslo teorija tik užtemdo tiesą: Niujorke ir Zaire, pramoniniuose miestuose ir skurdžiausiose šalyse vis daugiau žmonių nuolatos nušalinami nuo ekonominės sistemos todėl, kad ji nebeįstengia sumokėti už darbą". Žr. *Civil Wars from L. A. to Bosnia*. New York, New Press, 1994, p. 36.

[75] Toks skirtingumo atmetimas Europos kultūroje, kur nepritapimas neretai būdavo atskirties argumentu, turi senas tradicijas. Žr. Hans Mayer. *Les Marginaux. Femmes, juifs et homosexuals dans la litérature européenne*. Paris, Albin Michel, 1994.

[76] Simon Epstein. „Extreme Right Electoral Upsurges in Western Europe: The 1984–1955 Wave as Compared with the Previous Ones". *Analysis of Current Trends in Antisemitism*, nr. 8, 1996. Hebrew University of Jerusalem, Vidal Sasoon International Center for the Study of Antisemitism.

taučiams priklauso stiprėjančiam visuotiniam amžiaus pabaigos nerimo sindromui. Komunizmo žlugimas panaikino daugelį nusistovėjusių tabu, taigi atsirado daugiau erdvės reikšti pažiūroms, kurios vos prieš dešimtmetį buvo skirianti riba. Kas būtų patikėjęs, kad tapsime begėdiškos literatūros apie holokaustą (akivaizdžiai skatinamos ir reklamuojamos Rytų Europos neofašistų) plitimo liudininkais? Įkyrėjus pakantumui, ilgintis stiprių reakcijų į tai, ką pankai, islamo fundamentalistai, stačiatikių teokratai ir naujieji naciai laiko Vakarų „dekadansu", gimsta nauji keršto ir nusivylimo mitai. Nusivylimas esama santvarka, kuri laikoma sugedusia ir niekinga, verčia žmones ieškoti alternatyvų. Tokios tendencijos Vakaruose pavyzdys yra Italijos šiaurės lyga, kur ilgėjimasis kilmės šaknų yra naujų, daugeliu atžvilgių pranokstančių tradicinius kairiųjų ir dešiniųjų skirtumus politinių stilių požymis. O žmogaus teisės (tradiciškai tai yra kairiųjų liberalų sritis) neretai puolamos dėl naujo, tariamai labiau atliepiančio nerimą kolektyvinio identiteto. Kai kraujo ir žemės mistika visuomenės diskurse paima viršų, gali atsirasti naujų fašizmo atmainų. Tokiame tragiškame atotrūkyje nuo modernybės dėl modernybės, plačių visuomenės sluoksnių politinės sąmonės priešinimesi liberaliam atskirumui, noriai išsižadant pilietinių teisių arba jas apribojant virš individualumo iškeliamų bendruomeninių vertybių naudai, tikrai slypi fašizmo ištakos. Tokia yra Roberto Wistricho išmintingo įspėjimo esmė:

> Čia susiduriame su bendra Europos ir galbūt visos planetos negalia, apimančia esminį moralinių ir visuomeninių vertybių žlugimą. Paviršutiniškai ieškodami atpirkimo ožių dabartyje arba bergždžiai mėgindami normalizuoti kolektyvines istorijos traumas, Europos praeities šmėklų neišvarysime. Kilmės šaknų ir saugaus tautinio identiteto ieškojimas, ypač išsivadavimo iš tironijos, priespaudos ir pažeminimo kovoje, neretai sudaro laisvėjimo įspūdį. Tačiau net kilniausi patriotiniai jausmai gali tapti „paskutine niekšo priedanga", jeigu jų neatsvers elementarus orumo, solidarumo ir visuotinių žmogaus teisių pripažinimas[77].

[77] Robert Wistrich. „Nationalism Reborn". *Partisan Review*, nr. 1, 1995, žiema, p. 15; taip pat žr. Adam Michnik. „Presence of Liberal Values". *East European Reporter*, t. 4, nr. 4, 1971, pavasaris–vasara, p. 76.

Poleninių visuomenių problema yra ta, kad jos beveik neturi praeities šaltinių, iš kurių galėtų pasisemti įkvėpimo tokiai tolerantiškai elgsenai. Žinoma, liberalios tradicijos egzistavo, tačiau jos buvo anemiškos ir nuolat puolamos. Šį regioną pasiekusi pavėluotai ir glaudžiai susijusi su žydų bei vokiečių mažumomis modernybė buvo panašesnė į priedangą, po kuria toliau virė sentimentali kaimo nostalgija. Visos šios šalys, išskyrus tarpukario Čekoslovakiją, buvo linkusios į totalitarizmą: rezistencijos prieš bolševizmą vardu Rytų Europos režimai skatino kraštutines priemones, kurstė ksenofobiją ir nepasitikėjimą liberaliomis institucijomis bei vertybėmis. Dabar, palikdamos komunizmą, iš praeities jos gali pasisemti tik prisiminimų apie uždarumą, persekiojimus, gentinę nesantaiką, abipusę panieką ir neišmatuojamą pasipūtėliškumą[78]. Daugumoje šių šalių vietoje egzorcizmo kultivuojamas kolektyvinis narcisizmas. Kuo labiau jos savimi žavisi, kuo labiau mėgaujasi savo didvyriškumu, tuo didesnė pagunda joms kyla nekęsti kaimynų, svetimtaučių, „kitų".

[78] Žr. Celestine Bohlen. „Where the Fires of Hatred Are Easily Stoked". *New York Times*, 1991, rugpjūčio 4.

5 *skyrius*

Ar revoliucija baigėsi? Dekomunizacijos mitas ir politinio teisingumo siekimas

> Ten, kur kaltė prisipažįstama ir dėl jos gailimasi, turėtų būti vietos atlaidumui.
>
> *Václav Havel*

> Taigi ar mes vis dar tęsiame revoliuciją, ar skelbiame karo pabaigą?
>
> *Adam Michnik*

Ar galima komunizmą patraukti į teismą? Kaip jaunos demokratijos turėtų elgtis su buvusiu valdančiuoju elitu? Ar įmanoma ištaisyti praeities nukrypimus, nuteisiant tuos, kurie atsakingi už totalitarinės santvarkos sukūrimą ir įamžinimą? Kaip nustatyti įtikinamą kaltės hierarchiją ir – o tai yra dar svarbiau – kaip išvengti kolektyvinės bausmės pavojų? Trumpai tariant, kaip pokomunistinėse politinėse bendruomenėse suderinti teisėtumą su įstatymiškumu? Šie nerimą keliantys klausimai rodo moralinius, politinius ir teisinius sunkumus, kurie kyla iš revoliucinio atotrūkio nuo senojo režimo imperatyvo.

Subyrėjus komunistinei santvarkai, šiame regione daug kas pajuto būtinybę apsivalyti. Pavyzdžiui, iš pradžių mažai kas prieštaravo dėl 1989 metų gruodį Nicolae ir Elenai Ceauşescu įvykdytos mirties bausmės, nors teismo įstatymiškumas, švelniai tariant, buvo abejotinas. Galų gale argi ne revoliucijos tikslų vardu italų partizanai įvykdė mirties bausmę Mussolini? Argi aukščiausia pareiga ginti revoliuciją nepateisina tirono nužudymo? Senojo režimo vadų atidavimas teismui tapo ir istorinio atpildo forma, ir moraliniu katarsiu.

Dekomunizacija, kaip ir Vokietijos denacifikacija po 1945 metų, yra ir destruktyvus, ir konstruktyvus vyksmas. Viena vertus, panaikinamos autoritarinės institucijos, kita vertus, sukuriama ir įtvirtinama pilietines teises pripažįstanti politinė santvarka. Nepaisant daugybės skirtumų, komunizmui ir fašizmui buvo būdingas toks pat priešiškumas liberalizmui, viduriniosios klasės

vertybėms, individo autonomiškumui ir įstatyminei valstybei. Dekomunizacija, kaip ir denacifikacija, yra tiek dvasinis (kultūrinis, psichologinis), tiek politinis, ekonominis ir teisinis procesas. Už nenumaldomo aistringų dekomunizacijos vykdytojų užsidegimo apriboti buvusių aktyvių komunistų, slaptosios policijos pareigūnų bei informatorių pilietines teises, kaip buvo Albanijoje valdant rėksmingam antikomunistui, buvusiam prezidentui Sali Berishai, slypi nepalaužiami jakobiniški polinkiai. „Šventos" kovos su neokomunistais ir jų sąjungininkais vardu naudojamasi autoritariniais metodais[1]. Kitaip tariant, dekomunizacijos logika nepriešina dorybingos, didvyriškos buvusių aukų bei disidentų stovyklos su ydinga veidmainiškų pokomunistinių verteivų stovykla. Tikrovėje viskas yra kur kas painiau.

Bylų sudarytojai ir naikintojai

1990 metų sausio 13 dieną Bukarešto centre esančioje Pergalės aikštėje susirinko tūkstančiai rumunų sudeginti komunistų partijos bilietų. Tų metų pavasarį bulgarai užėmė komunistų (persikrikštijusių socialistų) partijos būstinę ir sudaužė ilgą laiką jos stogą puošusią raudonąją žvaigždę. Dauguma tokių simbolinių ritualų piliečiams turėjo svaiginamos galios ir leido išlieti nuoskaudas dėl patirtų vargų ir sunkumų, kurie jiems buvo primesti siekiant „šviesios ateities". Tačiau kai kurie žmonės – visų pirma, kitaip manantys inteligentai – iš pat pradžių pastebėjo, jog dekomunizacijos retorikoje slypi veidmainiškas fundamentalizmas, nė

[1] Apie populistinius autoritarinius Berishos metodus ir demagoginę dekomunizacijos retoriką 1996 metų parlamento rinkimų metu žr. Jane Perlez. „Albania's Reformer Turns Autocrat". *New York Times*, 1996, birželio 1. Už galimybę išanalizuoti politinį Albanijos gyvenimą esu labai dėkingas buvusiam ministro pirmininko pavaduotojui, kartu su Berisha įsteigusiam „Demokratų partiją", Gramozui Pashko. Nutraukęs ryšius su prezidentu jis tapo pagrindiniu šalies liberaliosios opozicijos tribūnu. Užuominas apie Albanijos rinkiminių apgaulių precedentą, kurį gali kopijuoti kitos pokomunistinės šalys, žr. Thomas Carothers. „In Albania, One for the Thugs". *Washington Post, 1996, birželio 6.*

kiek ne tolerantiškesnis nei tas, kurį reikėjo sunaikinti. Jie būgštavo, jog nugalėtojų teisingumas gali lengvai pavirsti neteisybe. Vėliau, kai visoje Rytų Europoje vyko rinkimai, o ekskomunistai pasinaudojo demokratinėmis procedūromis, kad galėtų reorganizuotis ir dalyvauti politiniame žaidime, daugelis pajuto, jog politinis teisingumas pralaimėjo ir antikomunistiniai revoliucijų uždaviniai liko neįgyvendinti.

Taigi buvusių komunistų ir slaptosios policijos traktavimas tapo pagrindiniu politiniu klausimu, kuris šias visuomenes padalijo ne tik politikos plotmėje, bet suskaldė net šeimas. Pradėjus bylas nagrinėti viešai, kai kurių šalių disidentai sužinojo, kad juos ilgai sekė jų pačių sutuoktiniai. Paaiškėjo, kad ne vienas prisiekęs aktyvus pilietinių teisių gynėjas talkino slaptajai policijai. Tokios sąvokos kaip atlaidumas, užmarštis, kaltė ir atsakomybė įgavo sprogstamąją galią. Siekdami asmeninių tikslų, įvairūs politiniai veikėjai ėmė naudotis daugybės teroro laikais žuvusių aukų atminimu, prisiminimais apie ilgus sąstingio, bailumo, paklusnumo galingam partinės valstybės aparatui dešimtmečius.

Dalis šio regiono žmonių, paprastai vadinamų „liberalais", būgštavo, kad dekomunizacija gali baigtis siaubingomis vendetomis ir tapti Šv. Baltramiejaus nakties, kuri naująsias valdymo formas amžiams pasmerktų suktis pagiežingos isterijos, keršto ir fanatizmo rate, prologu. Kitiems, paprastai vadinamiems „radikalais", dekomunizacija yra pateisinamas politinis ir teisinis atsakas, siekiant nutraukti ryšius su praeitimi, išvalyti elitą ir pradėti visiškai naują gyvenimą. Buvę komunistai jį viešai pasmerkė, gindami savo teisę į teisminį nagrinėjimą, tačiau už tuos dešimtmečius, kai šia teise neleido naudotis savo priešininkams, beveik niekas neatsiprašė. Jų nuomone, atkakliai primenant praeitį galima sulaukti priešingų rezultatų. Ironiška, tačiau tokio požiūrio laikosi ir kai kurie ankstesni žymūs disidentai Miklosas Haraszti ir George Konrádas Vengrijoje, Adamas Michnikas Lenkijoje ir Martinas Palousas Čekijos Respublikoje. Liberalieji inteligentai mano, jog tokia dekomunizuotojų aistra keršyti dažniausiai tėra kamufliažas, slepiantis įspūdingų antikomunistinių kredencialų neturėjimą. Disidentai visą laiką nepritarė raginimams griebtis smurto, o esamą padėtį skatino keisti derybomis. Dabar, kai tokių

„paktų" pasiekta, – argumentuoja jie, – būtų pražūtinga, jeigu revoliucionieriai savo įsipareigojimų išsižadėtų. Tokia perspektyva įstatymiškumą vertina kaip pagrindinį revoliucijų laimėjimą, o komunistams naudinga tuo, kad leidžia abejoti.

Nereikia nė sakyti, jog buvusių disidentų motyvai nepritarti valymams iš esmės skiriasi nuo buvusių komunistų motyvų, tačiau juose jaučiama panašaus požiūrio tendencijų: kas buvo – pražuvo, atėjo laikas viską pradėti iš naujo, negalima kaltinti vien dėl ankstesnių politinių įsitikinimų. Individus reikėtų teisti atskirai ir vertinti atsižvelgiant į asmeniškai padarytus veiksmus.

Šio požiūrio trūkumas tas, kad praeitis laikoma amorfine klampyne, už kurią nė vienas nėra atsakingas asmeniškai, bet kuria susitepę yra beveik visi. Jis atskleidžia buvusių disidentų nenorą perimti manicheistiško pasipūtimo moralę, pagal kurią visuomenė skirstoma į „angelus" ir „niekšus". Vis dėlto George Konrádo požiūris į vos ne visuotinį bendrininkavimą su senuoju režimu yra pernelyg kilniai kuklus: „Satelitinėje valstybėje visi – ir nuolankūs, ir išdidūs piliečiai – yra tarnai. Raskite man sąžiningą žmogų totalitarinėje arba nors sąlygiškai liberalioje, bet paternalistinėje visuomenėje. Ieškosite ilgai ir sunkiai. Raskite man sakantį tiesą visuomenėje, kurioje valstybė yra tėvas – pavyzdžiui, valstybinio socializmo visuomenėje – ir kurioje aukštas pareigūnas turi karaliaus galią. Satelitinėje valstybėje meluoti dera arba, tiksliau pasakius, neįmanoma atskirti, kur melas, o kur tiesa"[2].

Tokiam požiūriui netiesiogiai pritarė net Václavas Havelas, kuris anksčiau atkakliai tvirtino, kad būtina gyventi tiesoje, tuo norėdamas pasakyti, jog būdų išvengti oficialaus melo yra, o 1990 metais pareiškė, kad skiriamoji kaltės ir nekaltumo linija eina per kiekvieno žmogaus sąžinę, per kiekvieno vyro ir moters širdį.

Pokomunistams patiko tokia kilnumo filosofija. Wojciechui Jaruzelskiui, Lenkijoje įvedusiam karo padėtį, patiko Adamo Michniko moralumas ir jis net apgailestavo dėl to, kad buvo jį įkalinęs. Buvęs Rumunijos žemųjų rūmų pirmininkas, valdančiosios par-

[2] Žr. George Konrád. *The Melancholy of Rebirth: Essays from Post-Communist Central Europe, 1989–1994.* San Diego, New York, and London, Harcourt Brace, 1995, p. 2–3.

tijos administracijos pirmininkas ir artimas tuometinio šalies prezidento Iono Iliescu bendradarbis Adrianas Năştase 1995 metais pareiškė, jog praeities (tiek fašistinės, tiek stalininės) akcentavimas žmonėms trukdo kurti ateitį. Kam reikia taip pabrėžti tai, klausė jis, kas vyko valdant profašistiniam diktatoriui Ionui Antonescu arba stalinistiniam tironui Nicolae Ceauşescu?[3] Vokietijos Demokratinio socializmo partijos (DSP) – pokomunistinės Ulbrichto bei Honeckerio Socialistinės vienybės partijos parlamentinės frakcijos – pirmininkas Gregoras Gysi primygtinai reikalauja energingai pasmerkti stalinizmą todėl, kad šis „išdavė marksizmo idealus". Jo partija išspausdino viešą tos sistemos aukų – tiek paprastų Vokietijos Demokratinės Respublikos (VDR), tiek partijos narių – atsiprašymą. Tuo pat metu Gysi nepripažįsta Rytų Vokietijos režimo ir nacistinės diktatūros analogijos, laikydamas ją mėginimu kriminalizuoti pačią VDR eksperimento prigimtį: „Vadovaudamasi totalitarizmo teorija, DSP turi svarų argumentą nepritarti VDR prilyginimui prie nacistinės diktatūros. Partija visuomet stengdavosi kritikuoti ir vertinti VDR iš socialistinių pozicijų. Rytų Vokietijos visuomenę mes kritikuojame ne todėl, kad ji buvo socialistinė, o todėl, kad ji net nebuvo panaši į socialistinę"[4].

Buvusių disidentų poziciją galima suprasti kaip moralinę nuostatą vengti kolektyvinės bausmės. Į ideologijos skiepijimo ritualus leninistinė autokratija iškreiptais metodais siekė įtraukti kuo daugiau žmonių. Masių elgsenai buvo būdingas ne priešinimasis ir kritika, o konformizmas ir paklusnumas, ir tik nedaugelis išdrįso imtis atviros opozicinės veiklos. Vengrų sociologė Zsuzsa Ferge teigia, jog tai sukūrė „neperprantamą istoriją", kaltės ir pasipiktinimo samplaiką, kuri šiose visuomenėse beveik niekam nepriimtina: „Dauguma žmonių turėjo gyventi daugiau ar mažiau dvigubą gyvenimą, ir netrukus tai jiems tapo natūralia būsena"[5].

[3] Adriano Năstase teiginiai Tarptautiniame rinkiminių sistemų fonde 1995 metų sausio 20 d. Vašingtone (asmeniniai užrašai).

[4] Gregor Gysi. „Five Years of the PDS". *New Politics*, t. 5, nr. 3 (nauja serija), 1995, vasara, p. 139.

[5] Žr. Serge Schmemann. „End of Line: Leaders at Communism's Finish". *New York Times*, 1990, lapkričio 16.

Žinoma, dauguma žmonių slaptajai policijai netalkino ir ne kiekvienas turi saugoti baisią paslaptį, tačiau ne mažiau svarbu tai, kad dauguma žmonių nepadarė nieko, kad tą sistemą sugriautų. Pripažinti jos taisykles jiems buvo tas pat, kas kvėpuoti, valgyti ir miegoti. Sistema įsiskverbė į dvasinį jų metabolizmą. Tiesa, nepriklausoma, savavaldė Lenkijos „Solidarumo" sąjunga, kuri turėjo beveik dešimt milijonų narių, 1980–1981 metais buvo džiugus socialinio susitelkimo ir politinės radikalizacijos atvejis, tačiau jos veiklą suardė karo padėtis, po kurios šalį apėmė apatija, pasipiktinimas ir socialinis pasyvumas. Trumpai tariant, paskutiniaisiais komunistinės santvarkos dešimtmečiais, kai, siekdamas užsitikrinti viešpatavimą, atvirą terorą valdantysis elitas pakeitė masių įtraukimu ir konformizmu, didvyrių beveik nebeliko[6].

Sistemos atsinaujinime dalyvavo dauguma komunizmo santvarkoje gyvenusių žmonių: vieni aktyviai palaikė esamą padėtį, kiti, prisitaikydami prie suvaržymų ir stengdamiesi išsaugoti sau ir savo šeimoms minimalų padoraus gyvenimo lygį, buvo tik „mažais didelės mašinos sraigteliais". Tai nereiškia, jog už sistemos veikimą visi atsakingi vienodai. Vieni buvo išdavikai, kiti – išduotieji. Vieni sutiko talkinti slaptajai policijai (tapti aktyviais kadrais arba „neformaliais" kolaborantais) už atlyginimą, kiti tapo ideologiniais aktyvistais arba partijos bei vyriausybės nomenklatūrininkais ir persekiojo kitaminčius. Teisėjų nuosprendžiai įkalinti disidentus, leidimai daryti kratas buvo teisinė priedanga nesuskaičiuojamiems žmogaus teisių pažeidimams. Milžiniškose cenzūros mašinose dirbo tūkstančiai žmonių. Jie darė viską, kas tik įmanoma, kad sunaikintų bet kokią nepriklausomos minties ar diskurso formą. Galų gale 1989 metų revoliucijos nebuvo tik estetiniai manevrai ir įvyko ne be pagrindo – jos buvo nukreiptos prieš politinę santvarką, kuri nebūtų galėjusi funkcionuoti be tam tikrų institucijų ir jų tarnų. Pilkoji sritis tarp kraštutinės opozicijos grupuočių ir centro valdžios nebuvo vienspalvė. Pakanka vieno pavyzdžio: dekomunizacijos kampanijoje aktyviai dalyvavęs

[6] Diskusiją apie masių įtraukimą ir naująjį tradicionalizmą žr. Ken Jowitt. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1992, p. 88–158.

Čekijos ministras pirmininkas Václavas Klausas nebuvo nei komunistų partijos narys, nei aktyvus disidentas. Visą husakinės „normalizacijos" laikotarpį po 1968 metų rugpjūčio „Prahos pavasario" įvykių nuslopinimo jis dirbo mokslinį darbą ekonomikos srityje ir, prisidengęs slapyvardžiu, dalyvavo pogrindžio spaudoje. Kitaip tariant, tam, kad nebūtum bailiu, nereikėjo būti didvyriu.

Paprastai pokomunistinės partijos stengėsi atsikratyti nebeaktualios dabartiniam jų vaidmeniui stalininės praeities ir visą dėmesį sutelkti į socialinius socialistinių santvarkų laimėjimus bei ekonominę ir politinę savo patirtį. Galima sakyti, kad daugumai šių politikų praeitis yra tarsi kita šalis. Tai, kas vyko nuverstoje totalitarinėje santvarkoje, paprasčiausiai yra ne jų reikalas. Toks užmaršumas perša siaubingas moralines išvadas: akivaizdaus melo ir gėdingos tylos pagrindu negali būti sukurta ir ilgai išsilaikyti jokia demokratija. Akivaizdus istorinis sąmoningos užmaršties pavyzdys yra Jungtinės Valstijos. Rašiusieji ir pasirašiusieji Jungtinių Valstijų nepriklausomybės nuo Britanijos deklaraciją diskutavo vergijos klausimu, tačiau politiniais sumetimais jį atidėjo ir šis gėdingas klausimas dokumente buvo oficialiai nutylėtas, todėl praėjus keturiems dvidešimtmečiams ir septyneriems metams Amerikos demokratija vos nežlugo nuo savo piliečių rankos.

Žlugus komunizmui sąmoninga užmarštis kelia ypač didelį nerimą matant buvusių komunistų iškilimą į naujus galios ir įtakos postus. Pasak vieno nuovokaus pereinamojo laikotarpio Amerikos apžvalgininko, „sudėtinga nustatyti atlaidumo ir teisingumo pusiausvyrą, ypač tuomet, kai tie, kuriems turėtų būti atleista, elgiasi taip, tarsi būtų nusipelnę ne bausmės, o padėkos, kai jie staiga prabyla apie toleranciją ir dorumą, kai paskubomis apsisiaučia demokratinių vertybių ir sąžiningo darbo, kurį skelbiasi visuomet palaikę, etikos mantija"[7]. Kaip tik toks yra buvęs Lenkijos prezidentas Wojciechas Jaruzelskis, įvedęs šalyje karo padėtį ir smarkiai įsivėlęs į kitas žiaurias represijas, o pokomunistinėje Lenkijoje pakeitęs savo įvaizdį tapo švarutėliu, atsidavusiu tautos gerovei patriotu.

[7] Andrew Nagorski. *The Birth of Freedom: Shaping Lives and Societies in the New Eastern Europe*. New York, Simon and Schuster, 1994, p. 59.

Visose šiose šalyse sklandė mitas apie turinčius gerų ketinimų, sąžiningus, darbščius komunistus, kurie stengėsi padaryti viską, kas tik tuometinėje santvarkoje buvo įmanoma. Šis politinis mitas rodo tendenciją atleisti komunistų lyderiams už represijas ir ekonominį neūkiškumą. Jis iš esmės falsifikuoja tikrovės įvykių reikšmę ir užtrina skirtumą tarp tų, kurie palaikė sistemą, ir tų, kurie kovojo, siekdami ją pakeisti. Ironiška tai, kad šio mito šalininkų ir radikaliųjų antikomunistų požiūris į komunistų partijas yra vienodas. Tokia vizija (palaikoma tiek kraštutinių dešiniųjų, tiek kraštutinių kairiųjų) nepripažįsta, jog elitas kai kuriose šalyse buvo griežtai pasidalijęs į reformatorius ir kietos linijos šalininkus. Selektyvi atmintis vengia pripažinti faktą, jog daugelis disidentų buvo nusivylę buvusieji komunistai[8]. Toks savanoriškos užmaršties procesas nepanaikina, o tik atideda būtinybę susitaikyti su tikrove.

Iš tikrųjų tokiose šalyse kaip Slovakija, Serbija, Kroatija, Vengrija, Lenkija ir Rumunija, kurios iš pagrindų niekuomet nenagrinėjo savo autoritarinės kraštutinio dešiniojo sparno praeities, dekomunizacija turi apimti visuotinį susitaikymą su antisemitizmo, nepakantumo ir krikščioniškojo (stačiatikių bei katalikų) fundamentalizmo palikimu. Dažniausiai tai yra skausmingas uždavinys, slapta trikdantis net liberaliausius inteligentus[9]. Neretai šis procesas yra painus ir sudėtingas, lydimas abipusių kaltinimų ne-

[8] Lenkų istorikas, „Solidarumo" patarėjas ir žinomas disidentas Bronislawas Geremekas nuo 1950 iki 1968 metų buvo partijos narys. Protestuodamas prieš invaziją į Čekoslovakiją ir ryškėjantį Lenkijos komunistų partijos posūkį į ksenofobiją, jis išstojo iš partijos: „Aš maniau, jog kaip tik todėl, kad kadaise buvau partijos nariu, turiu ypatingą priedermę pasipriešinti totalitarizmui, komunizmui ir partijai. Jaučiau pareigą atiduoti skolą už tai, kad dvidešimt metų turėjau partinį bilietą." Žr. Bronislaw Geremek. *La Rupture: La Pologne du communisme à la democratie. Entretiens avec Jacek Zakowski*. Paris, Éditions du Seuil, 1991.

[9] Jeffrey Isaac. „Adam Michnik: Politics and the Church". *Salmagundi*, nr. 103, 1994, vasara, p. 199–212. Isaacas aptaria klausimą, kodėl Michnikui nepavyko nevaržomai kalbėti apie antisemitizmo egzistavimą Lenkijos kultūroje ir kodėl jis žaidė Europos kaip „krikščioniškos civilizacijos" idėja. Tuo pačiu klausimu žr. Roberto Kaplano diskusiją apie Rumunijos ir Kroatijos nenorą nagrinėti savo praeitį: *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York, St. Martin's Press, 1993.

sąžiningumu, neapykantos sau, selektyvios atminties ir ne mažiau selektyvios amnezijos bei tyčinių falsifikacijų. Dažnai galima išgirsti tokį argumentą: juk mes išėjome ne iš fašizmo, tai kam reikia aptarinėti Antrojo pasaulinio karo ar net ankstesnius įvykius? Nacionalistiniai antikomunistai liaupsina etninę bendruomenę, iš kurios jie mielai išstumtų kiekvieną, kurį tik įtartų patriotiškumo stoka. O dėl pokomunistų, tai tariamai garbingą savo tarnavimą stalinizmui ir jo diktatūrai jie dažniausiai stengiasi pateisinti antifašizmu. Šitaip ideologiniai skirtumai pridengiami savanaudiškumo kaukėmis, kurios dėl tokių abstrakčių sąvokų kaip tauta, teisingumas arba laisvė leidžia priešininkams vienam kitą pasmerkti gėdai.

Prašyti rimto susitaikymo su praeitimi nėra vien moralinė nuostata: nė viena iš šių visuomenių negali tapti tikrai liberali, jeigu politiniame diskurse ir toliau vyraus senieji savigailos ir savęs idealizavimo mitai. Šiuo požiūriu dekomunizacija kartu yra ir gyvybiškai būtinas identiteto ieškojimas siekiant įtvirtinti tikrą atotrūkį nuo praeities. Grįžti prie normalumo arba liberalios valstybinės santvarkos kūrimo reiškia drąsiai sutikti atsižadėjimus, išdavystes ir nusivylimus, kurie tiek daug individų pavertė blogio sistemos bendrininkais. Pasak pereinamuosius laikotarpius Lotynų Amerikoje ir Pietų Europoje tyrinėjusių mokslininkų, poautoritarinės visuomenės savo prisiminimų negali paprasčiausiai užšaldyti arba nepaisyti. Praeitį reikia žinoti, stoti su ja į akistatą ir suprasti[10].

Tačiau ar istorinio palikimo „perkratinėjimas" (tai, ką vokiečiai vadina *Geschichtsaufarbeitung*) apsiriboja tik kultūriniu sąmoningumu, ar baigiasi politiniu bei teisiniu baudimu tų, kurie atsako už senojo režimo nusikaltimus? Taigi labai svarbu teisinius ir istorinius mėginimus įveikti, praeitį suderinti nešališkai ir

[10] Pavyzdžiui, politologai Guillermo O'Donellas ir Philippe C. Schmitteris rašo: „Sunku įsivaizduoti, kaip, nesusitaikiusi su skausmingiausiais savo praeities momentais, visuomenė gali vėl pradėti funkcionuoti tokiu mastu, kad socialiniu ir ideologiniu požiūriu palaikytų politinę demokratiją." Žr. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 1991, p. 30.

apgalvotai. Čia vėl praverčia vokiškas ponacistinis leksikonas: žodis *Geschichtsbewältigung* kaip tik ir reiškė jaunosios kartos mėginimą suprasti praeitį, stoti prieš ją be apsauginių šydų ir racionalių paaiškinimų. Devintojo dešimtmečio pabaigoje SSSR kilo iniciatyva iš apačios įsteigti pilietinį „Atminties" sąjūdį, kurio tikslas – atgaivinti atmintį, dokumentais patvirtinti masinius nusikaltimus ir šitaip supažindinti visuomenę su stalininės teroro karalystės įvykiais[11]. Pagrindinis jo veikimo principas yra ne keršyti, o moraliai pasveikti. Tikriausiai toks požiūris neskausmingiausias ir konstruktyviausias: sudaryti visuomenei galimybę pažinti savo praeitį, nesileidžiant į nepabaigiamus ir kankinamai sudėtingus teisinius veiksmus, kurių galutinis padarinys gali būti naujos aukos ir nauji kankiniai.

Adamo Michniko manymu, reikia padaryti galą karingam troškimui apvalyti senąjį elitą, kad naujoji santvarka neužsikrėstų kerštingumu ir neteisingumu. Jis labiausiai bijo, kad buvusių komunistų persekiojimas komunistiniais biurokratiniais metodais ir pasitikėjimas neretai abejotinais slaptosios policijos dokumentais gali tik pratęsti senosios santvarkos agoniją ir užnuodyti atmosferą visuomenėje: „Baisiausias mane kankinantis sapnas yra tas, kad surenkame visus komunistus ir išsiunčiame į Sibirą. Ką tuomet turėtume? Komunizmą be komunistų"[12]. Václavas Havelas moraliai palaikė Michniko pusę, tačiau, kaip šalies prezidentas, nesutrukdė įsigalioti skaidrumo (valymo, atsijojimo) įstatymui, kurį parlamentas priėmė 1991 metų spalio mėnesį. Čekiškasis skaidrumo įstatymas buvusiems aukštiems partiniams pareigūnams, slaptosios policijos agentams bei kolaborantams, Liaudies milicijos (sukarintų partijos dalinių) nariams penkerius metus neleido dirbti valstybės administracijoje, valstybinėje žiniasklaidoje ir valstybei priklausančiuose ekonominiuose objektuose[13]. Kita

[11] Nanci Adler. *Victims of the Soviet Terror: The Story of the Memorial Movement*. Westport, CT and London, Praeger, 1993.

[12] John Tagliabue. „New Pariahs Have East Europe Astir". *New York Times*, 1992, kovo 18.

[13] Iš visų kategorijų, kurioms buvo taikomas skaidrumo įstatymas, pastaruoju metu Liaudies milicijos nariai buvo mažiausiai įsivėlę į komunis-

vertus, evangelikų pastorius Joachimas Gauckas buvusioje VDR atstovauja nuosekliausiam dekomunizaciją palaikančiam požiūriui: jo nuomone, rytų vokiečiai gali tapti brandžiais piliečiais tik visiškai demaskavę slaptosios policijos veiklą[14]. Trumpai tariant, tenka rinktis vieną iš dviejų strategijų: arba „aiškios linijos politiką", apie individą sprendžiant tik iš atsidavimo naujajai demokratijai, o praeitį pridengiant atlaidumo skraiste, arba skaidrumo logiką su jos prisirišimu prie radikalaus atsiskyrimo nuo praeities. Pirmoji strategija leninistinę santvarką laiko negrąžinamai praėjusiu, galutinai pasibaigusiu istoriniu ciklu ir siūlo kurti požiūrį į politiką, individus bei kultūrą, kuris būtų orientuotas ne į praeitį, o į ateitį. Antroji strategija kraštutinėmis savo formomis yra išskirtinė, rigoristinė: komunizmą ji laiko absoliučiu blogiu ir pagal manicheistiškos moralės kompasą skirsto visuomenę į „angelus" ir „šėtonus".

Skaidrumo kaip politinio katarsio mitas turi kelti tikros pradžios jausmą. Jis akcentuoja nutrūkstamumą, ryžtingą bambagyslės, siejančios su dviprasmiška praeitimi, nukirpimą. Tačiau iš tikrųjų jo pagrindas yra neabejojamas pasitikėjimas slaptosios policijos bylomis, galintis atvesti į nepateisinamus persekiojimus ir individualių pilietinių teisių apribojimus. Kaip teigia vienas iš perspektyviausių Vidurio Europos politinės kultūros analitikų britų žurnalistas Timothy Gartonas Ashas, skaidrumas yra puikus pavyzdys, kaip galima *neapeiti* dekomunizacijos. Ne todėl, kad ji stokoja teisėtumo, o todėl, kad neturi rimtų nuostatų dėl atitinkamo proceso, apeliacijos, skriaudų atitaisymo ir išsamaus bylų pagrįstumo bei patikimumo ištyrimo. Vis dėlto griozdiška

tines represijas. Faktiškai, kaip man pasakojo velionė Rita Klimova – po „aksominės" revoliucijos pirmoji Čekijos ambasadorė Vašingtone – miliciją, baigiantis komunistiniam režimui, sudarė tik senų draugužių medžioklės ir išgertuvių klubai. Asmeninis pokalbis su Rita Klimova Vašingtone 1992 metų lapkričio mėnesį. Nepaisant įspūdingų disidentinių kredencialų ir kvalifikuotos paramos skaidrumo politikai, radikalai puolė Klimovą todėl, kad jaunystėje ji dalyvavo „buržuazinės" inteligentijos valymuose.

[14] Jennifer Yoder. „Corrective Justice in the Former GDR". Nepublikuotas rankraštis.

skaidrumo įstatymo formuluotė jo reikšmės nesumenkino. Priešingai, Gartono Asho žodžiais tariant, „kaip tik todėl, kad nėra nustatytų tikslių, nešališkų teisinių kolaboravimo ir praeityje įvykdytų nusikaltimų problemos sprendimo procedūrų, anksčiau ar vėliau atsiranda netikslių, triukšmingų politinių sprendimų"[15].

Taigi negalima laikyti paprastu suklydimu pykčio, apėmusio daugumą lenkų, rumunų ar rusų, kurie, nebepatirdami jokio moralinio pasitenkinimo, kaltina elitą sąmokslu ir šitaip mėgina paaiškinti dekomunizacijos pralaimėjimą. Tačiau skaidrumo įstatymo problema yra ta, kad tie, kurie pakliuvo į sąrašus, teisiškai pasijuto esą bejėgiai: apsiginti, stoti prieš teismą ir naršyti slaptosios policijos dokumentus – daug laiko ir nervų kainuojantis procesas.

Skaidrumas iš dalies yra bendras komunistinės praeities traktavimas. Naujosios politinės santvarkos privalo apsispręsti, ar senieji režimai buvo nusikalstami tiek dėl savo tikslų, tiek dėl praktikos; jeigu taip, tai nusikaltusius asmenis nubausti yra logiška. Čekijoje galima remtis 1993 metais liepos mėnesį priimtu „Įstatymu dėl komunistinės santvarkos neteisėtumo". Šis įstatymas – nuosekliausias kaltinamasis aktas nuverstam leninistiniam režimui – buvo priimtas Čekijos parlamento balsų dauguma (129 balsavo „už", 34 – „prieš", 3 susilaikė). Buvusių valdžios pareigūnų kaltumas nustatytas nedviprasmiškai:

> Čekoslovakijos komunistų partija, jos lyderiai ir nariai yra atsakingi už tai, kaip 1948–1989 metais buvo valdoma mūsų žemė, o ypač už sistemingą tradicinių europinės civilizacijos vertybių niokojimą, už sąmoningą žmogaus teisių ir laisvių pažeidinėjimą, už moralinį ir ekonominį nuosmukį, kurį lydėjo teisiniai nusikaltimai ir teroras prieš kitaminčius, už rinkos ekonomikos pakeitimą komandine ekonomika, už tradicinių teisės ir nuosavybės principų sunaikinimą, už piktnaudžiavimą švietimu, lavinimu, mokslu ir kultūra, siekiant politinių bei ideologinių tikslų, už beatodairišką gamtos niokojimą.

Nors šiame įstatyme neakcentuojama griežtai centralizuota, militaristinė leninistinių organizacijų prigimtis ir beveik nedaro-

[15] Timothy Garton Ash. „Central Europe: The Present Past". *New York Review of Books*, 1995, liepos 13, p. 13.

ma skirtumo tarp partijos elito ir paprastų jos narių, faktiškai kaltinimai komunistų viešpatavimui yra teisingi. Vusur nuo Bulgarijos iki Rytų Vokietijos valstybinio socializmo režimo komunistai turėjo neribotą valdžią, galėjo visiškai nepaisyti įstatymų ir neatsiskaitinėti visuomenei. Savo pavaldinius jie niekino, o slaptoji policija buvo baimės ir įtarumo tarp piliečių skatinimo įrankis. Pilietinė visuomenė buvo sistemingai puolama. Griežtos čekų įstatymo, kurį pasirašė ir Václavas Havelas, išvados nekelia jokių prasminių abejonių:

> Režimas, pagrįstas komunistine ideologija, kuri nuo 1948 metų vasario 24-osios iki 1989 metų lapkričio 17-osios lėmė valstybės kryptį ir Čekoslovakijos piliečių likimą, buvo nusikalstamas, neteisėtas ir smerktinas. Čekoslovakijos komunistų partija buvo nusikalstama organizacija, smerktina taip pat kaip ir kitos šia ideologija pagrįstos organizacijos; jos veikla buvo nukreipta į žmogaus teisių ir demokratinės sistemos slopinimą. Individų ir piliečių grupių priešinimasis, pagrįstas demokratiniais politiniais, religiniais arba moraliniais įsitikinimais, pademonstruotas pasipriešinimo veiksmais arba kitokia veikla, arba sąmoningai ir viešai išreikštas šalies teritorijoje arba užsienyje net ir bendradarbiaujant su demokratine užsienio valdžia, buvo teisėtas, teisingas, moraliai pateisinamas ir gerbtinas[16].

Pateisinamas moraline esme, šis įstatymas užtušuoja istorinius niuansus ir politinius skirtumus. Jis ignoruoja lemiamą komunizmo reformuotojų vaidmenį „Prahos pavasario" išsiveržime.

[16] „Czech Parliament Passes Law on Illegitimacy of Communist Regime" (Čekijos parlamentas priėmė įstatymą dėl komunistinio režimo neteisėtumo). *Radio Free Europe/Radio Liberty Daily Report*, 1993, liepos 10; platesnių šio įstatymo ištraukų ir puikią dekomunizacijos įsikūnijimų Čekijos Respublikoje diskusiją žr. Erazim Kohak. „Political Correctness in Prague". *Dissent*, 1994, žiema, p. 35–38. Kohakas, žinomas čekų politinis filosofas, nepritaria nei 1991 metų skaidrumo įstatymui, nei 1993 metų dokumentui, dėl jų moralinio absoliutizmo ir nepakankamo domėjimosi tokiais esminiais principais kaip kaltės individualumas ir nekaltumo prezumpcija. Pastarųjų atžvilgiu jis rašo: „Svarbu ne tik tai, kad jis gali paliesti nekaltus žmones. Tai, kartoju, yra problema, su kuria galima susidurti vadovaujantis geriausio kąsnio daugumai principu. Kur kas rimčiau yra tai, kad šis įstatymas mūsų teisinėje praktikoje puoselėja kolektyvinės kaltės principą" (p. 38).

Komunistinė patirtis jame traktuojama kaip vienalytė epocha, nepaisoma vidinės komunizmo skilimo logikos. Atrodo, kad tokie nelankstūs antikomunistinių įstatymų leidėjai pamiršta, jog drąsiausi komunizmo kritikai kilo iš nusivylusių partijos narių. Tuo norima pasakyti ne tai, kad komunistinių institucijų prigimtis nėra nusikalstama (kitaip tariant, neteisėta), o tik tai, kad ne visi komunistai buvo vienodai atsakingi už jų įamžinimą. Kai kurie siekė jas humanizuoti, kaip Imre Nagy su savo bendražygiais 1956 metų Vengrijos revoliucijos metu arba Aleksandras Dubčekas ir dauguma Čekoslovakijos komunistinių lyderių per „Prahos pavasarį". Negana to, praeities žiaurumų atskleidimas gali turėti gydomąjį poveikį tik tokiu atveju, jeigu dekomunizacija yra istoriškai pagrįsta. Pasmerkimą turi lydėti nepalaužiamas siekis suprasti, kaip tokį ilgą laiką buvo galima valdyti tiek daug žmonių. Jeigu dekomunizacija turi tapti naujos pradžios pamatais, tai privalu skatinti geriau suprasti žmonių motyvaciją, išryškinti institucines senojo režimo atsparas ir perprasti senosios ideologijos naudotą nuolankumo mechanizmą.

Sudėtingai pokomunistinio teisingumo iniciatyvai politinės psichologijos reikia tiek pat kiek ir istorinės nuovokos. Arthuras Koestleris, tą numanydamas, 1950 metais rašė, kad susitelkimas į praeitį nėra bergždžias laiko švaistymas: „Atsakymas paprastas: šie dalykai nėra nei 'praėję', nei 'atlikti'. Tikrąjį totalitarinio mechanizmo pobūdį žino tik tie, kurie dirbo jo viduje, tik jie ir gali perteikti išsamų jo paveikslą"[17]. Todėl archyvai turi būti atverti mokslininkams, tačiau tokie mokslininkai privalo niekuomet nepamiršti, kad dokumentuose atskleidžiama tik ta informacija, kurią komunistai norėjo išsaugoti. Norint išvengti masinančios ekstrapoliacijos, būtina elgtis labai apdairiai. Pirmasis pokomunistinis Čekijos Respublikos ministras pirmininkas Petras Pithartas pabrėžia būtinybę suprasti visą sudėtingą praeitį ir atsisakyti supaprastinto dirbtinai skirstomų į nekaltuosius ir niekšus klasifikavimo: „Tik dabar, kai naujosios Vidurio ir Rytų Europos demokratijos susiduria su dideliais sunkumais, atsiveria komunizmo juodoji dėžė. Šia prasme komunizmas toli gražu nėra isto-

[17] Cit. iš Ethan Klingsberg. „File Fever". *New York Times*, 1993, lapkričio 22.

rikų dalykas. Neteisingų iliuzijų dėl to, kuo komunizmas buvo ir kuo nebuvo, kokie žmonės buvo ir yra jam pajungti, pasekmė yra nusivylimas. O masinio nusivylimo pasekmė yra masiniai sąjūdžiai. Vienas iš tokių sąjūdžių yra šiandieninis nacionalizmas"[18].

Dekomunizacijos tempai ir intensyvumas įvairiose šalyse nevienodi ir rodo vyraujantį požiūrį į nuversto režimo palikimą. Pradinėje revoliucijų stadijoje komunisto figūra dažniausiai simbolizavo tai, kuo lenkai, bulgarai arba vengrai bjaurėjosi, būtent ideologinį vienodumą, demagogiją, slaptosios policijos sekimą, plataus vartojimo reikmenų stoką, nuolatines eiles maisto prekių parduotuvėse ir žmogaus teisių nepaisymą. Vadinasi, nesileidžiantys į kompromisus dekomunizuotojai turėjo didelį daugybės rinkėjų pritarimą. Tačiau dauguma žmonių pavargo nuo jų retorikos, o sunki padėtis pastaruoju metu jiems rūpi labiau nei buvusių lyderių baudimas. Kokią laimę žmogui gali suteikti nukaršusio stalinisto, buvusio Bulgarijos vado Todoro Živkovo teismas, beprasmiškai apkaltinus jį išeikvojimu?[19] O jeigu tokios politinės senienos yra prasikaltusios, tai kokią naudą ir kam duos joms iškeltas nuosprendis?

Baudžiamasis politinis teisingumas vargu ar turi kokios nors įtakos nuo komunistinės santvarkos nukentėjusių žmonių gyvenimui.

[18] Petr Pithart. „Intellectuals in Politics: Double Dissent in the Past, Double Disappointment Today". *Social Research*, t. 60, nr. 4, 1993, žiema, p. 761.

[19] Apie dekomunizaciją Bulgarijoje žr. Kjell Engelbrekt. „Bulgaria's Communist Legacy: Settling Old Scores". *Radio Free Europe/Radio Liberty Research Report*, t. 1, nr. 28, 1992, liepos 10, p. 6–10. Straipsnyje „An Old Red Fumes in His Villa Prison" (*New York Times*, 1993, liepos 9) Henris Kammas aprašo septyneriems metams įkalintą dėl piktnaudžiavimo visuomenės lėšomis ir neatgailaujantį Živkovą. Tai vienintelis teisės pažeidimas, kuriuo apkaltinti vyriausybė surado teisinių priemonių. Užuot prisipažinęs kaltas, Živkovas pareiškė: „Jeigu už tai, ką padariau, būtų teisiama kiekviena valstybės galva, tai kalėjimo neišvengtų nė viena galva valstybėje". Septyneriais metais anksčiau Živkovas nusimetė atsakomybę už bet kokį nusikaltimą: „Aš nesu įstatymiškai atsakingas, – pareiškė jis, kalbėdamas apie savo valdžios metus. – Aš padariau politinių klaidų, tačiau nenusikaltau nei prieš savo tautą, nei prieš pasaulį." Vis dėlto jis pripažino, kad kurti socializmą sovietiniu stiliumi buvo neteisinga ir kad „iš pat pradžių socializmo idėja buvo nevaisinga". Žr. Chuck Sudetic. „Bulgarian Communist Stalwart Says He'd Do It All Differently". *New York Times*, 1990, lapkričio 28.

Teisingumo atkūrimas nebeturi reikšmės. Raginimai apsivalyti nebesusilaukia masinio palaikymo; 1990 metais tūkstančiai karingo antikomunizmo apimtų Rytų Europos gyventojų buvo pasirengę eiti į gatves, o dabar taip nėra. Šiandien kur kas svarbesni kiti klausimai – socialinių garantijų tinklas, nedarbas, hiperinfliacija, korupcija, nusikalstamumas, taigi daugumoje naujųjų demokratijų tie patys piliečiai, kurie piktinosi komunizmu, dabar yra pasirengę atiduoti savo balsus už buvusius komunistus[20]. Bendra tokio posūkio į kairę pokomunistinėje rinkiminėje elgsenoje priežastis yra nostalgija, pyktis, nerimas ir baimė, neišvengiamai kylantys staiga sugriuvus senajai santvarkai ir skausmingai kuriantis naujajai. Kartais, kaip, pavyzdžiui, Lenkijoje, Latvijoje, Lietuvoje, Gruzijoje ir Azerbaidžane, buvusieji komunistai nėra tokie aršūs ir kupini apmaudo nacionalistai kaip kai kurie jų priešininkai antikomunistai. Be to, kai kurie buvę partiniai biurokratai yra nutraukę ryšius su savo praeitimi ir siekia reformos[21]. Vis dėlto tokios „komunostalgijos" (Williamo Safire'o sugalvotas žodis) pagrindas yra dvi psichologinės prielaidos: pirma, pamirštama apie komunistinio laikotarpio atšiaurumą ir skurdą, o antra, jaučiamas nusivylimas dėl pernelyg didelės pereinamojo prie laisvosios rinkos laikotarpio kainos[22].

Šiuo metu buvusių disidentų ginama atminties politika neteko savo emocinio patrauklumo. Užuot ieškoję pagrindinių liūdnos ekonominės padėties priežasčių biurokratiniame komunistų neūkiškume, dauguma žmonių svajoja apie „senųjų laikų" saugumą ir pastovumą. Tokia nostalgija dekomunizuotojus tik dar labiau erzina ir radikalizuoja. Vis dėlto antikomunistinio įtūžio atoslūgis gali klaidinti, kadangi dekomunizacija, kaip politinis mitas, vis dar turi uždegančios galios. Šio mito ištakos gilios, todėl, susidūrus su netikėtais pereinamojo laikotarpio sunkumais, kai,

[20] Jane Perlez. „Job Shake-Out Pushes Poles to Ex-Communists". *New York Times*, 1993, rugsėjo 18.

[21] „The Party Isn't Over". *Economist*, 1993, birželio 26, p. 57.

[22] William Safire. „Communostalgia". *New York Times*. 1993, kovo 11. Komunostalgija jis vadina „įprotį užmiršti skausmingą praeities tironiją, atsidūrus nepatogioje dabarties laisvėje".

norėdami pasirodyti, buvę komunistai elgiasi maloniai, gali kilti naujų, trapiai konsensusinei santvarkai pavojingų pasipiktinimo bangų. Būtų naivu manyti, kad dekomunizacija baigėsi ir, pasinaudojant garsaus prancūzų režisieriaus Alaino Resnais filmo pavadinimu, *la guerre est finie*. Vengrų politinis filosofas György Bence'as įspėjo:

> Vis dėlto visuomenė reikalauja politinio teisingumo, nukreipto prieš didžiausius senojo režimo pasipelnytojus. Šis reikalavimas iš dalies yra spontaniškas, o iš dalies kurstomas demagogų. Tačiau jis bendras didelei visuomenės daliai ir grindžiamas ekonomika. Šalis yra prie bankroto ribos. Visų visuomenės sluoksnių, ypač vyresnio amžiaus žmonių ir pensininkų, gyvenimo lygis nebepakenčiamai žemas. Tikimasi dar didesnių sunkumų. Buvę komunistų lyderiai, priešingai, iš dosnios valstybės pensijų gyvena gana patogiai, o kai kurie – netgi prabangiai. Iš anksčiau užimtos visuomeninės padėties, pavyzdžiui, vertingo nekilnojamojo turto, jie neretai gauna neteisėtų pajamų. O kadangi tai vienintelė pakankamų finansinių priemonių turinti socialinė grupė, tai, pasinaudodami naujomis šalies ekonominėmis laisvėmis, tampa kapitalistais. Toks bent jau mažiausiai privilegijuotų visuomenės sluoksnių supratimas. O demagogai visą laiką tyko, kada gaus progą, manipuliuodami nusivylusiaisiais, pakurstyti kerštavimą[23].

Iš tikrųjų, kai kuriose pokomunistinėse visuomenėse (Bulgarijoje valdant Videnovui, Rumunijoje – Iliescu, Serbijoje, Slovakijoje, Rusijoje, Ukrainoje ir Kaukaze ryškiau nei Vengrijoje ar Lenkijoje) prisidengę naujomis ir nelabai naujomis kaukėmis atgijo veidai bei įpročiai ir paspartino bejėgiškumo ir nusiminimo plitimą opozicijoje. Netekę vilties žmonės stebi, kaip atgaivinamos nomenklatūrinės valdančiojo elito privilegijos. Pavyzdžiui, Rusijoje klesti baimė ir nuolankumas, o vyriausybė yra atspari tiriančiam spaudos žvilgsniui[24]. Atrodo, kad šalies išsigelbėjimo

[23] György Bense. „Political Justice in Post-Communist Societies; The Case of Hungary". Dokumentas nr. 27, Vilsono centras (Vašingtonas), Rytų Europos programa, 1991, balandis, p. 6.

[24] Alessandra Stanley. „Russia's New Rulers Govern, and Live, in Neo-Soviet Style". *New York Times*, 1995, gegužės 23.

iš susidariusios keblios padėties būdų įžvelgti nepajėgia net energingiausi ir puikiausią vaizduotę turintys nepriklausomi rašytojai. Rumunijoje yra priešingai: šviesiausi rašytojai ir žurnalistai krizės šaltinį mato patologiškos korupcijos, aistringo nacionalizmo, įsitvirtinusio smurto ir kitų sudedamųjų Balkanų tradicijų dalių palikime, kurį sustiprino dinastinis Ceauşescu komunizmas[25]. Liaudies nepasitenkinimas Iliescu mėginimais išsaugoti senąją santvarką baigėsi pralaimėjimu prezidento rinkimuose 1996 metų lapkritį. Naujasis prezidentas, buvęs Bukarešto universiteto rektorius Emilis Constantinescu kampanijos metu pabrėžė būtinybę imtis didelių reformų ir įvesti įstatymų valdymą. Be to, Constantinescu primygtinai pabrėžė, kaip svarbu atkurti dabartinės šalies istorijos tiesą[26].

Teisingumas, amnestija ir atlaidumas

Václavas Havelas puikiai apibrėžė moralinį akstiną, dekomunizacijos šalininkus skatinantį ieškoti teisingumo, gerai suprasdamas pavojų, kad, siekiant keršto, visas procesas gali išsigimti į linčo teismus: „Reikia kaip nors išlaviruoti tarp Scilės ir Charibdės. Manau, kad abi koncepcijos kraštutine savo forma turi trūkumų. Mūsų šalies istorija rodo, jog kaskart, kai pradedame galvoti, kad nereikia domėtis tuo, kas įvyko praeityje ir kad tai nesvarbu, pasekmės visuomet būna skaudžios. Vadinasi, nepašalinome visą sistemą nuodijančios piktžaizdės. Ji pūliavo skleisdama nuodus. Manau, kad būtinybė išpjauti šią piktžaizdę, įvesti teisingumą yra visiškai pateisinama ir natūrali"[27].

Leninistiniai režimai labiausiai stengėsi valdyti žmonių pro-

[25] Alina Mungiu. *România: Mod de folosire*. Bucharest, Editura Staff, 1994, p. 22–23; Jane Perlez. „With Old Tricks, Romania's Old Reds Curb Press". *New York Times*, 1995, birželio 8.

[26] Jane Perlez. „Romania's Anti-Communist Revolutionary". *New York Times*, 1996, lapkričio 19.

[27] Adam Michnik, Václav Havel. „Justice or Revenge?" *Journal of Democracy*, t. 4, nr. 1, 1993, sausis, p. 21–22.

tus. Tai buvo ne tradicinės tironijos, o utopinės diktatūros, kurios skelbė žinančios, kas yra socialinė laimė ir kaip jos pasiekti. Ideologinis jų siautulys buvo logiškai paaiškinamas kaip siekis visiškai kontroliuoti žmonių poreikius ir mintis. Jeigu Rytų Vokietijos disidentai Štazį (Rytų Vokietijos slaptąją policiją, tikriausiai labiausiai visur buvusią ir veiksmingiausią iš visų totalitarinėse valstybėse) apibūdina teisingai, vadindami ją „dvasios Aušvicu", tai ar moralu žadinant socialinio ir politinio susitaikinimo poreikį reikalauti, kad žmonės nekreiptų dėmesio į tai, kas buvo? Ar padės susitaikymas be atpirkimo? Jeigu ši institucionalizuota gėda bus pamiršta, ar deštazifikacija apskritai kada nors įvyks? Kad ir turi trūkumų Čekijos Respublikos ir Vokietijos skaidrumo įstatymai, sunku paneigti, kad jais bent jau stengiamasi nušviesti praeitį ir užkirsti kelią buvusiems komunistų agentams bei aktyvistams vėl iškopti į valdžią naujose vyriausybinėse struktūrose.

Ne mažiau svarbu ir tai, kad ėmę veikti šie dekomunizacijos įstatymai nenuvestų į paprastą informatorių demaskavimą, nebaudžiant jų viršininkų, kurie yra tikrai kalti dėl policinės valstybės funkcionavimo. Be to, nubaudus keletą partijos ar vyriausybės pareigūnų, daugumos tų, kurie daugiau ar mažiau entuziastingai padėjo šiai sistemai veikti, kaltė nesumažėja. Čekų teisės profesoriaus Vojtecho Čeplo žodžiais tariant, „slaptosios policijos informatoriai, talkinę dėl asmeninės naudos, nusipelnė pasmerkimo, bet ir visi kiti žmonės turi savo profesijai būdingų nuodėmių bei nusikaltimų: vandentiekio darbininkai vogė vamzdžius, padavėjai skiedė vyną, mokslininkai iškraipydavo tiesą ir atvirai melavo, mokytojai klaidino moksleivių protus, o valstybės tarnautojai ėmė kyšius ir kenkė piliečiams, kurie išdrįsdavo jiems pasipriešinti"[28].

Argumentui, jog skaidrumas išvalys moralinę atmosferą, visuomet galima priešpriešinti ne mažiau įtikinamą mintį, kad slaptosios policijos kolaborantų sąrašus sudarinėjo dviveidiškumo, klastojimo ir dezinformacijos specialistai. Nė vienoje iš buvusių Varšuvos sutarties šalių slaptosios policijos pajėgos nebuvo

[28] Vojtech Čepl. „Ritual Sacrifices". *East European Constitutional Review.* 1992, pavasaris, p. 25–26.

suinteresuotos juos sudarinėti sąžiningai ir tiksliai. Be to, moraliniu požiūriu nepriimtina suabsoliutinti asmeninio pasirinkimo ir tariamų atsižadėjimų, kurie buvo padaryti neaiškiomis aplinkybėmis, vertinimo. Kaip įsitikinti, kad sąrašai yra išsamūs? Ar vienas menkas gyvenimo epizodas gali būti svarbesnis už daugelį nesavanaudiškos disidentinės veiklos metų?

Vienas iš geriausiai žinomų skaidrumo prieštaravimų yra čekų žurnalisto, parlamento nario Jano Kavano byla, plačiai aprašyta knygose apie pereinamąjį laikotarpį po valstybinio socializmo[29]. Kai buvusieji draugai apkaltino Kavaną kolaboravimu su slaptąja policija, jis turėjo pagrindo jausti nuoskaudą ir pažeminimą: nugyvenusio bekompromisės kovos dėl demokratijos gyvenimą žmogaus, per Londoną įsteigusio „Palacho spaudą" ir prisidėjusio prie Havelo bei kitų „77 chartijos" aktyvistų apybraižų bei dokumentų skelbimo, reputacija parlamentas suabejojo remdamasis vien slaptosios policijos archyvų informacija. Nepagrįstas Kavano bei kitų devynių parlamento narių demaskavimas ir tardymas spaudoje nuskambėjo plačiai. O tas faktas, kad siekusiuosius teisingumo teismai išteisino, dėmesio beveik nesulaukė. Pasak Kavano, „procesą Havelas kritikavo kaip tik todėl, kad skaidrumo komisijai nerūpėjo nustatyti individualią kaltę, jai pakako fakto, kad vieni parlamento nariai buvo „užverbuoti" agentai, o kitų bylos buvo storos"[30].

Skaidrumo, kaip nelanksčios dekomunizacijos formos, problema yra ta, kad nepaisoma nekaltumo prezumpcijos. Žmogus, tik paminėtas sąraše, jau nebegali apsiginti. Aplinkiniai ima su juo elgtis tarsi su pariju. Pasklidę gandai per įvairiausias dekomunizacijos komisijas pasiekia žiniasklaidą. Absurdiškiausia, kad vienoje slaptosios policijos 1965 metų byloje paminėta net Havelo

[29] Eva Hoffman. *Exit into History: A Journey trough the New Eastern Europe.* New York, Viking, 1993, p. 175–180; Nagorski. *The Birth of Freedom,* p. 87–90.

[30] Jano Kavano laiškas autoriui (1993). Pasak Tinos Rosenberg, iš šimto asmenų, kurie padavė teismui apeliacinius skundus ir iškėlė ieškinius Vidaus reikalų ministerijai, bylas pralaimėjo tik dešimt, visi – dėl teisinių formalumų. Žr. *Haunted Land: Facing Europe's Ghost after Communism.* New York, Random House, 1995, p. 100–101.

kaip „kandidato į verbuotinus agentus" pavardė. Tačiau „potencialaus kolaboranto" sąvoka labai miglota, nekonkreti: ji tik reiškia, kad uolus slaptosios policijos pareigūnas, norėdamas padaryti įspūdį savo vyresnybei, stengdavosi vardyti kuo daugiau galimų „pergalių". Vis dėlto atrodo, kad buvęs disidentas, parlamento skaidrumo komisijos pirmininkas Jiři Rumlas slaptosios policijos dokumentais patikėjo: „Viskas, ką turime rejestre, yra labai patikima. Rejestrų falsifikuoti buvo neįmanoma. Neturime nė vieno rejestro falsifikavimo atvejo"[31]. Toje kafkiškoje aplinkoje paprasčiausias pokalbis būdavo iškraipomas ir pateikiamas kaip bendrininkavimo gestas, žmogui nė nenujaučiant, kad jo pavardė pakliuvo į slaptosios policijos archyvų bedugnę.

Skaidrumo dvilypumo niekas neįvertino tiksliau negu Havelas, duodamas interviu Čekijos žurnalui *„Mlady Svet":*

> Įsivaizduokite žmogų, prie kurio visą laiką įkyriai kabinėjasi slaptoji policija, bet jis išmoko išsisukinėti, meluoti ir kalbėti dviprasmiškai. Galų gale jis pamano, kad pavyko ištrūkti iš jos nagų, kad jis ją apgavo. Po revoliucijos žmogus jaučia nepaprastą palengvėjimą: dabar galima atsikvėpti, nes jie, slaptoji policija, jo nebevargins... Ir staiga jis vėl pajunta baimę: girdi, kaip žmonės, vadinami slaptosios policijos kolaborantais, vienas po kito prisiekia niekada kolaborantais nebuvę, kad kažkas į sąrašus įtraukęs jiems to nežinant, kad dėl vienintelio pokalbio kavinėje jie tapo „kandidatais" į slaptus kolaborantus ar buvo įtraukti į dar baisesnį sąrašą tik tam, kad koks nors agentas galėtų įsirašyti sau nuopelną... Kaip tik tai šiame žaidime mane ir domina: būsena žmogaus, kuris jaučiasi iš sistemos ištrūkęs nesučiuptas, bet staiga apimtas siaubo suvokia, jog vis dėlto jam nepavyko[32].

Nepaisant visų šių bylų ir šiurkščių nukrypimų, Čekijos skaidrumo įstatymas bent jau užkirto kelią aksominiam atkūrimui. Daugiau ar mažiau pasikeitusios pokomunistinės grupuotės ir partijos neįgijo svaresnio politinio balso. Galbūt kaina buvo per didelė: daugelis ėmė nepasitikėti teisine sistema ir jos atsidavimu žmogaus teisėms. Tačiau remiantis neteisingu skaidrumo įstatymo

[31] Nagorski. *The Birth of Freedom*, p. 82.

[32] Ten pat, p. 90–91.

trūkumų interpretavimu nederėtų ginčyti jo pagrįstumo ir teisėtumo. Iš tikrųjų dekomunizacija buvo kupina siaubingiausių ketinimų, jos šalininkai buvo vadinami makarčiais, raganų gaudytojais, aršiais dešiniaisiais, aistrų kurstytojais ir taip toliau. Yra ir tokių. Tačiau ne visi. Tai, kad šios strategijos imasi ir nedori žmonės, dar nereiškia, kad politiškai ji yra bevertė ir moraliai atstumianti. Iš tikrųjų negalima nepaisyti nuomonės tų, kurie pabrėžia, kad dekomunizacija nėra veidrodinis nepakantumo komunizmui atspindys: „Galų gale juk mirties bausmė už nusikaltimus niekam negresia. Buvusiems agentams paprasčiausiai draudžiama dirbti valstybinėse įstaigose ar visuomeniniame sektoriuje – vargu ar tai sunkus nuosprendis tokiame pasaulyje, kuriame valstybė moka menkus atlyginimus"[33]. Iš tikrųjų kyla klausimas: ar įmanoma įtvirtinti įstatymų valdymą ir veiksmų demokratiją, kai šių šalių piliečiai nepasitiki politiniu elitu ir vis dar abejoja, kad totalitarinė praeitis nebesugrąžinama?

Tikrovėje dekomunizacija iš esmės buvo kultūrinis ir politinis pirmosios antikomunistinių revoliucijų Rytų Europoje stadijos klausimas. Kadangi šiose šalyse komunistiniai režimai nebuvo vienodi, tai ir revoliucijos vyko skirtingai, o atsiskyrimas nuo komunizmo pasuko kitais keliais. Daugeliu atžvilgių dekomunizacijos būtinybė buvo tiesiogiai susijusi su buvusių vadų pasiryžimu (arba jo stoka) atsisakyti savo privilegijų ir įsilieti į demokratinį žaidimą. Kaip tik todėl šis klausimas tebėra gyvybiškai svarbus Bulgarijoje, Serbijoje, Slovakijoje, Rusijoje ir Ukrainoje, kur komunistinės nomenklatūros nariai vis dar mėgaujasi absoliučia valdžia, priešingai negu Lenkijoje, Vengrijoje, Čekijos Respublikoje ir Baltijos šalyse, kur tiek politikoje, tiek ekonomikoje įvyko ryškių pokyčių[34]. Tačiau net ir antrojoje – demokratijos įtvirtinimo – stadijoje šis klausimas tebėra aktualus.

Dekomunizacijos atidėliojimas ir ekonominis buvusios nomen-

[33] Anne Applebaum. „Learning to Love Lustration". *Wall Street Journal*, 1995, gegužės 26–27.

[34] Apie padėtį Rumunijoje iki 1996 metų lapkričio rinkimų žr. Vladimir Tismaneanu. „Democracy, Romanian-Style". *Dissent*, 1995, vasara, p. 220–222.

klatūros stiprėjimas gali skaudžiai atsiliepti sveikam moraliniam ir psichologiniam naujųjų demokratijų mąstymui. Kita vertus, beveik neabejotina, kad populizmas, kaip pokomunistinė socialinė demagogija, liberalizmui yra žalingas. Todėl skubotais apibendrinimais, kad komunistai kelia pagrindinę grėsmę demokratijai, abejojama pagrįstai. Remiantis tokiu požiūriu, dešiniųjų konservatorių, neopopulistinės ir nacionalistinės partijos yra gerosios jėgos, o buvę komunistai, nesvarbu, kiek jie palaiko pliuralizmą ir laisvąją rinką, tebelaikomi savo autoritarinio paveldo įkaitais. Kitaip tariant, komunistas ir liks komunistu, ir todėl visuomet bus demokratijos priešas. Nereikia nė sakyti, kad tokia perspektyva suplaka orientuotas į rinką ir iš tiesų reformuotas pokomunistines partijas (tokias kaip Lenkijos kairiųjų demokratų aljansas) su nepersitvarkiusiais senųjų leninistinių kairiųjų palikuonimis (tokiais kaip, pavyzdžiui, Serbijos socialistų partija arba Rumunijos socialdemokratų partija)[35].

Dekomunizacija yra ne vien paprastas reikalas nubausti tam tikrus individus, o ir ilgas procesas, kurio tikslas – įtvirtinti teisines institucijas ir tiek elitui, tiek paprastiems piliečiams įdiegti paklusnumą įstatymams. Tai ypač aktualu Rusijoje (ir kitose SSSR šalyse), kur paveldėtas teisėtumas labai nepatikimas. Richardo Pipeso žodžiais tariant, „Leninas neslėpė, kad įstatymą laiko vyriausybės įrankiu: 'proletariato diktatūrą' jis vadino įstatymų nevaržoma valdžia. Vadovaudamasis šiuo principu jis sukūrė pseudoteisinę sistemą. Ją perėmė ir ištobulino Stalinas. Per visą Rusijos istoriją, ypač komunizmo laikotarpiu, neįstatymiškumas nebuvo vien paprastas gyvenimo faktas valstybės ir piliečių santykiuose; tai buvo institucionalizuotas principas, sistemos kvintesencija"[36]. Dėl šios priežasties, jeigu tik dekomunizacija vyks demokratinei santvarkai palankia kryptimi, privalu paisyti įstatymų labiau nei ko nors kito. Priešingu atveju tai bus tik

[35] Žr. Anne Applebaum. The Fall and Rise of the Communists: Guess Who's Running Central Europe". *Foreign Affairs*, 1994, lapkritis–gruodis, p. 7–13.

[36] Richard Pipes. „The Past on Trial: Russia, One Year Later". *Washington Post* (apžvalga), 1992, rugpjūčio 16.

senų antidemokratinių, autoritarinių ir net bolševikinių metodų tąsa.

Dekomunizacija susijusi su kai kuriais labai opiais pereinamojo laikotarpio klausimais: politiniu mitu apie revoliucijų prigimtį, disidentų vaidmeniu, masių atlaidumu senajam režimui ir galimybe įveikti praeities naštą. Ar naujosios respublikos bus kuriamos remiantis teisėtumu, o nenusižengę *tuometiniams* įstatymams žmonės už praeityje padarytus nusižengimus nebebus ir nebegalės būti baudžiami? O gal visą komunizmo laikotarpį derėtų laikyti neįstatymiškumo eksperimentu, kaip argumentavo velionis Leonardas Shapiro meistriškai parašytoje knygoje *„History of CPSU"*?[37] Ši įtampa tarp naujojo teisėtumo ir teisinio tęstinumo (tai – teisėtumo principas) iš tikrųjų yra pagrindinis nesutarimų ir audringų debatų šaltinis. Pasak Jacques'o Rupniko, ant kortos pastatytas dvigubas politinis žaidimas: dekomunizacija ir konstitucionalizmas[38].

Su klasikiniu klausimu, ką daryti su nuverstais tironais, susidūrė visos Rytų Europos revoliucijos. Ar galima jiems leisti naudojantis teisminiais procesais žaisti visuotinės (kitaip tariant, niekieno) atsakomybės už praeityje padarytus nusikaltimus žaidimą?[39] O ką daryti su senojo režimo tarnais, ideologinių karnavalų įkvėpėjais ir sekimo bei pažiūrų skiepijimo meistrais? Lenkijos konstitucijos specialistas Wiktoras Osyatinskis šią dilemą apibendrina taip: „Kiekviena revoliucija susiduria su trim klausimais. Pirmas – ką daryti su karaliumi? Antras – ką daryti su jo dvariškiais? Ir trečias, neabejotinai visų svarbiausias – ką daryti su apviltais žmonių lūkesčiais? Tuomet naujiesiems lyderiams šauna mintis: Aha! Turime karalių, kurio dar negiljotinavome!"[40]

[37] Leonard Shapiro. *The Communist Party of the Soviet Union*. New York, Vintage, 19971, p. 619–629.

[38] Jacques Rupnik. „Post-Totalitarian Blues". *Journal of Democracy*, t. 6, nr. 2, 1995, p. 61–73.

[39] Ši nerimą kelianti tema puikiai išnagrinėta Juliano Barneso romane *The Porcupine*. New York, Knopf, 1992. Pagrindinio herojaus prototipas yra buvęs Bulgarijos diktatorius Todoras Živkovas.

[40] Rosenberg. *Haunted Land*, p. xix.

Visose šio regiono šalyse buvo jaučiamas stiprus visuomenės poreikis įvardyti žmonių baimės šaltinius, tuos, kurie kalti dėl sugriautos ekonomikos. Kita vertus, būta pavojaus, kad įsisiautėjusi dėkomunizacija gali įstumti į naują teroro viešpatiją. Nuosaikieji (arba skaidrumo priešininkai) manė, jog komunizmo palikimas yra pernelyg platus, pernelyg įsiskverbęs į visas gyvenimo sritis, kad jį būtų galima teisiškai eliminuoti. Radikalai ginčijo patį teisinio tęstinumo principą. Šie revoliucingi aistruoliai skelbė, jog tam, kad revoliucija būtų baigta, būtina demaskuoti senąją apgavikišką santvarką. Nuversti lyderiai, buvusi nomenklatūra už savo veiksmus privalo atsakyti. Liberalai manė, jog tokia logika gali virsti ilgu pilietiniu karu, kuris pareikalautų nereikalingų aukų ir įamžintų panikos atmosferą. Tačiau, kaip kartodavo pastorius Joachimas Gauckas, kai nėra skaidrumo, ypač slaptosios policijos veiklos atžvilgiu, negalima siekti visuomenės pasitikėjimo. Gindamas susivienijusioje Vokietijoje sukurtą teisinį karkasą ir Štazio bylas tyrusios komisijos reputaciją, Gauckas – buvęs komunistinės santvarkos persekiojamas aktyvus kovotojas dėl žmogaus teisių – primygtinai teigė, kad, norint atgaivinti orumą ir tiesą kaip visuomenines vertybes naujojoje santvarkoje, būtina leisti piliečiams susipažinti su slaptosios policijos bylomis:

> Manau, kad šis įstatymas yra absoliučiai teisingas. Jo dėka mums netenka klaidžioti rūke: galime panaikinti abejones ir sugrąžinti tikėjimą demokratija tai visuomenės daliai, kuri pradeda manyti, jog šalis negali būti valdoma demokratiškai. Tokie kaip Lotharas de Maziere [pokomunistinės VDR ministras pirmininkas] tvirtina, kad bylų išviešinimas sukels visuomenės bruzdėjimą, kad prasidės senų sąskaitų suvedinėjimas ir įrodinėjimai, jog net už žmogžudystę nuteista neteisingai. Žinoma, konfliktų būta, bet to ir reikėjo tikėtis. Įsivaizduokite, kas nutiktų, jei bylos liktų įslaptintos: būtų ne tik neįmanoma sukurti pasitikėjimo atmosferos, bet atsirastų galimybė žmones šmeižti ir bauginti bylomis. Mūsų pasirinktas kelias sunkus ir skausmingas, bet, mano nuomone, tik jis vienas mums atviras[41].

[41] „The Clean-Up Bureau", pokalbis su pastoriumi Joachimu Gaucku, iš pradžių išspausdintas lenkų savaitraštyje *Wprost* (Vroclavas), perspausdintas *Uncaptive Minds*, t. 5, nr. 2 (20), 1992, vasara, p. 218.

Tiesos apie praeitį slėpimas kelia visuomenei nepasitenkinimą, nusivylimą ir visuotinį jausmą, kad viskam tebevadovauja senoji sargyba. Tai apčiuopiamai juntama Rusijoje, Rumunijoje, Serbijoje ir net Lenkijoje, kur antrasis buvusios valdančios klasės ešelonas pasinaudojo nacionalistinėmis ir antikomunistinėmis aistromis tik tam, kad sustiprintų savo valdžią ir pagaliau nebeleistų susitaikyti su praeitimi[42]. Ekonominiu požiūriu ši grupuotė naudojasi savo politine hegemonija niekšiškose operacijose, kurios dažnai vadinamos „nomenklatūrine privatizacija". Prancūzų politologės Françoise Thom žodžiais tariant, „antrasis ešelonas tvirtina, jog skiriant pareigūnus svarbiausia yra jų kompetencija. Šitaip nomenklatūrininkai įsitvirtina valdžioje, nes tik jie turi reikiamą vadovavimo patirtį. Save priešpriešindamas įvairiausių rūšių ekstremizmui, antrasis ešelonas pasivadino centro jėga, palaikančia socialinę rimtį ir konsensusą. Jis apsimeta ginąs žmogaus teises, kurioms, pasak jo, kelia grėsmę radikalieji antikomunistai. Be to, antrasis ešelonas sistemingai stengiasi stiprinti vykdomąją valdžią visais politiniais lygmenimis įstatymų leidžiamųjų organų sąskaita"[43].

Antrojo ešelono iškilimas buvo visaapimantis reiškinys daugumoje pokomunistinių visuomenių. Ne mažiau svarbu yra tai, kad šie asmenys yra neideologiniai ekskomunistai. Dekomunizacijos priešininkai, ypač buvę lenkų, čekų ir vengrų disidentai, tvirtino, kad šie žmonės tikrai pradės naują pliuralizmo ir pakantumo žaidimą. Kiti į juos žiūrėjo skeptiškiau ir stebėjosi, ar

[42] Nepaisant pirmosios stiprios antikomunistinės retorikos bangos, kilusios Rumunijoje po Nikolae ir Elenai Ceaușescu pareikšto mirties nuosprendžio, naujoji valdančioji komanda institucionalizavo tyčinės amnezijos politiką. Nuo 1994 metų Rumunijos Informacijos tarnyba *(SRI)* skelbė svarbius dokumentus, kuriuose atskleisti šeštojo dešimtmečio nusikaltimai, įskaitant brutalius „perauklėjimo" eksperimentus Gherloje ir Pitეštyje, bet apie tai, kas vyko prieš šešerius ar septynerius metus, kai ta pati slaptoji policija suvaidino tokį svarbų vaidmenį tariamoje revoliucijoje, šachtininkų žudynėse 1990 metais Bukarešte ir daugelyje kitų vis dar miglotų įvykių, informacijos vis tiek per mažai.

[43] Françoise Thom. „The Second Echelon". *Uncaptive Minds*, t. 4, nr. 4 (18), 1991–1992, žiema, p. 8.

galiausiai įsitvirtins liberalioji demokratija, ar pagal blogiausią korumpuotų autoritarinių Lotynų Amerikos valstybių tradiciją viską užvaldys mafija.

Mano nuomone, ginčai dėl dekomunizacijos turi reikšmės mažiausiai dėl trijų priežasčių: pirma, nei Rytuose, nei Vakaruose demokratijos stiprinimas neįmanomas nenutraukus absoliučiai visų saitų su ankstesnio autoritarizmo palikimu; antra, kiekviena nauja santvarka turi būti patikima, o tai neįmanoma, jeigu neįvardyti tie, kurie ankstesnėje santvarkoje tiesiogiai prisidėjo prie represijų; trečia, jeigu naũjosios demokratijos siekia tapti ir išlikti tikromis įstatyminėmis valstybėmis ir nori išsiugdyti didelį socialinį kapitalą, tai privalo teisiškai įvertinti įvykdytus nusikaltimus, nes jie buvo tikri. Dekomunizacija – sudėtingas ir daugialypis procesas, ja siekta atkurti moralę visuomenių, kuriose ilgą laiką vyravo dviveidiškumas, veidmainystė, nuolatinis melas; ja siekta ieškoti istorinės tiesos ir suprasti politinius bei žmogiškuosius įrankius, per kuriuos komunistinės autokratijos veikimas buvo įmanomas, o galiausiai tai buvo mėginimas teisinėmis priemonėmis įvardyti asmeninę kaltę ir vertinti pagal įstatymus, galiojusius darant nusikalstamus veiksmus. Kolektyvinės bausmės dažniausiai sukelia priešingas pasekmes ir moraliai yra peiktinos. Bausti asmenis už tai, kad dirbo kurioje nors institucijoje, neatsižvelgiant į konkrečias aplinkybes ir jų pačių elgesį, iš esmės neteisinga: vadovaujantis tokia logika, Oskarą Schindlerį būtų galima apkaltinti tuo, kad per Antrąjį pasaulinį karą jis išnaudojo vergus.

Kaltė turi būti skiriama individualiai, o kiekvienas individas turi teisę pasiaiškinti dėl savo veiksmų. Priešingu atveju naujoje politinėje santvarkoje išlieka ta pati nepagarba asmens teisėms ir ta pati „klasinio teisingumo" manija. Faktiškai tokio kerštingumo principo pagrindu negali būti įkurta jokia liberali santvarka. Istorinių skriaudų atitaisymą turi įkvėpti ne kerštas, o tiesa, ir toks atitaisymas yra visiškai teisėtas.

Dekomunizacijos mite randasi agresyvumo, o neretai ir smurto motyvų. Čia kaip tik tinka kadaise buvusio artimo Lecho Wałęsos bendražygio Jaroslawo Kaczynskio pavyzdys: už tai, kad griežtai reikalavo mirties bausmės karo padėties užsakovams, jis

buvo pavadintas šių laikų Saint Justu. „Karo padėties kaltininkus, – rašė Kaczynskis Michniko laikraštyje *„Gazeta Wyborcza"* (ar galima pasirinkti geriau?) – tikriausiai derėtų pakarti. Jeigu iš tiesų [...] grėsmės nebuvo, o Lenkijos valdžios pareigūnai tą žinojo, tai juos reikia teisti ir bausti mirtimi"[44].

Toks požiūris griežtai, vienareikšmiškai paneigia „Apskritojo stalo" sutarčių, kuriomis buvo panaikinta komunistinė diktatūra Lenkijoje ir Vengrijoje, logiką. Priešingai ispaniškajam pofrankistiniam „Madrido sindromui", kurio pagrindas buvo dviejų šalių derybininkų susitaikymas ir abipusės nebaudžiamumo garantijos, šis požiūris grindžiamas baudimu atgaline data. Tai yra kraštutinė mito „jie" prieš „mus" išraiška. Toks keršto ir atpirkimo ožių ieškojimo mitas pateikia tiksliai apibrėžtą požiūrį, pagal kurį pasaulis ryškiai dalijasi į dvi kategorijas: nusikaltėlius ir aukas. Visa kaltė suverčiama senajai partijai, nors iš tikrųjų jos nariais buvo milijonai, įvairiuose ritualuose (partijos susirinkimuose, Gegužės pirmosios paraduose, partinio švietimo kursuose, partinėse mokyklose) dalyvavo daugybė žmonių, kuriems apsimestinės jos vertybės arba disidentų persekiojimas nebuvo priimtini. Daugumos nuodėmė buvo ne nusikaltimo įvykdymas, o neveiklumas. Dėl tokių agresyvumo obertonų ir gelbėjimo energijos dekomunizacija yra mitas, kurio šioms visuomenėms reikia tam, kad pateisintų ir sustiprintų neseniai įgytą savo politinį identitetą: pokomunistinė – vadinasi, nekomunistinė. Asmenims, kurie, kalbant apie pasipriešinimą senajai santvarkai, paprastai neturi kuo didžiuotis, išskyrus savo „švarias rankas", šis mitas žadina išdidumo ir savigarbos jausmą[45].

Šį reiškinį pabrėžė 1990–1996 metų Bulgarijos prezidentas ir buvęs disidentas Želju Želevas. Nenorėdamas pritarti valymui, 1993 metais jis tapo kandžios aršių dekomunizuotojų kritikos taikiniu. Pokalbyje su Adamu Michniku Želevas savo niekintojus apibūdino taip:

[44] Cit. iš Rosenberg, *Haunted Land*, p. 240.

[45] Žr. Adamo Michniko apybraižas „The Two Faces of Europe". *New York Review of Books*, 1990, liepos 19, p. 7; „An Embarrassing Anniversary". *New York Review of Books*, 1993, birželio 10, p. 19–21.

„Faktiškai jie yra veidrodinis komunistų atspindys. Jų metodai tokie pat kaip komunistų. Vienintelis dalykas, skiriantis juos nuo komunistų, yra priešinimasis jiems. Vadovaudamiesi priešų neapykantos ideologija, jie prasimano vis naujų priešų. Aš jums sakau, šie žmonės nė kiek nepasikeitę"[46].

Šio paveikslo nereikėtų supaprastinti: kai kurie iš tų, kurie primygtinai reikalauja dekomunizacijos, buvo nepriekaištingi, aktyvūs žmogaus teisių gynėjai, todėl nederėtų laikyti jų karštakošiais fanatikais ir išdidžiai atmesti. Janas Olszewskis, 1992 metais trumpą laiką buvęs Lenkijos ministru pirmininku, o nuo 1995 metų – Lenkijos persitvarkymo sąjūdžio pirmininkas, buvo vienas iš aktyviausių „Solidarumo" šalininkų, tačiau žurnalistė Tina Rosenberg jį paprasčiausiai vadina „radikalu Janu Olszewskiu". Vidaus reikalų ministras Olszewskio vyriausybėje Antonis Macierewiczius buvo ne tik „maoistų šalininkas" (faktiškai, laikantis šios autorės vertinimo, čegevarininkas), bet ir viena iš 1976 metais įsteigto Darbininkų gynimo komiteto varomųjų jėgų[47]. Gindamas persekiojamus darbininkus, jis artimai bendradarbiavo su Kuróniu bei Michniku ir suvaidino svarbų vaidmenį sudarant prielaidas darbininkų ir inteligentų aljansui, iš kurio radosi „Solidarumas". 1992 metais kalbėdamas apie būtinybę pradėti „griauti komunizmą", savo strategiją jis grindė griežtu kaltųjų už „išdavystes, melą, nusikaltimus ir žiaurumą" atskyrimu nuo tų, kurių „švari sąžinė ir rankos". Šiuo požiūriu atsisakyti dekomunizacijos pavojinga, nes tik sustiprėtų „kaltųjų cinizmas ir

[46] „Hatred and Democracy", Adamo Michniko interviu su prezidentu Želju Želevu. *Gazeta Wyborcza*, 1993, liepos 3–4, p. 14–15; vertimas į anglų kalbą *FBIS-Eastern Europe*, 1993, liepos 8, p. 7–9. 1996 metų rudenį Lenkijos parlamento komisija nutarė patikrinti visus valstybės pareigūnus nuo gubernatorių pavaduotojų iki prezidento, įskaitant parlamento deputatus, teisėjus, prokurorus ir kandidatus į visas šias pareigas, ir nustatyti, ar komunistiniu laikotarpiu jie netalkino slaptosioms tarnyboms. Ironiška tai, kad šį įstatymą priėmė parlamentas, kurio dauguma narių buvo pokomunistai. Žr. *OMRI Daily Digest*, 1996, gruodžio 2.

[47] Rosenberg. *The Haunted Land*, p. 250. Apie Olszewskį žr. Jan Josef Lipski. *KOR: A History of the Workers' Defense Committee in Poland, 1976–1981*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1985 ir Jaceko Kurónio memuarus *La foi et la faute*. Paris, Fayard, 1991.

visų kitų neviltis"[48]. Taigi negalima radikalų tiesiog nurašyti, laikant juos dešiniųjų pažiūrų bepročiais. Kai kurie iš jų gal ir yra nepersitvarkę nacionalistai, bet ne visi. Net Leszekas Moczulskis – Nepriklausomos Lenkijos konfederacijos lyderis, nors 1995 metais buvo pasirengęs prisišlieti prie Komunistų partijos antisemitinės frakcijos likučių, – septynerius metus buvo įkalintas tik todėl, kad ragino atsiskirti nuo SSSR ir įvesti demokratinę santvarką. Kai kurios šių žmonių pažiūros mums gali nepatikti, vakarietišku požiūriu jos gali atrodyti nepakankamai liberalios, bet ne visas jas skatina pavydas, įtarumas ar gėdos jausmas.

Norint suprasti buvusių draugų arba nors sąjungininkų antikomunistinės kovos susiskaldymą, reikia pažvelgti į sudėtinį nuomonių skirtumų pobūdį ir suprasti, kad jis niekad nebuvo vienalytis. Antikomunistiniame judėjime dalyvavo socialistai ir trockininkai, liberalieji demokratai ir konservatoriai. Į dekomunizacijos klausimą kiekvienas reagavo pagal savo moralines pažiūras. Kitaip tariant, galime nepritarti dekomunizuotojų kerštingumui, tačiau neturėtume jų visų laikyti kraujo ištroškusiais jakobinais.

1992 metais Varšuvoje buvo surengta konferencija dekomunizacijos klausimu, tačiau Adamas Michnikas, didžiausiu tiražu šalyje leidžiamo laikraščio „*Gazeta Wyborcza*" redaktorius, atsisakė joje dalyvauti argumentuodamas tuo, jog neketina imtis veiklos, kuri atvestų prie giljotinų statymo. Įtariu, kad, prisiskaitęs literatūros apie ankstesnių revoliucijų likimą, Adamas Michnikas pernelyg išpūtė praeities klaidų kartojimo perspektyvą ir, siekdamas jų išvengti, siūlė pasigailėjimo, atlaidumo ir susitaikymo strategiją: „Kiekvieną revoliuciją, ar per ją buvo ar nebuvo pralieta kraujo, sudaro du etapai. Pirmajame vyrauja kova dėl laisvės, o antrajam būdinga kova dėl valdžios ir kerštas senosios santvarkos garbintojams. [...] [keršto] logika [yra] nenumaldoma. Pirmiausia apsivaloma nuo vakarykščių priešininkų, senojo režimo šalininkų. Paskui ateina eilė apsivalyti nuo vakarykščių bendražygių opo-

[48] Cit. iš Jacques Rupnik. „Post-Totalitarian Blues". *Journal of Democracy*, t. 6, nr. 2, 1995, balandis, p. 63.

zicionierių, kurie prieštarauja keršto idėjai. Galiausiai apsivaloma ir nuo tų, kurie juos gina. Šitaip plėtojasi keršto ir neapykantos psichologija"[49].

Michniko nenorą įtvirtinti politinį teisingumą suprasti galima, tačiau jo pozicija neatsako į opų klausimą: ar įmanoma vadovaujantis įstatymų ir tiesos principais kurti naujas politinio valdymo formas, jeigu buvę kankintojai mėgaujasi privilegijomis, o jų aukos negauna jokios teisinės satisfakcijos? Ką daryti su Ceauşescu saugumiečiais, Envero Hoxhos *sigurimi* arba Husáko slaptosios policijos pareigūnais, kurie du dešimtmečius persekiojo kiekvieną iš apačios kylančią iniciatyvą, o Havelą ir kitus „77 chartijos" aktyvistus ne kartą buvo įkalinę? Karčiai apibendrino šį moralinį galvosūkį ir pats Michnikas: „Kalėdamas pažadėjau du dalykus: pirma, niekad nepriklausyti jokiai smurtinei organizacijai, kuri man įsakinėtų kovoti su komunizmu, ir antra, niekad niekam nekeršyti. Kita vertus, visą laiką mano mintyse skambėjo Zbigniewo Herberto eilės: 'Ir neatleisk, nes negali atleisti tų vardu, kuriuos išdavė auštant.' Aš manau, jog tokiai dialektikai esame pasmerkti... Galime stengtis žmones įtikinti, kad atleistų, bet jeigu jie nori teisingumo, tai turi teisę jo reikalauti"[50].

Iš tikrųjų įvyko taip, kad senieji galiūnai, užuot buvę negailestingai nubausti, išsislapstė arba net grįžo, o disidentai buvo apjuodinti ir atsirado naujos koalicijos, kurių pagrindas – bendra kaltė, gėda ir neapykanta tiems, kurie tikrai priešinosi komunizmui.

Dekomunizacija: denacifikacija ar raganų gaudymas?

Dekomunizacija neretai lyginama su denacifikacija, ir ne be reikalo. Abu totalitariniai režimai pretendavo įkūnyti istorijos prasmę ir, vadovaudamiesi mitologinėmis ambicijomis, savo valdinius bei įkaitus įstūmė į nepakeliamus vargus ir persekiojimus.

[49] Adam Michnik, cit. iš Rosenberg *The Haunted Land*, p. 247–248.

[50] Havel and Michnik. „Justice or Revenge?", p. 25–26.

Žinoma, daugeliu atžvilgių jie buvo skirtingi, tačiau, kalbant apie panieką „buržuazinei teisei", jie buvo stulbinamai panašūs: teisėtumas buvo tik teisingumo regimybė, nes teisėjus, advokatus ir prokurorus visiškai kontroliavo valstybės aparatas.

Buvo ginčijamasi ne tiek dėl dekomunizacijos loginio pagrindo, kurio negalėtų paneigti nė vienas rimtai mąstantis žmogus, kiek dėl jos metodologijos ir glaudžiai su ja susijusių padarinių, kurie galėtų turėti įtakos naujosios santvarkos moralinei nuostatai. Kai dekomunizuotojai, kaip atrodė, palaikė politinį apsivalymo ir keršto mitą, jų priešininkai (dažniausiai buvę kairiųjų pažiūrų disidentai) operavo konsensuso ir susitaikymo mitu[51].

Remdamasis techniniais sunkumais deramai naudotis slaptosios policijos bylomis, Bruce Ackermanas siūlo visiškai bekompromisį sprendimą – ogi sunaikinti slaptosios policijos bylas: „Išardžius saugumo aparatą, lieka milijonai bylų, kuriose užfiksuoti ir teisingi, ir neteisingi duomenys apie nesuskaičiuojamą daugybę gyventojų. Kaip pasielgti su šiais dvokiančiais griaučiais? Sakyčiau, sudeginti. [...] Svarbu ne tai, ar daug kaltų dėl šio ar ano nusižengimo. Priešingai, kolaborantų būta pernelyg daug, todėl įstatymai ir biurokratija nepajėgia tiksliai įvertinti visų pilkumo atspalvių"[52].

Tačiau ar tai, kad mums tenka spręsti sunkią užduotį, yra pakankamas pagrindas mesti visą tiriamąjį darbą ir viską baigti? Kuo taps šios visuomenės, jeigu jų atmintis bus dirbtinai ištrinta? Mano nuomone, bylų sudeginimas būtų apsimetimas, kad to siaubo niekados nėra buvę. Esminis filosofinis klausimas yra leninistinių režimų pobūdis ir mūsų požiūris į jį iš liberalios perspektyvos: jeigu pripažįstame, kad tai buvo sisteminės žmogaus valios kontroliavimo ir spaudimo formos, tai nėra tokios moralinės nuostatos, kuri priverstų jų istoriją traktuoti kitaip negu siaubingą Hitlerio palikimą.

[51] Stephen Holmes. „The End of Decommunization?" *East European Constitutional Review* (dvigubas numeris), t. 3, nr. 3–4, 1994, vasara–ruduo, p. 33–36.

[52] Bruce Ackerman. *The Future of the Liberal Revolution*. New Haven, Yale University Press, 1992, p. 80–82.

Nors būtų absurdiška neigti šių režimų evoliuciją, o kai kuriais atvejais netgi liberalizavimąsi (ypač Vengrijoje ir Lenkijoje), tyčiniu savo pobūdžiu vienas nuo kito jie beveik nesiskiria. Tiesa, mirus Stalinui, absoliutaus teroro laikotarpis baigėsi (išskyrus Albanijoje ir tam tikru mastu Rumunijoje). Tačiau nusikalstami šių režimų pamatai nepakito: nė vienas iš jų nebuvo grindžiamas liaudies pritarimu ir nė vienas nepripažino net minimalios atsakomybės už savo veiksmus. Visi ir toliau funkcionavo kaip slaptosios policijos imperijos, pagrįstos visuotiniu įtarumu, pagrindinių žmogaus teisių suvaržymais ir asmens orumo nepaisymu.

Ackermano nuomone, pavojus yra tas, kad remdamosi vien tik tuo, naũjosios liberalios vyriausybės gali įteisinti negarbingą senojo režimo tvarką. Michnikas taip pat būgštauja, jog primygtinis bylų reikalavimas leidžia „slaptosios policijos pulkininkams dalyti moralės sertifikatus". Svarbiausia šiame požiūryje yra tai, kad skirtumas tarp nusikaltėlių ir aukų būtų pernelyg miglotas ir negalėtų būti laikomas pagrįstu kelrodžiu. Be to, pagal tokį scenarijų galima tvirtinti, jog slaptosios policijos bylos sudarytos akivaizdžiai nesąžiningai, kad būtų galima žmones įbauginti ir šantažuoti. Šis klausimas ginčytinas: kaip galime spręsti iš Čekijos ir Vokietijos pavyzdžių, vadovybė siekdama išsiaiškinti, ar pareigūnai neišpučia savo „nuopelnų", slaptosios policijos bylas nuolat verifikuodavo.

Pavojai, apie kuriuos kalba Ackermanas, kainuoja ne ką daugiau nei blogis, kurį, jo siūlymu, siekiama neutralizuoti: jeigu bylos išnyks, bus ištrinta ištisa visuomenės istorinės atminties dalis. Buvusioje VDR Gaucko komisija gebėjo išlaikyti Štazio dokumentų kontrolę, sudarydama galimybę ieškoti jose informacijos ir mokslininkams, ir piliečiams. Suprasdama klausimo svarbą, Vokietijos valstybė kasmet iš biudžeto skiria du šimtus milijonų Vokietijos markių išlaikyti trims šimtams archyvų darbuotojų. Operacija brangi, bet veiksminga. Pats teiginys, kad slaptosios policijos bylų apdoroti neįmanoma, yra politinis mitas, skirtas užkirsti kelią tolesniam nuverstų institucijų ir joms dirbusių asmenų veiklos metodų tyrinėjimui. Kaip, vadovaujantis tokia logika, derėjo pasielgti su nacių režimo dokumentais arba kolaboravimą su Vichy vyriausybe Prancūzijoje atskleidžiančiais dokumentais? Galų gale

juk tokie archyvai byloja apie sunkius nusikaltimus, nepadorumą ir tuos, kuriems tai buvo nepriimtina. Neabejotina, kad kolaborantų ir informatorių buvo daug, tačiau pernelyg storžieviška neigti įvairių rezistencijos ir atsisakymo talkinti formų bei mechanizmų buvimą žlugusiuose leninistiniuose režimuose.

Svarbiausia yra ne įteisinti keršto bausmę, o išsaugoti kolektyvinę atmintį. Šį klausimą, siūlydamas alternatyvų požiūrį į reikalavimus atitaisyti teisingumą, puikiai nušvietė Vengrijos prezidentas, buvęs politinis kalinys ir disidentas Arpadas Gönczas. 1992 metais jis patvirtino Konstitucinio teismo nutartį nepratęsti ieškinio senaties termino, kad būtų galima patraukti į teismą tuos, kurie vykdė masines represijas po 1956 metų revoliucijos nuslopinimo. Jis ragino parlamentą įsteigti Istorinių tyrinėjimų komisiją, kuri išnagrinėtų 1944–1989 metų laikotarpio procesus, įvykius ir aplinkybes. Gönczo pasiūlymas iš tikrųjų atrodo logiškas siekiant išvengti baudžiamosios teisinės atsakomybės atgaline data pinklių. Savo pranešime parlamentui Gönczas pabrėžė, kad „visiškas įvykių demaskavimas ir įstatymų pažeidėjų įvardijimas padėtų susipažinti su nesena tragiška tautos praeitimi ir, nepažeidžiant nei konstitucijos, nei esamų teisinių principų, atpalaiduoti dėl žinių apie praeitį stokos mūsų visuomenėje vyraujančią įtampą"[53].

Pokomunistinėje santvarkoje gyvenantiems žmonėms dekomunizacija nebuvo abstrakti filosofinė sąvoka. Jie žino, kas juos terorizavo, kas skaitydavo jų korespondenciją, klausydavosi pokalbių telefonu, daugumą jų privertė tapti informatoriais ir vardan „šviesios ateities" sukūrė įtarumo, išdavystės ir baimės labirintą. Šį požiūrį atkakliai gynė aktyvi „77 chartijos" veikėja, paskutinio dešimtmečio pradžioje buvusi Čekijos Respublikos vidaus reikalų ministro pavaduotoja Petruska Sustrova. Tiems, kurie skaidrumo įstatymus viešai smerkė, vadino juos „makartistiniais" ir „nehumaniškais", ji atsakydavo, kad skaidrumas kaip tik ir yra teisinė priemonė neleisti praeičiai senoviškai pereiti į dabartį. Abejodama analogijos su raganų gaudymu pagrįstumu, Sustrova rašė:

[53] Arpad Göncz. „Breaking the Vicious Circle". *Common Knowledge*, t. 2, nr. 1, 1993, pavasaris, p. 5.

> Ši analogija klaidina. Prieš šimtmečius ant laužo sudegintos moterys buvo nekaltos; raganų niekuomet nebuvo. Tačiau slaptoji policija ir jos kolaborantai tikrai egzistavo ir tai įrodyta. Kas nutiko parlamento nariams, kurie buvo demaskuoti kaip saugumo agentai? Jeigu jie neatsistatydino savo noru, tai ir dabar užima savo pareigas, dalyvauja priimant įstatymus, kurie valdys tautą. Jie tebeturi parlamentaro neliečiamybę ir gauna parlamentinius atlyginimus. [...] Tai ne keršto ar teismo sprendimo priėmimo klausimas, o paprasčiausias noras žinoti, kas yra mūsų bendradarbiai, kas rašo straipsnius mūsų laikraščiuose ir kas yra mūsų šalį valdantys vyrai ir moterys[54].

Nepaisant daugelio grėsmingų pranašysčių, skaidrumo įstatymai Čekijos valstybinėje santvarkoje nesukėlė nei isterijos, nei masinės panikos. Vietoje to, kaip rašė apie dekomunizaciją lenkų žurnalistas Josefas Darskis, „Čekijos Respublika yra vienintelė pokomunistinė šalis, kurioje apsivalymas nuo buvusių agentų ir dekomunicazija praktiškai įvykdyta. [...] Iš viso buvusio sovietinio bloko Čekijos Respublikoje ekonomika išplėtota labiausiai, privatizacija vyksta plačiausiu mastu (šis procesas Čekijos visuomenės buvo pripažintas), daugiausia gyventojų dalyvauja politiniame gyvenime ir demokratizacijoje apskritai, visame regione aukščiausi visuomenės pritarimo vyriausybei reitingai ir mažiausiai priešiškumo pereinamojo laikotarpio procesui“[55]. Mano nuomone, čekų sėkmę nulėmė kiti labai svarbūs veiksniai, taip pat Čekoslovakijos komunistų partijos susinaikinimas po 1968 metų rugpjūčio. 1969 metais iš partijos buvo išmesta daugiau kaip pusė milijono narių, nenorėjusių patvirtinti Husako lyderystės dokumento, kuriuo Sovietų invazija buvo pripažinta kaip teisingas klasių solidarumo su apsiaustyje atsidūrusiomis šalies socialistinėmis jėgomis gestas.

Vis dėlto Darskio požiūris yra reikšmingas: čekai kaip tik todėl, kad buvo sukūrę teisinę struktūrą, galėjo vykdyti dekomunizaciją

[54] Petruska Sustrova. „The Lustration Controversy“. *Uncaptive Minds*, t. 5, nr. 2 (20), 1992, vasara, p. 129, 134.

[55] Josef Darski. „Decommunization in Eastern Europe“. *Uncaptive Minds*, t. 6, nr. 1 (22), 1993, žiema–pavasaris, p. 78.

pagal proceso teisės normas, nors tie procesai ir turėjo rimtų trūkumų.

Kai kuriais atvejais, kaip, pavyzdžiui, Baltijos respublikose, dekomunizacijos negalima visiškai atsieti nuo desovietizacijos. Lietuvoje 1991–1992 metų laikotarpiu buvo atskleista daug įspūdingų dalykų, įskaitant įrodymus, kad buvusi ministrė pirmininkė Kazimiera Prunskienė nuo 1980 metų talkino KGB. Ne mažiau svarbūs buvo įrodymai, kad Algis Klimaitis, pagrindinis Prunskienės patarėjas užsienio politikos klausimais, pats yra KGB agentas. Jis buvo suimtas, taigi Lietuva išdrįso KGB agentus patraukti į teismą[56]. Palyginkime tai su Iliescu Rumunija, kurioje, nepaisant nesuskaičiuojamų žiniasklaidos pranešimų apie KGB (arba dabartinio jo pakaitalo) įsiskverbimą į aukščiausius počaušeskinių lyderių ešelonus, nė vienas iš jų nebuvo atleistas, o apie teismus nėra ko nė kalbėti[57].

Reikalavimas, kad aukščiausio rango nomenklatūrininkai ir slaptosios policijos pareigūnai penkerius metus nebūtų skiriami į visuomenines pareigas, nebuvo žmogaus nuvertinimas. Faktiškai teisinis kodeksas dėl buvusių partijos ir policijos pareigūnų užkirto kelią nuolat iškraipomoms viešoms diskusijoms, remiantis nuogirdomis iš neįmanomų patikrinti slaptų bylų. Tuo metu, kai Čekijos Respublikoje buvo išspausdintas visas buvusių slaptosios policijos kolaborantų sąrašas, Bulgarijoje buvo priimtas įstatymas, baudžiantis už bet kokį buvusios saugumo policijos kolaborantų demaskavimą. Rumunijoje, kur šios bylos teoriškai buvo įslaptintos trisdešimčiai metų, periodiškai pasitaikydavo informacijos nutekėjimo, dažniausiai proilieskinės žiniasklaidos puslapiuose, kai tik prireikdavo apkaltinti politinius priešininkus. Daugelis buvusių slaptosios policijos pareigūnų (ypač tų, kurie prekiavo su užsieniu ir dalyvavo technologijų špionaže) vėl iškilo kaip visagaliai, darantys įtaką ekonomikai asmenys, todėl yra pagrindo įtarti, kad jie yra tarp tų, kurie labiausiai suinteresuoti,

[56] Ten pat, p. 81.

[57] Horaţiu Pepine. „Metafora KGB". 22 (Bukareštas), nr. 21, 1995, gegužės 24–30, p. 1.

kad bylos ir sąrašai nebūtų išviešinti. Privatizacijos mitas, kuris praktiniais sumetimais tarnauja tos pačios nematomos mafijos tikslams, yra simbolis, kurio jiems reikia, kad pateisintų nacionalinio turto pasisavinimą.

Dekomunizacijos žlugimo pavojus

Dekomunizacija yra žlugęs mitas. Daugumoje šių šalių vietoje politinių teismo procesų ir valymų matome komunistų grįžimą ir net „rekomunizaciją". Buvusieji komunistai toli gražu nebuvo persekiojami, ko taip baiminosi dekomunizacijos priešininkai, laikydami ją grėsme naujajam įstatymiškumui, bet reorganizavosi. Kadangi cinizmas visuomet buvo nomenklatūros „moralinis veidas", buvę partiniai biurokratai ir plano magnatai vėl iškilo įmonių valdytojais ir net klestinčiais politiniais vadovais. Pavyzdžiui, Lenkijoje Aleksandras Kwasniewskis, paskutinysis šalies komjaunimo vadas, Kairiųjų demokratų aljanso lyderis, po Walęsos tapo šalies prezidentu. Kaip į tai reagavo buvę disidentai? Bronislawas Geremekas, 1995 metų gegužės mėnesį Bukarešte paklaustas, ką mano apie tokią atkuriamąją tendenciją, atsakė, jog demokratiškus pokomunistinių partijų teiginius (bent jau Vengrijos ir Lenkijos) labiau norėtų vertinti pagal nominalią jų vertę: „Buvę komunistai dabar suinteresuoti tik vienu dalyku – valdžia. O gauti ją jie gali per demokratines procedūras ir supranta, kad šitaip yra kur kas geriau, negu būti paskirtam Centro komiteto. Dabar mane domina tai, kaip mums paimti valdžią, naudojantis tomis pat procedūromis. Aš nežinau, ar jie iš tikrųjų pasikeitė, tačiau pastebiu, kad demokratinio žaidimo taisykles jie pripažįsta"[58].

Vis dėlto tai nėra nekalti individai su švaria politine praeitimi; kol jie darė karjerą Komunistų partijoje, Lenkija arba Vengrija rinkosi kitokį politinį kelią. Jaunystėje Aleksandras Kwasniewskis, pavyzdžiui, galėjo įstoti į „Solidarumą", kai iš pradžių, nuo 1980

[58] Diskusija su Bronislawu Geremeku Socialinio dialogo grupėje. *22* (Bukareštas), nr. 21, 1955, gegužės 24–30, p. 8–9.

metų rugpjūčio iki 1981 metų gruodžio, šis dar buvo teisėtas. Jis pasirinko likti drausmingu komunistu ne dėl ideologijos, o dėl oportunizmo ir gryno konformizmo. Daugelis neokomunistų aktyviai dalyvavo prieš darbininkus ir disidentus nukreiptoje aštuntojo ir devintojo dešimtmečio veikloje. Kai kurie iš jų, kaip Vengrijoje Gyula Hornas, karjeros laiptais iškilo per represines kampanijas, vykusias nuo 1956 metų. Buvęs Rumunijos prezidentas Ionas Iliescu tikriausiai yra akivaizdžiausias pavyzdys, kadangi 1956–1958 metais, kai už solidarumą su Vengrijos revoliucija buvo suiminėjami ir įkalinami šimtai studentų, jis buvo Nacionalinės studentų asociacijos vadovas.

Nėra taip paprasta šiems žmonėms gauti atleidimą. Iš tikrųjų labai nedaug kas iš jų atgailauja dėl komunistinės savo praeities[59]. Prisiminkime buvusį Rytų Vokietijos gynybos ministrą Heinzą Kesslerį, kuris VDR laikė ne didžiuliu kalėjimu, o teisėta, socialiniam teisingumui ir taikai atsidavusia valstybe. Tarsi vadovaujančio valdininko iš Franzo Kafkos „Bausmių kolonijos" įsikūnijimas, Kessleris nė kiek neapgailestauja dėl tokių savo pažiūrų ir jų neišsižada, o su didelėmis viltimis laukia, kad atgytų senosios jo svajonės: „Aš nemanau, kad, Rytų Europoje žlugus socializmui, nebebus mėginimų daryti to, ką mes darėme. Dabartinės sistemos nesprendžia ekonominių, socialinių ir aplinkos problemų. Reikia rasti kitokių būdų. Atsiras naujų socialinių struktūrų, bus ir tokių, kurios remsis socialiniais principais, kuriais aš tikiu. Galų gale ko vertos moralinės privilegijos, jeigu skursti ir badauji?"[60]

[59] Šiuo požiūriu generolas Wojciechas Jaruzelskis yra išimtis, tačiau net ir jis stengiasi pateisinti savo sprendimą 1981 metų gruodžio mėnesį įvesti karinę padėtį ir uždrausti „Solidarumą": „Aš vis tiek manau, kad kitaip pasielgti negalėjau. Tačiau labai dėl to apgailestauju. Tai buvo košmaras. Man tai didžiulė našta ir ją jausiu iki pat savo gyvenimo pabaigos." Žr. John Darnton. „Jaruzelski Is Now Sorry He Ordered Martial Law". *New York Times*, 1993, kovo 4. Išsamią Jaruzelskio mąstysenos ir vidinių psichologinių kančių analizę žr. Rosenberg. *Haunted Land*, p. 125–222. Apie Jaruzelskio mėginimus užmegzti dialogą su žinomais demokratiniais aktyvistais Adamu Michniku ir Bronislawu Geremeku žr. Christine Spolar. „Twilight of the General". *Washington Post*, 1995, rugsėjo 22.

[60] Stephen Kinzer. „A Relic Who's Red and Unrepentant". *New York Times*, 1996, liepos 20. Dėl leninistinių pažiūrų Kessleris negalėjo įstoti

Jerzy Urbanas, buvęs komunistinės chuntos delegatas Lenkijai, priešingai Kessleriui, ideologinėmis aistromis nesivadovavo. Jaruzelskį jis rėmė todėl, kad labai piktinosi disidentų inteligentais, Bažnyčia ir „Solidarumu". Supindamas cinizmą, arogancija, pornografiją ir begėdišką savireklamą, paskutinio dešimtmečio pradžioje Urbanas įsteigė labai populiarų savaitinį laikraštėlį, „*Nie*" („Ne"), kuriame vienodai pliekė liberalizmą, nacionalizmą, klerikalizmą ir laisvosios rinkos spekuliantus (nepaisydamas, kad ir pats yra vienas iš jų)[61].

Atlaidumas be atgailos yra tik tuščias žodis[62]. Daugeliu atvejų buvę komunistai netgi didžiuojasi savo praeitimi ir į priešininkus, buvusius disidentus žiūri su neslepiama arogancija. Žinoma, tai kursto dar didesnį pasipiktinimą buvusioms aukoms (arba tiesiog pasyviems nekomunistams), manantiems, kad jie pasisavino revoliuciją. Ekonominės reformos svyruoja, rinkos privalumai plačiuosius visuomenės sluoksnius pasiekia lėtai, o buvę komunistai tampa vis turtingesni ir galingesni, todėl dekomunizacijos mitas kursto socialinį atpildo ilgesį: tauta laikoma tyra, nekalta, kankinama svetimtaučių, kurie visais laikais mokėjo pasinaudoti kiekviena proga: vakar – komunistai, šiandien – reformatoriai ir kapitalistai. Nereikia nė sakyti, kad, kaip ir visų politinių mitų, dekomunizacijos mito pagrindas slypi socialinėje ir ekonominėje tikrovėje[63].

į Rytų Vokietijos komunistų partiją pakeitusią Demokratinio socializmo partiją, kuri stengėsi atrodyti šiuolaikiška, nuosaiki ir demokratiška.

[61] Lėšos laikraščiui buvo gautos iš pasipiktinimą keliančių Urbano memuarų „Urbano abėcėlė", kuriuose jis užsipuolė praktiškai visas garsias elito figūras, pasakodamas apie asmeninį jų gyvenimą, aprašydamas tai, ką vienas amerikiečių žurnalistas pavadino „gutter con brio". Knyga turėjo nepaprastai didelį pasisekimą: per mėnesį buvo išpirkta 750 000 egzempliorių (šalyje, kurioje gyvena apie 40 milijonų žmonių). Puikų Urbano karjeros aprašymą žr. Lawrence Weschsler. „Urban Blight". *New Yorker*, 1995, gruodžio 11, p. 54–69.

[62] Žr. „I Don't Believe the Files Were Falsified", interviu su Bogdanu Borusewicziumi. *Uncaptive Minds*, t. 5, nr. 2 (20), 1992, vasara, p. 117.

[63] Žr. George Konrádo realaus požiūrio schemą str. „Authority and Tolerance". *East European Reporter*, 1992, gegužė–birželis, p. 45–47.

Sprendžiant dekomunizacijos problemą, reikėtų pažvelgti į ją iš lyginamosios istorinės perspektyvos: buvusioje VDR, Lenkijoje ir Vengrijoje ji reiškė visai ką kita nei Čekoslovakijoje, Rusijoje ji buvo kitokia nei Lietuvoje, Rumunijoje kitokia nei VDR. Komunistinių režimų apžavų stiprumas, institucijų tvirtumas ir ideologinis nuoseklumas šiose šalyse buvo skirtingas, tačiau, siekiant išsaugoti filantropišką visuotinio atlaidumo moralinį veidą, negalima nepaisyti moralinio pelnytos bausmės imperatyvo. Kad ir ką galvotume apie leninistinių režimų dinamiką po 1956 metų, tiesa yra ta, jog pradinėse stadijose jiems buvo būdingas neapsakomas žiaurumas ir fanatizmas. Kaip galima reikalauti, kad, pavyzdžiui, albanai, rumunai, lenkai, čekai, Baltijos šalių gyventojai pamirštų masines deportacijas, jų šalių elito sunaikinimą ir nuolatinį visokeriopą bet kokios nepriklausomos veiklos ir minties persekiojimą? Šioje knygoje nagrinėjamu požiūriu – mito vaidmeniu formuojant naująsias visuomenes šis klausimas yra esminis. Galų gale juk net liberalieji komunistai buvo pasirengę inicijuoti politinį aukomis tapusių draugų (Lászlo Rajko, Lucreţiu Patraşcanu, Nikolajaus Bucharino) reabilitavimą ir pagal įstatymus (nors neretai tik iš paviršiaus) nubausti kai kuriuos sadistiškus slaptosios policijos pareigūnus. Lavrentijus Berija ir kai kurie nuožmiausi Sovietų Sąjungos tardytojai po Stalino mirties buvo sušaudyti.

Adamas Michnikas yra teisus, kad kraujo keršto logika sukelia priešingų padarinių ir iš esmės yra žalinga įstatyminei valstybei. Kaip tik todėl svarbu vengti populistinių neapykantos protrūkių. Politinio elito perimtas aiškiai suformuluotas ir tiksliai, kryptingai veikiantis įstatymiškas valymas, kaip skaidrumo įstatymas Čekijos Respublikoje, neturi atvesti į despotizmą, minios teisingumo vykdymą bei kruvinus susidūrimus. Tokį požiūrį 1996 metais patvirtino Europos Tarybos Parlamentinė asambleja, priėmusi dekomunizacijos pranešimą, parengtą komisijos, kuriai vadovavo buvęs Rumunijos premjero pavaduotojas (Petre Romano vyriausybėje) Adrianas Severinas[64]. Pagrindiniai totalitarinių ko-

[64] Po demokratinių jėgų pergalės 1996 metų rinkimuose Adrianas Severinas tapo Rumunijos užsienio reikalų ministru.

munistinių struktūrų likvidavimo tikslai, įvardyti Severino pranešime, yra šie: pilietinių institucijų demilitarizavimas; vietinių, regioninių ir nacionalinių (valstybinių) institucijų decentralizavimas; visuomenės demonopolizavimas ir debiurokratizavimas; totalitarizmo laikotarpiu vykusio piktnaudžiavimo baudžiamasis persekiojimas; slaptųjų tarnybų bylų išviešinimas; komunistinių vyriausybių neteisėtai konfiskuoto turto grąžinimas teisėtiems savininkams. Buvusiems komunistų pareigūnams taikomi valymo įstatymai turi ne bausti numanomas aukas, o ginti naująsias demokratijas[65]. Atmesti politinio teisingumo klausimą, laikant jį apmaudo padiktuota fantazija, pavojinga. Kad ir kokius jausmus dekomunizacija sukelia, ji kaip politinis mitas išreiškia didelį visuomenės nusivylimą, daugelio jausmą, kad „revoliucija buvo pagrobta", kad niekas nepasikeitė (o jei ir pasikeitė, tai tik į blogąją pusę), ir labai paplitusį įsitikinimą, kad už praeityje padarytus nusikaltimus turi būti baudžiama. O svarbiausia yra tai, kad nusikaltimų buvo, ir jie buvo ne tik išplitęs neteisėtumas, sekimas, bet atviri ir nepaprastai ryškūs žmogaus teisių ir orumo pažeidimai. Ar galima pavadinti revizionizmu devintojo Tarptautinės amnestijos dešimtmečio pabaigos pranešimų apie šį regioną peržiūrėjimą? Buvę slaptosios policijos pareigūnai turi būti teisiami ne todėl, kad pakluso senojo režimo įstatymams, o todėl, kad juos peržengė, arba todėl, kad taikė juos su pernelyg dideliu nusikalstamu uolumu. Čekų chartijos arba slovakų „Visuomenė prieš smurtą" grupės narių įkalinimo ir grasinimų fiziškai susidoroti nenumatė nė vienas įstatymas; tai, ką darė šie aktyvistai, visiškai atitiko tuometinę Čekoslovakijos konstituciją ir Helsinkio susitarimus[66]. Živkovo režimą Bulgarijoje kritikavusio Georgi

[65] *Mediafax* (Bukareštas), 1996, liepos 1. Reikia pasakyti, jog pagrindiniai Severino pranešimo klausimai buvo pasiūlyti Timişoaros atsišaukime (1990, kovas) – viename iš pirmųjų Rytų Europoje teisinės dekomunizacijos reikalavimų. Paskelbus atsišaukimą, Rumunijos vyriausybė viešai pasmerkė jį kaip raginimą stoti į pilietinį karą.

[66] Apie antikomunistinį protestą ir kovą už žmogaus teises Čekoslovakijoje žr. Bernard Wheaton ir Zdenek Kavan. *The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988–1991*. Boulder, Westview Press, 1992.

Markovo nužudymas Londone nesirėmė jokiu įstatymu. „Laisvosios Europos radijo" žurnalistams atsiųstos bombos buvo neabejotini terorizmo atvejai.

Vykdyti teisingumą, žinoma, yra nepaprastai sunku. Markuso Wolfo, geriausio Rytų Vokietijos seklio byla 1995 metais vis dar kėlė debatų. Wolfas, įsivėlęs į daugybę nešvarių operacijų ir siekęs destabilizuoti konstitucinę Vakarų Vokietijos santvarką, 1993 metais buvo patrauktas į teismą ir nuteistas šešerius metus kalėti. 1995 metų gegužės mėnesį Vokietijos Konstitucinis teismas peržiūrėjo nuosprendį ir nutarė, kad Wolfas buvo nuteistas netinkamai. Jis nurodė, kad kaltinimas išdavyste netaikomas asmeniui, kuris tarptautiniu mastu pripažintoje suverenioje valstybėje ėjo įprastas žvalgybos agentūros vadovo pareigas. Prieštaravimas dėl bylos prieš Wolfą teisėtumo yra įtikinamas. Nepaisant to, kad toks sprendimas sukėlė daugelio žmonių pasipiktinimą, ir net to, kad Wolfas dėl savo poelgių neatgailavo, Konstitucinis teismas pasielgė teisingai. Kad ir kokia atstumianti buvo politinė Wolfo elgsena, VDR interesų požiūriu ji nebuvo nusikalstama, o tai yra svarbiausia[67].

Pavojinga iš Wolfo bylos kelti teoriją, kad dekomunizacija nėra įmanoma. Tina Rosenberg, lygindama Rytų Europos režimus su Lotynų Amerikos režimais, rašo: „Vokietija susiduria su didžiuliu teisiniu pokomunistinės Europos galvosūkiu: kas yra nusikaltimas? Lotynų Amerikos diktatūroms buvo būdingos žmogžudystės, kankinimai ir žmonių grobimas – neabejotinai nusikalstami veiksmai. Tačiau juos vykdė režimui vadovavę nusikaltėliai, o Rytų Europą valdė nusikalstami režimai. Pareigūnai, kurie žudė ir kankino, turi būti nuteisti, tačiau komunistinės diktatūros, bent jau nuo šeštojo dešimtmečio, buvo ne tiek linkusios į smurtą, kiek į invazinį sekimą ir pagrindinių žmogaus laisvių apribojimus"[68]. Iš tikrųjų? Ar galima taip atlaidžiai žiūrėti į prievartos ir lazdos disciplinos, persekiojimų ir

[67] Apie Wolfą žr. Alan Cowell. „East Germany's Old Spymaster Talks: So Many Regrets, but Uncontrite". *New York Times*, 1995, birželio 6.

[68] Tina Rosenberg. „Where's the Crime?" *New York Times*, 1995, birželio 2.

tikro teroro laikotarpį? Ar galima paprasčiausiai nekreipti dėmesio į tai, kad 1977 metų vasarą, nuslopinus streiką prieš Ceauşescu, Jiu slėnyje pradingo šachtininkai? Arba į opozicijos likimą Albanijoje ir Bulgarijoje, į masinius areštus įvedus karinę padėtį Lenkijoje? Dar didesnį nerimą kelia štai tokie pareiškimai: „Pokalbių telefonu klausymasis ir vaikų vertimas šnipinėti savo tėvus įstatymui neprieštaravo“[69]. Kokiam įstatymui? Anaiptol. Oficialiosios konstitucijos garantavo korespondencijos ir pokalbių telefonu slaptumą.

Jei nesiremsime debatais dėl dekomunizacijos, nesuprasime nei naujojo elito iškilimo, nei buvusių disidentų nušalinimo. Pirmojoje 1989 metų revoliucijų stadijoje tai buvo pagrindinis nesutarimų objektas, kurstęs didelį priešiškumą ir buvusius draugus vertęs nesutaikomais priešais. Imkime vieną būdingą atvejį, kuris istorijos požiūriu yra smulkmena, tačiau nepaprastai tragiška. Šiuo ir daugeliu kitų požiūrių šėtonas slypi smulkmenose. Gheorghe Ursu dirbo inžinieriumi Bukarešto technikos institute. Pagrindinė jo kaltė buvo ta, kad neslėpė griežtų antičaušeskinių savo pažiūrų. Priešingai, ant darbo stalo tyčia palikdavo satyrinių eilėraščių, pasakodavo bendradarbiams apie dienoraštį, kuriame chronologiškai aprašinėdavo Ceauşescu diktatūros niekšybes. Jį ėmė sekti saugumiečiai, nusprendę, kad Ursu yra vyriausybės nuvertimo sąmokslo organizatorius. 1985 metų rugsėjo 21 dieną jis buvo suimtas, saugumo kalėjime žiauriai sumuštas ir po dviejų mėnesių, lapkričio 17 dieną mirė. Reikalaujant jo šeimos nariams ir daugeliui buvusių disidentų, 1990 metų pradžioje buvo pradėtas bylos nagrinėjimas. Iš tardymo buvo visiškai aišku, jog nusikaltėliai yra aukšti policijos pareigūnai, kurie dirbo ir iki 1989 metų, todėl generalinis prokuroras (buvęs prokuroru ir Ceauşescu byloje) pakeitė šios galinčios sukelti sprogimą bylos magistratą paklusniais klerkais, ir šie iš paskutiniųjų bylą vilkino. 1996 metų birželį Ursu sūnus Andrejus parašė atvirą laišką Ionui Iliescu su prašymu atkurti teisėtumą, skirti objektyvų tardytoją, kuris išdrįstų pritaikyti įstatymą ir inicijuotų vienintelį logišką procesą –

[69] Ten pat.

pagal kaltinimą dėl iš anksto apgalvoto nužudymo patrauktų Ursu žudikus į teismą. Praėjus daugiau kaip dešimtmečiui po šaltakraujiško nužudymo už vienintelį nusikaltimą – dienoraštį, demaskavusį Ceauşescu režimo siaubus, Rumunijos vadovybė vis dar delsia, leisdama Ursu kankintojams džiaugtis laisve, sočiu gyvenimu ir net dirbti policijoje[70]. Šioje byloje ant kortos pastatyta pati teisinės valstybės samprata ir pokomunistinio teisingumo patikimumas.

Išvados

Visose pokomunistinėse visuomenėse dekomunizacijos klausimu yra dvi griežtai opozicinės partijos: viena – dekomunizuotojų, aktyviai siekiančių eliminuoti buvusius stalininio režimo šalininkus, o kita – tų, kurie šį požiūrį laiko klaidingu, galinčiu atvesti tik į pagrindinės politikos susiskaldymą, nepabaigiamų sąskaitų suvedinėjimą ir naujųjų respublikų nuodijimą. Aišku, audringi debatai dėl būtinybės stoti į akistatą su praeitimi tebevyksta. Kita vertus, nepavyko sukelti masinio entuziazmo dėl buvusių įtakingų asmenų baudžiamojo persekiojimo. Todėl suprantama, kodėl anksčiau tokie radikalūs dekomunizuotojai kaip Janas Olszewskis ir jo Lenkijos persitvarkymo sąjūdis, dėl esamų trūkumų kaltindami įsigalėjusią pokomunistinės nomenklatūros įtaką verslui ir ekonomikai, nukrypo į nacionalistinį populizmą[71].

Dekomunizaciją palaikantis argumentas priklauso nuo poreikio tiesos pagrindu sukurti naują visuomenę. Galų gale juk už tuos, kurie nukentėjo nuo totalitarinių nusikalstamų veiksmų, at-

[70] Žr. Andrei Ursu. „Scrisoare deschisă către preşedintele României, d-l Ion Iliescu" (Atviras laiškas Rumunijos prezidentui p. Ionui Iliescu), 22 (Bukareštas), nr. 28, 1996, liepos 10–16, p. 15–16. 1996 metais atėjusi į valdžia Rumunijos vyriausybė kol kas dar neatnaujino teisminio proceso prieš tuos saugumo pareigūnus, kurie tiesiogiai organizavo Ursu nužudymą. Žr. interviu su Andrejumi Ursu, 22, nr. 51, 1996, gruodžio 17–23.

[71] Olszewskio dešinės pakraipos prieš valstybinį aparatą nukreiptą retoriką žr. „Grab the Chance". *Economist*, 1996, liepos 13, p. 47–48.

leisti negali niekas. Kaip teigia Václavas Havelas ir Arpadas Gönczas, atleisti galima tik savo vardu, o ne visų. Dekomunizacijos paradoksą stulbinamai aiškiai suformulavo Miklosas Haraszti: „Kas dekomunizuos dekomunizuotojus?", „Kas atsijos sijotojus?", „Kas apvalys apvalančiuosius?"[72] Erichą Honeckerį ir artimiausius jo bendradarbius Vokietijoje teisė teisėjai iš Vakarų. Kyla klausimas, iš kur kitoms šalims gauti „švarių" teisėjų, kai pernelyg gerai žinoma, kad visose leninistinėse visuomenėse slaptoji policija buvo labiausiai įsiskverbusi į teisininkų profesiją?

Dekomunizuotojai ir jų kritikai rimtai ginčijasi dėl klausimo, ar reikia įvardyti kaltus dėl tam tikrų nuosprendžių priėmimo ir jų pritaikymo asmenis. Pasiūlius priemonių tam tikroms kategorijoms griežtai ir kolektyviai kritikuoti dėl priklausymo senojo režimo nomenklatūrai, kyla didelis konfliktas. Pikčiausi raginimai šiuo klausimu nuskambėjo Bulgarijoje, kai ministru pirmininku buvo Filipas Dimitrovas, Rumunijoje 1990 metų kovo mėnesio „Timişoaros atsišaukime" ir Lenkijoje valdant Olszewskio vyriausybei[73]. Mazowieckio vyriausybė nuo pat pradžių priešinosi dekomunizacijai argumentuodama tuo, kad visa Lenkijos „Apskritojo stalo" sutarčių logika buvo pagrįsta istoriniu kompromisu tarp buvusios valdžios atstovų ir „Solidarumo" kontrelito[74]. Imtis dekomunizacijos reikštų paklūstant minios spaudimui nutraukti sutartį. Ericho Honeckerio ir jo bendradarbių teismas buvusioje VDR pateisino kai kuriuos dekomunizacijos priešininkų būgštavimus; užuot pademonstravęs neteisišką buvusio režimo pobūdį, jis tik sukėlė teisinę sumaištį, buvusiems Politbiuro nariams leisdamas skųstis, kad juos persekioja Vakarų „nugalėtojai"[75].

Kaip paaiškėjo, dekomunizaciją imta laikyti ne liaudies poreikiu, o elito konfrontacijų klausimu. Bendrininkavimo su esama santvarka dešimtmečiai žmonėms išugdė abejingumą net galimybei

[72] Asmeninis pokalbis su Miklósu Haraszti, Orlando, FL, 1995, sausio 4.

[73] Žr. Wiktor Osyatinski. „Agent Walesa?" *East European Constitutional Review*, 1992, vasara, p. 28–30.

[74] Žr. Bronislaw Geremek. *La rupture: La Pologne du communisme à la* democratie. Paris, Éditions du Seuil, 1991.

[75] Žr. Nial Fergiuson. „The Trial". *New Republic*, 1992, gegužės 18, p. 20–21.

skirti kaltės atspalvių įvairovę. Be to, yra paplitęs suvokimas, kad visos pastangos pritaikyti teisinį mechanizmą yra bergždžios – komunizmas įdiegė žmonėms didelį nepasitikėjimą įstatymais. Tačiau iš tikrųjų dekomunizacija yra teisinę sistemą aplenkiantis procesas. Komunizmas sukūrė savo modelio „civilizaciją", todėl dekomunizacija gali užtrukti dešimtmečius. Nors ir pikta matyti, kaip dauguma buvusių lyderių naudojasi pereinamojo laikotarpio privalumais, pats teisinės valstybės pobūdis turi būti universalus ir neasmeniškas; buvę komunistai turi teisę į nustatytą teismo procesą lygiai taip pat kaip ir bet kurie kiti asmenys.

Šioje knygoje glaustai aptarta dekomunizacija laikoma politiniu mitu, kuriuo naudojasi tam tikri elito nariai, siekdami sustiprinti savo, kaip tautos keršytojų arba dorų kovotojų dėl teisingumo, įvaizdį. Šis mitas grindžiamas klaidingu įsitikinimu, kad senosios santvarkos visuomenė nepalaikė, ir neigia antipolitikos (akcentuojančios pakantumą ir smurto atsisakymą) logiką. Remdamasi kolektyviniais būgštavimais ir lūkesčiais, dekomunizacijos, veikiančios kaip politinis mitas, strategija kuria ryškų priešo įvaizdį, šitaip kurstydama emocijas su juo kovoti ir jį sunaikinti. Plėtojantis liberalioms institucijoms ir vertybėms regione, šis mitas susiduria su asmens teisių imperatyvu, įskaitant teisę patraukti į teismą, priimti nuosprendį ir, įrodžius kaltumą, nuteisti kaltus dėl praeityje padarytų nusikaltimų asmenis.

6 *skyrius*

Aksominė kontrrevoliucija? Disidentai, svajotojai ir tikroji politika

> Tai ne atsitiktinumas, kad čia, šioje nesiliaujamo pavojaus aplinkoje, kai nuolatos tenka ginti savo identitetą, mintis, jog tiesa yra moralinė vertybė, už kurią reikia mokėti, turi tokias senas tradicijas.
>
> *Václav Havel. Summer Meditations*

Kur dingo buvę Rytų ir Vidurio Europos disidentai? Ar jų filosofija apie politikos prigimtį tebuvo utopinės vaizduotės padarinys ir apsigaudinėjimas? Ar etiška jų rezistencija buvo tik efemeriška savęs aukštinimo akimirka? Šie klausimai slegia ne tik pokomunizmo realijas, o ir Vakarų bei Rytų inteligentų tarpusavio santykius.

Ar klydome manydami, kad pokomunistinė politika paklus universaliems, atvirai reikštiems aštuntojo ir devintojo dešimtmečio disidentų principams? Ar čia, Vakaruose, mes neišpūtėme šių laisvų mąstytojų bendruomenių vaidmens ir ar nebuvome linkę nekreipti dėmesio į tikrąsias „kitoje Europoje" vyraujančias emocijas (nes apie jas menkai žinojome)? Ar šie „išprusę sukilėliai" buvo izoliuoti ne tik todėl, kad juos persekiojo slaptoji policija, o ir dėl ryšio su savo bendrapiliečiais stokos?[1] Šitaip formuluojant klausimus, laukiama teigiamo atsakymo: taip, disidentų įsitikinimai, Václavo Havelo ir Andrejaus Sacharovo kvietimas imtis „tiesos politikos", George Konrádo antipolitikos aukštinimas ir Adamo Michniko pilietinės visuomenės vizija tikrai nestokojo moralinio idealizmo. Tačiau esminis klausimas yra tas, kaip šios idėjos paveikė komunizmo žlugimą, kaip jų nešėjai skatino atrasti politinę tikros pilietinės inteligentijos klasę, kuri suformulavo rezistencijos programą ir pagrindinius būsimo vyriausybinio valdymo bruožus. Nenuostabu, kad tai buvo padaryta

[1] Žr. H. Stuart Hughes. *Sophisticated Rebels: The Political Culture of European Dissent, 1968–1687*. Cambridge, Harvard University Press, 1988.

bendrais, miglotais bruožais: šių visuomenių ateitis atrodė nekintama, vien į abejojimą esama santvarka daugelis žiūrėjo skeptiškai, kaip į didvyrišką, vos ne savižudišką elgseną, galinčią nuvesti nebent į kalėjimą arba psichiatrijos ligoninę.

Tomis baimės ir nevilties dienomis buvo nepaprastai svarbu, kad Vakarų inteligentija pripažintų disidentų nesitaikstymą su esama padėtimi[2]. *„The New York Review of Books"*, *„Dissent"*, *„The New Republic"*, *„Les Temps Modernes"*, *„Times Liberty Supplement"* ir kiti leidiniai buvo tramplinu Adamo Michniko, Bronislawo Geremeko, Jaceko Kurónio, Jánoso Kiso bei Mikloso Haraszti parašytoms apybraižoms. „Klaidingas Paryžiaus vertinimas" (sarkastiška Tony Judto užuomina į šiems biurokratinio socializmo kritikams prancūzų inteligentų priskiriamą pernelyg išpūstą vaidmenį) iš tikrųjų buvo Vakarų antikomunistinių liberalų solidarumas su Rytų antikomunistiniais liberalais. Naujoji politikos vizija, kurią iškėlė ir išgyveno Rytų bloko disidentai, buvo užkrečiama. Tokie klausimai kaip tiesioginė demokratija, socialinis kapitalas ir piliečių pasitikėjimas Vakarų debatais apie išankstines demokratijos bei demokratizacijos sąlygas yra neatsiejami nuo Rytų Europoje patirtų sunkių išmėginimų, siekiant reabilituoti pilietinės visuomenės etosą[3].

Dabar yra kitaip. Atrodo, kad Vakarų inteligentai (kaip glaustai rašoma *The New York Review of Books)* pavargo nuo savo senųjų protežė, kurių elgsena nebeatitinka hipotetinio tikėjimo didžiuoju aksominės (švelnios, kultūringos) revoliucijos pažadu. Šiurkšti anksčiau šlovintos rezistencijos kritika atskleidžia susierzinimą, panašų į tą, kuris kyla pernelyg greitai reikalaujant atsilyginti už meilę. Išsisklaidžius iliuzijoms dėl Čekoslovakijos skilimo, nusivylus tuo, kad Lenkiją valdo persitvarkiusių komunistų vadovaujama kairiųjų partijų koalicija, kaltinamas pernelyg ankstyvas Vakarų žavėjimasis disidentais. Dar visai neseniai Rumunija, kaip ir

[2] Tą pabrėžė Havelas apybraižoje „The Power of the Powerless" kn. Václav Havel ir kt. *The Power of the Powerless: Citizens against the State*. Armonk, NY, M. E. Sharpe, 1985, p. 23–96.

[3] Žr. Robert D. Putnam. „Bowling Alone: America's Declining Social Capital". *Journal of Democracy*, t. 6, nr. 1, 1995, sausis, p. 65–78.

Ceauşescu valdymo laikais, buvo laikoma „likusia be poros", dar vienu įrodymu, kad liberalizmas Balkanuose neturi ateities. Svarbus politinis 1989 metų revoliucijų mitas buvo „grįžimas į Europą". Disidentams buvo pritariama todėl, kad jie įkūnijo greitos integracijos į Vakarus viltį. Iš tikrųjų tai lėtas ir neretai nuviliantis procesas, o Europos bendrija neskuba įsileisti vargingų giminaičių iš Rytų. Kaip teigė Tony Judtas, „Europos idėja Prahoje, Budapešte ir Varšuvoje, atrodo, yra gerokai sugriauta. Todėl tie patys disidentų inteligentai, kurie pareiškimais ir keliamais idealais kuo atviriausiai rėmė „europiškumo" idėją, vietinio elektorato dabar visokeriopai diskredituojami; tariamai naivūs ir nesuprantantys vietinių sentimentų, jie kaltinami dėl atstovavimo kosmopolitiniams interesams, kurie prieštarauja tautos poreikiams"[4].

Vis dėlto negalima atmesti filosofinio ir politinio disidentų požiūrio (net jeigu jis laikinai susvyravo), raginimo imtis moralios atvirumo ir skaidrumo politikos, traktuojant jį kaip dar vieną inteligentų polinkio į iliuzijas įrodymą. Šis faktas iš esmės nepakito, nors iš buvusių disidentų tarpo retkarčiais aiškiai pasigirsta, kad jų siekiai tebuvę trumpalaikis miražas.

Rytai pasitinka (ir nuvilia) Vakarus

Vienoje daug minčių sukeliančioje apybraižoje vengrų filosofas, buvęs disidentas G. M. Tamásas nenormalią disidentų padėtį prisimena taip: savo visuomenėse izoliuoti nuo pagrindinės politikos daugumos, disidentai buvo laikomi nuolat atvirai ignoruojančiais kasdienį oportunistinį konformizmą žmonėmis. „Taip buvo todėl, kad disidentai nepritarė nuomonei, jog vienintelis kelias pirmyn yra politinė reforma. Akcentuodami „teises" ir „laisves", jie abejojo ir dominuojančiu politinių interesų bei grynos galios diskursu"[5]. Daugelis įtakingų Vakarų rašytojų, tarp jų Tony Judtas ir

[4] Tony Judt. „Nineteen Eighty-Nine: The End of Which European Era?" *Daedalus*, t. 123, nr. 3, 1994, vasara, p. 6.

[5] G. M. Tamás. „The Legacy of Dissent". *Times Literary Supplement*, 1993, gegužės 14, p. 14.

Theodore Draperis, dabar mano, jog Vakarams nevertėjo patikėti, kad Rytai gali sukurti pasitikėjimu bei morale grindžiamas, individo suverenumą pripažįstančias politines bendruomenes. Šiame regione beveik nebūta liberalizmo tradicijų, o Rytų Europa, beje, tebuvo mitas, neturintis perspektyvos tapti tikrove. Pasitaiko straipsnių, kuriuose disidentai vadinami nepataisomais naivuoliais, donkichotais, atitrūkusiais nuo barbariškos savo šalių istorijos ir bjaurių politinių įpročių. Disidentų palikimas laikomas tuščiu, beprasmiškai kilniu mėginimu nepaisyti politinės kultūros ir jos prievartinės galios. Taip, visi tie michnikai ir havelai buvo gražūs liberalai, tačiau tikrovėje jų pilietinėms utopijoms niekas nepritarė. Istorinė jų misija neišvengiamai buvo trumpalaikė, kadangi, nuslūgus revoliuciniam įkarščiui, žmonėms reikėjo politikų ir idėjų, kurios jiems būtų artimos. Šiuo požiūriu disidentų pralaimėjimas buvo neišvengiamas, kadangi jų vertybės pokomunistinėje santvarkoje nepritapo. Vienodai priešindamiesi technokratiniam pragmatizmui ir populistinei demagogijai, disidentai kultivavo demokratinį individualizmą, o tokia politika šiame regione visiškai nepopuliari[6].

Šio požiūrio trūkumas yra tas, kad jaučiama tendencija kurti ne mažiau problemišką mitą nei tas, kurį stengiamasi ištaisyti. Dar neįrodyta, kad Rytų ir Vidurio Europoje nebuvo liberalizmo tradicijos: galų gale juk šiame amžiuje pagrindinis konfliktas, pasak Johno Lukacso, vyko tarp kolektyvistinių, etnocentrinių vizijų ir liberalių, pilietinių tendencijų[7]. Rytų ir Vidurio Europa jame ne išimtis. Visoms šioms šalims nuolatos kovojant su polinkiu į populizmą, kuris neretai tampa autoritarinių sprendimų atspara, liberalizmas iškilo kaip modernizavimo priemonė, reikalinga plėtoti parlamentinei demokratijai ir laisvosios rinkos pliuralizmui.

[6] Priešingą požiūrį, teigiantį ilgalaikę disidentų reikšmę siekiant naujos politinės paradigmos, sutaikinančio socialinio teisingumo, asmens teisių, lygybės ir pliuralizmo, žr. Ira Katznelson. *Liberalism's Crooked Circle: Letters to Adam Michnik*. Princeton, Princeton University Press, 1996.

[7] John Lukacs. *The End of the Twentieth Century and the End of Modern Age*. New York, Ticknor and Fields, 1993.

Pavyzdžiui, Vengrijoje tarpukariu vyravo konfliktas tarp vakarietiškai nusiteikusių miestiečių ir populistiškai, neretai ksenofobiškai mąstančių inteligentų; miestiečiai buvo liberalizmo šalininkai, o inteligentai perėmė strategiją, grindžiamą ypatingo, nei socialistinio, nei kapitalistinio „trečiojo" Vengrijos kelio į modernybę idėja. Miestiečiai palaikė buržuazines, visuomeniškas vertybes, o inteligentai miestą laikė sugedusiu ir nejautriu mitologinei „tautos sielai", kėlė bendruomenines vertybes, kurios, kaip kilmė, aplinka ir tradicijos, būtinos identitetui jausti.

Dabartinis populizmo protrūkis, kraštutinumą pasiekęs Istváno Csurkos ir jo šalininkų „Vengrijos teisingumo partijoje", tačiau jaučiamas ir Lenkijoje tarp aršiausių „Solidarumo" šalininkų, yra antivakarietiška, antiburžuazinė, antiliberali, antiintelektuali ir, žinoma, antisemitinė šio palikimo tąsa. Ši tendencija yra antikomunistinė tik retoriškai, o su komunizmu ją sieja supratimas, kad individo identitetą apibrėžia priklausymas transcendentinei objektyviai realybei: anksčiau – Komunistų partijai, o dabar – tautai. Kaip ir anksčiau, ši objektyvi realybė apibrėžiama per atskirtį. Kritiškai nusiteikę inteligentai iš esmės yra atskirtini. Juos reikia laikyti visuomeninės santvarkos priešais, dviveidžiais absurdiškos („puritoniškos") moralės skelbėjais, kosmopolitiškais susiskaidymo agentais[8].

Rytuose smarkiai griūva disidentų kaip tautos atpirkėjų mitas. Tokios padėties priežasčių yra daug: kadaise vieningų antikomunistinių sąjūdžių susiskaidymas, buvusių disidentų psichologinis nuovargis, organizaciniai buvusių komunistų įgūdžiai bei taktinis gebėjimas prisitaikyti prie naujų aplinkybių ir tai, kad sunku aiškiai išreikšti ir išlaikyti moralinę poziciją aplinkoje, kur klesti korupcija, cinizmas ir godumas. Kita vertus, stebina tai, kad dauguma Vakarų inteligentų po „šlovingųjų revoliucijų" ėmė vis labiau šalintis persekiojamų savo kolegų; užuot išnagrinėjus to-

[8] Pats Havelas ne be melancholijos prisipažino, kad norėtų parašyti knygą apie dabartinį plačiųjų visuomenės sluoksnių nusigręžimą nuo disidentų, kuriais kadaise žavėjosi. Žr. Havelo ir Jacques'o Rupniko diskusiją, 22 (Bukareštas), nr. 18, 1993, gegužės 13–19; originalas prancūzų kalba išspausdintas *Politique Internationale*, nr. 58, 1993.

kio piktinimosi priežastis, sutelkiant dėmesį į politinės situacijos tose vis dar traumuotose visuomenėse dvilypumą, pamokslaujama apie tai, kokia klaidinanti buvo disidentinė „teisių ir tiesos" filosofija. Su retomis išimtimis bendras jų tonas yra maloningas nepaisymas arba smerkimas[9]. Tuo Vakarų inteligentai atkartoja Rytų Europoje paplitusį reiškinį. Įsiklausykime į Lenkijoje nenutylančius priekaištus Michnikui ir Mazowieckiui dėl „švelnumo" komunizmui, neretai kaltinamiems dėl pokomunistinio Kairiųjų demokratų aljanso pergalių rinkimuose. Čekijos Respublikoje Havelui artimų disidentų programa pralaimėjo „žemiškam" neoliberalui Václavui Klausui, manančiam, kad „pilietinės visuomenės" sąvoka tapo nebereikalinga[10].

Visur girdėti antidisidentinė retorika nuo arogantiško kitaip manančių inteligentų laikymo nepagydomais moralistais iki piktų kaltinimų tautinio susitelkimo griovimu[11]. Dėl šalyje užsitęsusių sunkumų nacionalistiniai ir populistiniai demagogai dažnai kaltina tokius aktyvius veikėjus kaip Michnikas, Konrádas arba Havelas. Jie kalti todėl, kad, neragindami griebtis keršto, nesutvirtino pokomunistinių keršto mitologijų[12]. Tiesa, fiziškai niekas

[9] Irena Grudzinska Gross. „Post-Communist Resentment, or the Rewriting of Polish History". *East European Politics and Societies*, t. 6, nr. 2, 1992, pavasaris, p. 141–151 ir *Partisan Review*, „Intellectuals and Social Change in Central and Eastern Europe", spec. leid., nr. 4, 1992, ruduo.

[10] Klausas tikrai nėra bendruomeninio identiteto šalininkas, ir jo nepritarimas „etiškam universalizmui" iš esmės skiriasi nuo populistinio diskurso. Tačiau jam nepriimtina ir Havelo vizija pilietinę visuomenę paversti grupių solidarumą ir kolektyvines iniciatyvas iš apačios stiprinančiu įrankiu. Abiejų Václavų pažiūrų skirtumas yra ne dviejų nesuderinamų politinių filosofijų susidūrimas, o greičiau skirtingas liberalizmo ir kitaip manančių inteligentų pokomunistinėse valstybinėse santvarkose interpretavimas. Žr. „Rival Visions: Václav Havel and Václav Klaus with commentary by Petr Pithart". *Journal of Democracy*, t. 7, nr. 1, 1996, sausis, p. 12–23.

[11] Menkinamą požiūrį į buvusius disidentus, laikant juos „naiviais humanistais", žr. Vladimir Pasti. *România în tranziție: căderea în viitor*. Bucharest: Editura Nemira, 1995.

[12] Išimtinai svarbus dokumentas apie politinio teisingumo sudėtingumus buvo Adamo Michniko ir Václavo Havelo dialogas „Justice or Revenge?" *Journal of Democracy*, t. 4, nr. 1, 1993, sausis, p. 20–27.

nebuvo prievartaujamas ir nė vienam disidentui nebuvo pritaikytos priemonės, panašios į tas, kuriomis naudojosi atgyvenę komunistiniai režimai[13]. Tačiau tie žmonės buvo žeminami, šmeižiami, menkinami. Tam tikru mastu jie dėl to gal ir patys kalti: pripratę prie aukštos intelektualios polemikos, nemokėjo įgyti populiarumo ir pripažinimo. Kita vertus, būtų neteisinga laikyti tai vien tik disidentų klaida, nes šioms visuomenėms dar trūksta politinės brandos ir pilietinio suvokimo.

Tuo tarpu tie, kurie drumstė tvarką leninistiniuose režimuose, neduoda ramybės ir pokomunistinės santvarkos elitui. Jie taip elgiasi todėl, kad nenori daryti to, kam priešinosi visą laiką, – meluoti apie savo pažiūras ir jausmus. Jie priešinosi bjauriai piktinimosi politikai komunistinėje santvarkoje, priešinasi jai ir naujomis aplinkybėmis. Tokie buvę disidentai kaip Bronislawas Geremekas, Jacekas Kurónis ir Adamas Michnikas Lenkijoje, Miklosas Haraszti, Jánosas Kisas, George Konrádas ir G. M. Tamásas Vengrijoje, Jiři Dienstbieras, Václavas Havelas, Martinas Palousas ir Petras Pithartas Čekijos Respublikoje, Miroslavas Kusy ir Martinas Simečka Slovakijoje bei Gabrielis Andreescu ir Mircea Dinescu Rumunijoje yra naujojo radikalizmo – tiek pilietinio, tiek etninio – priešininkai. Žinoma, disidentai savo veiklą plėtojo skirtingomis kryptimis. Vieni prisitaikė prie naujų vyraujančių dogmų ir džiūgaudami pritarė valymams[14]. Kiti

[13] Politinių oponentų ir aktyvių demokratijos veikėjų puolimai išplito Baltarusijoje, autoritarinėje Lukašenkos valdžioje. „Liaudies fronto" pirmininkas ir iškilus veikėjas demokratas Zenonas Pozniakas 1996 metais paprašė Jungtinių Valstijų politinio prieglobsčio. Panašūs persekiojimai vyko Albanijoje; Tiranos universiteto ekonomikos dėstytojas, kartu su Berisha įkūręs „Demokratų partiją" Gramozas Pashko per 1996 metų rinkimus prarado vietą parlamente ir iš savo šalies išvažiavo neribotam laikui.

[14] Taip buvo ne tik Čekijos Respublikoje ir Lenkijoje, bet ir buvusioje VDR, kur daugelis buvusių disidentų tapo teisinių priemonių, nukreiptų prieš buvusį elitą, kurstytojais. Informatyvią lenkų debatų dėl skaidrumo ir jų įtakos naujajai politinei sistemai analizę žr. Frances Millard. „The Shaping of the Polish Party System, 1989–93". *East European Politics and Societies*, t. 8, nr. 3, 1994, ruduo, p. 467–494. Apie buvusių disidentų vaidmenį, po 1989 metų Vokietijai stojant į akistatą su praeitimi, žr. Tina Rosenberg. *Haunted Land: Facing Europe's Ghosts after Communism*. New York, Random House, 1995, p. 261–394.

suprato, kad reikia naujo socialinio sandėrio, kuris leistų greitai užgydyti tautai padarytas žaizdas. Michniko žodžiais tariant, „vienoje pusėje buvo tie, kurie pasirinko „aksominės revoliucijos" kelią per demokratinius pokyčius, be smurto, neapykantos, keršto, o kitoje – tie, kurie siekė „valymo" ir agitavo už griežtą dekomunizaciją, panaudodami kvintesencinius bolševikinius metodus, leidžiančius sužlugdyti žmogų remiantis policijos bylų informacija"[15].

Michniko nuomone, svarbiausia pokomunistinėje santvarkoje yra išvengti manicheistiškos perspektyvos: angelai prieš niekšus[16]. Jis nepripažįsta pernelyg paprasto požiūrio, kad komunizmas Lenkijai buvęs įskiepytas ir galėjęs patraukti tik nepatriotiškai nusiteikusius žmones. Taigi visa sovietinio bloko antitotalitarinio pabudimo legenda būtų nebeaktuali. Šiame schematiškame paveiksle „deistorizuojamas" liberalinis 1956 metų Vengrijos revoliucijos ieškojimas tiesioginės tarybų demokratijos, Varšuvos universiteto studentų sukilimas 1968 metų kovo mėnesį, „Prahos pavasaris" ir net „Solidarumas". Vis dar ginčijamasi dėl 1989-ųjų reikšmės. Vakaruose daug debatų vyko žinomame atviro, nevaržomo minčių dėstymo Rytų Europos klausimais žurnale *„The New York Review of Books"*. Jo puslapiuose buvo spausdinami ne tik atsakomųjų veiksmų logikai prieštaraujantys Michniko straipsniai, o ir aštri istoriko Theodore Draperio kritika dėl tariamai apmaudžių taktinių Havelo klaidų. Pagrindinis Draperio argumentas buvo tas, kad Havelas ir pilietiniai jo liberalai negebėjo susitvarkyti su revoliuciniais imperatyvais, kurie galėjo pareikalauti visiško ryšių su praeitimi nutraukimo. Kitaip tariant, jis teigė, kad revoliucijos švelnumas, jos nenuoseklumas ir pakantumas kitai pusei pasmerkė Čekoslovakijos eksperimentą žlugti[17].

[15] Adam Michnik. „An Embarrassing Anniversary". *New York Review of Books*, 1993, birželio 10, p. 19.

[16] Asmeniniai pokalbiai su Adamu Michniku, Varšuva, 1993, rugpjūčio 29–30; Orlando, FL, 1994, sausio 5; Budapeštas, 1996, kovo 22.

[17] Theodore Draper. „A New History of the Velvet Revolution". *New York Review of Books*, 1993, sausio 14. Vėliau, 1993 m. sausio 28 d. išspausdintame straipsnyje „The End of Czechoslovakia" Draperis ir vėl kaltino Havelą nepasiūlius „nieko daugiau, išskyrus svajones".

Draperio nuomone, pagrindinė „Pilietinio forumo" klaida 1989 metų lapkričio mėnesį buvo ta, kad jis leido buvusiems komunistams pasilikti vyriausybiniuose postuose. Iš karto kyla klausimas: ar buvo iš ko rinktis? Kokia būtų buvusi Sovietų reakcija į visišką valdžios struktūrų išvalymą nuo komunistų? Dar viena intervencija? Dabar žinome, kokią piktą Politbiuro opoziciją prieš „švelnią paramą" pokyčiams Rytų Europoje teko įveikti Eduardui Ševardnadzei. Radikalus santykių su komunistais nutraukimas būtų įstūmęs tiesiai į Ligačiovo ir kitų į jį panašių rankas[18]. Niekas nenumatė SSSR žlugimo; iš pradžių strategiškai tikėtasi, kad Rytų Europa ilgą laiką bus tarp Rytų ir Vakarų, negalės laisvai įstoti į Europos Sąjungą, NATO ir radikaliai nutraukti „ypatingų santykių" su Maskva. Todėl 1989 metų revoliucijų logika rėmėsi naujojo evoliucionizmo principais, kuriuos iš pradžių išdėstė Michnikas, Geremekas, Kisas ir Havelas: visa disidentų strategija buvo pagrįsta prielaida, kad galima ir reikia siekti „istorinio kompromiso" tarp tų, kurie yra valdžioje, ir atstovų tų, kurie yra bejėgiai.

Akcentuoju šiuos momentus todėl, kad, norint perprasti revoliucinių pokyčių Rytų ir Vidurio Europoje logiką, jie yra svarbiausi. Disidentų kritika dėl politinio įžvalgumo stokos ir jų laikymas apgailėtinais dabartinės padėties nusipelniusiais savamoksliais rodo nusivylimą dar viena įsivaizduota, bet žlugusia paradigma. Kova tebesitęsia, ir jeigu siekiama sukurti tikrą pilietinę visuomenę, kurioje prasidėtų autonomijos era, leidžianti individui valstybės biurokratiją kontroliuoti, o ne jos vengti, tai pokomunizmo politikai šie žmonės vis dar reikalingi. Pilietinė visuomenė – net jei kol kas tik gimstanti – jau egzistuoja. Tikras ketvirtasis luomas visose šiose šalyse yra, atsirado politinių partijų, kurios aiškiai išreiškia galinčias konkuruoti visuomenės gerovės vizijas. Be tokių žmonių kaip Michnikas ir Havelas veiklos šių pilietinių bei visuomeninių reiškinių plėtra būtų neįmanoma. Prisiminkime Albaniją, Bulgariją, Kroatiją, Rumuniją arba Serbiją: perėjimas į demokratiją šiose šalyse vyko kur kas vingiuotesniu nei Vidurio Europoje keliu kaip tik todėl, kad pilietinė visuomenė čia buvo kur kas menkiau subrendusi

[18] Yegor Ligachev. *Inside Gorbachev's Kremlin.* New York, Pantheon, 1993.

ir kur kas mažiau sunkumų leninistiniam autoritarizmui kėlė visuomeninės iniciatyvos iš apačios[19].

Dabar, kai reikia kurti ne etninę, o politinę naciją, tokie balsai kaip Michniko ir Konrádo yra nepaprastai reikalingi. „Tiesa yra gyvybiškai svarbus dalykas", prieš mirdamas pasakė Maxas Weberis, o šioms visuomenėms tiesos kaip tik ir reikia. Legendos nusibodo, dabar šioms visuomenėms reikia pažinti save. Michnikas teigė:

> Galbūt inteligentai dabar yra kaip kokie dinozaurai, priklausantys praeičiai. Vis dėlto viliuosi, kad mes tebesame savo regiono inteligentijos atstovai. Mano galva, tiesa yra intelektualų gimtinė. Privalome sakyti tiesą. Jokio pavidalo valdžia neturi teisės naikinti pilietinių teisių. Žmonių teisės yra pagrįstos prigimtinėmis teisėmis. Maždaug taip pat mes privalome ryžtingai priešintis visokiausiai prievartai. Aš tikrai tikiu išprususia respublika, tėvyne tų, kurie nori būti ištikimi tam tikrai mąstymo savarankiškumą vertinančiai tradicijai. Šiuo požiūriu būti inteligentu reiškia ne padėtį visuomenėje, o etišką profesiją. Suprantu, kad gali nuskambėti utopiškai, tačiau man taip yra priimtiniau nei etniškai grynos valstybės utopija[20].

Visiškai nenuostabu, kad dėl tokios savo pozicijos Michnikas neįgijo minios palankumo. Tačiau tai, kad žinomi Vakarų mokslininkai jo ir panašiai galvojančių inteligentų kovą dėl liberalizmo Rytų ir Vidurio Europoje laiko beviltišku, neįmanomu įgyvendinti sumanymu, kelia nerimą.

Jeigu tikėtume Theodore Draperiu, tai pagrindinis Havelo ir jo „77 chartijos" šalininkų trūkumas buvo tas, kad jie beveik neturėjo „konstruktyvaus projekto". Lygiai taip pat daugelis buvusių komunistų kaltina buvusius disidentus tuo, kad šie buvo pa-

[19] Šis momentas yra svarbiausias aiškinant, kodėl Balkanuose ir buvusioje SSSR kaip vyraujanti ideologija iškilo nacionalizmas, o ne pilietinis liberalizmas. Žr. Slavenka Drakulić. *The Balkan Express: Scenes from the Other Side of the War.* New York, Norton, 1993.

[20] „Adam Michnik: Patria intelectualului este adevărul" (Adamas Michnikas: tiesa yra inteligento gimtinė), pokalbis su Vladimiru Tismaneanu ir Mircea Mihăieş. *AGORA* (Filadelfija), t. 5, nr. 4, 1992, spalis–gruodis, p. 63–64.

sirengę tik kovai su komunizmu, teturėdami apgailėtinai miglotą būsimos visuomeninės santvarkos įvaizdį. Tačiau įsivaizduoti pokomunistinę santvarką, pavyzdžiui, Gustavo Husáko institucionalizuotos užmaršties režimo laikais, kai Čekoslovakijos teritorijoje buvo šimtai tūkstančių Sovietų kareivių, būtų buvę neįmanoma. Jei žlugo ribotas marksizmo revizionistų „Prahos pavasaris", tai ar buvo įmanoma diskutuoti apie pokomunistinę sistemą? Eiti prie pokyčių pamažu, puoselėti lėtą, beveik neregimą nepriklausomybės, alternatyvių laisvės erdvių plėtimąsi nelaisvoje sistemoje kaip tik ir yra pilietinės visuomenės strategija. Tokia buvo naujojo evoliucionizmo prasmė, ir niekas negalėjo numatyti 1989 metų persilaužimo nei greičio, nei užmojo.

Tačiau čia mes apskritai apžvelgiame prielaidas, iš kurių Vakarų liberalų požiūris į šį regioną daugelį metų sėmėsi įkvėpimo: iš pradžių disidentai buvo šlovinami kaip laisvės simboliai, o 1989 metų revoliucijos buvo laikomos 1848 metų „inteligentiškos revoliucijos" (pavartojant garsųjį L. B. Namiero posakį) atgaivinimu. Išplitus nusivylimui, sustiprėjo etninės aistros, ir disidentų buvo išsižadėta, jie buvo atstumti ir apkaltinti. Pirmajam etapui atstovauja Timothy Gartonas Ashas, antrajam – Theodore Draperis ir Tony Judtas. Tai svarbu, kadangi pakitusi laikraščio *New York Review* linija rodo idėjų (visų pirma moralinių) vaidmens apskaičiavimą transformuojant ir formuojant politinę tikrovę. Iš pradžių Gartonas Ashas 1989-uosius laikė tikrovės vizijų susidūrimu, kai vienos jų buvo grindžiamos socializmo statyba ir ciniška „diktatūra poreikiams" (šį terminą sukūrė Budapešto mokyklos kritinis marksistas), o kitos pripažino žmogaus spontaniškumą ir atsakomybę. 1990 metais parašytoje apybraižoje Gartonas Ashas nedviprasmiškai pareiškė: „Bendras šių revoliucijų vardiklis, kaip ir 1848 metais, buvo ideologinis. Vidinė jų istorija yra ta, kad vienų idėjų laikas atėjo, o kitų – praėjo." Tarsi šis teiginys nebūtų pakankamai iškalbingas, Ashas pridūrė: „Šie režimai tikrąja prasme gyvavo ir žlugo pagal žodį"[21].

[21] Timothy Garton Ash. „Eastern Europe: The Year of Truth". *New York Review of Books*, 1990, vasario 15, p. 18.

Vertindamas inteligentų vaidmenį antitotalitarinių revoliucijų protrūkyje, Gartonas Ashas stato ant kortos idėjų galią dvidešimto amžiaus pabaigoje. Be to, jis pabrėžia ir tarptautinę tiesos, atvirumo ir pilietiškumo vertybėse įsitvirtinusių politinio gyvenimo principų reikšmę. Ar tai utopija? Ar metas atsisakyti pilietinės visuomenės idealų, pragmatiškai pripažįstant, kad politika yra sudėtingų, niekšiškų išdavysčių, manipuliacijų ir intrigų voratinklis? Tačiau jeigu idėjos šitaip nuvertinamos (arba net paneigiamos), jeigu antipolitika laikoma disidentų ir buvusių jų šalininkų Vakaruose chimera, tai kaip galima suvokti, kas įvyko 1989-aisiais? Biurokratiniai valstybinio socializmo aparatai buvo visiškai realūs, policija – apsiginklavusi tankais, lazdomis ir ašarinėmis dujomis. Visų šalių, išskyrus Rumuniją, elitas gėdingai paliko valdžią; ją perėmė kaip tik disidentai. Tai, kad Mazowieckis, Havelas ir Gönczas neorganizavo savo priešams politinių teismų, rodo jų tvirtą moralės laikymąsi; jie nemelavo sakydami, kad iš engiamųjų netaps engėjais. Galbūt pilietinę visuomenę jie vaizdavosi pernelyg egzaltuotai (kaip ir Gartonas Ashas bei šios knygos autorius), tačiau ši idėja tikrai turėjo žadinančią galią[22].

Lenkijoje ir Vengrijoje pilietinė visuomenė buvo, todėl čia nebuvo nuslysta į naujas autoritarizmo formas ir galėjo iškilti politinė nacija[23]. Kad būtų aiškiau, pilietinė visuomenė komunizme reiškė ne dalyvavimą visuomenės gyvenime, o bėgimą į privačias organizavimosi formas nuo visur esančios valstybės. Anklavus vienijo atstumtųjų solidarumas; jis nebuvo toks drąsus, kad galėtų egzistuoti brolybė ir įsitvirtintų pilietiškumas. Cituojant Gartoną Ashą, „pagrindinė sąvoka devintojo dešimtmečio opozicijos mąstyme buvo „pilietinė visuomenė". [...] Ji kėlė mažiausiai tris esminius reikalavimus. Pirma, nacionalinio, regioninio, vietinio, profesinio bendravimo formos turi būti savanoriškos, autentiškos, demokratiškos, jų neturi kontroliuoti nei partija, nei partinė

[22] Šiuo klausimu žr. Ernest Gellner. *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*. New York, Allen Lane/Penguin Press, 1994, p. 53.

[23] Žr. Jan T. Gross. „Poland: From Civil Society to Political Nation" kn. *Eastern Europe in Revolution*, red. Ivo Banac. Ithaca, Cornell University Press, 1992, p. 56–71.

valstybė. Antra, žmonės turi būti „pilietiški", tai yra mandagūs, tolerantiški, o svarbiausia – nežiaurūs. Pilietiški ir mandagūs. Trečia, į pilietybės idėją reikia žiūrėti rimtai"[24]. Trečiasis punktas prie tų įvykių prisidėjo labiausiai: 1989 metais pilietybės idėja atgijo, o individams atsirado galimybė dar kartą apsispręsti ir pasireikšti politiškai.

Neturėtume pamiršti, kad revoliucinę 1848 metų viltį sutriuškino išorinė reakcija, tačiau šiandien šių šalių demokratinei raidai negresia jokios išorinės jėgos. Nereikia nė sakyti, jog „Solidarumas" ir disidentų forumai galėjo padaryti klaidų, tačiau nesuprasti to, kad šios grupuotės atstovavo precedento neturinčiai politikos formai ir pasipriešino tradiciniam įprastiniam skirstymuisi į dešiniuosius ir kairiuosius, reiškia ignoruoti tai, ką atnešė tie ypatingi metai. Revoliucijos įvyko ne dėl ekonominių nepriteklių (kurių realiai buvo ir tebėra), bet pirmiausia todėl, kad žmonėms nusibodo kęsti melą ir baimę.

Vis dar nepritariantys, vis dar gyvenantys tiesoje

Dažnai ginčijamasi dėl to, kad 1989 metų revoliucijos, kalbant iš esmės, nebuvo revoliucijos, nes joms trūko ideologinės programos arba mito apie geresnę būsimą santvarką. Iš tikrųjų jų unikalumas ir didelis indėlis į revoliucinę tradiciją buvo institucinės utopijos atsisakymas. Danielis Chirot teisingai sakė, kad leninistinių režimų žlugimas Rytų Europoje yra pamoka ateinančiam amžiui, jog „labiau nei kada nors anksčiau, pagrindinės revoliucinio nestabilumo priežastys bus moralinės"[25]. Ilgą laiką infantilinti, politiškai menkinti ir versti garbinti tuščius simbolius, 1989-aisiais į gatves išėję milijonai faktiškai palaikė moralinius disidentų raginimus. Kad nepamirštume kai kurių esminių tiesų, turime įsidėmėti, kad revoliucinis judėjimas Rytų Europoje kilo ne dėl

[24] Garton Ash. „Eastern Europe: The Year of Truth", p. 20.

[25] Daniel Chirot. „What Happened in Eastern Europe in 1989?" kn. *The Crisis of Leninism and the Decline of the Left*, red. Daniel Chirot. Seattle, University of Washington Press, 1991, p. 22.

geresnio duonos kąsnio, o dėl asmens vertės ir orumo. Havelo žodžiais tariant, reikėjo kurti moralią politiką: „Išmokime patys ir išmokykime kitus, jog politika, kad prisidėtų prie bendruomenės laimės, privalo atskleisti siekį, o ne poreikį apgaudinėti ir plėšti bendruomenę. Išmokime patys ir išmokykime kitus, jog politika nebūtinai yra menas to, kas įmanoma, ypač jeigu tai spekuliavimo, išskaičiavimo, intrigų, slaptų susitarimų ir pragmatiškų manevrų menas, bet kad ji taip pat gali būti menas to, kas neįmanoma, tai yra savęs ir pasaulio tobulinimo menas"[26]. Tai skamba idealistiškai, vos ne romantiškai, tačiau revoliucijos yra absoliučiai skirtingų tikrovės principų sprogimai. Jos tikrai yra „beprotybės akimirkos", kai griūva senieji stabai, senosios baimės stebuklingai išnyksta, o „žmonės, gyvenantys visuomenėje, patiki, kad „viskas įmanoma"[27]. Žavėjimosi 1989 metų revoliucijomis stoka mane stulbina kaip negebėjimas suvokti platesnio jų poveikio: jos pakeitė politinio žaidimo pobūdį, tik neaišku, ar ilgam. Ir jeigu mes, kad ir varžydamiesi, nepersvarstysime tų įvykių, tai negalėsime deramai įvertinti ir idėjų, iš kurių įkvėpimo sėmėsi revoliuciniai veikėjai, o visų pirma – kritiškai nusiteikę inteligentai.

Šių revoliucijų šaukliai, pirmieji jų delegatai gal ir pasitraukė nuo scenos. Iškilo kiti veikėjai ir tai yra visiškai normalu. Vis dėlto dar gerokai per anksti daryti išvadą, kad revoliucijos baigėsi ir kad kritiškoji Rytų Europos inteligentija istorinį savo mandatą išnaudojo. Nors tiesa, kad Michnikas tapo šmeižikiškų kampanijų taikiniu, o Tadeuszas Mazowieckis buvo priverstas atsistatydinti iš ministro pirmininko pareigų, tačiau tiesa yra ir tai, kad Lenkijoje jie tebėra pagrindinės politinių bei kultūrinių debatų figūros. Argi tai, kad Michnikas yra populiariausio ir įtakingiausio Lenkijos dienraščio „*Gazeta Wyborcza*" redaktorius, kad jo skiltys tikrai vaidina lemiamą vaidmenį orientuojant visuomenines diskusijas apie esamas tautos problemas, yra taip nereikšminga? Argi visiš-

[26] Žr. Václav Havel. „New Year Address". *East European Reporter*, t. 4, nr. 1, 1989/1990, žiema, p. 56–58.

[27] Žr. Aristide Zolberg. „Moments of Madness". *Politics and Society*, nr. 2, 1972, žiema, p. 183, cit. iš Katznelson, *Liberalism's Crooked Circle*, p. 183.

kai nesvarbu, kad Jacekas Kurónis Lenkijoje vis dar laikomas vienu iš populiariausių politikų, o pasipiktinusios koalicijos vos gauna minimalią dalį balsų, kad išsilaikytų parlamente? Ar tikrai galime pritarti Tony Judtui, kad „Jánosas Kisas ir George Konrádas Vengrijoje, o Adamas Michnikas Lenkijoje politiniu požiūriu tapo „vakarykščiais žmonėmis", dar kartą nustumtais į savo pačių politinės kultūros paribį"?[28] Konrádas visai netroško tapti politiku, o jo politinės pažiūros tebekursto kritiškus debatus Vengrijoje. Jánosas Kisas atsistatydino iš Laisvųjų demokratų aljanso pirmininko pareigų ir vėl ėmėsi mokslinio darbo politinės filosofijos srityje, tačiau jo partija 1994 metais tapo Vengrijos vyriausybės koalicijos partnere. Žinomas laisvasis demokratas Gáboras Demszkis, nuo seno dalyvavęs pogrindžio literatūros veikloje, yra labai populiarus Budapešto meras. Ne visi disidentai pasitraukė nuo scenos, ne visi pralaimėjo. O dabar tiek Rytuose, tiek Vakaruose visuomenėms moralistai reikalingi labiau nei kada nors anksčiau. Jų vaidmuo yra esminis, ypač dabar, kai atsirado piktų populistinių, antiliberalių sąjūdžių, puolančių tuos pačius principus, kuriuos brangino 1989 metų revoliucijų dalyviai[29].

Galų gale kodėl autoritarinėmis 1989 metų revoliucijomis džiaugėsi tokia daugybė vakariečių? Ar tik todėl, kad nuo valdžios buvo nuversta nusenusių biurokratų kohorta? Žinoma, atsakymas slypi kur kas giliau ir yra susijęs su tuo, kad revoliucijos Rytų Europoje reabilitavo piliečio kaip tikrojo politinio subjekto sąvoką. Pagrindinis liberalus jų komponentas buvo asmens teisės į laisvę nuo valstybės kišimosi į jo gyvenimą akcentavimas[30]. Tokį negatyvios laisvės šlovinimą lydėjo vienodai svarbus pilietinės

[28] Žr. Tony Judt. „Misjudgement of Paris: French Illusions and the Eastern Europe that Never Was". *Times Literary Supplement*, 1992, gegužės 15, p. 3.

[29] Ira Katznelson teisingai tvirtina, jog tarp sveikos demokratijos ir visuomenės moralistų generuojamo diskurso yra glaudus ryšys. Žr. *Liberalism's Crooked Circle*, p. 34–35. Terminą „visuomenės moralistai" pasiūlė Stefan Collini. *Public Moralists: Political Thought and Intellectual Life in Britain, 1850–1930*. Oxford, Clarendon Press, 1991.

[30] Žr. Michael Ignatieff. „After the Revolutions". *New Republic*, 1996, rugpjūčio 19 ir 26, p. 42–45.

iniciatyvos atgaivinimo ir esminių, ypač bendravimo ir išraiškos, laisvių atkūrimo akcentavimas[31]. Sukilimai akivaizdžiai išreiškė būtinybę perkurti politiką, įdiegti vertybes, kurios į realų gyvenimą perkeltų tiesioginius pragmatinius bei ideologinius svarstymus. Václavo Havelo buvimas Prahos Pilyje yra simbolis, kuris kur kas svarbesnis nei fizinio asmens mėgavimasis (ar bjaurėjimasis) prezidentinėmis prerogatyvomis. Tai, kad didžiausiame skurde, niūriame, pūvančiame leninizmo pasaulyje buvo galima vėl sukelti solidarumo ir brolybės jaudulį, yra tikras stebuklas. Tokia yra ir garsaus Havelo kreipimosi 1990 metų sausio 1-ąją prasmė: „Aš nemanau, kad mane išrinkę iš visų žmonių į šį postą paskyrėte tam, kad jums meluočiau"[32].

Kova dėl naujosios politikos toli gražu dar nesibaigė. Inteligentų pasitraukimas iš politikos būtų pražūtingas, kadangi Rytų Europos ir buvusios Sovietų Sąjungos lošime ant kortos pastatyta tiek daug. Disidentų odisėjos metu suformuluotos vertybės tebėra tokios pat neatidėliotinai siektinos. Kritiškieji Rytų Europos inteligentai (priešingai savo kolegoms Vakaruose) gerai žino, ką reiškia būti laisvam. Jie nėra politiniai neišmanėliai, kaip kad juos dažnai pajuokia buvę komunistai. Galbūt jie nenori imtis darbų, bet ne dėl patirties stokos. Jų kuklumo nederėtų laikyti nekompetentingumu, lygiai kaip buvusių komunistų arogancijos nereikėtų laikyti profesionalumu.

Sunku paneigti, kad Rytų ir Vidurio Europoje susikūrė politinio nepritarimo tradicija. Be to, kaip teigė Michnikas, europinė tradicija (įskaitant universalistines ir tolerantiškas katalikybės atšakas) yra dvasinė tėvonija, prie kurios buvę disidentai save priskiria[33]. Tikros politinių kultūrų įvairovės šiame regione atžvil-

[31] Apie laisvą žiniasklaidą Vidurio Europoje ir autoritarinį laisvosios spaudos slopinimą Balkanuose (Bulgarijoje, Serbijoje ir Kroatijoje) žr. vedamąjį „Eastern Europe's Ailing Press". *New York Times*, 1996, rugpjūčio 6.

[32] Žr. Gale Stokes. *The Walls Came Tumbling Down: The Collapse of Communism in Eastern Europe*. New York, Oxford University Press, 1993, p. 157.

[33] Žr. Michniko pratarmę Amerikoje išleistai jo knygai *The Church and the Left*. Chicago, University of Chicago Press, 1993, p. xiii.

giu neteisinga Rytų Europą laikyti neįveikiamų etninės kovos tradicijų įkaite. Todėl niūrius Tony Judto apibendrinimus reikėtų vertinti skeptiškai: „Iki 1938 metų tik Čekoslovakijoje buvo kažkas panašaus į parlamentinę partinę politiką. Visur kitur nebuvo nieko, ką reikėtų sugriauti"[34]. Tai tiek tos lenkų neleninistinės socialistinės tradicijos arba rumunų konstitucinės monarchijos ir netobulos, bet realios parlamentinės patirties tarpukariu, vengrų miestų inteligentijos arba prisiminimų apie 1956-tuosius ir darbininkų tarybas, „Prahos pavasarį" arba *KOR* ir inteligentų bei darbininkų aljansą Lenkijoje. Tai tiek tų kovų per pastaruosius dvidešimt metų arba legendų apie disidentų rezistenciją ir paralelinės santvarkos kūrimą.

Vadovaujantis tokiu absoliučiai pesimistiniu požiūriu, vienintelis dalykas, kuriuo gali remtis ne čekų tautos, yra atavistinė jų praeitis, nuspalvinta ilgalaikių nesantaikų, šovinizmo, neapykantos ir antieuropinių sentimentų. Galime ginčytis: tarkime, kad šiame regione liberalizmo tradicijos iš tikrųjų menkos. Šios šalys pakankamai prisikentėjo nuo autoritarinių kolektyvizmo ir reglamentavimo formų. Galbūt jas ir kankina asmens saugumo ir tėviškos globos nostalgija, tačiau jos tikrai nesiilgi naujos diktatūros. Istváną Csurką ir jo kovotojus dėl „vengriškojo kelio", kurio neveiktų joks žydiškas kosmopolitizmas, atmetė net labai konservatoriškas Vengrijos demokratinis forumas.

Rytų ir Vidurio Europoje vyksta konfliktas ne tarp buvusių disidentų ir nacijos, o tarp kylančios liberalios demokratijos ir jos nepripažįstančių jėgų. Ką šiuo istoriniu momentu turėtų daryti disidentai? Apsiriboti memuarų rašymu ar dirbti nepatikimų, tačiau realių liberalių institucijų ir vertybių naudai? Jeigu „gyvenimas yra kitur", tai kur? Laukinėje atvirai savanaudiškų interesų konkurencijoje? Atmetęs Havelo kvietimą užimti svarbų postą vyriausybėje, buvęs jo kolega taip pasielgė remdamasis gerai žinomu argumentu, kad „kažkas turi išlikti nepriklausomas". Tačiau tai visiškai priešinga tam, kas yra atsakomybė. Kalbėdamas apie šį incidentą, Havelas teisingai nurodė, kad jeigu tokiu tikrovės

[34] Tony Judt. „The Unmastered Future: What Prospects for Eastern Europe?" *Tikkun*, t. 5, nr. 2, 1990, p. 14.

vengimo pavyzdžiu pasektų visi demokratinių pažiūrų inteligentai, „niekas nebegalėtų išlikti nepriklausomas, kadangi valdžioje nebebūtų tą nepriklausomybę galinčių palaikyti ir garantuoti žmonių"[35].

Nuvertinti kritiškai nusiteikusius Rytų Europos inteligentus, įžvelgti tik po 1989 metų juos ištikusią nesėkmę, pakreipti naująjį pasaulį pilietiškumo kryptimi, nepaisyti jų prisidėjimo prie senojo pasaulio griūties reiškia juos apleisti pusiaukelėje. Jie, turėdami laiko ir paramos, galėtų išplėtoti naujo tipo politiką, kuri leistų žmogui tapti oria ir atsakinga asmenybe[36]. Labiausiai mes turėtume vengti paniškų vertinimų, kai nematome perspektyvos. Kad ir ką galvotų etnocentriški pranašai, kad ir ką prognozuotų Vakarų pesimistai, liberalioji demokratija ir jos šalininkai Rytų ir Vidurio Europoje, Rusijoje ir kitose buvusiose sovietinėse respublikose turi ateitį.

Rytuose ir Vakaruose jaučiamas poreikis įvardyti galimus kaltininkus dėl to, kad gerovės ir pliuralizmo nebuvo pasiekta iš karto. Buvę disidentai tapo nuolatiniu įvairiausių sarkastiškų replikų taikiniu. Judto, Draperio ir Tamáso reiškiamą kritiką papildė nauji balsai ir temos, pavyzdžiui, socialinis filosofas Ernestas Gellneris. Kitais atžvilgiais puikioje normatyvinės politinės Frankfurto mokyklos vizijos kritikoje Václavą Havelą jis laiko Markaus visuotinio susvetimėjimo tiek socialistinėje, tiek kapitalistinėje santvarkoje teorijos šalininku. Nepaisydamas gerai žinomo akivaizdaus fakto, jog Havelo pažiūros pagrįstos įvairiausiais filosofiniais šaltiniais, tik ne marksizmu (išskyrus fenomenologiją), Gellneris rašė: „Vidurio Europoje yra vienas valstybės vadovas, Václavas

[35] Žr. „Rival Visions: Václav Havel and Václav Klaus with commentary by Petr Pithart". *Journal of Democracy*, t. 7, nr. 1, 1996, sausis, p. 17.

[36] Apgailestaudamas dėl aukštų moralinių normų išnykimo buvusioje Lenkijos opozicijoje, politinių apybraižų autorius Jacekas Zakowskis pabrėžė būtinybę atgaivinti pilietinės visuomenės etosą, ypač siekiant užkirsti kelią korupcijai ir įvirtinti visuomenės gerovės viršenybę prieš asmeninius interesus. Žr. labai prieštaringą jo apybraižą „Something Has Started in Poland, Something Has Come to an End", *Gazeta Wyborcza*, 1994, balandžio 16–17, cit. iš Michal Cichy. „Requiem for the Moderate Revolutionist", p. 148.

Havelas, kuris ankstesnį nusistatymą prieš komunizmą derina su neslepiamu nerimu dėl jį pakeitusios sistemos ir, pasitelkdamas Frankfurto idėjas, išreiškia nuoširdžią, gerai pagrįstą, tačiau nelabai aiškią kritiką"[37].

Kokiais kriterijais turėtume vadovautis, apibrėždami politikos skaidrumą? Galų gale, kaip pripažino pats Gellneris, kaip tik disidentų projektas, kurį suformulavo tokie mąstytojai ir veikėjai kaip Havelas, Kisas, Kurónis, Harasztis ir net Tamásas, delegitimizavo valdančiąją santvarką ir užtikrino nesmurtinį perėjimą į pokomunistines visuomenes[38]. Tai, kad šis projektas inteligentų įsitvirtinimo valdžioje neužtikrins, buvo galima nuspėti.

Iš tikrųjų Havelo idėjos primena antiautoritarinę liberalių pažiūrų Europoje tradiciją[39]. Daugelis jo idėjų apie refleksyvumą, istoriškumą, transcendenciją, žmonių solidarumo būtinybę ir sugebėjimo kritiškai vertinti esamą pasaulį yra giminingos Corneliuso Castoriadiso arba Claude'o Leforto idėjoms. Havelas, Michnikas ir kiti šios krypties mąstytojai su Frankfurto mokykla turi tik tiek bendro, kad hėgeliškai aukština nepatenkintą savimonę ir nenorą atsižadėti arogantiškos tariamo istorijos *terminus ad quem* tikrovės. Inteligentai tebėra nepatenkinti esama padėtimi ir nėra jokio pagrindo tikėtis, kad šie mąstytojai ir veikėjai ims lankstytis naujosios daugumos diktatui. Negana to, priešingai stiprėjančioms kolektyvistinėms bei egalitarinėms pagundoms, disidentai visą laiką ragina elgtis pilietiškai ir dalyvauti visuomenės gyvenime.

[37] Žr. Ernest Gellner. „The Last Marxists: Pretensions, Illusions and Achievements of the Frankfurt School". *Times Literary Supplement*, 1994, rugsėjo 23, p. 3–5.

[38] Žr. Gellner, *Conditions of Liberty*, taip pat apžvalginę apybraižą Michael Ignatieff, „On Civil Society: Why Eastern Europe's Revolutions Could Succeed". *Foreign Affairs*, t. 74, nr. 2, 1995, kovas–balandis, p. 128–137.

[39] Havelo autentiškumo ieškojimas yra artimas Hannah Arendt teisingos santvarkos, išaugančios iš socialinės sąveikos ir egzistavimo neinstitucionalizuotų politinės išraiškos formų, vizijai. Žr. Jeffrey C. Isaac. „The Meanings of 1989". *Social Research*, t. 63, nr. 2, 1996, vasara, p. 328–329; Melvyn A. Hill. *Hannah Arendt: The Recovery of the Public World*. New York, St. Martin's Press, 1979.

Išvada

Mitologinis tikrovės konstravimas: politinis pokomunistinio pasaulio sudėtingumas

Jei norime turėti nors menkiausią perspektyvą išmokti vienas su kitu elgtis padoriai tiek atskirose tautinėse visuomenėse, tiek visame pasaulyje, mums reikia *ne* pratintis vienam kito nekęsti, *ne* intensyvesnės ir nuožmesnės pareigų bei abipusės paniekos racionalumo doktrinos, o kur kas didingesnių ir iškalbingesnių (ir vis taip pat menkai pagrįstų) teologijų, kuriomis atremtume savo neapykantą.

John Dunn. Western Political Theory in the Face of the Future, 1979

Žlugus komunizmui, prasidėjo epistemologinė anarchija. Suabejota tradicinėmis ribomis, įsitvirtinusiais prisiminimais ir nuspėjamomis pasekmėmis, ir visa tai buvo sugriauta. Vakarykščių stabų nebėra, bet ar žinome ką nors apie naujuosius? Kas liko iš to, ką perversmo metu nuo 1989-ųjų iki 1991-ųjų laikėme antikomunistiniu ir kartu prodemokratiniu konsensusu? Kiek iš kadaise oficialiai stiprių ir perspektyvių partijų politiniame žaidime vis dar turi reikšmės? Kas liko iš kadaise įkvėpusių kvietimų integruotis į Europą, pilietinę visuomenę ir pomakiavelišką politinį gyvenimą? Kaip paaiškinti tai, kad, net atskleidus pasibaisėtinus stalininius žiaurumus, Rusijoje tebestiprėja tendencija reabilituoti ne tik idealizuojamą ikibolševikinės bendruomenės praeitį, bet ir Stalino teroristinės ideologinės autokratijos laikotarpį?[1] Lygiai taip pat dauguma serbų dabar garbina 1966 metais maršalo Tito atleisto baisiojo Jugoslavijos slaptosios policijos vadovo Aleksandro Rankovičiaus atminimą, laikydami jį serbų nacionalinių interesų kankiniu[2]. Istorijos

[1] Žr. Fred Hiatt. „Russians Seek Rosier Past, Even Revising Stalin Image". *Washington Post*, 1994, spalio 30.

[2] Iš tikrųjų kai kas iš tų, kurie Rankovičių dabar liaupsina kaip kovotoją

perrašymas pagal savanaudiškas persekiojimo ir kankinystės fantazijas yra toks pat užkrečiamas reiškinys kaip ir tautų nenoras suprasti viena kitos sunkią padėtį.

Vis dar nežinome, kiek stabilios yra naujosios demokratijos ir koks ideologinis cementas jas laiko. Menką procedūrų, sandorių ir susitarimų patirtį turinčios trapios valstybinės santvarkos yra ypač jautrios antiliberaliems antpuoliams. Naujų kolektyvinio identiteto mitologijų pakilimas yra vyraujanti tendencija, galinti atvesti prie masinės mobilizacijos palaikyti nacionalistinę diktatūrą. Vienodos demokratijos žlugimo arba sutvirtėjimo galimybės būdingesnės Balkanams ir buvusiai Sovietų Sąjungai nei Rytų Europai. Lygiai kaip fašizmas pasitelkęs nuodingus nacionalizmo, rasizmo ir ksenofobijos eliksyrus kūrė netikrą, neapykanta grindžiamą konsensusą, naujosios mitologijos potencialiai gali pakirsti ir galiausiai sugriauti gimstančias Rytų Europos demokratijas. Šioje knygoje siekiau diagnozuoti pokomunistines politines mitologijas ir identifikuoti jų šalininkus bei priešininkus.

Pokomunistinė moralinė krizė

Žlugus komunizmui visuomenes apėmė kolektyvinis nerimas, dezorientacija, o pastaruoju metu – nusivylimas. Pokomunistinė situacija yra puiki dirva rastis mitams nuo kerštingų fantazijų apie buvusių engėjų nubaudimą iki atpirkimo ožių ieškojimo vizijų apie žydų ir masonų sąmokslą[3]. Pralaimėjimo priežasčių visuomet ieškoma išorėje. Trumpai tariant, sugriuvusi vienalytė socialinė leninizmo vizija atvėrė erdvę kompensacinėms mitologijoms.

už serbų nacionalizmą, šeštajame dešimtmetyje tikriausiai yra netekę savo artimųjų Goli Otoko koncentracijos stovykloje. Už informaciją apie Rankovičiui rodomą pagarbą dėkoju Nicholasui J. Milleriui.

[3] Kai kurie rumunų nacionalistai nuėjo taip toli, kad šeštajame dešimtmetyje vykdytą Ždanovo kultūrinę politiką pavadino „rumunų kultūros holokaustu". Šiuo pavadinimu Mihai Ungheanu 1991–1992 metais išspausdino keletą straipsnių ultrašovinistiniame savaitraštyje *România Mare*. Nuo 1993 iki 1996 metų Ungheanu dirbo valstybės sekretoriumi Kultūros ministerijoje.

Etninis nacionalizmas iš šių fantazijų yra tik demonstratyviausias, geriausiai pastebimas ir labiausiai paplitęs. Modernybė puolama todėl, kad tariamai neatliepia žmogiškam brolybės ir solidarumo poreikiui. Nacionalinė praeitis (peržiūrėta selektyviai) šlovinama kaip vienintelis galimas vilties, išdidumo ir orumo rezervuaras. Iškeliant romantizuotas pastoralines vertybes, abejojama šiuolaikiniu kapitalizmu ir industrine civilizacija. Literatūros istoriko ir konservatyvaus populistinio Vengrijos demokratinio forumo (1990–1994 metais jis buvo Vengrijos valdančioji partija) ideologo Ferenco Kulino žodžiais tariant, „pastarieji keturiasdešimt metų iš esmės mums buvo vien pralaimėjimas ir galiausiai mus užvertė griuvėsiais; tačiau tie griuvėsiai ir tie pralaimėjimai yra ne vien tik mūsų griuvėsiai, ne vien mūsų pralaimėjimai [...], o ir sugriuvęs du šimtus metų trukęs eksperimentas. [...] Tai vadinamasis modernizacijos laikotarpis. [...] Taigi privalome stoti prieš bendrą pralaimėjimą – kaip tik dabar. Mes esame tuštuma, kuriai pažangios vakarietiškos civilizacijos negali pasiūlyti jokių tinkamų modelių – jei norime išsipainioti iš savo krizės, kiekvieną dieną privalome su ja kovoti"[4]. Taigi grįžimas prie žemės ir bendruomenės siūlomas kontršvietėjiškais postulatais: individas gali išsilaisvinti tik atsižadėdamas autonomiškumo.

Vis dėlto tokiais konvulsiškais „didžiųjų permainų" laikais labai rizikinga imtis pranašo vaidmens. Tai pavojinga, nes viskas neįtikėtinai greitai kinta, daugumos politinių asmenybių politinio gyvenimo trukmė pokomunistinėse valstybėse – trumpa, ideologiniai pažadai – trumpalaikiai, demokratiniai susitarimai – nepatvarūs, pažeidžiami, o atsakomoji retorika – miglota, neminint naujųjų ekonominių ir politinių oligarchijų aplinkos skurdumo.

Populistinis nacionalizmas iškilo kaip stipriausia ideologinė liberalizmo alternatyva. Nacionalizmas Rytų Europoje prasidėjo romantišku etninio identiteto atradimu. Vėliau, devyniolikto amžiaus pabaigoje ir dvidešimto pradžioje, jis persiėmė rasės ir kilmės mistika ir mažumos tapo priverstinio asimiliavimo, atskirties

[4] Ferenc Kulin, cit. iš Gábor Gyany. „Political Uses of Tradition in Postcommunist East Central Europe". *Social Research*, t. 60, nr. 4, 1993, žiema, p. 897.

arba eksterminacijos taikiniu[5]. Šiame procese vargu ar įmanoma pervertinti nacionalistinių inteligentų kaip pasipiktinimo bardų vaidmenį. Vidurio ir Rytų Europos inteligentija faktiškai niekuomet nebuvo vienalytė ir vieninga. Tie, kurie propaguoja individualizmą, racionalizmą ir modernybę, priešpriešinami tiems, kurie labiau vertina organišką bendruomenę, nacionalinius simbolius ir kilmės, žemės bei protėvių kultą. Visose šiose šalyse ketvirtasis dešimtmetis pasižymėjo audringais modernizuotojų ir tradicionalistų, vakarietiškumo šalininkų ir populistų, miestų ir kaimų elito debatais. Jų atgarsių buvo girdėti ir komunistinio laikotarpio ideologiniuose konfliktuose.

Vieni inteligentai griauna mitus, kiti kursto neapykantą. Tiesa, prie leninistinių melo piramidžių sugriovimo kritiškoji inteligentija labai prisidėjo. Tačiau tiesa ir tai, kad šio amžiaus poetai bei istorikai labai prisidėjo prie pagiežingų simbolių, lozungų ir mitų kūrimo: „neapykantos kupinas inteligentas yra europinės kilmės išradimas, kuris jau tampa visuotiniu reiškiniu. Šiaip ar taip, nacionalizmas mūsų pasaulio dalyje neįmanomas be tiesioginio pastarųjų dviejų amžių geriausių ir blogiausių protų paspirties. Nubrėžti vienus nuo kitų skiriančią liniją yra nelengva užduotis"[6]. Todėl, kuriant pilietines visuomenės gerovės vizijas arba atavistines atskirties pasakas, visose šiose šalyse inteligentų vaidmuo tebėra nepaprastai svarbus. Kaip tik inteligentai primena savo bendrapiliečiams apie komunizmo bedugnę ir netramdomo nacionalizmo keliamus pavojus. Tačiau jie taip pat gali kurstyti aistras ir tariamų svetimtaučių eliminavimą. Trumpai tariant, net ir netekę tradicinės orakulo galios, dėl profesionalių politikų ir partijų silpnumo inteligentai vis dar užima pernelyg įtakingą padėtį visuomenėje.

[5] Apie nacionalistinės ideologijos raidą Vidurio ir Rytų Europoje žr. Peter F. Sugar, John Lederer, red. kn. *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle and London, University of Washington Press, 1994.

[6] Žr. Hanso Magnuso Enzensbergerio repliką konferencijoje „Intellectuals and Social Change in Central and Eastern Europe". *Partisan Review*, 1992, ruduo, p. 686. Taip pat žr. Slavenkos Drakulić, Adamo Michniko, Normano Manea, Dubrovkos Ugresić straipsnius.

Nagrinėjant pokomunistinę moralinę krizę nederėtų pamiršti, kad marksizmas iš pradžių buvo visa apimantis chiliazminis tikėjimas[7]. Marksistai karta po kartos tikėjo internacionalistine svajone apie proletariato revoliuciją. Šiuo mitu seniai nebetikima, tačiau leninistinis pasaulis iki paskutinės savo gyvavimo valandos organizavosi pagal utopinius jo kūrėjų šablonus. Iki pat pabaigos komunizmas priešinosi individualiai iniciatyvai, laisvajai rinkai ir nuosavybės principui. Pilietinė visuomenė ir daugiapartinė demokratija visą laiką buvo smerkiamos kaip buržuazinės politinės fikcijos. Dabar net paskutinieji jos fanatikai prarado tūkstantmečio viltį. Su ja iširo visa civilizacija, pagrįsta kolektyvistinių įsitikinimų sistema. Tačiau, nors pereinamojo laikotarpio išeities taškas atskirose šalyse struktūriškai atrodė toks pat, metodai, greitis ir padariniai buvo visiškai skirtingi. Vidurio Europoje persitvarkę pokomunistiniai kairieji šalinasi tų, kurie jaučia nostalgiją senosioms pažiūroms. Tačiau to negalima pasakyti apie socialinius Rumunijos, Rusijos, Slovakijos arba Serbijos populistus (dažnai susimaišiusius su nacionalistais); jie vis dar atvirai arba slapta šliejasi prie leninistinio mentaliteto likučių, piktinasi liberaliu Vakarų kapitalizmu ir nepripažįsta (kaip ir buvę disidentai), kad „[komunistinė] svajonė apie galutinį atpildą yra neviltis vilties apsiaustu, valdžios godulys teisingumo mantija"[8].

Galutinis pereinamojo laikotarpio paskirties tikslas neapibrėžtas; kyla „trečiojo kelio" pagunda – politinis mitas, žadantis išvadavimą nuo komunizmo neįžengiant į „netikrą vakarietiškąjį rojų". Ši antikapitalistinė „trečiojo kelio" tarp pliuralistinės, atviros visuomenės ir leninistinės tironijos utopija yra susijusi su neoro-

[7] Žr. Mircea Eliade. *Myths, Dreams and Mysteries: The Encounter between Contemporary Faiths and Archaic Realities*. New York, Harper Torchbooks, 1967, p. 25–26.

[8] Adam Michnik, cit. iš John Lloyd. „The Comrades' Last Fight". *Financial Times*, 1989, rugsėjo 3. Paradoksalu tai, kad Lloydas nepastebėjo, jog Michniko teiginys tinka ir galimai buvusių komunistų metamorfozei. Iš tikrųjų, kas yra pokomunistinis nacionalizmas, jeigu ne „valdžios godulys teisingumo mantija"? Kaip dar galima suprasti Slobodano Miloševićiaus metamorfozę iš marksistinio ideologinio rašeivos į serbų nacionalizmo apaštalą?

mantiniu modernybės nepripažinimu, privačios nuosavybės demonizavimu ir svajone apie organišką beklasę bendruomenę[9]. Ji dažnai siejama su peroniškomis paternalistinėmis ir korporatistinėmis nostalgijomis bei svajonėmis apie didvyrį, tautos išvaduotoją, kuris sugrąžintų aiškumą ir tvarką socialiniuose reikaluose[10]. Ši tendencija pastebima besiformuojančiose ir neturinčiose demokratinių nei pilietinės visuomenės tradicijų Vidurinės Azijos respublikose. Vietoje atviros visuomenės daugumoje jų yra susikūrusios naujos autokratijos, neretai vadovaujamos buvusių sovietinio laikotarpio galingųjų.

Leninizmo baigtis pakeitė visas nusistovėjusias politines paradigmas. Perėjimas iš socializmo vyksta visuotinio įprastinių politinių dichotomijų peikimo fone, įskaitant ir pasitikėjimo savimi krizę iš Vakarų liberalizmo pusės, kadangi vakarietiškos politinės formos nebėra tokios stabilios ir įkvepiančios kaip šaltojo karo laikotarpiu. Grįžimas prie etnocentriškos politikos, skausmingas kilmės ieškojimas ir identiteto manija yra pagrindinės dvidešimto amžiaus pabaigos tendencijos visame pasaulyje, neretai susiduriančios su liberaliomis, atviromis, pilietinėmis tradicijomis. Taigi galima įžvelgti augančią įtampą tarp tautinių, vis labiau viena kitai pavydinčių valstybių ir supranacionalinių, „pokonvencinių identitetų" (Habermasas), kurie yra aštuonioliktame amžiuje pradėto teisių suvienodinimo projekto tąsa[11].

Čia ant kortos pastatyta Šviečiamojo amžiaus, kaip mobilizuojančio kultūrinio archetipo ir modernybės bei pomodernybės

[9] Įtikinamą „trečiojo kelio" iliuzijų dabartinėje Rumunijoje kritiką žr. Adrian Marino. *Politică şi cultură*. Iasi, Editura Polirom, 1996, p. 92–93. Apie veikiančius pasąmonę antikapitalistinius sentimentus politinėse Vengrijos formacijose po 1989-ųjų žr. G. M. Tamás. „Farewell to the Left". *East European Politics and Societies*, t. 5, nr. 1, 1991, žiema, p. 62–112.

[10] Šį galimą scenarijų jau 1990 metais minėjo Ivanas Szelenyi. Žr. jo straipsnį „Social and Political Landscape, Central Europe, Fall 1990" kn. *Eastern Europe in Revolution*, red. Ivo Banac. Ithaca, Cornell University Press, 1992, p. 228. Szelenyi išreiškė didelių nuogąstavimų dėl Rytų Europos integravimosi į Europą ir būgštavimus, kad šis regionas gali virsti Vokietijos pusiau kolonija.

[11] Žr. Furio Cerutti. „Can There Be a Supranational Identity?" *Philosophy and Social Criticism*, t. 18, nr. 2, 1992, p. 147–162.

pagrindo ateitis. Senajai kairiųjų demokratų, kaip apsupto priešų Šviečiamojo amžiaus palikimo žinovų, vizijai tai suteikia naują prasmę ir skatina iš naujo įvertinti moralinį bei intelektinį kairiųjų statusą poideologiniame ir poutopiniame amžiuje. Vokiečių sociologo Wolfo Lepenieso žodžiais tariant, „kaip tik todėl, kad politika visoje Europoje vis labiau krypsta į dešinę, inteligentai vėl turi vadintis kairiaisiais. [...] Populistiniams politikams ir inteligentams krypstant į dešinę, svarbu iškęsti Šviečiamojo amžiaus ir demokratijos nuobodulį"[12]. Ši perspektyva turi tą trūkumą, kad dešiniesiems priskiria istorinį sąryšį su populizmu ir jo vidiniu priešiškumu „supuvusioms" parlamentinėms vyriausybėms. Iš tikrųjų ir marksizmo ideologai, ir konservatyvūs kritikai liberalųjį konstitucionalizmą bei pilietinę visuomenę laikė netinkamomis nei moraliniu, nei politiniu požiūriu ir siūlė alternatyvių gerų visuomeninių santvarkų.

Taigi 1989–1991 metų revoliucijos tapo senojo konflikto tarp dviejų politinių archetipų – liberalaus individualizmo ir nacionalinio kolektyvizmo – katalizatoriumi. Žinoma, ši dichotomija pernelyg supaprastinta, tačiau aišku, kad jei individualių (prigimtinių) teisių projektas, kaip liberalios valstybinės santvarkos pagrindas, bus iš esmės ir negrąžinamai sužlugdytas, tai modernybę ištiks tragiška baigtis. Tai, ką matome pokomunistinėse visuomenėse, tėra padidintas visuotinio psichologinio ir sociologinio sąmyšio (jei kalbėtume senąja hėgeliška kalba, tai pavartotume žodį „prieštaravimų") atspindys, kai teisėtus priklausymo šaliai, bendruomenei ir tautai sentimentus perima jėgos, pretenduojančios jiems suteikti kosminę, neišvengiamą vertę. Iš tikrųjų tai yra atsinaujinęs konfliktas tarp *Gemeinschaft* (bendruomenės) ir *Gesellschaft* (visuomenės) kaip tarp intersubjektyvumo formų.

Kaip teigiu šioje knygoje, tautinis išdidumas iš esmės nėra blogas dalykas. Tragedija kyla tuomet, kai šis natūralus jausmas iš „meilės tai nedidelei grupei, kuriai mes priklausome visuomenėje," (Edmundas Burke) virsta priešiškumo, neapykantos ir pavydo ideologija. Kartu dar neaišku, ar tautos ir tautinės valstybės

[12] Wolf Lepenies. „The Future of Intellectuals". *Partisan Review*, nr. 1, 1994, žiema, p. 118–119.

gali inkorporuoti ir konstituciškai apginti teisę į daugialypį, transnacionalinį identitetą. Kol buvo pasiektas taškas, kai nacionalizmas pajėgė internalizuoti ir toleruoti supranacionalinį lojalumą, Vakarų Europoje pasikeitė kelios kartos: „Žmonės turi daugialypių kolektyvinių identifikacijų, kurių apimtis ir stiprumas kinta priklausomai nuo laiko ir vietos. Individams niekas negali uždrausti vienu metu priskirti save ir Flandrijai, ir Belgijai, ir Europai, kiekviename kontekste rodant atitinkamą lojalumą"[13]. Vis dėlto daugelyje pokomunistinių visuomenių vyrauja pirmapradiškumo perspektyva. Šitaip nacionalinės priklausomybės faktas suvokiamas kaip gentinė determinacija, o kultūra paprasčiausiai suvedama į nebūtiną priedėlį.

Kaip minėjau, tai atrodo tarsi racionalus politinės ir socialinės impotencijos paaiškinimas. Adamo Michniko žodžiais tariant, „neapykantos kupinas šovinizmas yra išsigimusi reakcija į žmogaus poreikį jausti nacionalinį identitetą ir suverenumą, kurį siekė užgniaužti komunizmas. Pavydo persmelktas populizmas yra išsigimusi reakcija į žmogišką teisingos socialinės santvarkos ilgesį. Šios dvi piktosios dvasios vogčia užėmė komunistinės ideologijos paliktą tuštumą. Tarsi nusilpusiame žmogaus organizme kerojantis vėžys jos puola švelnų mūsų kylančios pliuralistinės europinės demokratijos ir normalios rinkos ekonomikos organizmą"[14].

Peizažas po mūšio: nuo pilietinės mobilizacijos iki politinės deradikalizacijos

Iš visų neapibrėžtumų, kuriais pasižymėjo išėjimas iš biurokratinio kolektyvizmo, bent jau vienas dalykas nekelia jokių abejonių: leninistinis ideologinio užsidegimo monolitas yra miręs[15].

[13] Žr. Anthony D. Smith. *National Identity*. London, Penguin, 1991, p. 175.

[14] Adam Michnik. „After the Revolution". *New Republic*, 1990, liepos 2, p. 28.

[15] Šios doktrinos likimą valstybiniame socializme nagrinėjau knygoje *The crisis of Marxist Ideology in Eastern Europe: The Poverty of Utopia*. New York and London, Routledge, 1988. Apie kairiųjų krizę po 1989-ųjų žr. Daniel Chirot, red. *The Crisis of Leninism and the Decline of Left: The Revolutions of 1989*. Seattle, University of Washington Press, 1991.

Mes nagrinėjame vieną įdomiausių istorijoje revoliucinių pokyčių laikotarpių, kuris šias šalis atvedė prie iš pažiūros stabilių komunistinių režimų žlugimo ir demokratinių eksperimentų pradžios. Šis procesas dar nesibaigė, todėl kelia baimę, gimdo iliuzijas ir kartų nusivylimą; kadangi prieš pagerėjimą dažniausiai būna pablogėjimas, dauguma individų netenka kantrybės ir ima palaikyti antiliberalius įsitikinimus bei sąjūdžius.

1989 metų revoliucijos turėjo priešistorę, kurią kūrė ne tik disidentai ir jų sąjūdžiai, o ir tokie individai reformistai kaip Imre Nagy arba Aleksandras Dubčekas. Tie siekiai dabar atrodo naivūs ir grynai donkichotiški, tačiau vis dėlto tai buvo pirmieji įtrūkimai leninizmo sienose. Dabar mes žinome, kad sovietizmas ir reformavimas yra viena kitai prieštaraujančios sąvokos, tačiau septintajame ir aštuntajame dešimtmečiuose, kai daugelis inteligentų ir sąžiningų žmonių mėgino pataisyti sistemą iš vidaus, tai nebuvo taip akivaizdu. Taigi drįstu iškelti hipotezę: kuo labiau yra pažengęs reformistinis valdančiojo elito sparnas pototalitarinėje stadijoje, kuo aiškesni ir nuoseklesni jo ekonominiai ir politiniai siūlymai, tuo daugiau galimybių remiantis konsensusu pereiti nuo autoritarinio valdymo prie liberalios demokratijos.

Lenkijoje ir Vengrijoje partijos reformatoriai rado partnerių dialogui tarp pilietinės opozicijos lyderių. Kita vertus, Serbijoje reformas palaikantis Komunistų partijos sparnas pirmiausia buvo suinteresuotas konstituciniais teritoriniais pokyčiais, kurie, jo manymu, turėjo paskatinti ekonominį augimą. Dėl politinių ir ekonominių Tito politikos nesėkmių buvo kaltinami teritoriniai administraciniai sunkumai. Šis tvirtas įsitikinimas dėl teritorijos ir išteklių buvo bendras ir partijos reformuotojams, ir inteligentams. Pastarieji savo sukurtą priešiškų, nedėkingų kaimynų apsuptos Serbijos įvaizdį pavertė politiniu mitu. Rumunijoje situacija buvo dar blogesnė: kadangi partijos elito viduje nebuvo reformistinės grupuotės, o opozicija apsiribojo atskirais moralinio Ceauşescu užgaidų demaskavimo atvejais, senosios santvarkos žlugimas tapo anarchiniu sukilimu, kuriame nebuvo nei senojo režimo, nei teisėtų opozicijos lyderių, kurie galėtų vesti derybas dėl pereinamojo laikotarpio. Kadangi geriausiai organizuotos jėgos šalyje buvo vyriausybė, kariuomenė ir slaptoji policija, tai nenuostabu, kad

jos galėjo lengvai atsikratyti kritikų ir savo dominavimą iš dalies atgaivinti. Stiprėjant pilietinei visuomenei ir bręstant politinei opozicijai, paskutinio dešimtmečio viduryje Rumunija pasiekė Lenkijos ir Vengrijos lygį penkeriais metais anksčiau, kaip parodė demokratinių jėgų pergalė 1996 metų lapkričio mėnesį įvykusiuose prezidento ir parlamento rinkimuose[16].

Kaip tik tai, kad biurokratinio aparato viduje buvo „apšviestųjų" frakcija, užtikrino taikų (sklandų, švelnų) pereinamojo laikotarpio pobūdį. Šios frakcijos buvimas taip pat paaiškina tai, kad valdžios perėmimo laikotarpiu išvengta didesnio socialinio konflikto bei neokomunistinių maištų, todėl nuosaikiosios kontrelito jėgos ir ši ypatinga buvusios valdančiosios klasės dalis turėjo galimybę sudaryti abipusį nepuolimo ir netgi riboto pasitikėjimo paktą. Pirmiausia kalbu apie Lenkiją ir Vengriją, kur reformatoriai nebuvo išmesti iš Komunistų partijos ir persekiojami, kaip kad 1968-aisiais įvyko Čekoslovakijoje. Vidurio Europoje pereinamuosius laikotarpius lėmė kompromisas tarp senojo režimo politinio elito ir kylančios naujojo elito politinės klasės. Ir vieniems, ir kitiems radikalių tikslų siekianti politika atrodė įtartina: paktas buvo grindžiamas ne nusivylimu, o laipsniškumo, nuolaidų ir susitaikymo galimybe. Nereikia nė aiškinti, kad abiejų pusių fanatikai jį laikė kapituliacija, išdavyste ir kitais panašiais nusikaltimais.

Dvidešimtame amžiuje nebuvo nė vieno tokio spartaus, stulbinančio ir stebinančio įvykio kaip staigus leninistinių režimų žlugimas 1989 metais[17]. Išskyrus keletą mokslininkų ir daugelį Rytų Europos disidentų inteligentų, prieita prie bendros nuomonės, kad po ilgo irimo sovietizmas galiausiai žlugs[18]. Kaip tik todėl, kad „ideologinio grynumo" fikcijai leninistiniai režimai uždėjo tokią didžiulę kainą, dauguma mokslininkų veikė prieš šią ideologiją, jai

[16] Žr. Vladimir Tismaneanu. „Tenuous Pluralism in Post-Ceauşescu Romania". *Transition*, nr. 26, 1996, p. 6–11.

[17] Žr. specialų *World Politics* numerį, Nancy Bermeo str., t. 44, nr. 1, 1991, spalis, „Liberalization and Democratization in Eastern Europe and the Soviet Union".

[18] Žr. Timothy Garton Ash. *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. New York, Random House, 1989, p. 300–324.

priskirdami antraeilį, šalutinio reiškinio vaidmenį. Nepakankamai įvertindami ideologinės mobilizacijos funkciją, jie klydo; pernelyg daug dėmesio skirdami struktūrinei dinamikai ir partiniam elitui, jie nepastebėjo, kad „partinė linija" nyksta, sklaidosi elito pasitikėjimas savimi ir net vieningumo dvasia, o kyla alternatyvios vizijos ir sąjūdžiai[19]. Šiuo požiūriu Václavas Havełas, Leszekas Kolakowskis ir Adamas Michnikas buvo teisūs, pabrėždami moralinį ir ideologinį senųjų režimų nuosmukį. Vos tik visuomenė pradėjo įgyti autonomiją, iš pradžių kad ir atskiruose pilietinės iniciatyvos anklavuose, partinės valstybės neklaidingumo aura išnyko.

Ar po to, kai iškilo „Solidarumas", buvo tokių, kurie vis dar tikėtų oficialiomis leninistinėmis dogmomis? Cituojant Leszeko Klakowskio vykusiai parinktą Gorbačiovui iškilusios neįmanomos užduoties įvertinimą, „kai tik pripažįstama, kad imperijos lyderiai abejoja jos teisėtumu, galima drąsiai daryti prielaidą, kad galas nebe toli"[20]. Taigi jei pripažįstame, kad ištisus dešimtmečius šios visuomenės buvo veikiamos visa apimančių komunistinio mito apžavų, jeigu sutinkame, kad savo pažiūras, vertybes ir nuomonę pagal jį turėjo formuoti net priešininkai, tai tuomet drąsiai galima daryti išvadą, kad pokomunistinis pasaulis nuo mito išsivadavo. Jeigu François Furet teisus teigdamas, kad per Pran-

[19] Maišymasis su aukščiausiais leninistinių partijų ešelonais įtikinamai pagrįstas dokumentais Michailo Gorbačiovo aplinkos asmenų memuaruose. Pavyzdžiui, žr. Aleksandr Yakovlev. *The Fate of Marxism in Russia*. New Haven, Yale University Press, 1994; Valery Boldin. *Ten Years That Shook the World: The Gorbachev Era as Witnissed by His Chief of Staff*. New York, Basic Books, 1994. Dar žr. Vladimir Tismaneanu. „The Legacy of Perestroika". *ORBIS*, Philadelphia, 1994, vasara, p. 505–509.

[20] Leszek Kolakowski. „Amidst Moving Ruins". *Daedalus*, t. 121, nr. 2, 1992, pavasaris, p. 49. Tai iš tikrųjų yra politinio mito patvarumo ir poveikio pagrindas: greta pozityvistinio, į faktus orientuoto komponento marksistinis komunizmas buvo vartotojiška pasaulietinė eschatologija. Išsamiausiai marksistinės ideologijos reikšmė išnagrinėta Robert C. Tucker. *Philosophy and Myth in Karl Marx*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972, ir Ference Fehér. „Marxism as Politics: An Obituary". *Problems of Communism*, 1992, sausis–balandis, p. 11–18. Mano atsakymą į šiuos argumentus žr. Vladimir Tismaneanu. „Secular Prophecy and Radical Dreams: Reflections on the Fate of Marxism", ten pat, p. 24–28.

cūzijos revoliuciją ištrūkusios į laisvę galingiausios *idées-forces*, tapusios demokratinės politinės kultūros *(l'universel* ir *le national)* pagrindu, įveikus bolševikinį išpuikimą galiausiai buvo prijaukintos, tai įdomu, kodėl vietoje radikalaus mitologijų atsisakymo pokomunistinėse visuomenėse yra tiek daug iracionalių pažiūrų ir neoromantinių vizijų[21]. Vienas iš aiškinimų galėtų būti toks, kad šios pažiūros nėra Prancūzijos revoliucijos pažadinto pilietinio nacionalizmo tąsa, o veikiau kontršvietėjiška tradicija. Jos akcentuoja ne žmogiškosios patirties universalumą ir vieningumą, o etninį išskirtinumą. Su tokiu atsidavimu modernybei ir ekonominei pažangai bolševizmas galėjo jas tik užšaldyti, bet ne sutramdyti.

Moraliai išsekusioje valstybėje negali gyvuoti jokia visuomenė. Žmonėms labai reikia jų veiksmus įkvepiančių idėjų, moralinių vertybių ir normų. Taigi pokomunistinis pasaulis ieško naujų (ar ne visai naujų) gyvybiškai svarbių paradigmų. Nenuostabu, kad šios neretai sinkretiškos mitologijos perima iš anksčiau vyravusių pažiūrų stiprias egalitarines iliuzijas, bendruomeninę aistrą ir nepasitikėjimą vakarietiškomis institucijomis, laikydamos jas „formaliomis", „abstrakčiomis" arba „neesminėmis". Kai ima atrodyti, kad įvykiai klostosi nebesuvaldomai ir tampa nepakenčiamai chaotiški, o visa erdvė – dezorganizuota, individai pradeda ieškoti atsakymų ideologijoje (mitologijoje). Taigi tokia situacija labai primena padėtį Europoje po didžiųjų pokyčių, kuriuos sukėlė Prancūzijos revoliucija: nebeliko jokio tvirto lojalumo, viskas nestabilu, greitai nyksta; tų, kurie tikėjosi, kad revoliucija baigsis naujos moralės politikos sukūrimu, nuostabai, pasipiktinimui ir net pasibjaurėjimui, įvyko labiausiai neįtikėtinų metamorfozių[22].

[21] Apie dvidešimto amžiaus politines mitologijas žr. François Furet. „La passion révolutionnaire au XXe siècle" kn. *Écrire l'histoire du XXe siècle: la politique et la raison*, red. Marcel Gauchet, Pierre Manet, Pierre Rosenvallon. Paris, Gallimard/Seuil, 1994, p. 11–43; Raoul Girardet. *Mythes et mythologies politiques*. Paris, Seuil, 1986. Apie nacionalinio ir socialinio politinio radikalizmo konkurenciją žr. Jacob L. Talmon. *Myth of the Nation and Vision of the Revolution*. New Brunswick, NJ, Transaction, 1991.

[22] Žr. Tariq Ali nuorodą apie dabartinio moralinio Europos peizažo panašumą į Balzako „Prarastų iliuzijų" pasaulį str. „Literature and Market Realism". *New Left Review*, nr. 199, 1993, gegužė–birželis, p. 140–145.

Ar gali buvę komunistai atkurti politinę hegemoniją? Nagrinėjant šį klausimą, reikia atkreipti dėmesį į ideologijos vaidmenį: pokomunistinės Vengrijos ir Lenkijos partijos universalistinę beklasės, vieningos žmonijos viziją pakeičia privačios nuosavybės ir politinio pliuralizmo propagavimu, todėl neretai vadinamos kapitalistine nomenklatūra[23]. Taigi visai neaišku, ar pagrindiniai liberalios demokratijos priešai yra persitvarkę kairieji, ar etnine arba religine prasme apibrėžtų demokratijos atmainų šalininkai.

Todėl šis klausimas yra susijęs ne tik su demokratijos stiprinimo sunkumais šiame regione, o ir su galima naujųjų santvarkų krize bei iširimu visų pirma todėl, kad jos stokoja ideologinių klijų, kurie neleistų subyrėti. Čia nepaprastai svarbios Pietų Europos pamokos, taigi Nancy Bermeo teisingai nurodo klaidingą (vyraujančią tarp mokslininkų) silpnų demokratijos vietų problemos formuluotę: „Svarbiausia priežastis, kodėl buvo išpūsta demokratijos žlugimo tikimybė, yra ta, kad niekas nesvarstė kitos režimo pakeitimo dilemos pusės. Kurti ir išlaikyti naująsias demokratijas yra tikrai sunku, tačiau taip pat sunku *užpilti* demokratiją." Bet ar naujosios santvarkos yra pakankamai tvirtos ir teisėtos, kad galėtume jas laikyti liberaliomis demokratijomis? Aš pritariu Nancy Bermeo, jog tam, kad pasikartotų fašistinis tarpukario (Italijos ir Vokietijos) scenarijus, būtini trys elementai: ginkluotas ekstremizmas, dviejų polių ekstremizmas ir teisinė disfunkcija[24]. Matyt, kad tokiose šalyse kaip Čekijos Respublika ir Vengrija jokio ginkluoto ekstremizmo nėra. Tačiau to pasakyti negalima apie Rytų Europą (įskaitant Rusiją ir Ukrainą), kur nusikalstamumas, korupcija ir militarizmas sukėlė charizmatiniam avantiūrizmui ir veidmainiško pasipiktinimo protrūkiams palankią politinio nusivylimo atmosferą. Taigi pagrindiniai visų šių visuomenių išbandymai yra visuomeninės erdvės depoliarizacija, priešingų daugumai pilietinės agitacijos formų išplėtojimas, o pirmiausia – pilietinės visuomenės raida

[23] Žr. Andrzej W. Tymowski. „Left Turn in Polish Elections?" *New Politics*, nr. 16, 1994, žiema, p. 99–105.

[24] Nancy Bermeo. „Democracy in Europe". *Daedalus*, t. 123, nr. 2, 1994, pavasaris, p. 164, 166.

ir brendimas pilietinių, religinių ir darbininkų sąjūdžių bei grupuočių plotmėje[25].

Universalistinės iliuzijos, liaudies būgštavimai

Iš pradžių, ypač 1989-ųjų pabaigoje ir 1990-ųjų pradžioje, buvo labai paplitusi nuomonė, kad Vidurio Europa vėl turinti ypatingą misiją atgaivinti Šviečiamojo amžiaus projektą, išmėginti antipolitikos galimybę, peržengti jakobinišką leninistinį savanaudiškumą ir politinį godumą, sutaikyti teisingumo ir laisvės vertybes[26]. Atrodė, kad inteligentai tapo stipria klase[27]. Tikriausiai pirmą kartą nuo Platono svajonės apie nookratinę respubliką laikų Vidurio Europoje susidarė tokiam Sielos triumfui palanki situacija.

Vis dėlto, kaip pabrėžiau šioje knygoje, tai buvo mitas: pozityvus, kilnus, kerintis, tačiau vis tiek neįgyvendinamas dalykas. Generatyvinis tų dienų mitas buvo naujoji politinė radikalaus atsiskyrimo nuo komunistinės praeities paradigma. Tokių, kurie tikėjosi, kad tai atgaivins nacionalistines aistras, kurias ilgą laiką slopino komunistinis internacionalizmo mitas, buvo nedaug[28]. Skelbdamos, kad nugalėjo utopiją, revoliucijos pačios turėjo ryškių utopijos bruožų: joms buvo būdingas tikėjimas laiko padalijimo galimybe, europinės erdvės idealizavimas, artėjančios didžiadvasiškos Vakarų pagalbos lūkesčiai ir bendras buvusių disidentų nenoras retrospektyviai vykdyti politinį teisingumą.

[25] Žr. Víctor M. Pérez-Díaz. *The Return of Civil Society: The Emergence of Democratic Spain*. Cambridge, Harvard University Press, 1993.

[26] Timothy Garton Ash. „The Year of Truth". *New York Review of Books*, 1990, vasario 15, p. 18–20.

[27] Revoliucinį inteligentijos kaip „naujos politinės klasės" vaidmenį, nors kita prasme ir kitame kontekste, pirmieji pastebėjo György Konrádas ir Ivanas Szelenyi. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1979.

[28] Adamas Michnikas buvo vienas pirmųjų, Lenkijos politikoje pastebėjusių klerikalizmo ir etnocentrizmo tendencijų atgijimą. Ypač žr. Michniko pratarmę vertimui į anglų kalbą ir skyrių „Troubles" kn. *The Church and the Left*. Chicago and London, University of Chicago Press, 1993.

Pirmajame etape šios revoliucijos neabejotinai buvo liberalios krypties. Buvę disidentai, atmesdami kolektyvinės kaltės ir bausmės idėją, primygtinai reikalaudami istorinės tiesos, visuomenėje stiprino teisėtumo ir atsakingumo, kaip pilietinės kultūros pagrindo, suvokimą[29]. Tuo norima pasakyti ne tai, kad už nusikaltimus bausti nereikia, o tai, kad būtina teisines procedūras sutelkti į individualius atvejus ir vengti kerštingų apibendrinimų.

Naivus tikėjimas, kad galima greitai peržengti dvasinio ir kultūrinio leninizmo ribas, atsirado pernelyg staiga, kad jį sugriautų pokomunistinis apmaudas, pavydas ir abipusė neapykanta. Ištrūkę iš visuomenės, kurioje viskas buvo „moksliškai suplanuota", žmonės pasijuto nublokšti į daugialypę prieštaringų alternatyvų visatą. Yra toks anekdotas apie vieną Rytų Vokietijos gamyklos direktorių, kurį paskyrė dirbti virtuvėje ir išrūšiuoti supuvusias bulves. Baigiantis dienai jį išvežė greitoji, o pakeliui į ligoninę kliedėdamas, jis visą laiką kartojo: „Per daug alternatyvų, per daug alternatyvų".

Sociologiniu požiūriu konkurencija vyksta tarp tų, kurie moka pasinaudoti situacija, ir tų, kurie pralaimi stokodami savo vertės suvokimo arba negebėdami prisitaikyti prie rizikingo gyvenimo. Toks pasidalijimas būdingas kiekvienai socialinei grupei, todėl pokomunistinių visuomenių spektras yra kur kas sudėtingesnis nei paprasta diferenciacija pagal pajamas[30]. Taigi Vakarų mokslininkams atsiveria visiškai nauja tyrinėjimų sritis: vienpartinės, ideologinės santvarkos išnykimas ir naujų politinių kultūrų, kuriose vyrauja nežinomybė, atsiradimas[31]. Praėjus penkeriems metams

[29] Žr. Bruce Ackerman. *The Future of Liberal Revolution*. New Haven and London, Yale University Press, 1992, p. 72–73.

[30] Akivaizdu, jog buvusi nomenklatūra nuo pat pradžių buvo ekonomiškai pranašesnė: turėjo daug užsienio valiutos, techninių žinių, ryšių – visa tai leido jiems tapti naujaisiais ekonomikos valdovais. Žr. Lev Timfoyev. *Russia's Secret Rulers*. New York, Knopf, 1993, ir K. S. Karolo straipsnį apie valdančiojo elito ir organizuotos minios tarpusavio santykius dabartinėje Rusijoje „La maison Eltsine à la dérive". *Le Nouvel Observateur*, 1994, lapkričio 10–16, p. 38–40.

[31] Valerie Bunce, Maria Csanadi. „Uncertainty in the Transition: Post-Communism in Hungary". *East European Politics and Societies*, t. 7, nr. 2, 1993, pavasaris, p. 240–275.

po vokiškosios „švelnios revoliucijos" istorinės kulminacijos – Berlyno sienos griuvimo – Berlyno savivaldos atstovas Peteris Jakobas prisipažino: „Betoninės sienos nebėra, tačiau mūsų sąmonėje ji tebestovi. Nepaisant to, kad fiziškai ir finansiškai miestas yra vientisas, kad susijungė gatvės ir geležinkeliai, – rytinės ir vakarinės dalies emocijas, jausmus ir viena kitos interesų supratimą vis dar skiria gili tranšėja"[32].

Mes kalbame ne apie nuoširdžią senų laikų nostalgiją, o apie nepasitenkinimo kultūrą, kai idealizuojamas pradingęs socialinis stabilumas. Teisėtumo ieškojimas pasuko skirtingomis kryptimis: Vidurio Europoje ir Baltijos valstybėse naujoji politinė klasė palaikė pliuralizmą, todėl ten pavyko nustumti į šalį etnocentriškus sąjūdžius. Kita vertus, dauguma Balkanų visuomenių tapo etnokratiškos. Demokratinės procedūros, įskaitant ir rinkimus, ten yra neliberalių, autoritarinių veiksmų priedanga. Pasak Erico Hobsbawmo, „jeigu nėra tinkamos praeities, ją visuomet galima pramanyti"[33].

Taigi praeitis tarsi neišvengiamas likimas prikeliama tam, kad padėtų išgyventi menkavertiškumo jausmą, kuris kyla dėl modernizacijos vilkinimo, ir suvokiamą arba įsivaizduojamą antraeilį statusą. Kilmės, protėvių ir žemės kulto mistika, politiškai sukurpta neapykanta vakarietiškoms vertybėms, kultūrai ir institucijoms, autoritarinių praeities figūrų atgijimas yra elito atsakas į masinį nerimą nežinomybės laikais.

Praeities įkaitai?

Pagrindinė Rytų ir Vidurio Europos iliuzija buvo ta, kad iki 1989 metų liaudis šių valstybių nerėmė, kad jų palikimas buvo absoliučiai fiktyvus. Tačiau paaiškėjo, kad į asmeninio suinteresuotumo ir abipusio vis labiau gendančių leninistinių režimų

[32] Žr. Rick Atkinson. „The Wall Is Gone, but Berlin Remains a City That Is Badly Divided". *Washington Post*, 1994, lapkričio 9.

[33] Eric Hobsbawm. „The New Threat to History". *New York Review of Books*, 1993, gruodžio 16, p. 62–63.

gynimo struktūrą buvo integruotas ne tik elitas. Po revoliucijos atsirado daugybė bendrininkų, ieškančių alibi, kad galėtų pateisinti ankstesnį savo tylėjimą, bailumą ir net negarbingą elgesį. Taigi pokomunistinė korupcija yra komunistinio „blato", dviveidiško mąstymo, veidmainiavimo ir šešėlinės ekonomikos tąsa[34]. Tai pasiekė tikrai katastrofišką lygį Rusijoje, kur politinio elito ir ekonominių nusikaltėlių pasaulio simbiozė gali baigtis organizuoto nusikalstamumo dominavimu politikoje[35]. Taigi po pirminės euforijos turėjo ateiti nusivylimo, nepriteklių ir net įniršio laikotarpis. Pasak Jürgeno Kockos, „pokomunistinei situacijai yra būdingi žlugimo, destrukcijos ir vakuumo elementai, dėl kurių senesnės tradicijos vėl įgyja svorio, o naujosios struktūros kuriasi gana lėtai"[36].

Ši kova su praeities palikimu yra skiriamasis pokomunistinės situacijos požymis. O toji praeitis yra ir komunistinė, ir ikikomunistinė, joje keistai susipynusios senosios ir naujosios mitologijos. Ji yra ne tik „pažangi", vakarietiška, „demokratiška", o ir iš esmės neliberali, reakcinga, skatinanti atskirtį, netolerantiška. Naudingų liberalių ar neliberalių, pilietinių ar etnocentriškų, demokratinių ar populistinių, individualistinių ar korporatistinių tradicijų ieškojimas yra komunizmo žlugimo padarinys – peržiūrėtos ir išmėgintos visos senosios sampratos ir idėjos.

[34] Apie korupcijos vaidmenį komunistinių režimų susinaikinime žr. Leslie Holmes. *The End of Communist Power: Anti-Corruption Campaign and Legitimation Crisis.* New York, Oxford University Press, 1993.

[35] Žr. Vladimir Tismaneanu, red. *Political Culture and Civil Society in the Countries of the Former Soviet Union.* Armonk, NY, M. E. Sharpe, 1995. Puikią poleninistinės Rusijos politikos interpretaciją žr. M. Steven Fish. *Democracy from Scratch: Opposition and Regime in the New Russian Revolution.* Princeton, Princeton University Press, 1995, ir jo str. „The Travails of Liberalism". *Journal of Democracy,* t. 7, nr. 2, 1996, balandis, p. 104–117.

[36] Jürgen Kocka. „Crisis of Unification: How Germany Changes". *Daedalus,* t. 123, nr. 1, 1994, žiema. Nenorėčiau sutikti su Kocka, nes manau, kad 1989 metų revoliucijos davė kur kas daugiau nei liberaliõs pilietinės Vakarų visuomenės tradicijų revidavimą. Disidentinė laisvės filosofija, antipolitikos koncepcija ir Vidurio Europos svajonės gali atrodyti donkichotiškos, tačiau visa tai signalizavo, jog Vakarų praktikoje išsemtos dar ne visos politinės formulės.

Pirmajame pokomunistinio laikotarpio etape iš pradžių euforija buvo tokia stipri, kad žmonės pamiršo, jog pilietinė visuomenė negali egzistuoti, jeigu neveikia rinkos ekonomika ir nėra griežtos asmens teisių garantijos. Ten, kur egzistuoja pilietinė visuomenė, pozityvią prasmę įgyja net ir nacionalizmas, todėl jis gali tapti liberaliuoju nacionalizmu. Pagrindinis pilietinės visuomenės postūmis yra sumažinti valstybinio aparato vaidmenį atskiro žmogaus gyvenime. Tačiau tokios steitizmui priešingos išvados nederėtų interpretuoti neteisingai ir neduoti teisės *bet kokiai* valdžiai. Paskutinėje leninistinės santvarkos ligos stadijoje pilietinės visuomenės sąvoka iš tikrųjų turėjo sprogstamąją galią, tačiau taikinyje buvo ne *bet kokia* valdžia. Mėginimas pažaboti įsitvirtinusios biurokratijos nepasotinamą valdžios troškimą nebūtinai privalo turėti ką nors bendra su iracionaliu „valstiečių sukilimu". Priešingai, politinės visuomenės pakilimas nesumenkina pilietinės visuomenės reikšmės.

Dėl pilietinės visuomenės etoso Vidurio Europoje atlaidumas tapo svarbia sudedamąja nesmurtinio pereinamojo laikotarpio dalimi. Taigi matome kuriamąjį mito vaidmenį, kaip aplink aukščiausią teisingumo ir solidarumo idėją jis konstruoja tobulą socialinę sistemą. Vakarai buvo demokratiški, pilietinė visuomenė ten buvo, taigi to paties disidentai siekė ir savo regione. Jie apeliavo į mito atgaivinamą funkciją: „Mitas patikina žmogų, kad tai, ką šis ketina daryti, yra jau padaryta, kitaip tariant, mitas padeda įveikti abejones dėl savo veiklos padarinių. [...] Pavyzdinio modelio egzistavimas nevaržo kūrybiško naujovių diegimo. Mitinio modelio pritaikymo galimybės neribotos"[37]. Politinių institucijų teisėtumas – pliuralistinės santvarkos pripažinimas visuomenės mastu – pateisina ir sutvirtina pilietinės visuomenės projektą. Tai neįmanoma, jeigu susiduria nuomonės arba atvirai nesutariama dėl galutinių politinio gyvenimo tikslų.

Priverstinės leninistinės pasaulėžiūros atmetimas, tuo pretenduojant viską paaiškinti, prilygsta bendram skepticizmui kiekvienos „didžiosios pasakos" atžvilgiu. Revoliucijos (net ir lenkų

[37] Žr. Mircea Eliade. *Myth and Reality*. New York, Harper & Row, 1963, p. 141.

bei vengrų „sutartinės") buvo šių visuomenių mėginimas vėl įsiterpti į šiuolaikinį, pasaulietinį, poindustrinį ir poideologinį pasaulį. Jos parodė absoliutinių dogmų sarkastiškuose disidentų mini diskursuose, jų propaguojamų mažumos teisių ir įtarumo didžiųjų teleologijų atžvilgiu reliatyvumą. Viena iš pagrindinių komunizmo žlugimo priežasčių, kuri tikriausiai turėjo didesnę reikšmę negu spaudimas iš Vakarų, buvo neišmatuojamas gyvenimo šioje sistemoje nuobodulys – visur prasismelkiantis kičas, apsimestinė etika, gamybos imperatyvai, aplinkos niokojimas. Tačiau kritiškieji inteligentai, prieštaraudami oficialiems monistiniams postulatams ir propaguodami nuomonių skirtumus, taip pat vengė visuotinio moralinio reliatyvizmo – vienos iš pomodernybės alternatyvų, kuri masinių deportacijų ir genocido vertinimus paverčia skonio reikalu[38].

Dviejų mitų – Europos ir pilietinės visuomenės – atsiradimas pirmaisiais metais po 1989-ųjų rodo Vakarų skleidžiamos demokratinės traukos galią. Bendra šio regiono tendencija buvo primygtinis europinės dimensijos reikalavimas, tapęs derusifikavimo simboliu. Žinoma, siekdamos Vakarų palankumo ir paramos, šios šalys tarpusavyje konkuravo. Joms svarbu ne tik ekonomikos atkūrimas, o ir esminės vertybės, tai yra šalies kultūros europiškumo pripažinimas iš išorės. Atseit, tie, kurių nėra pirmosiose gretose, yra šiek tiek atsilikę, primityvūs barbarai. Bet ar tikrai? Ar būna taip, kad ištisos kultūros visiems laikams būtų uždarytos savo istorijos kalėjime?

Tai, kad buvę komunistai sugrįžta, neabejotinai yra susiję iš dalies su vidine disidentų įtampa ir nesutarimais. Pastaruoju metu revoliucionieriai ginčijasi, ar ne pernelyg greitai ir lengvai jie atsisakė valdžios. O gal, kaip įrodinėja Miklosas Haraszti ir Adamas Michnikas, šis jų pralaimėjimas rodo, kad sėkmingai kuriasi visuomenė, pripažįstanti rinkimų laisvę, įstatymų valdymą ir rin-

[38] Žr. Heller, Fehér. *The Postmodern Political Condition*, p. 9. Kaip pabrėžė šie vengrų rašytojai, pomodernybei priklauso minimaliai apibrėžta, neuniversalistinė etinė programa. Tačiau dėl postūmio normuoti disidentų laisvės koncepcija greičiau priskirtina modernybės palikimui, o ne vėlyvajai jos kritikai.

kos ekonomiką? Svarbiausias dalykas jų filosofijoje yra nepritarimas atpildo ir keršto politikai. Pasak čekų rašytojo Ivano Klima, „kas gali nustatyti ribą tarp kaltės ir nekaltumo, kai ta riba eina tiesiai per kiekvieno žmogaus vidurį?"[39]

Įdomus 1989-ųjų perversmo momentas yra tas, kad valdančioji klasė noriai ir absoliučiai neleninistiškai atsisakė politinės valdžios. Kas buvo leninizmas? Valdžios užgrobimo metodas, kurį pavartojo charizmatinis beasmenis elitas, vadinamas Bolševikų partija[40]. Logiška, kad toks elitas savo noru valdžios neatsisako. Kad taip pasielgtų, jis turi netekti pasitikėjimo savimi. Gorbačiovo reiškinys buvo tokio ideologinio užsidegimo praradimo pasekmė, bet ne priežastis. Iš tikrųjų vos tik Sovietų valdžia ėmėsi panašios į „Prahos pavasarį" politikos ir atmetė brežnevinę riboto suvereniteto doktriną, Rytų Europos leninistinių režimų žlugimas tapo neišvengiamas. Taigi jų baigtis buvo didelės teisėtumo krizės padarinys, susijusi su nepriklausomybės sąjūdžių pakilimu iš apačios, kas dažniausiai vadinama pilietine visuomene[41]. Tai, kad senamadiški valdžios ir dominavimo modeliai yra absoliučiai neveiksmingi ir atgyvenę, matė daugelis komunistų. Tokiose šalyse kaip Vengrija ir Lenkija komunistai atsisakė valdžios supratę, kad leninistinis žaidimas baigėsi. Buvęs ministras pirmininkas Petre Romanas, kadaise glaudžiai bendradarbiavęs su Rumunijos prezidentu Iliescu, nutraukė ryšius su valdančiąja nacionaline populistine koalicija ir Demokratinę partiją pavertė dinamiška, europines socialinės demokratijos vertybes palaikančia formacija.

Kai kurie pokomunistai, būdami opozicijoje, stengdamiesi persitvarkyti ir prisidėti prie modernizuotų kairiųjų, išmoko kalbėti kompromisų ir bendrumo kalba. Tačiau tie, kurie nuoširdaus dialogo galimybių nesvarstė, abejojo jų patikimumu. Pavyzdžiui,

[39] Cit. iš John Pomfret. „Reform Wins; Dissidents Lose". *Washington Post*, 1994, spalio 24.

[40] Ken Jowitt. *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1992.

[41] Žr. Vladimir Tismaneanu, red. *In Search of Civil Society*. New York and London, Routledge, 1990; Garton Ash. *The Uses of Adversity*.

Adamas Michnikas pokomunistų lyderį Aleksandrą Kwasniewskį kartą pavadinęs inteligentiškiausiu Lenkijos politiku, susilaukė piktos reakcijos, nes ekskomunistas gali būti laikomas tik silpnapročiu ir niekšu. Karingieji antikomunistai negali pripažinti, kad buvusių komunistų yra ir kitokių. Visuomet reikia kelti sau klausimą – kas yra pokomunistai? Lygiai kaip pofašistai Vakaruose (Italijos Gianfranco Fini yra akivaizdžiausias pavyzdys), kurie nėra tarpukario bepročių kopijos, taip ir pokomunistai turi daug bendrų bruožų su savo pirmtakais, tačiau neturi to ideologinio fanatizmo ir įsitikinimo, kad jie vieninteliai žino istorijos prasmę.

Ne mažiau nei komunizmo žlugimas buvo netikėtas ekskomunistų sugrįžimas. Jie grįžo į valdžią ne per valstybės perversmą, pučą, o per švelnią rinkiminę konkurenciją. Jų sugrįžimas Vidurio Europoje atspindi normaliai funkcionuojančią demokratiją. Taigi Aleksandro Kwasniewskio pergalė prezidento rinkimuose 1995 metais nėra tas pat kas grįžimas prie policinės valstybės. Faktiškai tai reiškia daugelio revoliucinių laimėjimų inkorporavimą į gimstančią konsensuso kultūrą. Todėl laikyti šiuos žmones nepersitvarkiusiais marksizmo kovotojais būtų loginė ir istorinė klaida. Ideologinių aistrų išlyginimas, kaip teigė François Furet, jiems būdingas taip pat kaip ir kairės pakraipos sąjūdžiams bei partijoms Vakaruose[42].

Tikrieji demokratijos priešai yra klerikalizmo, fundamentalizmo, nacionalizmo ir antiliberalizmo fanatikai. Wałęsa pralaimėjo todėl, kad naudojosi dviprasmiška „raudonųjų baimės" retorika ir akivaizdžiai palaikė katalikų hierarchijos pastangas kontroliuoti visuomenę ir asmeninį gyvenimą. Nepaisant to, kad Lenkijoje vyrauja katalikybė, visuomenės apklausų duomenys rodo, kad 74 procentai gyventojų bažnyčios kišimuisi į politiką nepritaria[43]. Masinis susierzinimas dėl dvasininkijos pernelyg didelės įtakos Wałęsai ir tai, kad ypač jaunesnio amžiaus rinkėjams nusibodo nuolatiniai įspėjimai apie „bolševikus", „nomen-

[42] Žr. Furet. „La passion révolutionnaire au XXe siècle", p. 11–43.

[43] Žr. Anna Husarska. „Altared State: Permissive Poland Rebels against the Church". *Washington Post*, 1995, lapkričio 26.

klatūrą" ir „raudonąjį voratinklį", prisidėjo prie Aleksandro Kwasniewskio sėkmės rinkimuose.

Šiose visuomenėse randasi naujo modelio politika, grindžiama poideologiniais susitarimais. Ji yra glaudžiai susijusi su dekomunizacijos kaip naujo kuriamojo mito pralaimėjimu. Vietoje emocijų ir keršto politikos Vengrijos ir Lenkijos pokomunistai vykdė privatizacijos, integracijos į Europos ir Atlanto struktūras ir dialogo su kitomis politinėmis jėgomis politiką. Daugumą nuvylusios ir atstūmusios Lenkijos pokomunistų rinkiminės pergalės rodo, kad radikalios konfrontacijos epocha baigėsi. Mėginimas ją atgaivinti, kaip kad stengėsi Solidarumo lyderiai, būtų pavojingas demokratiniams laimėjimams ir pasmerktų valstybę amžinam įtarumui bei pilietinei netvarkai. Iš tikrųjų būtų kur kas sveikiau kartu su Timothy Gartonu Ashu pripažinti, kad „Lenkijos perėjimas iš normalaus nenormalumo į nenormalų normalumą yra labai didelis laimėjimas"[44].

Pokomunistiniai socialistai nėra tie užsigrūdinę vakarykščiai aparatčikai. Tuo tarpu dauguma jų tapo privatininkais, o jų „partijas" galima būtų laikyti nevienalytėmis įvairiausių grupuočių ir krypčių nuo tam tikro egalitarinio vienijimosi į profesines sąjungas (*ouvriérisme*) iki verslo bei įmonių kulto konsteliacijomis. Faktiškai dauguma jų seniai nutraukė ryšius su bet kokiu proletariniu idealizmu[45]. Nebuvo jokių vilčių dėl nusistovėjusios santvarkos reformavimo, ypač kai 1968 metų rugpjūtį Varšuvos sutarties tankai traiškė „Prahos pavasarį". Komunistų aparatčikai darė tai, ko iš jų reikalavo anonimiška, iš esmės sugedusi „sistema". Jie buvo (ir tebėra) labiausiai suinteresuoti savo karjera ir praturtėjimu. Todėl jie taip greitai atgavo jėgas ir grįžo į valdžią. Belieka išsiaiškinti, kodėl tokiose skirtingose šalyse kaip Vengrija ir

[44] Žr. Timothy Garton Ash. „'Neo-Pagan' Poland". *New York Review of Books*, 1996, sausio 11, p. 14. Kardinolas Glempas „naujaisiais pagonimis" vadino tuos, kurie, norėdami, kad Lenkija būtų pasaulietinė, nepripažino privilegijuoto Bažnyčios vaidmens.

[45] Smulkią komunistų gyvenimo Vidurio Europoje analizę žr. Andrew Nagorski. *The Birth of Freedom: Shaping Life and Societies after Communism*. New York, Simon and Schuster, 1993, p. 55–91.

Lenkija, Lietuva ir Bulgarija, žmonės už juos balsavo. Minimali išvada būtų ta, kad ne visi pokomunistai vienodi. Bulgarijoje, Rumunijoje ir Serbijoje jie neatgailavo; priešingai, pasitelkusios pastaruoju metu vyraujantį nacionalizmą, valdančiosios pokomunistinės partijos atidėliojo reformas, o tuos, kurie jas kritikavo, apšaukė „Tėvynės priešais"[46]. Šalyse su tikrų komunistinių reformų tradicijomis daugeliu atvejų pokomunistai tapo nuoširdžiais ekskomunistais (naujaisiais socialistais).

Tačiau paaiškėjo, kad antikomunizmas apskritai nėra toks visuotinis jausmas, kaip įsivaizdavo 1989–1991 metų įvykių tribūnai. Baigėsi tuo, kad dekomunizacijos retorika nuo radikalų atstūmė didelę dalį elektorato. Apie tai byloja kietos vakarietiško stiliaus linijos liberalų, tokių kaip *FIDESZ* Vengrijoje, likimas (1994 metų birželio mėnesį įvykusiuose rinkimuose už juos balsavo tik 5 procentai rinkėjų). Dar vienas šio reiškinio pavyzdys yra Olszewskio vyriausybė Lenkijoje, kuri 1993 metais, nepaisydama to (arba todėl), kad vykdė rėksmingą propagandą, vis tiek pralaimėjo. Keršto ir atpirkimo ožių ieškančios dekomunizacijos mitologijos faktiškai padėjo ekskomunistams atrodyti ne tokiems svetimiems ir kaltiems, kokie iš tikrųjų jie buvo[47].

Išvada

1989 metų revoliucijas dažnai stengiamasi parodyti kaip kolektyvinį miražą, vedantį į pakartotinį senosios biurokratijos įsitvirtinimą naujomis formomis. Teigiama, kad revoliucijos pralaimėjo, kadangi daugelis buvusių elito narių liko valdžioje arba į ją sugrįžo.

[46] Žr. „UDF Memorandum on the Situation in Bulgaria". *Uncaptive Minds*, t. 8, nr. 2, 1995, vasara, p. 93–95.

[47] Vėlgi kiekvienas atvejis yra skirtingas: 1996 metais Rusijos prezidento rinkimuose prieš sunerimusią Ziuganovo koaliciją, sudarytą iš bolševikų ir etnoreliginių imperinių fundamentalistų, Jelcinas metė laimingą antikomunistinę kortą. Gerokai suasmenintą kampaniją, kuri smarkiai pakirto Jelcino sveikatą, lydėjo vyriausybės kontroliuojama televizija, metodiškai primindama rinkėjams apie pasibaisėtinas ekonomines ir politines Stalino laikų sąlygas.

Tačiau daryti kokias nors galutines išvadas apie šiuos sukrečiančius įvykius dar gerokai per anksti. Iš tikrųjų beveik septyniasdešimt metų pasaulis buvo padalytas į du besivaržančius blokus – liberaliuosius Vakarus (dažnai smerkiamus kaip išsisėmusius, pernelyg racionalius, merkantiliškus, neturinčius stipraus emocinio pagrindo) ir totalitarines, idėjų valdomas sistemas, vienijamas priešiškumo liberalinėms vertybėms. Žlugus komunizmui, jo vietą užima naujos ideologijos ir formuotės: vienos palaiko demokratinį individualizmą, kitos jo nepripažįsta.

Taigi politinės ekskomunistų metamorfozės iš dalies yra normalus reiškinys: pasinėrę į naująsias procedūras ir susitarimus, jie nejaučia nostalgijos senajai santvarkai, bet spekuliuoja naująja. Kad ir ką galvotume apie jų atvirumą, tai, kad jie pasirengę (bent jau Lenkijoje ir Vengrijoje) skatinti politines ir ekonomines reformas, yra faktas. Šios tendencijos simbolis yra Aleksandro Kwasniewskio pareiškimas: „Demokratijos, privatizacijos problemų, deficito sumažinimo, rinkos ekonomikos, būtinybės reformuoti socialinės apsaugos sistemą klausimais su buvusiais disidentais mes sutariame; galiausiai sutariame ir dėl stojimo į NATO bei Europos Sąjungą“[48]. Dabar ieškoma naujų aljansų, tradicinės ideologijos prarado visuotinę savo reikšmę, o pragmatizmas tapo svarbesnis už nuolatinį senų sąskaitų suvedinėjimą. Ispanijos socialistų partijos virtimas tvirtu laisvąją rinką remiančiu veiksniu, kaip ir miteranizmo baigtis Prancūzijoje, liudija faktą, kad toks reiškinys yra būdingas ne tik Rytų Europai.

Kartu su Hannah Arendt tikriausiai vertėtų prisiminti Churchillio žodžius, parašytus gerokai anksčiau, nei radikalus blogis tapo institucionalizuotas siaubinguose ketvirtojo dešimtmečio įvykiuose: „Iš to, kas materialu ar nusistovėję ir, kaip buvau mokytas, kas yra amžina ir gyvybiškai svarbu, beveik nieko neliko. Įvyko viskas, kas, kaip neabejojau, yra neįmanoma, arba kaip buvau išmokytas manyti, kad neįmanoma“[49]. Ir ypač šiais moralinio

[48] Apie politines ir intelektualias pokomunistų metamorfozes bei jų santykį bent jau su pagrindine buvusių disidentų frakcija žr. Bernard Guetta. „Les habits neufs des ex-communistes“. *Le Nouvel Observateur*, 1994, lapkričio 10–16, p. 12–15.

nusivylimo laikais, kai liberalizuojantis 1989-ųjų poveikis, atrodo, iš dalies yra gerokai pamirštas, vertėtų prisiminti, kad tos susijaudinimo ir ekstazės akimirkos yra trumpalaikės, o tai, kas lieka po revoliucinio šėlsmo, yra naujosios institucijos ir nauji žmonių bendravimo vienas su kitu ir su pasauliu būdai. Joks triumfas 1989 metų revoliucionieriams negali atstoti naujųjų institucijų ilgalaikiškumo, kuris banga po bangos nuplautų neliberalias aistras, antivakarietiškas emocijas ir populistinę rūstybę.

[49] Žr. Hannah Arendt. „Some Questions of Moral Philosophy". Paskaita Naujojoje socialinių tyrimų mokykloje, skaityta 1965 m. vasario 10 d. *Social Research*, t. 61, nr. 4, 1994, žiema, p. 740. Šioje paskaitoje Arendt dėstė apie nevaldomą praeitį, kuri nepraeina, kadangi buvo arba nesuprasta, arba jos neatsikratyta. Kaip ir nacių praeities atveju, buvusios Sovietų Sąjungos ir Rytų bei Vidurio Europos komunistinėje patirtyje yra pakankamai daug neapsakomai peiktinų dalykų, kurie tik patvirtintų panašų į Arendt požiūrį. Gulago pasaulis iš tikrųjų sugriovė moralinį imperatyvą: gyvybiškai svarbi gėrio ir blogio sąvoka, kaip ją suprato buržuazinės santvarkos, krikščionybės kūrėjai ir net Karlas Marxas, buvo paprasčiausiai išmesta kaip nereikalinga. Taigi grįžkime prie dekomunizacijos (arba denacifikacijos) galimybės klausimo: ar žmonės gali teisti už tokius siaubingus nusikaltimus, kurie peržengia žmoniškumo ribas? Bet kaip tuomet atšaukti tą labai humanišką reikalą, kuris atlygintų už nusižengimą civilizuoto pasaulio įstatymams ir papročiams, bet masinius nusikaltimus paverstų valstybės politika: „To niekuomet neturėjo įvykti, nes žmonės už tai negalės nei nubausti, nei atleisti. [...] Tai praeitis, kuri bėgant metams baisėja, o taip yra iš dalies todėl, kad vokiečiai taip ilgai nenuteisė netgi tarp jų gyvenančių žmogžudžių, o iš dalies ir todėl, kad „suvaldyti" šios praeities negali niekas. Net garsioji gydanti laiko galia mus šiek tiek apvylė." Ten pat, p. 745.

Rodyklė

Ackerman, Bruce, 91, 226, 227, 274, 274
Anderson, Benedict, 129
Andreescu, Gabriel, 247
antisemitizmas, 18, 37, 43, 77, 90, 101, 162, 164, 171, 172, 173, 178–192, 202
antišvietimas (kontršvietimas),17, 173, 262, 271
Antonescu, Ion, 76, 89, 99, 139, 140, 163, 172, 174, 186. 199
Arendt, Hannah, 26, 57, 91, 173, 174, 283, 284
Ash, Timothy Garton, 205, 206, 251, 252, 253, 269, 279, 281
Austrija: Laisvės partija, 93, 166; *taip pat žr.* Haider, Jörg

Balibar, Etienne, 167–168
Barrès, Maurice, 177
Bell, Daniel, 57
Belovas, Jurijus, 151–152
Bence, György, 211
Benjamin, Walter, 44
Berija, Lavrentijus, 234
Berisha, Sali, 85, 87, 196, 247
Berlin, Isaiah, 26, 27, 32, 33, 114, 130, 150, 164–165, 168
Bermeo, Nancy, 269, 272
Bibo, István, 171
Bobbio, Norberto, 58
Botez, Mihai, 148
Brazauskas, Algirdas, 43, 97
Brežnevas, Leonidas, 41, 109, 180, 279
Brzezinski, Zbigniew, 114, 127
Budak, Mile, 175
Bulgarijos demokratinių jėgų sąjunga, 38
Burke, Edmund, 266

Carnogursky, Jan, 134, 150; *taip pat žr.* Slovakija: Krikščionių demokratų partija
Cassirer, Ernst, 19, 20
Castañeda, Jorge, 89, 98
Castoriadis, Cornelius, 259
Castro, Fidel, 52, 53, 100, 113
Ceaușescu, Elena, 38, 195, 220
Ceaușescu, Nicolae, 28, 38, 42, 76, 99, 105, 106, 113, 117, 121, 125, 132, 195, 199, 212, 220, 225, 230, 273, 238, 243, 268, 269
Chamberlain, Houston Stewart, 25
Chirot, Daniel, 89, 99, 107, 126, 187, 253
Chruščiovas, Nikita, 41
Cioran, Emil M., 165, 175, 176, 191
Codreanu, Corneliu Zelea, 88, 89, 173, 174, 176, 177; *taip pat žr.* Rumunija: Geležinė gvardija
Cohn, Norman, 29, 56, 64, 172
Constant, Benjamin, 90
Constantinescu, Emil, 21, 212
Cornea, Andrei, 123

Coruț, Pavel, 106, 107
Cosić, Dobrica, 133, 142, 143
Csurka, István, 23, 99, 104, 149, 245, 257; *taip pat žr.* Vengrija: Gyvenimo ir teisingumo partija
Cuza, A. C., 185

Čekoslovakija:
- Čekoslovakijos komunistų partija, 206, 208;
- Liaudies milicija, 204;
- Prahos pavasaris, 201, 207, 208, 248, 251, 257, 279, 281

Čepl, Vojtec, 213
Černomyrdinas, Viktoras, 109
čigonai (romai), 17, 22, 30, 41, 61, 75, 77, 79, 152, 192

Darski, Josef, 229
Demszky, Gábor, 255
Denitch, Bogdan, 131
Dienstbier, Jiři, 247
Dimitrov, Filip, 239
Dinescu, Mircea, 247
Dmowski, Roman, 119, 182
Dostojevskis, Fiodoras, 119, 120
Drakulić, Slavenka, 61, 146, 159, 250, 263
Draper, Theodore, 244, 248, 249, 251, 258
Dreyfuso byla, 49, 54, 192
Drumont, Louis, 177, 180, 182
Dubček, Aleksandr, 208, 268
Dunn, John, 126, 260
Durand, Gilbert, 24
Durkheim, Emile, 24, 37

Eberstadt, Nicholas, 116
Eco, Umberto, 59, 83, 156, 165
Eminescu, Mihai, 144
Europos Sąjunga (Europos Bendrija), 77, 142, 249, 283

fašizmas, 52, 54, 55, 59, 66, 83, 88, 103, 147, 152, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 169, 176, 178, 193, 195, 203, 261
Ferrarotti, Franco, 165
Fichte, Johann Gottlob, 163, 177
Fini, Gianfranco, 165, 280; *taip pat žr.* Italija: Nacionalinis aljansas
Frye, Northrop, 48, 49, 54
Funar, Gheorghe, 79, 95, 141; *taip pat žr.* Rumunija: Rumunijos nacionalinės vienybės partija
Furet, François, 27, 270, 271, 280

Gauck, pastorius Joachim, 205, 219; Gaucko komisija, 227
Gellner, Ernest, 16, 41, 129, 258, 259
Geremek, Bronislaw, 202, 231, 232, 239, 242, 247, 249
Gerö Ernö, 179, 188
Girard, René, 161
Girardet, Raoul, 25
Girling, John, 48, 53
Gysi, Gregor, 199
Gligorov, Kiro, 97
de Gobineau, Joseph Arthur, 25, 177
Göncz, Arpád, 40, 228, 238, 252
Gorbačiovas, Michailas, 54, 109, 270, 279
Gramsci, Antonio, 32
Greenfeld, Liah, 130, 134

Habermas, Jürgen, 167, 265
Hayden, Robert, 123
Haider, Jörg, 93, 166, 167; *taip pat žr.* Austrija: Laisvės partija
Haraszti, Miklos, 197, 239, 242, 247, 259, 278
Havel, Václav, 19, 23, 34, 39, 70, 72–73, 75, 111, 141, 195, 198, 204, 207, 212, 214, 225, 238, 241, 242, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 252, 254, 256, 257, 258–259, 270
Heidegger, Martin, 43
Herbert, Zbigniew, 96, 225

Herling-Grudzinski, Gustaw, 96
Hitler, Adolf, 26, 27, 28, 52, 59, 69, 88, 100, 124, 157, 167, 176, 189, 226
Hobsbawm, Eric, 22–23, 48, 117, 275
holokaustas, 27, 162, 167, 172, 184, 186, 187, 193, 261
Honecker, Erich, 42, 199, 239
Horn, Gyula, 71, 79, 103, 232
Horthy, admirolas Miklos, 89, 163
Hoxha, Enver, 125, 225
Huntington, Samuel, 116, 160
Husák, Gustav, 201, 225, 251, 229

Ignatieff, Michael, 93, 255, 259
Iliescu, Ion, 20, 38, 76, 85, 89, 97, 148, 172, 186, 199, 211, 230, 232, 237, 238, 279
Ionesco, Eugène, 63, 64, 184
Ionescu, Nae, 144, 184
Iorga, Nicolae, 64
Isaac, Jeffrey, 39, 202, 259
Italija:
- Nacionalinis aljansas, 165, 168; *taip pat žr.* Fini, Gianfranco;
- Šiaurės lyga, 193

Jakovlevas, Aleksandras, 109, 270
Jankowski, tėvas Henryk, 183, 184
Jaruzelski, Wojciech, 42, 86, 198, 201, 232, 233
Jelcinas, Borisas, 50, 60, 85, 97, 109, 148, 282
Jonas Paulius II, Popiežius, 151, 184
Jowitt, Ken, 15, 20, 42, 91, 181, 200, 279
Judt, Tony, 164, 186, 242, 243, 251, 255, 257, 258

Kaczynski, Jaroslaw, 221
Kádár, János, 34, 42
Kafka, Franz, 232
Kant, Immanuel, 44, 52–53
Karadžić, Radovan, 78, 161
Kavan, Jan, 214
Kedourie, Elie, 53, 131
Kessler, Hans, 232, 233
Kis, János, 242, 247, 249, 255
Klaus, Václav, 23, 35, 40, 75, 201, 246, 258
Klima, Ivan, 279
Klimaitis, Algis, 230
Kocka, Jürgen, 276
Koestler, Arthur, 151, 208
Kohn, Hans, 135–136, 158
Kolakowski, Leszek, 51, 88–89, 124, 270
Konrád, George (György), 39, 197, 198, 233, 241, 246, 247, 250, 255, 273
Koržakovas, Aleksandras, 109
Kovaliovas, Sergejus, 34
Kožinovas, Vadimas, 180
Kravčukas, Leonidas, 43, 149
Kristeva, Julia, 84, 161
Kroatija:
- Kroatijos teisių partija, 140;
- Demokratinė sąjunga, 137;
- ustašiai 35, 89, 140; *taip pat žr.* Pavelić, Ante
Kučma, Leonidas, 89, 97
Kulerski, Viktor, 84
Kulin, Ferenc, 262
Kurón, Jacek, 34, 39, 47, 86, 182, 223, 242, 247, 255, 259
Kusy, Miroslav, 247
Kwasniewski, Aleksandr, 71, 72, 97, 103, 182, 183, 184, 231, 280, 281, 283; *taip pat žr.* Lenkija: Kairiųjų demokratų aljansas

de Lampedusa, Giuseppe, 110
Langbehn, August Julius, 171–172
Le Pen, Jean-Marie, 29, 166; *taip pat žr.* Prancūzija: Nacionalinis frontas
Lebedis, Aleksandras, 172

Lefort, Claude, 259
leninizmas, 15, 16, 40, 41, 46, 51, 57, 59, 60, 65, 66, 68, 85, 105, 156, 256, 261, 265, 267, 274, 279
Lenkija:
- Darbininkų gynimo komitetas *(KOR)*, 223, 257;
- Kairiųjų demokratų aljansas, 96, 217, 231, 246; *taip pat žr.* Kwasniewski, Aleksandr;
- Laisvės sąjunga, 134, *buvusi* Demokratinė sąjunga, 102;
- Lenkijos persitvarkymo sąjūdis, 223, 238; *taip pat žr.* Olszewski, Jan;
- Nepriklausomos Lenkijos konfederacija, 224;
- Solidarumas, 84, 86, 119, 145, 146, 182, 187, 200, 202, 223, 231, 232, 233, 239, 245, 248, 253, 270, 281
Lepenies, Wolf, 80, 81, 91, 266
Lévi-Strauss, Claude, 24
Ligačiovas, Jegoras, 249
Lucinski, Petru, 97
Lukacs, John, 168, 244
Lukašenko, Aleksandras, 85, 99, 247

Macierewicz, Antoni, 223
Malinowski, Bronislaw, 49, 50
Manoilescu, Mihail, 89
Marga, Andrei, 94
Marković, Mihajlo, 133
marksizmas, 32, 40, 51, 55, 58, 74, 199, 258, 264, 270; marksizmas-leninizmas, 20, 40, 148, 151
Marrus, Michael, 49, 50, 54
Maurras, Charles, 177
de Maziere, Lothar, 219
Mazowiecki, Tadeusz, 38, 86, 152, 189, 239, 246, 252, 254
McPherson, William, 95
Meciar, Vladimir, 75, 77, 97
De Michelis, Gianni, 82
Michnik, Adam, 23, 31, 39, 54, 72, 90, 93, 98, 111, 112, 178, 193, 195, 197, 198, 202, 204, 212, 222, 223, 224, 225, 227, 232, 234, 241, 242, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 255, 256, 259, 263, 264, 267, 270, 273, 278, 280
Mill, John Stuart, 90
Milosz, Czeslaw, 120, 176
Milošević, Slobodan, 21, 85, 87, 97, 98, 103, 125, 133, 137, 138, 140, 148, 159, 160, 264; *taip pat žr.* Serbija: Socialistų partija
Mitterrand, François, 164
Modzelewski, Karol, 86
Munteanu, Marian, 103, 144; *taip pat žr.* Rumunija: Rumunijos sąjūdis
Mussolini Benito, 32, 51, 143, 157, 165, 166, 176, 195

Nagy, Imre, 208, 268
Năstase, Adrian, 199
Neumann, Sigmund, 157, 158
Nolte, Ernst, 167
Novak-Jezioranski, Jan, 96

Olszewski, Jan, 223, 238, 239, 282; *taip pat žr.* Lenkija: Lenkijos persitvarkymo sąjūdis
Osyatinski, Wiktor, 71, 218, 239

Palous, Martin, 93, 197, 247
Patraşcanu, Lucreţiu, 234
Pauker, Ana, 179, 190
Pavelić, Ante, 89, 174; *taip pat žr.* Kroatija: ustašiai
Péguy, Charles, 64
Perón, Juan Domingo, 98, 100
pilietinė visuomenė (*civil society*), 16, 17, 34–35, 45, 57, 70, 91, 111, 117, 121, 126, 137, 145, 146, 153, 154, 181, 187, 207, 242, 252, 258,

259, 260, 264, 265, 272, 273, 276, 277, 279
Pilsudski, Józef, 119, 163, 178, 182
Pinochet, Augusto, 42
Pipes, Richard, 51, 69, 139, 217
Pithart, Petr, 35, 40, 208, 209, 246, 247
Popov, Nebojsa, 138, 139, 140, 143
Popper, Karl, 74
Poszgay, Imre, 180
Prancūzija: Nacionalinis frontas, 29, 166; *taip pat žr.* Le Pen, Jean-Marie
Prochanovas, Aleksandras, 62
Prunskienė, Kazimiera, 230
Pusić, Vesna, 61, 110–111

Rajk, Lászlo, 234
Rákosi, Mátyas, 179, 188
Ranković, Aleksandr, 260–261
Raznatović, Zeljko (Arkan), 140
Reddaway, Peter, 60, 105
Renan, Ernest, 135
Resnais, Alain, 211
Robertson, Pat, 30, 190
Roman, Petre, 190, 234, 279; *taip pat žr.* Rumunija: Demokratinė partija
Roman, Valter, 188, 189
Rosenberg, Alfred, 52
Rosenberg, Tina, 214, 218, 222, 223, 225, 232, 236, 237, 247
Rothschild, Joseph, 133
Rousseau, Jean-Jacques, 44, 65, 88
Ruml, Jiři, 215
Rumunija:
- Caritas, 94–95;
- Demokratinė konvencija, 21, 141;
- Demokratinė partija, 134, 279; *taip pat žr.* Roman, Petre;
- Didžiosios Rumunijos partija, 76, 140; *România Mare* partija, 76, 180; *taip pat žr.* Tudor, Corneliu Vadim;
- Geležinė gvardija (Arkangelo Mykolo legionas), 64, 66, 88, 89, 175, 143, 177; *taip pat žr.* Codreanu, Corneliu Zelea;
- Karalius Michael, 141, 186;
- Nacionalinė valstiečių krikščionių ir demokratų partija, 134;
- Nacionalinis gelbėjimo frontas (NGF), 138;
- Pilietinio aljanso partija, 134;
- Rumunijos nacionalinės vienybės partija, 76, 79, 140, 141; *taip pat žr.* Funar, Gheorghe;
- Rumunijos sąjūdis, 103, 144; *taip pat žr.* Munteanu, Marian;
- Rumunijos vengrų demokratinė sąjunga, 141;
- Socialdemokratų partija, 138, 217; *taip pat žr.* Iliescu, Ion
Rupnik, Jacques, 82, 83, 110, 218, 224, 245
Rusija:
- organizacija „Pamiat", 63, 115; *taip pat žr.* Vasiljevas, Dmitrijus, 115;
- Liberaliųjų demokratų partija, 60; *taip pat žr.* Žirinovskis, Vladimiras;
- Nacionalinės vienybės sąjūdis, 100;
- Rusijos Federacijos komunistų partija, 60, 104, 157; *taip pat žr.* Ziuganovas, Genadijus

Sacharovas, Andrejus, 241
Safire, William, 210
Sartori, Giovanni, 108
Schindler, Oskar, 221
Schmitt, Carl, 55
Serbija:
- četnikai, 140;
- Serbijos mokslų akademijos memorandumas, 46;

– Socialistų partija, 98, 141, 217; *taip pat žr.* Milošević, Slobodan
Sestanovich, Steven, 153
Severin, Adrian, 234
Shapiro, Leonard, 218
Shklar, Judith, 55, 112
Simečka, Martin, 247
Simic, Charles, 133
Sladek, Miroslav, 75
Slansky, Rudolf, 179, 190
Slovakija: Krikščionių demokratų partija, 120, 134; *taip pat žr.* Carnogursky, Jan
Solženicynas, Aleksandras, 46, 65, 68, 114
Sorel, Georges, 15, 32–33, 162
Soros, George, 77, 190
stalinizmas, 27, 51, 94, 97, 98, 162, 179, 182, 190, 199, 203
Steiner, George, 117
Stepinac, kardinolas Alois, 174
Stern, Fritz, 78, 83, 158
Sternhell, Zeev, 164
Sustrova, Petruska, 228–229

Šafarevičius, Igoris, 151, 180
Šešelj, Vojislav, 140
Ševardnadzė, Eduardas, 249
Šiaurės Atlanto sutarties organizacija (NATO), 77, 249, 283
Šviečiamasis amžius, 17, 19, 31, 41, 67, 70, 81, 91, 144, 145, 172, 181, 265, 266, 273; Škotų, 34

Tamás, G. M., 31, 42, 65, 66, 145–146, 243, 259
Tamir, Yael, 128–129, 133
Teodorescu, Filip, 106
Thom, Françoise, 220
Tito, Josip Broz, 125, 126, 174, 188, 260
de Tocqueville, Alexis, 24, 71, 90
Torgyan, Jozsef, 79, 80, 99, 149; *taip pat žr.* Vengrija: Nepriklausomų smulkiųjų savininkų partija
Tudor, Corneliu Vadim, 76, 99, 180; *taip pat žr.* Rumunija: Didžiosios Rumunijos partija
Tudžman, Franjo, 85, 122, 125, 137, 159, 160, 170

Ukraina: Rucho sąjūdis, 134, 153
Ulbricht, Walter, 59, 199
Urban, Jerzy, 233
Ursu, Andrei, 237, 238
Ursu, Georghe, 237

Varšuvos sutartis, 127, 213, 166
Vasiljevas, Dmitrijus, 115; *taip pat žr.* Rusija: organizacija „Pamiat"
Vatra Românească (*Rumunijos lopšys, Rumunijos žaizdras*), 76, 141
Vengrija:
– Gyvenimo ir teisingumo partija, 99, 149, 245; *taip pat žr.* Csurka, István;
– Jaunųjų demokratų federacija (*FIDESZ*), 102, 134, 282;
– Laisvųjų demokratų aljansas, 73, 102, 180, 255;
– Nepriklausomų smulkiųjų savininkų partija, 80, 149; *taip pat žr.* Torgyan, Jozsef;
– Vengrijos demokratinis forumas (VDF), 102, 134, 149, 180, 257, 262
Verdery, Katherine, 22, 74, 77, 95, 132, 181
Videnov, Žan, 211
Viereck, Pieter, 25–26
Vokietija: Demokratinio socializmo partija (DSP), 199
Vokietija (Rytų): Socialistinės vienybės partija, 199; Štazis, 38, 213, 219, 227

Wagner, Richard, 177
Walęsa, Lech, 23, 71, 72, 85, 86, 152, 183, 184, 187, 221, 231, 280
Walicki, Andrzej, 40, 119
Webb, Beatrice and Sidney, 58
Weber, Max, 81, 191, 250
Wieworka, Michel, 131, 132
Wistrich, Robert, 193
Wolf, Markus, 236

Zimmermann, Warren, 159, 161
Ziuganovas, Genadijus, 23, 49, 50, 60, 62, 79, 87, 97, 98, 104, 106, 152, 157, 169, 173; *taip pat žr.* Rusija: Rusijos Federacijos komunistų partija

Želev, Želju, 222, 223
Žirinovskis, Vladimiras, 23, 29, 60, 161; *taip pat žr.* Rusija: Liberaliųjų demokratų partija
Živkov, Todor, 235
Žižek, Slavoj, 46, 102, 162, 163

Tismaneanu, Vladimir

Ti-121 Išsivadavimo fantazijos : pokomunistinės Europos mitai, demokratija ir nacionalizmas / Vladimir Tismaneanu. – Vilnius : Mintis, 2003. – 292 p.

Pavardžių ir dalykų r-klės: p. 285-291

ISBN 5-417-00853-2

Apžvelgdamas įvykius Rytų Europoje nuo Baltijos iki Juodosios jūros žlugus Sovietų Sąjungai, autorius analizuoja dabarties ideologinius konfliktus ir bando parodyti, kokios jėgos formuoja vieno iš svarbiausių ir sunkiausiai nuspėjamų pasaulio regionų politiką. Knygoje rašoma ir apie pastarųjų dešimtmečių įvykius Lietuvoje.

UDK 321.7+323.1](4)

Vladimir Tismaneanu
IŠSIVADAVIMO FANTAZIJOS
Pokomunistinės Europos
mitai, demokratija ir nacionalizmas

Pirmame viršelyje: Žaliojo tilto skulptūrų grupė „Žemės ūkis"
Skulptoriai *Bernardas Bučas* ir *Petras Vaivada*

Redaktorius *Vilmantas Vilkončius*
Meninis redaktorius *Romas Dubonis*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*
Fotografas *Vytautas Milišauskas*

2003. Užsakymas 219.
„Minties" leidykla, Z. Sierakausko g. 15, LT-2009 Vilnius.
Spausdino UAB „Petro ofsetas", Žalgirio g. 90, 2006 Vilnius.

Rekomenduojama kaina ~~19~~ Lt

Profesorius Vladimir Tismaneanu dėsto valstybės ir politikos discipliną Merilendo universitete (Koledž Parkas). Jis yra knygos *„Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel"* autorius.

Žlugus Sovietų Sąjungai Rytų Europa tapo ideologinių mūšių lauku, kuriame kovoja liberalai ir autoritarinio režimo šalininkai, stengdamiesi užimti marksizmo prarastas pozicijas. Vladimir Tismaneanu įspėja, kad demokratinėms jėgoms autoritarinis nacionalizmas kelia rimtą grėsmę. Autorius, vienas iš pagrindinių pokomunistinės Europos pasaulio apžvalgininkų, parodo, jog beveik visą XX amžių Rytų Europoje vyravo ekstremalaus nacionalizmo ir autoritarizmo idėjos, o liberalizmo istorinės šaknys dar labai silpnos. Jo teigimu, nors demokratija plinta tokiose šalyse



kaip Čekija ir Lenkija, būtų klaidinga manyti, kad liberalizmas būtinai nugalės. Atskleisdamas, kaip nacionalistiškai nusiteikę inteligentai kursto etninę neapykantą Rusijoje, Rumunijoje ir buvusioje Jugoslavijoje patriotiniais mitais apie didvyrius, atpirkimo ožius bei istorinę neteisybę, V. Tismaneanu parodo, kaip tais mitais žavisi žmonės, trokštantys žūtbūt išsivaduoti iš politinės bei ekonominės nežinomybės.

V. Tismaneanu pats dalyvavo aprašomuose įvykiuose savo gimtojoje Rumunijoje, taigi naudojasi pokalbių su aštuntojo ir devintojo dešimtmečių disidentais medžiaga. Be to, jis pateikia autentiškas šalių nuo Baltijos iki Juodosios jūros apžvalgas.

Knyga skirta ne tik mokslininkams, bet ir visiems norintiems suprasti, kokios jėgos formuoja vieno svarbiausių ir sunkiausiai nuspėjamų pasaulio regionų politiką.

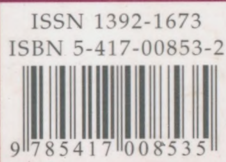
ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo. Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų veikalais.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA



Šios knygos leidimą ALF remia kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ISSN 1392-1673
ISBN 5-417-00853-2



Rekomenduojama kaina 19 Lt